SZILÁGYI ÁKOS

Túlirányított demokrácia

Oroszlecke

KALLIGRAM
Pozsony, 2011

Kiadta a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2011. Első kiadás. Oldalszám 332. Felelős kiadó Szigeti László. Felelős szerkesztő Tóth László. Borítóterv Hrapka Tibor. Nyomdai előkészítés Szaniszló Tibor. Nyomta az Expresprint Kft., Partizánske.

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2011. Prvé vydanie. Počet strán 332. Vydavateľ László Szigeti. Zodpovedný redaktor László Tóth. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Tibor Szaniszló. Vytlačil Expresprint spol. s r. o., Partizánske.

ISBN 978-80-8101-449-9

„...semmi sem csodálatosabb a szabadság művészeténél, ám nincs keményebb dolog a szabadság iskolájánál. A zsarnoksággal nem ez a helyzet. A despotizmus gyakran az összes elszenvedett bajok helyrehozójának színében tűnik fel, ő az igazi jog támasza, az elnyomottak istápolója és a rend megalapozója. A népek álomba szenderülnek az általa teremtett pillanatnyi prosperitás közepette; s amikor felébrednek, rádöbbennek nyomorúságukra. A szabadság, ellenkezőleg, rendszerint viharban születik, kínkeservesen kap lábra a társadalmi széthúzás idején, s csak amikor idős már, ismerhetjük fel jótéteményeit."

(Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia[1])

„Nálunk ezzel szemben mindenki boldog lesz, nem fognak többé lázadni, nem fogják egymást irtani, mint a te szabadságodban mindenütt történt. Ó, mi meggyőzzük őket, hogy csakis akkor lesznek szabadok, ha a mi javunkra lemondanak a szabadságukról, és meghódolnak előttünk. [...] És nem lesz előttünk semmi titkuk. Mi majd megengedjük vagy megtiltjuk nekik, hogy együtt éljenek a feleségükkel és a szeretőjükkel, hogy legyen vagy ne legyen gyermekük – minden az engedelmességüktől függ –, és ők vidáman, örömmel hódolnak meg nekünk. Lelkiismeretüknek leggyötrőbb titkait – mind-mind odahozzák nekünk, és mi mindent eldöntünk, és ők örömmel bíznak a döntésünkben, mert megmenti őket a személyes és szabad döntés nagy gondjától és mostani szörnyű gyötrelmeitől. És mind boldogok lesznek, e lények minden milliója, kivéve az őket kormányzó százezreket. Mert csak mi, mi, akik a titkot őrizzük, csak mi leszünk boldogtalanok. Lesz ezer meg ezer millió boldog kisgyermek és százezer mártír, akik magukra vállalták a jó és a rossz megismerésének átkát."

(Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek[2])

1 Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia. Európa Könyvkiadó, 1993, 354–374. l.

2 Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *A Karamazov testvérek*. Magyar Helikon, 1971. I. kötet, 326–327. l.

TARTALOM

Si duo faciunt idem

Most, amikor a rendszerváltás labirintusából, húsz év tekergés és kanyargás után Magyarország is kijutott végre a napvilágra és megpillantotta az illiberális demokrácia *tátongó távlatait,*[1] most, amikor eljön a rend is, hogy szabadságot szüljön a rendszerető állampolgároknak, talán nem minden tanulság nélkül való, ha vigyázó tekintetünket az európai kontinens távolodva közeledő, hatalmasan Ázsiába nyúló keleti tömbjére – Oroszországra vetjük.

Bármekkora is a különbség *a demokrácia államosításának* konkrét orosz és konkrét magyar útja, az irányított demokrácia *militokratikus* és *pártokratikus* modelljei között, a politikai fogantatás és az új rendszer jellegadó vonásai tekintetében legalább akkora közöttük a hasonlóság is. Ámde: *si duo faciunt idem, non*

1 E lábjegyzetben teszek ünnepélyes fogadalmat az olvasónak: nem fogok minden mondatnál megállni, hogy lábjegyzetekkel, magyarázatokkal, kommentárokkal tolakodjak az olvasó és a szöveg közé, de itt, ennél a jelzős szerkezetnél mindenképpen meg kell állnom egy pillanatra. A „ragyogva tátongó távlatok" Alekszandr Zinovjev lefordíthatatlan és megsemmisítően szatirikus szójátékára – *zijájuscsije viszoti* – utal, amely a rég kihalt szovjet ideológiai nyelv egyik állandó és tökéletesen üres klisséjének – *szijájuscsije viszoti*, azaz: 'ragyogó távlatok' – visszájára fordítása, és ezáltal a nagy semmi ásító ürességének és a jövő helyén tátongó lyuk fenyegető hívogatásának egyszerre vidám és hátborzongató feltárulása. *Zijajuscsije viszoti* – ezt a címet adta a matematikai logika nemzetközi hírű szovjet professzora Nyugatra csempészett és 1979-ben megjelent, és szinte azonnal számos nyelvre lefordított nagyívű menniposzi szatírájának, ennek a frenetikus humorral megírt negatív utópiának, amely az író Zinovjev nevét egycsapásra világhírűvé tette, miközben ama „tátongó távlatok" országából, saját hazájából – mint megátalkodott „disszidens", „szovjetellenes rágalmazó", „a Nyugat szekértolója" – emigrálni kényszerült. Magyarul mindmáig csak a gorbacsovi peresztrojka katasztrofális kifutását megjósoló *Katasztrojka* című, keserűen szatirikus röpirata jelent meg.

est idem. Ha ketten csinálják ugyanazt, az már nem ugyanaz. Elismerve persze a szabadság zűrzavarát megszüntető rendszerteremtésben Vlagyimir Putyin előfutár-szerepét – az orosz modell szolgalelkű másolásáról, holmi „hungaroputyinizmusról" e sorok írója szerint nem lehet beszélni. És ezt nem pusztán a jogos nemzeti büszkeség mondatja vele.

Magyarország nem Kelet-Európa. Sohasem volt és nem is lett az. De nem is Nyugat-Európa, természetesen. Szűcs Jenő – e sorok írója számára mindmáig mérvadó történelmi esszéjében[2] – Magyarországot úgy helyezte el Európa történelmi régiói között, mint a köztes vagy vegyes társadalmi alakulatok egyikét, amely – Csehországhoz és Lengyelországhoz hasonlóan – „keleties" és „nyugatias" alkatelemeket egyaránt tartalmaz, bár e köztes régió hol ebbe, hol abba az irányba „leng ki", hol egyik, hol másik irányba „húz" vagy „szalad el". „Közép-Európa" – Ady Endre metaforáját kiterjesztve – afféle komp-régió: hol ezen, hol a másik parton köt ki, de egyiken sem tud megmaradni végleg. A túlzott „kilengést" a nyugati modell felé a következő fázisban a társadalom erőteljes „keletisége" bünteti: ilyenkor mentális és intézményi szinten egyaránt a „keleties alkatelemek" erősödnek föl, amit a hivatalos politika Kelet felé fordulása csak még nyilvánvalóbbá tesz, ideológiailag pedig Nyugat-ellenességgel fűszerezett napkeleti álmok szolgáltatják hozzá a bódító kísérőzenét. És megfordítva: ha e köztes régióra, mint az a közelmúltban megesett, rátenyerel Kelet-Európa és a köztes modell „keleti irányba" leng ki, fölerősödnek a „nyugatias alkatelemek", általánossá válik a „mi mindig is a Nyugathoz tartoztunk" érzülete és azzá válnak a nyugati szabadságról szőtt vágyálmok, „ősi nyugatosságunk" ködképei, míg csak be nem következik a kilengés Nyugat felé, és kezdődik elölről minden.

2 Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* In *Bibó-emlékkönyv I.* Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest–Bern, 1991, 161–218. l. A tanulmány végleges, átdolgozott szövege: Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Magvető, 1983.

Magyarországot tehát ma sem fenyegeti az a veszély, hogy „Kelet-Európává" válik, vagy akárcsak hogy itt is valamiféle „Putyin-rendszer" lesz az eddigi nyugatias, Nyugathoz igazodó liberális demokrácia modellje helyett. Ebből persze még nem következik, hogy ami lesz vagy lehet, az feltétlenül valami „jobb" is lesz amannál, lehet éppenséggel rosszabb is, azt jelenti csupán, hogy más lesz: a Nyugattal való túlzott „töltekezést" követő kelet-közép-európai „csömörnek" és az eltávolodásnak is megvannak a maga fokozatai és sajátos regionális változatai. Magyarországot ez idő szerint elsősorban az a veszély fenyegeti, hogy nem tudja „föltalálni" a saját történeti modelljének (általánosabban: *a magyar módnak*[3]) megfelelő politikai-gazdasági formációt, amelyet – többé-kevésbé hasonló kilengések után – föltalálták a lengyelek, csehek, szlovákok, sőt amelyet *a maga kelet-európai módján* föltalált Oroszország is, hiszen mind az 1990-es évek utólag liberális demokráciának tekintett és államgyengeségből fakadó oligarchikus káosza, mind pedig a 2000-től kialakuló újetatista rendje tökéletesen megfelel a kelet-európai modell modernizációs ciklusainak. A

3 Lásd erről bővebben: *Módok módosítása.* In Szilágyi Ákos: *A kékek és a zöldek. Hideg polgárháború Magyarországon.* Palatinus, 2010, 585–675. l. A nemzeti mentalitás vagy értéktudat, közelebbről: a kulturális hagyományban rögzült és átörökítődő sajátos, az egész közösségre jellemző észjárási, viselkedési, érintkezési stb. módok mint a társadalmi modernizáció akadályai, régóta foglalkoztatják az orosz értelmiséget és társadalomtudományt is. Legutóbb egy ebben a tárgykörben rendezett nemzetközi tudományos konferencián Andrej Koncsalovszkij foglalta össze ezzel kapcsolatos nézeteit egy érdekes előadásban, amelynek itt csak végső konklúzióját idézem: „Oroszországban egyelőre nem nagyon látszik, hogy meg akarná magát menteni, az egyhelyben topogásért égen-földön keressük a felelősöket, csak saját kultúránkban nem. Márpedig a *nemzeti mentalitás* megváltoztatása olyan kolosszális feladat, amely csakis akkor oldható meg, ha Oroszország politikai, szellemi és más társadalmi vezetői felfogják végre, hogy egy demokráciára és szociális igazságosságra törekvő rendszer megteremtésének útjában nagy mértékben éppen a mi saját hagyományos kulturális értékeink állnak. Minden kísérlet arra, hogy ezt a demokratikus társadalmat kívülről, ilyen-olyan külföldi tanácsadók vagy az állam segítségével vezessék be, kudarcra van ítélve." (Andrej Koncsalovszkij: *Russzkaja mentalnoszty i mirovoj civilizacionnij processz.* In http://www.polit.ru/ analytics/ 2010/07/12/mentality.html)

kérdés tehát az – és a fontolva nyugatosító kelet-európai modell kialakulásának és működésének leírása különösképpen ebből a szempontból formálhat igényt a mai magyar olvasó figyelmére –, miben is állna akkor hát a globális kapitalizmus, az európai uniós tagság, a piacgazdaság, a jogállam, a parlamentáris demokrácia feltételei között a „közép-európai" vagy „kelet-közép-európai" köztes regionális modellnek megfelelő *megtalált* magyar változat?

A demokratikus zsarnokság

A liberális demokráciában és a liberális piacgazdaságban a magyar társadalom húsz év alatt is képtelen volt igazán, teljesen, visszafordíthatatlanul berendezkedni; húsz év alatt sem tudta magához idomítani, használatba venni, saját politikai testévé élni-szenvedni, társadalmi életvilága „húsával" benőni az államszocializmus közel negyven éve után készen kapott, s úgyszólván kívülről és felülről bevezetett *nyugati típusú, azaz liberális* demokráciát. Inkább csak igénybe vette és használta, mint valami sokat reklámozott szolgáltatást, és amikor kiderült, hogy ez nem egészen az, hogy nem felel meg sem a reklámképnek, sem annak az álomképnek, amit az államszocializmus évtizedeiben felépített róla, akkor le akarta mondani. Kiderült, hogy a szabadság felelősséggel, gonddal és bajjal, konfliktusokkal, rendetlenséggel, kockázatokkal jár, hogy *automatikusan* semmit nem garantál senkinek; hogy nemcsak rendet szülhet, hanem anarchiát is; hogy újfajta egyenlőtlenségek, hatalmi visszaélések, kriminális és korrupciós összefonódások lehetőségét teremti meg, különösképpen akkor, ha nem tudnak vagy nem akarnak élni vele; ha a politikai közösséget alkotó egyénekből hiányzik a készség, a képesség és a hajlandóság a kezdeményezésre, az összefogásra, közös ügyeik együttes intézésére, ha *kényelemből, restségből, tehetetlenségből,*

önzésből lemondanak a politikai közösséget (a népet) megillető szuverenitásról, teljes egészében átengedik a hatalom gyakorlását többé-kevésbé rokon- vagy ellenszenves oligarchikus klánoknak vagy politikai korporációknak, illetve hatalomüzleti vállalkozásoknak; ha a közös ügyeket nem saját személyes ügyüknek, a velük való foglalkozást nem felesleges idő- és energiapocsékolásnak tekintik; ha kizárólag magánboldogulásukon, ilyen-olyan kerülőutak, különutak kiügyeskedésén, a törvények megkerülésén jár az eszük; ha egyes-egyedül saját javukat és saját egyéni hasznukat nézik, és ennek érdekében készek skrupulusok nélkül felrúgni a társadalmi együttélés összes írott és íratlan, morális és politikai szabályát: „mért legyek én tisztességes, kiterítenek úgyis!" – ahogyan az „Istentől elhagyott" világállapotban az egyes ember előtt álló két út egyikét, nevezetes hexameterében József Attila jellemezte. Így jutnak el aztán az egyének oda, hogy önként mondanak le az autonómiáról, a hatalom kontrolljáról, a csak *közösen* birtokolható és gyakorolható szabadságról (minek is kellene az nekik, ha *egyénileg* semmi hasznát sem veszik, a politikai közösség bénultsága, inerciája vagy passzivitása folytán pedig ama szabadság a szüntelen zűrzavar, rendetlenség forrása, amellyel szemben *egyénileg* még saját javaikat sem képesek megvédelmezni). Észre sem veszik, eleve nem érdekli őket, hogy szép lassan elveszik, elkunyerálják, ellopják tőlük legfontosabb *közös javukat* (tőlük ugyan lophatják, hiszen nem volt az övék sohasem!); netán egyenesen várják, sürgetik már, hogy vegyék el, viszsza akarják szolgáltatni annak, aki rájuk sózta ezt a használhatatlan holmit, ezt a „nyugati bóvlit", amivel csak a baj meg a gond van. Mikor aztán a visszavételt lebonyolító Nagy Szabadságtipró megérkezik, hogy a tőle elvárt módon államosítsa a szabadságot, és az államosított szabadság kőkemény rendje és totális kontrollja teljes súlyával nehezedik rá az önző magánemberek tömegére, azok feljajdulnak és vádlón a „zsarnokra" mutogatnak, holott önmagukra kellene mutogatniuk. Nem értik, hogy a zsarnokság az atomizálódott, anómiás társadalom legsajátabb műve, mert nemcsak az autonóm egyének összefogásán és együttműködésén felépülő

szabadság rendje közös mű, hanem az autonómiáról lemondó, a szabadság felelőssége elől menekülő, izolált magánegyének széthúzásán és egymás iránti bizalmatlanságán felépülő zsarnokság is közös mű, beleértve ebbe a *demokratikus zsarnokságokat* is, melyeknek fenyegető veszedelméről az amerikai demokrácia kapcsán nevezetes művében Alexis de Tocqueville beszélt a 19. század közepén.

A *demokratikus zsarnokság* minden *polgári* demokráciában benne rejlő veszély, de csak akkor törhet elő, ha a polgárok a könnyen szerzett vagy ajándékba kapott szabadság terhét le akarják rázni magukról és a politikai cselekvést, a közös ügyek intézését teljes egészében átengedik a gondoskodó államnak, amely ezáltal zsarnoki hatalomra tesz szert. Ezzel veszi kezdetét az a történelmileg *újfajta*, eladdig ismeretlen elnyomás, amelyet Tocqueville látnoki éleslátással ír le Amerika-könyvében, megkülönböztetve a minden demokratikus népet fenyegető zsarnokságot a „legroszszabb demokratikus zsarnokságtól":

„Megpróbálom elképzelni – írja –, *milyen új jellegzetességei lehetnének a zsarnokságnak* a világban: olyan egymáshoz hasonló és egyenlő emberek tömegét látom, akik szüntelenül önmaguk körül forognak, hogy kicsinyes és közönséges örömöket szerezzenek maguknak, s ez betölti lelküket. Mindnyájan magányosak, a többiek sorsához semmi közük: számukra az egész emberiséget gyermekeik és közeli barátaik jelentik; ami pedig honfitársaikat illeti, mellettük élnek, de nem látják őket; megérintik, de egyáltalán nem érzékelik őket; csak önmagukban és önmagukért léteznek, s ha a család még megmaradt is számukra, hazájuk már nincs többé. Fölöttük pedig ott lebeg egy végtelen és oltalmazó hatalom, amely egymaga akar gondoskodni kedvteléseikről és őrködni sorsuk felett. Ez a hatalom kizárólagos, részletekbe hatoló, rendszeres, előrelátó és szelíd. Az atyai hatalomhoz hasonlítana, ha célja, mint ez utóbbinak, szintén a férfikorra való felkészítés volna; ám éppen ellenkezőleg, *minden vágya végérvényesen gyermeki szinten tartani a polgárokat*; szereti, ha mulatnak [*értsd: szórakoznak* – *Sz. Á.*] az emberek, ám akkor csak a mulatságon [*szórakozáson* – *Sz. Á.*] járjon az eszük. Készségesen munkálkodik boldogságukért; ám ennek kizárólagos forrása és föltétlen ura ő akar lenni; gondoskodik biztonságukról, előre látja és kielégíti szükségleteiket, megkönnyíti örömeik megszerzését, elintézi főbb ügyeiket, irányítja iparukat, szabályozza örökösödésüket, elosztja örökségüket; *miért nem akarja mindjárt a gondolkodás zűrzavarától és az élet gyötrelmeitől is megszabadítani őket?* [...] Ha már így szép sorjában a hatalmába kerített és átformált minden embert, az uralkodó az egész társadalomra ráteszi a kezét; a felszínre bonyolult, aprólékos és egységes kis törvényekből sző hálót... nem töri meg az akaraterőt, csak ellágyítja, meghajlítja és irányítja; ritkán kényszeríti cselekvésre az embereket, ám mindig ellenzi azt, amit tesznek; ...nem zsarnokoskodik a nemzetek fölött, csak gúzsba köti, elnyomja, elgyengíti, megszürkíti, bárgyúvá teszi, s végül félénk, iparkodó nyájjá alacsonyítja mindegyiket, pásztoruk pedig a kormány lesz."[4]

Ez a demokratikus zsarnokság kifejlésének általános képlete, amely többé-kevésbé minden mai demokratikus államra és nemzetre vonatkoztatható: „Kortársainkat két, egymásnak ellentmondó szenvedély hajtja szüntelen: szükségesnek érzik, hogy vezessék őket, ám szabadok akarnak lenni. Mivel e két ellentétes ösztön egyikét sem tudják kiirtani magukból, egyszerre mindkettőnek eleget akarnak tenni. Elképzelnek egy egyedüli, mindenható, oltalmazó, ám az állampolgárok által választott hatalmat. A központosítást és a népuralmat összekombinálják. Ez némi megnyugvást ad nekik. Azzal vigasztalódnak, hogy van oltalmazójuk, és az oltalmazójukat ők maguk választották. *Minden ember eltűri, hogy megláncolják, mert látja, hogy a lánc másik végét nem egy ember, nem is egy osztály, hanem maga a nép tartja. Olyan rendszer ez, melyben az állampolgárok arra a kis időre, míg urukat kijelölik, kilépnek a függőségből, majd ugyanoda térnek vissza.* Manapság rengetegen vannak, akik igen könnyen kiegyeznek a zsarnokoskodó közigazgatás és a népuralom efféle kompromisszumával, s

4 Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, i. m. 972–973. l.

akik kellőképpen biztosítva látják az egyéni szabadságot, holott kiszolgáltatják a nemzeti hatalomnak. Én nem érem be ennyivel. *Engem nem is az uralkodó milyensége, hanem inkább a behódolás érdekel.*"[5] De ez még nem legrosszabb demokratikus zsarnokság. A legrosszabbat Tocqueville e szavakkal állítja szembe az átlagosan rosszal: „Nem tagadom azonban, hogy még az efféle alkotmány is sokkalta kedvezőbb volna, mint az, amely egyetlen emberre vagy egy felelőtlen testületre bízná a már központosított hatalmat. A demokratikus zsarnokság összes lehetséges változatai közül bizonnyal ez utóbbi volna a legrosszabb."[6] Nos, ha általában a fogyasztói társadalomhoz tartozó „jóléti államot" és a liberális típusú tömegdemokráciát átlagosan rossznak, „normális" demokratikus zsarnokságnak tekinthetjük, akkor az utóbbit az illiberális és egyszersmind populista tömegdemokráciának megfelelőt a legrosszabb demokratikus zsarnokságnak. Ebben a könyvben erről a legrosszabb demokratikus zsarnokságról lesz szó, anélkül azonban, hogy a szerző osztaná a fogyasztói tömegdemokráciák demokratikus zsarnokságának „normális" típusával kapcsolatos liberális illúziókat.

Konszolidáció vagy forradalom?

A különös közösség saját életvilágaként, belülről elfogadott és megélt rendjeként ki nem bontott, idegen jövevénynek, veszélyes idegennek vagy valamiféle szolgáltatásnak tekintett politikai szabadság az általános korrupció és viszálykodás szabadságává válik, a pluralizmus, az autonómia a társadalmi kontrollálatlanság mellett a meghasonlás és a zűrzavar forrása lesz, ami fokozza a

5 Uo., 974. l.
6 Uo.

kormányzati kényszer alkalmazásának szükségességét, ami végül elvezethet az autoritárius kormányzásig is; társadalmi aktivitás, összefogásra, egyesülésre való készség, erős civiltársadalom hiányában az egyének államtól való függőségük elvesztését katasztrófaként, a vállalkozás szabadságát és a versenyt gyötrelmes kényszerként és kiszolgáltatottságként, a piacgazdaság kalkulatív racionalitását szabadrablásként, az országhatárok gazdasági átjárhatóságát, a nemzetállam nemzetek fölötti politikai és gazdasági szervezetekbe való betagolódását a nemzeti szuverenitás elvesztéseként élik meg, és ellenségesen helyezkednek szembe vele. A populista pártok ezt a szabadságellenes, piacellenes közhangulatot, a demokráciával szemben megnyilvánuló társadalmi közömbösséget igyekeznek saját politikai hasznukra fordítani, amikor magából a liberális demokráciából és a piacgazdaságból, s nem a társadalom önszerveződésre, autonóm cselekvésre való képtelenségéből, illetve az önszerveződést elősegítő demokratikus politika teljes elmaradásából eredeztetik a zűrzavart és a hanyatlást, úgy állítva be a szabadság közügyét, mintha az csak egy maroknyi élősködőnek, spekulánsnak, külső és belső „idegennek" a magánügye, népellenes és nemzetellenes ügy lenne, miközben persze ők maguk mint harácsoló típusú politikai vállalkozók, kihasználva a rend iránti piaci kereslet égbeszökését, a legrosszabb minőségű renddel, szabadságszűkítő vagy szabadságellenes autoritárius rendpótlékokkal kereskednek.

Nem csoda, ha ilyen körülmények között a társadalom bénultan vergődő, passzívan várakozó, magát tehetetlennek és kiszolgáltatottnak érző többsége *kelet-európai módra* a „megmentő", „gondviselő", „újraelosztó" államba veti minden bizodalmát, és olyanokat juttat hatalomra, akik a tényleges zavarok felszámolását a szabadság felszámolásaként, ennek garanciáját pedig hatalmuk leválthatatlanságaként képzelték el és valósítják is meg. Pontosan ez történt Magyarországon. A pártok hatalomért folyó parlamentáris küzdelmében (mely a „leválthatatlan párt" 2002-es sima parlamenti-választási leváltása után hideg polgárháborúba csapott át), a nyitott, pluralista, fékekre és ellensúlyokra

épülő hatalmi rendszer ellenfelei éppen erre az össztársadalmi – a globális gazdasági válság hatására különösen felfokozódó – kétségbeesésre és rossz közérzetre, államvárásra-csodavárásra játszottak rá szüntelen; erre építve próbál ma – rövid távon talán sikeresen, hosszú távon viszont össztársadalmi katasztrófát kockáztatva – „új rendszert" bevezetni az általa „népforradalomként" interpretált „utolsó" parlamenti választásokon kétharmados parlamenti többséget szerzett populista hatalompárt. A több mint politikai feladat azonban nem a liberális demokrácia és a versenygazdaság „forradalmi" szétverése, kétharmados-etatista legázolása és intézményi „gleischaltolása" lett volna, hanem a kellően megalapozott szakmai kompetencia, főként pedig politikai kvalitás hiányában, részben a rákényszerített hideg polgárháború miatt is *kapkodva, rosszul és – az utolsó háromnegyed év szakértői kormányzásának kivételével – egyre rosszabbul kormányzó*, a hatalomban eltöltött hosszú idő alatt végletesen korrumpálódott és lejáratódott koalíciós kormányzat leváltása, és *ezzel* a liberális demokrácia megmentése és konszolidálása, méghozzá a társadalmi önszerveződés feltételeinek megteremtésével, az autonóm társadalmi szervezeteknek a demokratikus döntési és irányítási folyamatba való bevonása révén. A közhatalomnak a kétharmados *parlamenti* többségre mint Nép-Isten végakaratára hivatkozó teljes kisajátítása – a többség zsarnoksága – helyett a közhatalom társadalmasítása és a többség demokráciájának megteremtése lett volna a feladat. Ez persze nemhogy egy populista pártnak, de még egy jobboldali konzervatív vagy baloldali szociáldemokrata pártnak is túl sok lett volna a demokratikus jóból. Egy abszolút többséget szerzett konzervatív jobboldali párttól csak azt lehetett volna elvárni, hogy a politikailag gerjesztett háborús politikai pszichózis, a társadalom polgárháborús jellegű kettészakítása és az állam demokratikus működését is kikezdő zűrzavar időszaka után, konszolidálják, és ne felszámolják a liberális demokrácia rendszerét.

Egy ilyen konszolidáció nagyobb állami feladatvállalást, a közhatalom és a magánérdekek világának szigorú különválasztását, a korrupciós struktúrák megtörését, a nemzetállam gazdasági szu-

verenitásának erősítését feltételezte volna, de nem az állam túlterjeszkedése és omnipotenciája, nem a többség zsarnoksága értelmében, hanem abban az értelemben, hogy az állam létrehozza azokat az új intézményi, szervezeti közvetítéseket, amelyek a *társadalom* számára megkönnyítik a szabadság technikáinak elsajátítását, az aktív alkalmazkodást az új feltételekhez, a mentális és viselkedésmódbeli felzárkózást azokhoz a páratlan lehetőségekhez – de csak lehetőségekhez! –, amelyeket a liberális demokrácia biztosít. Mert igaz az, amit egykor Dosztojevszkij kajánul megjegyzett a nyugati szabadságról, hogy a szabadság nem ad minden egyes állampolgárnak egy-egy milliócskát is, ami nélkül viszont az ember nemigen tekinthető szabadnak, hiszen nem tehet meg bármit, amit akar, inkább vele tehetnek meg bármit (hagyjuk most, mennyiben kielégítő definíciója ez a szabadságnak vagy akárcsak a *polgári* szabadságnak!). Ad viszont a szabadság *lehetőséget* azoknak az érintkezési módoknak és eszközöknek az elsajátítására, amelyekkel a szóban forgó jelképes „milliócska"[7] elérhető, de legalábbis a létezés anyagi feltételei megteremthetőek. Ha a szabadság ezt sem képes szavatolni, akkor bizony lyukas fityinget sem ér. Persze, a szabadság nem valamilyen jótékony fantom vagy demiurgosz, hanem maga a demokratikus köztársaság, olyan, amilyen ez a köztársaság, ennek kormánya és népe, és annyi, amennyit ez a nép és kormányzat a szabadság *lehetőségéből* képes a szabadság *valóságára* váltani. A demokratikus kormányzat egyik fő feladata éppen az, hogy biztosítsa ennek feltételeit, egyebek mellett azzal is, hogy *a szabadság technikáinak* elsajátításához – a szabadsággal való élni tudáshoz szükséges társadalmi és szakmai tudások, készségek, szervezésmódok elérhetőségét a társadalom minden tagja

7 „Liberté, égalité, fraternité. Nagyon helyes, kérem. Mi a liberté? Szabadság. Milyen szabadság? – Egyenlő szabadság mindenkinek, hogy a törvény határain belül azt tegye, amit jónak lát. Mikor teheti az ember azt, amit jónak lát? Ha van egy millója. Ad-e a szabadság mindenkinek egy-egy milliót? Nem. Mi az ember egymillió nélkül? Az ember egymillió nélkül nem az, aki mindent tehet, amit akar, hanem az, akivel azt csinálhatnak, amit akarnak." (F. M. Dosztojevszkij: *Téli feljegyzések nyári élményekről*. In uő: *Tanulmányok, levelek, vallomások*. Magyar Helikon, 1972. 294. l.

számára biztosítja. Másközönben a szabadság lehetősége kimérává, ajándékai hamis gyönggyé, a lehetőségének valóra váltásához szükséges önállóság, kezdeményezőkészség, felelősség pedig nyomasztó teherré válik az egyének többsége számára, ami elől a szabadság-nélküliség rendjéhez hátrálnak vissza és a kockázatos szabadság meglett emberhez méltó rendjével szemben az autoritárius rend szabadság-nélküli biztonságát részesítik előnyben, legalábbis addig, amíg e rend keménysége nem kezdi jobban nyomni őket, mint a szabadság oly nyűgösnek érzett „rendetlensége".

A liberális demokrácia konzervatív jobboldali konszolidációja egyelőre valóra váltatlan maradt Magyarországon. Helyette kezdetét vette az államból vezérelt „forradalom" ennek összes destabilizáló, felforgató és – már rövid távon is – végzetes következményével. A politikai, gazdasági, társadalmi élet folyamatai és szereplői fölötti minél teljesebb *hatalmi kontroll* igényének, amely szükségképpen magában foglalta a kontrollt megvalósító hatalom kontrollálhatatlanságát (vagy legalábbis kontrolljának minimalizálását) rövid idő alatt szétzúzta vagy végletesen beszűkítette azokat a szervezeti, intézményi és személyes autonómiákat, amelyek a nem-irányított demokrácia rendszerében léteztek, természetesen a poliarchikus pluralizmus összes belső problémájával és a kölcsönös kontroll hiányából fakadó veszélyével együtt (beleértve ebbe bizonyos magánszervezetek, például a multinacionális vállalatok vagy a pénzintézetek *tényleges* kontrollálatlanságát), amelyek a koraérett magyar liberális demokrácia működési zavarainak, végsőleg pedig bukásának is fő okát képezték. Mindenesetre a „régi rossz rendszer", amely ha akadozva és elégtelenül is, de működött, ez idő szerint már nem működik; új rendszer – akár a legrosszabb rendszer – pedig még nem. A zűrzavar, a „hideg polgárháborús" majdnem-interregnum után a „régi rendszer" államforradalmi szétzúzásával – a hatalomgyakorlók és a politikai, szakmai, társadalmi intézmények *kölcsönös kontrollját* biztosító intézmények, szervezetek autonómiájának visszaszorításával vagy felszámolásával; a végrehajtó hatalom egyoldalú kontrolljának a politikai, gazdasági és kulturális élet egészére való kiterjesztésével;

a hatalmi ellensúlyok és fékek rendszerének működésen kívül helyezésével – nemhogy megszűnt volna, de még fokozódott is. Igaz, a régi rendszer működésének blokkolásából, a voluntarista gazdaságpolitikából fakadó zűrzavar – az omnipotens, mindent kontrollja alá hajtó hatalom megfélemlítő erejének, az általános eltanácstalanodásnak, főként pedig a politikai alternatíva-nélküliségnek köszönhetően – jelenleg még nem ölt látványos formákat: nincsen sem gazdasági szükségállapot, sem államcsőd, sem pedig utcai zavargások. Ha sikerülni fog létrehozni a megígért új rendszert – a „többség zsarnokságára"[8] épülő, a jogállamiságot és a liberális demokráciát beszűkítő etatista abszolutizmus rendszerét –, kérdés sikerülni fog-e és *milyen áron* fog sikerülni konszolidálni azt?

Oroszországban az illiberális rendszerváltás (vagy rendszermódosítás) 2000-ben másként ment végbe és az irányított demokrácia konszolidált rendszerének jellegadó vonásai is mások. Putyin – dacolva az „államforradalmak" nagy múltú kelet-európai politikai hagyományával – a teljhatalom birtokában sem indított „forradalmat" – az intézményi működéseket szétziláló, az

8 A „többség zsarnoksága" kifejezés Alexis de Tocqueville-től, a politikai filozófia zseniális előfutárától származik, aki egész fejezetet szentel a jelenségnek *Az amerikai demokrácia* című, 1835-ben írott úttörő művében, a többség zsarnokságát enyhítő hatalmi és társadalmi ellensúlyokra (például a közigazgatási decentralizáció hiánya, a jogászszellem ellensúlya, az esküdtszék) is kitérve. „Mert hát kollektív értelemben véve mi más a többség, mint olyan egyén, akinek nézetei és legtöbbször az érdekei is ellentétesek egy másik – kisebbségnek nevezett – egyénével? – fejtegeti Tocqueville. – Ha pedig feltesszük, hogy egy teljhatalommal felruházott ember visszaélhet vele ellenfeleivel szemben, miért ne feltételezhetnénk ezt egy többségről? Vajon az emberek azzal, hogy egyesülnek, megváltoztatták-e jellemüket? Vajon erősebbekké válva a türelmük is növekedett az akadályok láttán? Nem hiszem; s mivel egyvalakinek nem adtam meg a teljhatalmat, több embernek sem adom meg soha. [...] Úgy vélem tehát, mindig kell lennie egy társadalmi hatalomnak, amelyik az összes többi fölött áll; *ám veszélyben hiszem a szabadságot, ha e hatalom nem ütközik semmiféle akadályba, mely visszafogná menetét és időt adna neki, hogy mérsékelje önmagát.*" (Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, i. m., 361–362. l. Kiemelés – Sz. Á.)

érvényes törvényeket felfüggesztő, mindent destabilizáló, többé-kevésbé mindenkit egzisztenciális bizonytalanságba taszító „forradalmat" – sem a „rossz/idegen/ellenséges rendszer", sem a „csökött/ostoba/élhetetlen nép" ellen. Ellenkezőleg: kifejezetten konzervatív rendteremtőként lépett fel a tényleges káosszal, a törvény általános semmibe vételével szemben és – nem titkolt pragmatizmussal, a társadalmi szereplőkkel folytatott tárgyalások és alkuk útján – az állam elemi teljesítőképességének helyreállításával minden módon az adott rendszer konszolidálására törekedett. A „forradalom" szó – ha nem is konzervatív politikai meggyőződése, inkább a káoszt káosszal tetéző radikalizmustól való pragmatikus irtózása miatt – soha el nem hagyta a száját. Nem valami öregkori gyengeség vagy rejtélyes okokból, esetleg haszonlesésből fakadó behódolás volt az oka annak, hogy az exkágébés rendteremtőt a *Gulág-szigetvilág* KGB-üldözte szerzője, Alekszandr Szolzsenyicin, az orosz konzervatív jobboldaliság emblematikus alakja hatalomra kerülése első pillanatától olyan lelkesen fogadta, ahogyan az sem véletlen, hogy Putyin egyik politikai eszményképe az a tragikus sorsú konzervatív reformer miniszterelnök, Sztolipin lett, akit Szolzsenyicin helyezett politikai publicisztikája és *Vörös kerék* című történelmi regényfolyama centrumába azon az alapon, hogy a cári korszak egyetlen politikusa volt, aki konzervatív reformjaival *elháríthatta volna az 1917-es orosz forradalom katasztrófáját*, ha nem esik összeesküvés áldozatául. Mi sem lett volna könnyebb Oroszországban, mint populista forradalmárként – etnikai vagy szociális alapon – a „kisajátítók kisajátítójaként", Nyugat-ellenesen, piacellenesen és demokráciaellenesen fellépni 2000-ben, mint azt Zsirinovszkij és Zjuganov populista pártjainak népszerűsége és választói bázisuk együttes nagysága mutatták. Putyin és politikai csapata mégsem ezt tették, sőt, éppen arra törekedtek, hogy mindenféle „forradalmi" végkifejletnek elejét vegyék: erre kaptak politikai felhatalmazást *a létező, nem túl erős orosz középosztálytól*, a társadalom többsége csak az után csatlakozott hozzájuk, hogy helyreállították az államot és az képessé vált elemi újraelosztó szerepének betöltésére.

Így vagy úgy, a putyini ellenelit számára nem volt és nincs rosszabb csengésű hívó szó, mint a „forradalom", és nemcsak „1917" vagy „1991", „1993" vészterhes emléke vagy az úgynevezett „színes forradalmak" miatt, hanem azért, mert a formálódóban levő, nem túl erős orosz középosztályt – mondjuk ki: a tulajdont szerzett vagy szerezni akaró középosztályt – képviselték, azokat, akik, ha nem is gazdagodtak meg a rendszerváltás során mértéktelenül, mindenesetre gyarapodtak és mind egzisztenciális, mind politikai értelemben volt veszítenivalójuk: „nem mintha ők maguk elégedettek lennének pillanatnyi vagyonukkal, vagy természettől fogva borzadnának egy olyan forradalomtól, amelynek koncát felosztanák egymás közt, de kellemetlenségeitől mentesülnének – mint Tocquville írta a „demokratikus társadalmakról", amelyekben a nagy többséget „a sem gazdagok, se nem szegények" alkotják, „akik elég tehetősek ahhoz, hogy óhajtsák a rendet, ám annyijuk nincs, hogy irigységet keltsenek". – „Páratlan sóvárgással igyekeznek meggazdagodni; a bökkenő csak az, hogy nem tudják, kitől szerezzenek. A társadalmi rend, amely állandóan vágyakat ébreszt bennük, ugyanakkor szükségszerű határok közé szorítja e vágyakat. […] A demokráciák népei természettől fogva nem kívánják a forradalmat, sőt félnek tőlük. [*Bizony, még a „felülről" jött forradalmaktól, az állami rablást legitimáló pszeudoforradalmaktól is. – Sz. Á.*] Nincs forradalom, amely kisebb vagy nagyobb mértékben ne fenyegetné a már megszerzett tulajdont. A demokratikus országok lakóinak többsége tulajdonos; nemcsak vagyonuk van, hanem a létfeltételeik is olyanok, hogy az emberek a tulajdonukat becsülik a legtöbbre."[9]

9 Uo., 894. l. Kiemelés – Sz. Á. Érdemes talán ezen a ponton a fejtegetés egy másik részét is fölidézni, amelyből világosan kitűnik, milyen végzetes következményekkel jár minden populista módon forradalmi (vagyis álforradalmi) politikára nézve a középosztály (vagy széles középosztályi csoportok) egzisztenciális biztonságérzetének minden kikezdése (beleértve ebbe a középosztályi tőkék újraelosztását is): „…a tulajdonhoz fűződő érzések sehol sem erősebbek és makacsabbak, mint a középosztályban. *A szegények gyakran alig törődnek azzal, amijük van, mert sokkal inkább szenvednek attól, ami hiányzik nekik, mintsem élvezik a meg-*

De bármilyen jelleget fog is ölteni a pluralista demokráciát felváltó és a 2010-es populista „fülkeforradalom" vezetője által meglehetősen körvonalazatlanul „nemzeti együttműködésnek" nevezett új rendszer, ennek konszolidálása sem maradhat el. Konszolidálni azonban még nem-demokratikus rendszert is csak úgy lehet, ha az képes biztosítani a társadalom számára a benne való berendezkedés feltételeit, közöttük is első helyen a – minden hatalmi ágat maga alá rendelő végrehajtó hatalom mértéktelenségéből fakadó – voluntarista önkény megszűnését, vagyis a mindenkire érvényes, ötpercenként nem felülírt törvényeket és játékszabályokat, a kiszámítható életviszonyokat, a magánélet és a magántulajdon szentségét, a szociális és ökológiai biztonságát és – nem utolsó sorban – a bármily csekély mértékű, mindazonáltal az egyenletes anyagi gyarapodás perspektíváját az egyének többsége számára.

---

lévő keveset. [...] Azok az emberek, akik a gazdagságtól és a szegénységtől egyaránt távol eső kényelemben élnek, javaiknak rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítanak. *Mivel még közel állnak a szegénységhez, közelről látják szigorát, és rettegnek tőle; a nélkülözéstől csak egy aprócska családi vagyon választja el őket, amely összes reménységük és aggodalmuk tárgya.* A vele járó állandó gondok miatt egyre többet törődnek vele, a növelésére irányuló mindennapos erőfeszítések miatt egyre jobban ragaszkodnak hozzá. *A gondolat, hogy a legcsekélyebb részétől is megváljanak, elviselhetetlen számukra, teljes elvesztését pedig úgy tekintik, mint a legnagyobb sorscsapást.* [...] A demokratikus társadalmak polgárainak nagy része tehát nem látja tisztán, mit nyerhetne egy forradalommal, de minden percben ezernyi módon érzi, mit veszíthetne vele" (uo., 895. l. Kiemelés – Sz. Á.). Nem elitcsoportok raffinált vagy bölcs alkuja, hanem csakis egy ilyen *típusú,* nagy létszámú középosztály léte adhat magyarázatot az 1989–1990-es magyar rendszerváltás lebonyolításának békés, *a közóhajnak megfelelően* forradalomkerülő, a forradalmat szinte szabotáló útjára, amelyben a mindenféle erőszakos megrázkódtatástól való általános középosztályi félelem fejeződött ki. Hogy miként jutott el – vagy jutatták el „jóakarói" – a magyar középosztályt a „hideg polgárháborúig" és a „hideg forradalomig", arról bővebben *A kékek és a zöldek – Hideg polgárháború Magyarországon* című könyvemben írtam. Lásd a könyv *Két középosztály közt, egy hazáért* című negyedik fejezetét: Szilágyi Ákos: *A kékek és a zöldek,* i. m., 269–419. l.

Orosz tükör

A kelet-európai vagy orosz modell vázlatos bemutatása afféle tükörként vagy nagyítóüvegként szolgál a magyar olvasónak ebben a könyvben, amelyen át elefántméretekben pillanthatja meg mindazt, ami Magyarországon ez idő szerint még csak bolhaméretekben ugrándozik. A magyar rendszer, ha forradalmi gyorsasággal, de még csak az első bizonytalan lépéseket tette meg azon az úton, amelynek a konzervatív komótossággal haladó orosz rendszer tíz év alatt már a végére is jutott. Ha tehát saját jelenünket a putyini Oroszország látószögéből vesszük szemügyre, akkor bizonyos értelemben a jövőnket is látni fogjuk.

A Putyin teremtette és konszolidálta új rendszer leírásával azt kívánom közelebbről bemutatni, hogyan fest a gyakorlatban az a demokrácia, amelyben szigorúan jogállami keretek között *göngyölik fel* vagy legalábbis *szűkítik be* a jogállam működését; a demokratikus procedúrák és normák legszigorúbb betartásával törlik el vagy törik meg a demokratikus procedúrákat és normákat; szigorúan a hatalmi ágak elválasztása és a hatalommegosztás elvi alapján központosítják a hatalmat és egyesítik *egyetlen kézben* a hatalmi ágak szertefutó intézményi és személyi szálait, hogy aztán ezen a módon végül is a végrehajtó hatalom, közelebbről pedig maga a Nagy Végrehajtó gyámsága, védnöksége, gondnoksága alá vonják a még gyönge, éretlen demokráciát, megvédelmezzék mindazokkal a velejükig romlott külső és belső, alsó és felső hatalmakkal szemben, melyek pedig már eddig is oly rútul kihasználták e demokráciák éretlenségét, megrontották kifejletlen politikai testét és gyermeki lelkét, bemocskolták szűzi ártatlanságát.

A következőkben tehát a szabadság embertelen igájába hajtott, minden módon megrontott kiskorú népek felszabadításának Kelet-Európában mind ez idáig legkövetkezetesebb és legsikeresebb – *konzervatív* és *militokratikus* – útját fogom nagy vonalakban bemutatni, azt, amelyen Oroszország halad a harmadik évezredforduló óta. Oroszországban, az 1990-es években a káosz

felé sodródó irányított liberális demokrácia *etatista beszűkítése* az új évezred első évtizedében, amely már mögöttünk van, valóban egyfajta belső *rendszerváltás* jellegét öltötte, és mindmáig jelentős társadalmi elfogadottságot élvez. Az illiberális orosz rendszerváltás véghezviteléhez, egy új rendszer megalapozásához azonban önmagában nem lett volna elegendő az 1991–1993-as oligarchikus-liberális orosz rendszerváltás csalódottjainak, veszteseinek – mondjuk ki: az állam mindenféle gondoskodása és védelme nélkül maradt, magukra hagyott és magukról gondoskodni képtelen orosz tömegeknek – az érzületi lázadása, sem pedig az, hogy a káosz felé sodródó államban megerősödött az illiberális fordulat végrehajtására kész etatista-militokratikus és reformista-neoliberális erők politikai blokkja.

Az illiberális rendszerváltás sikeréhez még valami kellett: Oroszország mérhetetlen erőforrásai, mindenekelőtt kőolaj- és földgázkészletei, amelyeknek oligarchikus-bürokratikus kisajátítását 2000-től kezdődően megtörte egy – döntően pétervári eredetű, a szovjet rendszerváltás Jelcinnel rivalizáló második számú hőse, Anatolij Szobcsak „köpenyéből" előbújt, fiatal közgazdászokból, „excsekistákból" és jogászokból álló – *ellenelit,* amely hatalomra jutva a szóban forgó vállalatokat és a nyersanyagexportból származó kolosszális bevételeket lépésről lépésre állami ellenőrzés alá vonta. Ez képezte a szétesőben lévő orosz állam aktuális „összegyűjtésének", „erőre kapásának" anyagi alapját, ebből sikerült biztonsági tartalékokat képezni és – nem utolsósorban – ebből lehetett fedezni a mérhetetlen szociális, oktatási, egészségügyi infrastrukturális kiadásokat, végül pedig azokat a kiadásokat is, amelyek az állam 1991 és 1999 között végzetesen megingott *legitim erőszak-monopóliumának* helyreállításához és érvényesítéséhez elengedhetetlenek voltak.

Az illiberális rendszerváltás sikerét és nagyarányú társadalmi támogatottságát Oroszországban kellőképp magyarázza a Szovjetunió szétesését követő általános zűrzavar és a társadalmi-gazdasági válság mélysége (a gyönge, elemi közfeladatainak ellátására is képtelen, a mindenható oligarchák, korrupt bürokraták és a szervezett alvilág által egyaránt semmibe vett, erőtlen és tekintély nélküli állam siralmas állapota; a társadalmi devolúció vagy decivilizálódás; a tömeges és drasztikus elszegényedés; a fedezet nélküli lakossági megtakarításokat egyetlen tollvonással „leíró" neoliberális „sokk-terápia" civilizátori kíméletlensége; a kriminális-kleptokratikus-korrupcionista összefonódások az államban; az oligarchikus államkapitalizmus forrásokat felélő, tékozló mohósága és végtelen önzése; végül a pénzügyi krach 1998-ben és a kialakult rendszer végzetes megrendülése[10]). Csakhogy az illiberális rendszerváltást végrehajtó, Szentpétervárról érkezett, vegyes összetételű, de így vagy úgy „szobcsakista" modernizációs ellenelit *eredetileg* – meghirdetett programja, legjobb szándékai és legszebb reményei szerint – egyáltalán nem arra vállalkozott, hogy a posztszovjet társadalom tűrhetetlen vergődését és vegetálását tűrhető vergődéssel és vegetálással cserélje fel, hanem arra, hogy a nyersanyagbevételek átcsoportosításával, az oligarchikus és kriminális káosz megfékezésével, az állam legitim erőszak-monopóliumának helyreállításával megteremtse a posztszovjet orosz társadalom *modernizációjának* előfeltételeit. Tíz év távlatából már látható valamelyest (és ezt többnyire maguk a „modernizátorok" is elismerik), hogy éppen ez az, ami nem sikerült. Nemcsak azért, mert a történetileg kialakult és megszilárdult orosz kulturális módok (gondolkodásmód, életmód, érintkezési mód, társadalmi elvárások stb.) rettenetesen megnehezítették ezt a modernizációs váltást, hanem mert az államot összeomlással fenyegető és akut válságba torkolló liberális reformok káoszából való erőszakos etatista kitörés ugyancsak a jellegzetes orosz módok egyike, és mert – mint azt Oroszország modernizálásának háromszáz éves története többször megmutatta már – *ezen a módon* még sohasem sikerült kikeveredni a modernizációs csapdából. Az etatista rendteremtést stagnálás és pangás, a stagnálást és pangást pedig akut válság, az akut válságot megint

10 Oroszország politikai átváltozásának kaotikus első évtizedéről lásd e sorok írójának monografikus munkáit: Szilágyi Ákos: *Oroszország elrablása.* Helikon, 1999.; Uő: *Borisz sztár és a sztárevicsek.* Helikon, 2000.

liberalizáló reformok, a reformokat megint káosz és összeomlás követte. Anatolij Csubajsz – az orosz rendszerváltás emblematikus alakja, az egykori „ifjúreformerek", egyben az egész „pétervári csapat" kulcsfigurája, Jelcin megmentője 1995-ben, Putyin felfedezője és Moszkvába „importálója" 1996-ban – nemrég a Jegor Gajdar emlékére rendezett közgazdaság-tudományi előadás-sorozat keretében, visszafogottan bár, de elismerte, hogy az elmúlt tíz évben a GDP-nek – *elsődlegesen a kőolaj-és földgázeladásokból befolyt többlet révén elért* – megduplázásán kívül az új rendszer gazdaságpolitikájának semmi egyébre nem futotta. *Oroszország modernizációja elmaradt.* A munka termelékenysége tekintetében 2010-ben Oroszország ugyanott áll, ahol 1986-ban a Szovjetunió, vagyis az Amerikai Egyesült Államok termelékenységének alig 30%-át produkálja (a „fejlődés", már ha a szóban forgó adatok hitelesek és pontosak, húsz év alatt 0,6% volt). A Putyin mellett megmaradt néhai ifjúreformerek, de maga a kremli tandem, különösen Medvegyev – az orosz gazdaság gyöngeségét és az illiberális demokrácia instabilitását egyszerre feltáró 2008–2009-es gazdasági világválság hatására – fogyó reményüket ez idő szerint az innovációs gazdaság megteremtésében látják, ezen belül a nanotechnológiában megszerezhető orosz elsőséghez fűzve a legnagyobb reményeket.[11]

Magyarország ezzel szemben – legalábbis ez idő szerint – semmiféle olyan rejtett erőforrással, vastartalékkal nem rendelkezik (az úgynevezett „emberi tartalékot", a tehetséget, szorgalmat, innovációs képességet, a bizalmi tőkét is beleértve), amely elégséges vagy alkalmas volna egy illiberális rendszerváltás, egy „szuverén demokrácia" megfinanszírozásához, egy ilyen rendszer stabil gazdasági-társadalmi alapjainak megteremtéséhez. A politikai feltételek (nagy arányú választási győzelem, az elszabadult korrupcióval és az újkapitalizmus rendjével való elégedetlenség, a „kormányozzon már végre valaki valahogy" közfohásza,

11 Anatolij Csubajsz: *Innovacionnaja ekonomika v Rosszii – sto gyelaty?* In http://www.polit.ru/dossie/2010/07/08/chubais.html

az ellenállás és az ellenállásra való képesség szinte teljes hiánya mind a halálosan legyengült vagy még nem elég erős politikai ellenfelek, mind a társadalom oldaláról), amelyek egy bizonyos helyzetben adottak, a következő pillanatban már nem adottak, úgyhogy önmagukban nem lehetnek elégségesek ahhoz, hogy egy ilyen horderejű váltás tartós alapját képezzék. Márpedig ha nincsenek hozzá sem belső, sem külső többletforrások, akkor csakis *a politikai és ideológiai „ráfordítás"* fokozásával – mindenekelőtt az ideológia gőzével hajtott államgépezet végrehajtási-intézkedési sebességének fokozásával – lehet a rendszert „deliberalizálni", a minden ellenőrzéstől megszabadult végrehajtó hatalom ellenőrzése alá vonni és működtetni: ideológiával, látványossággal, megfélemlítéssel, burkolt és nyílt erőszakkal, a különféle önérvényesítő képességgel is bíró érdekcsoportokra gyakorolt politikai és anyagi nyomással, amelyet olykor alig lehet megkülönböztetni az adott célcsoport megzsarolásától és – legalábbis hatását tekintve – az egész társadalom féken tartására irányuló megfélemlítéstől. Ha a politikai centrum egyelőre mérsékelten populista, hatalomra kerülésüket *szavakban* forradalomnak és új rendszeralapításnak nyilvánító erői – más választásuk nem lévén vagy önként, kéjjel – erre az útra lépnek, akkor ez a demokrácia olyan fokú szűkítéséhez fog vezetni, amelyhez képest Oroszország hamarosan az irányított demokrácia legvidámabb barakkjának tűnhet fel számunkra.

Ha viszont okkal és joggal visszariadnak attól, hogy rálépjenek erre az útra, esetleg a külső erők vagy a belső erőviszonyok alakulása késlelteti vagy megakadályozza őket ebben, akkor – mivel a politikai sokféleség világában, a liberális demokrácia keretei között, az akut gazdasági világválság közepette, a külső és belső eladósodottság mai szintjén, kevesebb mint három millió tényleges, ezen belül több mint 700 000 állami foglalkoztatottal a rend, a társadalmi béke fenntarthatatlan – belátható időn belül elsöprik őket *ugyannak a centrumnak* a szélsőségesei, akik már nemcsak a liberális demokrácia beszűkítését tervezik, hanem magának a de-

mokratikus rendszernek a megdöntését és diktatúrával való felváltását is.

Mivel Magyarországon – itt nem elemezhető okok miatt – sem a politikai jobboldal, sem a politikai baloldal nem tudott hiteles és erős pártokban megjelenni, ma lényegében csak a politikai centrum képvisel számottevő erőt és még – a politikai mozgások dinamikája szempontjából meghatározó – erővonalak is a centrumon belül húzódnak: a kétharmados *parlamenti* többség birtokában illiberális rendszerváltást meghirdető és végrehajtó, *mérsékelten* nemzeti populista párt (Fidesz) és radikális populista ellenzéke (Jobbik), vagy ha úgy tetszik: a Fidesz és saját árnyéka között.

Hogy mikor és miként változhatnak meg ezek az politikai erőviszonyok, létrejöhet-e belátható időn belül Magyarországon nagy jobboldali és baloldali gyűjtőpárt a demokratikus választási legitimációval szinte mindent elfoglaló *centrummal* – mérsékelt és radikális centrummal[12] – szemben egy sikeresen konszolidált

12 A jobboldali és a baloldali politikai mezőtől megkülönböztetett centrum („liberális centrum") heurisztikus fogalmát Seymour Martin Lipset-t követve használom. Ő *Homo politicus* című könyvében ezt a következőképpen alapozza meg: 1917-ig a szélsőséges politikai mozgalmakat jobboldali jelenségként tartották számon: akik a demokráciát készek voltak felszámolni, és ezen az úton a monarchia vagy arisztokrácia uralmának restaurációját kívánták elérni. Jobboldali volt az antiparlamentarizmus és a demokráciaellenesség. 1917 után aztán a kommunizmust és a fasizmust kezdték baloldali és jobboldali szélsőségként emlegetni. Az a látszat keletkezett, mintha a jobboldal és a baloldal szélsőségeseivel szemben a centrumban maradtak volna a demokrácia védelmezői. Seymour Martin Lipset *Homo politicus* című könyvében ezzel szemben éppen azt igyekezett kimutatni, hogy a demokratikus és szélsőséges ideológiák és csoportok mindhárom politikai mezőben megtalálhatók, sőt, a történeti értelemben vett fasizmus nem a hagyományos jobboldal, hanem a liberális centrum széles középosztályi csoportjaira támaszkodva került hatalomra. *A parlamentáris demokrácia mindhárom alapvető politikai-ideológiai mezőjén – szocialista baloldal, konzervatív jobboldal és demokratikus centrum – megtalálhatók a szélsőségek képviselői és ezek társadalmi bázisa.* Lipset első hallásra meglepő, de aztán igen meggyőzően bizonyított és a rendszerváltás utáni magyar viszonyokra – különösképpen pedig a jelenlegi válság-időszakra – is termékenyen alkalmazható tétele szerint a fasizmus (mint a szélsőségesen antiparlamentáris populizmus egyik kifejlési formája) nem a konzervatív jobboldal, hanem a demokratikus centrum szélsősége: „A klasszikus

illiberális demokráciában, amely a parlamentáris pártokat, magát a parlamentarizmust is ténylegesen *a demokrácia reprezentálásának* szerepére korlátozza, ezt ma nem lehet megmondani, ahogy az is sejthető csupán, hogy meddig tud, akar, mer – és egy ponton már: kénytelen – elmenni a liberális demokrácia szűkítésében, a sokféleség felszámolásában, a hatalomkoncentrációban, a tekintélyuralmi rend kiépítésében a jelenleg – kétharmados parlamenti többsége birtokában – minden belső korlátot lebontó és új rendszert építő mérsékelten populista centrum.

Az orosz példa mindenesetre azt mutatja, hogy az „úton végig kell menni". Legalábbis egy – előre meghatározhatatlan – ponton túl már nincs lehetőség a megállásra vagy a visszafordulásra, mert az egyensúlyát vesztett demokratikus rendszert mindinkább már csak a rohanás – a saját vesztébe rohanás – negatív dinamikája tartja egyben. Oroszországban ma jól látszik, hogy a hatalomban illiberálisan berendezkedett putyini ellenelit, amely tíz évvel ezelőtt megindult a társadalmi káosz felől az állami rendteremtés felé, szívesen megállna félúton, ám ez lehetetlen: az oligarchikus társadalmi-gazdasági káoszt ugyanis nem annyira legyőzte, mint inkább láthatatlanná tette, „föld alá szorította", illetve egyszerűen

fasiszta mozgalmak – írja Lipset – a centrumból kiinduló szélsőséget képviselik. A fasiszta ideológia, jóllehet az állam felmagasztosítását tekintve antiliberális, mégis a liberalizmushoz hasonlít abban, hogy szemben áll a felső üzleti körökkel, a szakszervezetekkel és a szocialista állammal. [*Természetesen Lipset itt nem a konzervatív neoliberalizmusra, hanem a hagyományos 19. századi liberalizmusra és ennek választói bázisára gondol. – Sz. Á.*] A liberalizmushoz áll közel abban a tekintetben is, hogy elutasítja a vallást és a tradicionalizmus egyéb formáit." Seymour Martin Lipset: *Homo politicus,* Osiris, 1995. 150. l. Magyarországon a – köztudatban tévesen és az ideologikus politikai önmeghatározás síkján megtévesztően „jobboldalként" azonosított liberális centrumot (vagy demokratikus centrumot) ez idő szerint két párt képviseli a parlamentben: a hol szemérmesen, hol nyíltan a fasiszta populizmus szótárával és akcionizmusával kacérkodó „Jobbik" és *a hozzá képest mérsékelt,* jórészt a szétforgácsolódott politikai jobboldal maradékát is magában integráló, néppárti szerepben fellépő kétharmados centrumpárt, a mérsékelten nemzeti populista Fidesz. A kérdéskörrel behatóan foglalkoztam már idézett könyvemben: *A kékek és a zöldek – Hideg polgárháború Magyarországon,* i. m., 543–559. l.

magába nyelte az állam. Így most az benne magában tombol már, belülről kezdi az államot emészteni és részekre szaggatni, amit aztán a jogállamiságról álmodó uralmi elit kénytelen újabb és újabb szabadságkorlátozásokkal, demokráciaszűkítésekkel ellensúlyozni, így kerülve mind közelebb a rendőrállamiság régi-új képletéhez.[13]

13 Elég talán ezzel kapcsolatban a 2010. július 16-án az Állami Dumában harmadik olvasatban több mint kétharmados többséggel elfogadott és ezzel törvényerőre emelkedett – Medvegyev elnök által a jogállam vívmányaként ünnepelt, a visszavonását drámai hangú nyilvános levelekben és memorandumokban követelő polgárjogi szervezet és mozgalom által a jogállam halálának nevezett – törvénymódosításra utalni, amely kiterjeszti a KGB jogutódja, a Szövetségi Nemzetbiztonsági Szolgálat (FSZB) hatáskörét a *megelőzésre* (a törvénytervezetben eredetileg még baljós hangzású „különleges megelőzés", oroszul „szpecprofilaktika" szerepelt), s amely a jogállam olyan alapvető vívmányait kezdi ki, mint az ártatlanság vélelme és a jogbiztonság.

I. A szétirányított demokráciától – a túlirányított demokráciáig

Nem az a kérdés, létezhet-e, létezik-e ténylegesen vagy létezett-e valaha is a világon bárhol *nem-irányított* demokrácia, hanem az, hogy konkrétan ezt vagy azt a magát – valamilyen okból – demokráciának nevező, demokráciaként *elismert* politikai rendszert *honnan* – kívülről vagy belülről, alulról vagy felülről – *milyen módon* és *milyen eszközökkel, milyen társadalmi-gazdasági helyzetben és milyen erőforrások fölött rendelkezve, kik és milyen felhatalmazottság alapján, mennyire centralizáltan vagy decentralizáltan, mennyire intézményeken és mennyire azokat megkerülve, közvetlenül, „kézi vezérléssel", végül pedig mennyire számon kérhetően, ellenőrizhetően, leválthatóan vagy leválthatatlanul* irányítják, hogy tehát ki a demokrácia valóságos – és nem pusztán az alkotmány szövegében rögzített jogi-politikai – szubjektuma, továbbá: *miben áll, mire terjed ki, mit jelent* egyáltalán maga az „irányítás" fogalma?

Nem az az igazi kérdés, hogy teljes értékű demokrácia-e – „igazi", „hamisítatlan" stb. demokrácia-e – a liberális tömegdemokrácia és a jogállam politológiai kánonja szerint (már ha létezik ilyen egyáltalán!) az a politikai berendezkedés, amely 1991 után – kétségkívül – „fentről" és úgyszólván a politikai semmiből előhúzva, ilyen-olyan jó szándékú szakértők által ajánlott nyugati sztenderdek szerint lett – a próbálkozások és rögtönzések módszerével – *bevezetve* az éppen széthullásnak indult Oroszországban; a kérdés az, hogy az irányított demokrácia ez vagy az a típusa *dinamikáját*, az irányítók – az uralmi elit – *konkrét és megvalósult célkitűzéseit, a kiépült rendszer saját belső logikáját* tekintve valamilyen *átmenetet* alkot-e a demokráciába vagy – a demokráciától idegen alapokon felépülő – *önálló rendszert* képez-e, hogy *nyitott* vagy pedig *zárt* rend-

szer-e.[14] A kérdés az, hogy az 1991–1993 között létrejött gyönge orosz államot káoszba sodró, alapvető hatalmi monopóliumainak érvényesítését megakadályozó, cselekvőképességét megbénító kriminális-kleptokratikus-korrupcionista klánok[15] lefejtése az

14 Mint az könyvem címéből is kitűnik talán, nem aszerint nevezek egy uralmi rendszert demokráciának vagy vonom meg tőle – politikai rokon- és ellenszenveimnek engedve, állampolgári reményektől és aggodalmaktól fűtve – a demokrácia minősítést, hogy megfelel-e az „eszményi demokrácia" ismérveinek, hiszen – mint Robert A. Dahl írja – „nem akadt még tényleges kormányzati rendszer, amely mind ízében eleget tett volna nekik", hanem attól függően, hogy az irányítottság *milyen mértékben* számolja fel a demokrácia *rendszerét* és *rendszerszerű működését*, szűkíti be a politikai szabadságot, változtatja puszta látszattá vagy fenyegeti a jogállamot, a választás szabadságát és *mennyire* hoz létre a demokráciától alapjaiban eltérő más rendszert. Osztom Robert Dahl álláspontját: „Ha a demokrácia kifejezést nem tartjuk alkalmazhatónak az olyan rendszerekre, amelyek nem teljesen demokratikusak a demokrácia eszményi értelmezésében, akkor ezzel azt mondjuk, hogy soha nem is létezett demokratikus komrányzati rendszer. Az ennyire vegytiszta szóhasználat nincs összhangban más, szintén eszményi értékeket – például az igazságosságot, szépséget, szeretetet és erényt – jelölő kifejezésekkel" (Robert A. Dahl: *A pluralista demokrácia dilemmái.* Osiris Kiadó, 1996, 15. l.). Innen nézve és persze itt és most – 2011 elején Magyarországon – mind a 2000-es évjáratú orosz, mind a 2010-es magyar politikai rendszert *demokráciának* tekintem, még ha irányított vagy túlirányított demokráciának is, s még ha úgy látom is, hogy – dinamikáját tekintve – egyik vagy másik *rendszer* a nem-demokrácia vagy a mérsékelt autokrácia, netán a személyi diktúra felé csúszik, vagy a demokrácia *irányítási módja* esetenként kifejezetten autokratikus vagy despotikus jegyeket hordoz. Mert a mód nem azonos magával a rendszerrel: a rendszer mindaddig létezik, ameddig a demokrácia és autokratikus vagy despotikus irányítási módja megkülönböztethetőek egymástól, éspedig nem elméletileg, hanem a demokratikus rendszer ellenállásának szemmel látható jelei alapján.

15 Lásd erről bővebben e sorok írójának 1999 derekán – tehát Putyin politikai színrelépése előtt – befejezett és a következő évben megjelent Oroszország-monográfiáját. Akkorra már szinte mindent lehetett tudni a kialakult kleptokratikus-kriminális-korrupcionista összfonódásokra épülő orosz klánállamkapitalizmus természetéről, és világos volt az is, hogy ennek a rendszernek a napjai meg vannak számlálva, olyannyira, hogy 1999 – megint egyszer egy huszadik századi évtizedvég – a „fordulat éve" lesz Oroszországban. Már csak egyetlen dolog volt kérdéses: *ki fog az új, etatista rendszernek nevet adni?* Lásd: Szilágyi Ákos: *Oroszország elrablása.* Helikon, 1999. Különösen a könyv két utolsó fejezetét ajánlom az érdeklődő olvasó figyelmébe: *XII. Oroszország el-KKK-sodása* (368–448. l.) és: *XIII. A „fordulat éve": 1999* (449–493. l.)

államról – regionális és föderatív szinten egyaránt – a gyönge és széthulló államnak erős, *rendteremtő* – belső szuverenitását és hatalmi monopóliumait helyreállító – *állammal* való felváltása, mégpedig a végrehajtó hatalom minden hatalmi ág fölé emelésével, a hatalmi *nyomásgyakorlás, féken tartás, megfélemlítés, zsarolás, elszámoltatás, büntetőjogi szankcionálás* összes ismert informális politikai és adminisztratív eszközével, a központi állam visszaszerzett és megsokszorozott pénzügyi tartalékainak mobilizálásával, az állam központi gazdasági szereplővé válásával, a jogállami normák részleges vagy alkalmankénti teljes félretolásával, vajon nem egy autoritárius rendszer kiépülése felé mutat-e?

Mindenesetre a politikai demokrácia és a valódi föderalizmus felé való átmenet elbizonytalanodása, megtorpanása félúton (netán – mint a Putyin-rendszer radikálisabb kritikusai vélik: az orosz rendszerváltás zsákutcába futása), nem nekibőszült vagy a liberális demokráciát gyűlölő, birodalomról és személyi uralomról álmodozó orosz autokraták akaratából következett be, hanem abból a káoszból és hanyatlásból következett, amely a posztszovjet Oroszország demokratizálásának és piacosításának első évtizedét jellemezte, korábban nem látott mértékű gazdasági hanyatláshoz, civilizatorikus zuhanáshoz vezetett és a társadalom túlnyomó többségét szembefordította a reformokkal. Csakhogy a régiók szuverenizálódásának, a területi szétforgácsolódásnak, az oligarchikus magánháborúknak, a kriminális káosznak a feltartóztatása vagy „befagyasztása" a központi állam visszaszerzett erőszak-monopóliumának érvényesítésével, az úgynevezett „hatalmi vertikum" helyreállításával és az ország nyersanyagexportja fölött – legalább részlegesen – visszavett állami ellenőrzéssel, a magas világpiaci árakból származó többlet állami központosításával – tartalékolásával és közérdekű vagy szociálpolitikai szempontú újraelosztásával – nemcsak olyan politikai berendezkedéshez vezetett, amely demokráciaszűkítő vagy nem-demokratikus, hanem

olyan rendszerhez, amely sem politikai, sem gazdasági értelemben nem kellőképpen stabil. Mihelyt ugyanis a demokratikus és piaci reformok nyomán előállt oligarchikus káosz megfékezésére életre hívott – a demokráciát még nem felmondó, de korlátozó vagy irányító – „erős állam" gazdasági létalapja veszélybe kerül – mint például 2008 végétől, amikor az energiahordozók tartósan magas világpiaci ára a globális pénzügyi válság következtében drasztikusan esett, a korábban felhalmozott tartalékokat pedig felemésztette a csőd szélére jutott, korábban túlértékelt bankok és veszteséges vagy tönkrement óriáscégek *kényszerű* állami szanálása –, vagyis szűkültek az újraelosztható források, a hatalom palotájának falán azonnal megjelent a szociális és politikai káosz rémképe, a területi széthullás veszélye, amire a *gyengélkedő* „erős állam" minden adminisztratív, katonai-rendőri és ideológiai tartalékának *mozgósításával* tudott csak válaszolni. Fennállt a veszélye, hogy a rendszer az irányított – azaz: államilag határolt, ellenőrzött és korlátozott – demokrácia felől az álcázott vagy nyílt autoritárius diktatúra, az irányított föderalizmus felől pedig valamilyen újfajta nemzetállami-birodalmi berendezkedés felé mozdulhat el, hogy immár kizárólag állami alapon, állami eszközökkel és módszerekkel kísérelje meg *modernizálni* az országot – a gazdaságot, a társadalmat –, mivel más igazi erőforrással mint az állam erőszakhatalmával a status quo és a stabilitás fönntartásához *változatlanul* nem rendelkezik. A globális gazdasági válság lehetséges következményei között ott volt az átmenet „befagyasztásának", egy *mobilizációs diktatúra* (vagy demokratúra) kialakulásának veszélye, egy olyan fordulat veszélye, amely *horderejét* és *irányultságát* tekintve csak a NEP-korszak válságát lezáró 1929-es sztálini totalitárius fordulathoz *hasonlítható.* Ennek valószínűsége – az ügyes pénzügyi és szociálpolitikai húzásokkal átvészelt 2009-es év után – szerencsére vajmi csekély. Ha azonban az elcsitulni látszó pénzügyi és gazdasági világválság újraindul, ahogyan azt – a korábbi világválságok menetének képlete alapján – sokan még most is prognosztizálják, előfordulhat, hogy az elkerülhetetlen strukturális átalakításokkal együtt járó politikai destabilizáció legkisebb kockázatát is elutasí-

tó állam nem lesz képes az eddig elsősorban a nyersanyagexportból megfinanszírott társadalmi stabilitás fenntartására. Márpedig ha a külső forrásokból, mesterségesen fenntartott – egyébként gazdaságtalan, veszteséges – nagyipari vállalatok és rájuk épülő ipari „monovárosok" alól hirtelen kicsúszna az állami talaj, ennek következménye egy általános társadalmi destabilizálódás és újabb területi szétesés lenne, amire az erőre kapott központi állam szinte bizonyosan az irányítás eddigi finom, de használhatatlanná vált pénzügyi-adminisztratív és politikai-jogi mechanizmusairól a nyílt rendőri-katonai erőszak mozgásba hozatalával válaszolna, akár sikerül ezzel elkerülnie Oroszország újabb összeomlását, vagyis az újabb káoszt vagy interregnumot, akár ezzel is csak az összeomlást siettetnék.

A mondottak ellenére az irányított demokrácia erős államra – végső soron a végrehajtó hatalom csúcsát elfoglaló Elnöki Hivatal, „elnöki kormány" tényleges, ez idő szerint lényegében csak maguk a döntéshozók politikai józan esze és bizonyos szakmai racionalitások által ellenőrzött, szinte intézményesítetlen uralmára – alapozott putyini típusát – nem becsülve alá sem az ilyen *rendszerekben* potenciálisan benne rejlő *türannikus* személyi hatalommá fajulás, sem pedig a *militokrácia* kialakulásának veszélyét – tíz év eltelte és a putyini uralmi mód működő és stabil rendszerré válása után is úgy tűnik, hogy ez a rendszer még nem zárult be teljesen, még most is elég nyitott ahhoz, hogy *átmenetnek* – természetesen sajátosan *orosz* átmenetnek – tekintsük a demokrácia és a piacgazdaság felé. Sokkal inkább, mint az egyfolytában belső káosszal viaskodó, katasztrófa felé sodródó, 1998-ban nemcsak szociálisan és politikailag, hanem gazdaságilag is fenntarthatatlanná vált oligarchikus típusú jelcini irányított demokráciát, amely legfeljebb a mostani etatista típusú irányított demokrácia felé jelentett átmenetet, vagy ennek a rendszernek az előképe, megvalósításának első, kudarcot vallott kísérlete volt. Azért hangsúlyozom ezt, mert mindaddig, amíg az átmenet nem merevedik kész rendszerré, nem veszett el minden remény arra, hogy Oroszország kikerül a civilizációs erőre kapások és összeomlások évszázadok óta ismétlődő

ördögi köréből, föltéve, hogy az átmenet elég hosszú lesz ahhoz, hogy az erős államhoz hozzáerősödjön a társadalom, hogy az állam erőre kapását végre egyszer a társadalom politikai, gazdasági, civil erőre kapása követheti.

Irányított, túlirányított, felülirányított, szétirányított

Az eredeti orosz terminus – „upravljajemaja demokratyija" – „managed democracy"-ként való fordítása az angolszász szakirodalomban – meglehet – valamivel érzékletesebben adja vissza e jelzős szerkezet eredeti jelentésárnyalatait, mint magyar megfelelője („irányított demokrácia"), amennyiben az „upravlenyije" egyszerre jelent irányítást és igazgatást, kormányzást és az ügyek vitelét, illetve – az adott összefüggésben – manipulációt is.[16] De akár „igazgatott demokráciaként", akár „irányított demokráciaként" fordítjuk az orosz terminust, mind az igazgatás, mind az irányítás *olyasvalamire* – a demokráciára! – vonatkozik, amit egyáltalán nem kell,

16 Az oroszban: az *upravljaty* szó általános politikai értelemben arra a tevékenységre vonatkozik, amelyet az *upravlenyije*, az *upravlencseszkij apparat* (igazgatóság, államigazgatás, szakigazgatás, közigazgatás, igazgatási hivatal) hivatalnokai (régi, de máig élő szovjet műszóval: az *upravlenyecek* – szabad fordításban: az irányítási dolgozók vagy „irányításiak") folytatnak, illetve az *upravlenyecek* irányítói, akiknek feladata az irányításpolitika (*upravlencseszkaja polityika)* kidolgozása és megvalósítása. Az *upravlenyec, upravlencseszkij apparat, upravlenyije* nagyjából megfeleltethető az angol *manager, management, manage* szavaknak, de csak nagyjából, mert az oroszban elsődlegesen a hatalomüzem, a bürokratikus gépezet, egyszóval az állam és nem a gazdasági-üzleti élet irányítására, irányítási szintjeire és irányítóira vonatkoznak. Az orosz köznapi beszédben az *upravlenyec* – ezt már a szóképzés módja is mutatja – mindenféle szakigazgatási ember, bürokrata, fehérgalléros enyhén gúnyos gyűjtőneve, azoké tehát, akik nem „igazi", vagyis nem kétkezi, fizikai munkát végeznek, hanem csak nadrágjukat koptatják, szájukat jártatják és parancsolgatnak.

illetve, nem szabad *a rendszerhez képest* külső erőknek vagy instanciáknak irányítaniuk és igazgatniuk, mondjuk, valamilyen hatalomra jutott pártvezér vagy más „erős ember" akarata szerint.

A jelző nélküli demokrácia olyan politikai irányítási-igazgatási rendszert feltételez, amelyet nem irányít semmiféle – a rendszerhez képest – külső vagy a rendszeren kívülre helyezkedő, a rendszertől függetlenedett politikai erő, máskülönben a „demokrácia" elnevezés értelmét veszti, vagy – ami ugyanaz – a nem-demokratikus (esetleg kifejezetten diktatórikus) rendszer legitimációs márkanevévé, csomagolópapírrá válik, melybe aztán bármely eladásra szánt politikai áru gond nélkül becsomagolható. A demokrácia politikai közössége nem kiskorúakból álló gyerekcsapat, amely szülői gyámolításra, atyai irányításra, felügyeletre, gondnokságra szorul, ha pedig mégis az lenne, ha az ajándékként megkapott (nem kivívott!) szabadság mesebeli körülményei között sem lett volna ideje és módja felszabadulni, felnőni a saját sorsát önállóan formáló szabad ember, a közösség minden ügyéért személyes felelősséget érző és vállaló állampolgár szintjére, akkor olyan demokráciát kap, amilyet megérdemel: kiskorúaknak, alattvalóknak való demokráciát, szabad emberhez nem méltó *illiberális*[17] demokráciát, *paternalista* demokráciát, amelyben a tényleges vagy csak

17 Az „illiberális" jelző a latinban, ahonnan a mai angolba átkerült, nem politikai jelző: nem „antiliberálist" jelent, hanem „szűköset", „szabadságában korlátozottat". Az illiberális demokrácia nem diktatúra, hanem a szabadságnélküliség demokráciája, amelyre a rendteremtő etatizmus korporatív, erősen ideokratikus és természetesen autoriter rendje épül. Más összefüggésben – Tocqueville szemléletes és fogalmilag is pontos szóalkotását követve – a „többség zsarnokságának", „demokratikus zsarnokságnak" is neveztem. Van azonban az „illiberális" szónak még egy jelentése a latinban: *illiberális ezek szerint annyi, mint szabad emberhez nem méltó.* Az illiberális demokrácia tehát korlátozottan liberális demokrácia, államtól kapott, állam által adagolt és igencsak szűkösen adagolt szabadsággal, amely éppen ezzel érdemli ki azt, hogy a *szabad emberhez nem méltó demokráciaként* jellemezzük. Persze, ki mondta azt, hogy szabad emberek vagyunk? Ki mondta azt, hogy nem illik hozzánk, mármint tényleges szabadságfokunkhoz inkább a nem-szabadság rendje, mint a szabadságé, ha egyszer mint társadalom, mint politikai közösség képtelenek vagyunk mi magunk formát adni ennek a szabadságnak?

színre vitt gondoskodásért cserébe az „atya" mindent megtehet gyermekeivel, a gyermekeknek viszont csak az engedelmeskedés, a rajongás és csodálat vagy a duzzogás és zúgolódás jogát hagyják meg, annyira – amennyire.

Maga a demokrácia képez tehát egyfajta irányítási és igazgatási rendszert, sajátos politikai berendezkedést, *amelyben és amellyel* egy országot igazgatnak és irányítanak, de amelyet – a demokrácia beszűkítése vagy nyílt felszámolása nélkül – nem irányíthat semmiféle, magát a rendszeren kívülre helyező vagy a rendszer fölé toló politikai erő. Bármekkora többséget szerezzen is a törvényesen lebonyolított, polgári értelemben szabad választásokon egy politikai szereplő (parlamenti párt, köztársasági elnök), *győzelme egy pillanatra sem helyezi őt a többi politikai szereplő, a demokratikus instanciák és maga a demokratikus rendszer fölé,* mintha ő maga valamiképp eleve kívül lenne a rendszeren, mintha a mégoly elsöprő választási győzelem arra is feljogosítaná, hogy most már belátása szerint bármit megtehessen a demokráciával, odáig menően, hogy ha jónak látja, akár nem-demokratikus rendszerré is átalakíthassa, elsöprő választási győzelméből eredeztetve az erre való felhatalmazottságot, a totális hatalmat. Akárhányan szavaztak is a demokratikus választásokon erre vagy arra a pártra, a demokrácia rendszerének beszűkítésére vagy felszámolására senki nem szavazott, így hát arra sem, hogy a hatalmat választások útján megszerzett párt kilépjen a rendszerből, szembeforduljon vele, mintegy játékszereként saját kezébe vegye, szétverje és egész más rúgóra járó rendszert fabrikáljon belőle. Ez a jogállam játékszabályainak felrúgását, a demokráciát szavatoló alkotmány megszegését, a demokrácia tagadását és az önkény rendszerré szervezését jelentené, nevezzék bár ezt az önkényt „isteni gondviselésnek", „új forradalomnak", „népuralomnak", „igazi demokráciának", a „törvény diktatúrájának", „a külső és belső szuverenitás helyreállításának".

Az „irányított demokrácia" szóösszetétel végső soron arra az önellentmondásra utal, amely magában az ilyen típusú rendszerben jön létre, azáltal, hogy a demokratikus rendszer egyik szereplője – a hatalom birtokában – rendszeren kívüli és rendszer fölötti

erőként – „rendszerellenes" vagy „forradalmi erőként" – határozza meg magát, innen fogalmazza meg feladatait és viszi keresztül akaratát az egész rendszerrel szemben, egészen addig, amíg a rendszer határain is túlhaladva, új, nem-demokratikus rendszert hoz létre, olyan rendszert, amelyben hatalma demokratikus választásokkal már kikezdhetetlen, és mindinkább a zsarnoki uralom szokásos vonásait ölti magára. Ilyen típusú politikai aspirációk minden polgári demokráciában megjelennek, olykor igen erőteljes formában. A kérdés az, hogy az önkényen, ideologikus önlegitimáción, a tömeges társadalmi elégedetlenség populista manipulálásán alapuló akaratérvényesítés megtörik-e a demokratikus intézményeken, a társadalom ellenállásán, a nemzetközi közösség szankcióin, vagy – megfordítva – a demokrácia törik-e meg (esetleg: törik darabokra) az önkényen: vagy a demokrácia számolja fel „irányítottságát" vagy az „irányítottság" a demokráciát. Oroszországban ez a „mérkőzés" ez idő szerint – legjobb esetben is – döntetlenre áll. A mai helyzetet mindenesetre pontosabban tükrözi a *szverhupravljajemaja demokratyija* (*overmanaged democracy*) enyhén ironikus fogalma,[18] amelyet e tanulmány címében – jobb híján – „túlirányított

18 A túlirányított vagy szuperirányított demokrácia (*szverhupravljajemaja demokratyija*, rövidítvbe: SZUD) fogalmát Nyikolaj Petrov, orosz politológus dolgozta ki, és újabban kezd az orosz közgondolkodásban is meghonosodni. „Azt a projektet szeretném nagy vonalakban bemutatni önöknek, amelyen kollégáimmal jó pár éve dolgozunk, s amely intézetünkben a »felülirányított/túlirányított demokrácia rendszere« (*szisztyema szverhupraljajemoj demokratyii*) címszó alatt fut" – kezdte előadását Nyikolaj Petrov, közgazdaságföldrajzzal foglalkozó politológus, a moszkvai Carnegie Központ tudományos tanácsának tagja 2009 májusában a Moszkvai Bilingva irodalmi kávézó klubjában (Nyikolaj Petrov: *Rosszijszkaja polityicseszkaja mehanyika i krizisz.* http://www.polit.ru /lectures/2009/06/25/crisis.html). A „demokrácia" szó ebben az összefüggésben nem a rendszer még mindig demokratikus alapjaira utal, hanem csak genezisére, hogy a jelcini *protodemokratikus* rendszerből már jóval 1999 előtt kialakult az irányított demokrácia legfelső foka és utolsó fejlődési fázisa, amelyben nemsokára eldől, hogy a rendszer átmegy-e nyílt autoritarizmusba vagy fokozatosan visszatér a demokratikus kezdetekhez. Petrov egyébként a putyini rendszert is megrázkódtató 2008–2009-es gazdasági válság utáni helyzetben derűlátóan azt prognosztizálta,

demokráciaként" fordítottam. Jobb híján, mivel ez a fordítás valamelyest ugyan érzékelteti *az irányítottság fokát* (szuperirányított, mértéken felül, minden határon túl irányított demokrácia, annyira irányított demokrácia, hogy az már túlzás stb., stb.), de nem érzékelteti kellőképpen *az irányítottság jellegét vagy módját* (felülről és kívülről irányított demokrácia vagy egyenesen *felülirányított* demokrácia), minthogy ebben az esetben a demokráciát egy – a demokratikus intézményrendszernél „magasabb" – szintről, a rendszerbe bele nem foglalt vagy a rendszerből „kiágyazódott", intézményesen ellenőrizetlen és befolyásolhatatlan szintről irányítják. Ez pedig egyszerre jelenti a demokrácia felülről és kívülről irányítottságát és mindenféle intézményes demokratikus irányítási szint és intézményi logika önkényes „felülírhatóságát", természetesen a „felülírók" akaratának „felülírhatatlanságával" együtt.

Bizonyos értelemben akár *felülirányított demokráciának* is nevezhetnénk a jelenlegi orosz politikai berendezkedést, ami a demokratikus akaratképzés mechanizmusainak, a parlamentarizmusnak, a regionális autonómiáknak, a hatalmi ágak elválasztása elvének, a demokratikus döntési mechanizmusoknak állandó, intézményesen nem korlátozott és nem ellenőrzött *politikai felülírhatóságát* jelenti. De nemcsak arról van szó, hogy a valódi politikai döntéseket egy olyan szinten hozzák meg, amely nincsen benne a procedurális demokrácia ellenőrzési-visszacsatolási rendszerében, hogy tehát a demokráciát mint rendszert *kívülről* és *felülről* irányítják, hanem arról is, hogy ez az informális irányítási struktúra a demokratikus akaratképzés minden szintjén leképződik – a régióktól a pártrendszerig, a parlamentarizmustól a hatalmi ágakig –, sőt, olykor a felülről – a hatalom csúcsáról – e döntési-hatalmi szintekbe *beékelt* új közvetítések vagy közvetítők (intézménypótlékok és teljhatalmú elnöki megbízottak) révén

hogy a „szuperirányított demokrácia" erőforrásainak részleges kimerülésével, a rendszer ésszerűtlenségének, nem-hatékonyságának, instabilitásának látványos megmutatkozásával *a demokráciához való visszatérésre* van nagyobb esély. Lásd erről: Nyikolaj Petrov: *Szverhupravljajemaja demokratyija: tandem i kriszisz.* Pro et Contra, 2009, szeptember–december, 31–50. l.

intézményesül is. Vagyis a kívülről-felülről irányított demokrácia éppannyira *belülről* irányított demokrácia is. A demokratikus procedúrákat és döntéseket kívülről – saját belátása és szükséglete szerint – felülíró csúcshatalom (Oroszországban ez a föderatív állam központi hatalma: az elnöki hatalom) minden szinten létrehozza a maga közvetítéseit és – paradox módon – a csúcshatalom új, olykor intézményesen is kiépített áttételein, hajtószíjain keresztül a *kívülről* irányítottság *beépül* a rendszerbe. Ilyenformán a csúcshatalom saját ágensein, kinevezettjein, kedvezményezettjein és különféle intézménypótlékain keresztül mintegy behatol az egyes hatalmi ágakba, „csápjaival" befonja az összes lényeges hatalmi szintet és színteret, anélkül, hogy ezeket formálisan is megszüntetné. „Csak" ellenőrzése alatt tartja, mintegy pórázra fogja a demokratikus játszma szereplőit, és ha túl messzire mennének el, ha a korrupció, a lopás-csalás, a kriminalizálódás, a szeparatizmus helyi vagy ágazati hatalmi szinten túlmenne egy határon, vagyis ha a rendszer kulcsszereplői – a régiók kormányzói, magas beosztású hivatalnokok, pártok vezetői és klientúráik, a parlamenti frakciók, a bírói hatalom vezetői stb., stb. –, netán maguk a demokratikus intézmények (például a parlamenti választások vagy egy politikai jelentőségű per bizonytalan, a hatalom számára kockázatos kimenetele) veszélyeztetnék a stabilitást, megingathatnák a föderatív központ hatalmát, válságot idézhetnének elő a rendszer valamelyik szintjén, akkor a központ könnyűszerrel beavatkozhat: *erőszakeszközök nyílt bevetése nélkül* leválaszthatja a rendszerről a veszélyesnek ítélt szereplőket (akár egész pártokat is), beavatkozhat a demokratikus procedúrákba – a választási rendszer egyoldalú átalakításától a pártalakítás feltételeinek megváltoztatásáig.

Ez végső soron azt jelenti, hogy a demokratikus játékszabályokat e *de facto* rendszeren túli erők – mellékes, milyen rendkívüli helyzetekre, magasabb érdekekre vagy társadalmi szükségletekre hivatkozva – bármikor módosíthatják, felülírhatják, magukat a „felülírókat" viszont nem „írhatja felül" semmi és senki, illetve, ha a demokratikus rendszeren belüli szereplők – a hatalmi ágak, a régiók, a gazdasági élet és a civiltársadalom képviselőinek – bár-

melyike erre „vetemedne", saját érdekében vagy a demokratikus rendszer védelmében ilyesmivel próbálkozna, akkor egyhamar *a rendszer ellenségének* szerepében találja magát, és valóban az is, ha rendszeren most már a felülirányított demokráciát kell érteni.

Ha az orosz demokrácia „irányítottságán" az 1999-ig – úgymond – „irányítatlanul", mintegy végzete felé sodródó „orosz bárkának" a „stabilitás kikötőjébe" kormányzását, a szétesés és hanyatlás kaotikus folyamatainak megállítását, az állam létfontosságú jogi, pénzügyi és erőszak-monopóliumainak a visszaszerzését értjük, akkor az „irányítottság" a legszebb dícsérete lesz a Jelcin alatt még csak szárnyait bontogató, Putyin alatt viszont teljesen kiépült, mérsékelten autoritárius, központilag vezérelt, félparlamentáris-félrendőrállami politikai rendszernek. Ez esetben a túlirányított demokrácia a demokratikus átmenet sajátos, ki tudja, meddig tartó, mindenesetre az oligarchikus káosz Karübdiszét és a diktatórikus birodalmiság Szküllláját egyaránt elkerülő *orosz útjának* feltalálását fogja jelenteni.[19] Ebben – a „túlirányított demokrácia" megteremtőihez közelálló, a rendszert ideologikusan legitimáló – jelentésben az „irányítottság" a „káosz" ellentéte és a legújabb orosz „szmuta" vagy „szmutnoje vremja" (zavaros idők, interregnum), vagy a „beszpregyel"[20] (a törvényes rend semmibevétele, anómia,

19 Azt, hogy az irányított demokrácia 2000 és különösen 2004 utáni putyini modelljének kialakulásában ezek az orosz sajátosságok – mindenféle misztifikáció vagy apologetikus szándék nélkül is elismerhetően – nem kis szerepet játszottak, a fennálló rendszer olyan kritikusai is elismerik – mi több alternatív javaslataik kidolgozásakor éppen e sajátosságokból indulnak ki –, mint Irina Buszigina és Mihail Filippov: „*Az egyik legkomolyabb probléma, amely Oroszország demokratikus transzformációjának útját végigkíséri, az ország kiterjedésével és territoriális berendezkedésével függ össze.* Oroszország óriási földrajzi kiterjedése és soknemzetiségű összetétele mindenkor elkerülhetetlenül fékezni fogják a reformok keresztülvitelének gyorsaságát, befolyásolják módját, és erősen megnövelik a szükséges ráfordításokat és a kockázatokat is. [...] Egy nagy kiterjedésű, soknemzetiségű országban demokratikus politikai rendszer csak a föderatív államberendezkedés alapzatán jöhet létre. [...] Másfelől azonban a föderalizmus összetett és »szeszélyesen« működő alkotmányjogi konstrukció, amelynek minimális előfeltétele egy jól működő demokratikus politikai rendszer. Teljesértékű demokrácia nélkül, különösen regionális szinten, nem lehetséges stabilitás, enélkül viszont a föderáció hatékony működése sem biztosítható. *Mi több, fejlett procedurális demokrácia és pártrendszer nélkül a föderalizmus mint alkotmányos berendezés az anarchia növekedéséhez vezet, amely vagy a föderáció szétesésével ér véget, vagy pedig kikényszeríti az átmenetet a kemény centralizáció felé, vagyis a föderalizmus tényleges elutasítását jelenti*" (Irina Buszigina – Mihail Filippov: *Problemi vinuzsgyennoj federalizacii.* Pro et Contra, 2009. május–augusztus, 126. l. – Kiemelés: Sz. Á.). A demokratizálásnak ez az alapdilemmája mindenesetre – az egy Jugoszlávia, a posztszovjet térségben pedig Grúzia kivételével – a többi posztszocialista országban nem merült fel, és bármiként vélekedünk is megoldásáról vagy megoldhatatlanságáról, aligha feltételezhető, hogy a szóban forgó föderatív *területi állam* lakosságának közel 85%-át adó oroszok túlnyomó többsége önként és valaminő magasabbrendű alkotmányjogi megfontolásból le fog mondani szuverenitásának egy részéről, területi önrendelkezésének jogáról, hagyja szétesni a demokrácia kedvéééért a föderációt, engedi kiszakadni az államból a szeparatista – és mellesleg a föderatív központnál nagyságrendekkel kevésbé demokratikus – régiókat, ahogyan azt a kilencvenes évek elején egyes, Oroszország „lekicsinyítéséről" ábrándozó becsületes, de fellegjáró orosz liberálisok – például Gavriil Popov – képzelték és hirdették meg. Lásd még: Andrej Zaharov: *Federalizm, obscsesztvo, goszudarsztvo.* Nyeprikonszovennij Zapasz, 2009. 3. szám (65.) http://magazines.russ.ru/nz/2009/3/za18-pr.html.

20 A *beszpregyel* az ököljogon vagy az „erősebb kutya" közismert törvényén alapuló rendnek – az írott és íratlan törvények teljes hiányának – ez az összefoglaló megnevezése az orosz alvilág vagy tolvajvilág ('blatnoj mir') zsargonjából került át, a szovjet lágerek közvetítésével, az orosz társalgási nyelvbe. A rendnélküliség állapotára utal, amikor bármi megtörténhet, bármi megtehető: a cselekedeteknek nincs törvényi korlátja, nincs határa, semmire nincs szabály, senkit nem véd semmiféle jog ('besz' = nélkül, 'pregyel' = határ, v. ö. 'vszemu jeszty pregyel' = mindennek van határa). A szó köznyelvi karrierje az 1991-es puccsot és a birodalmi keret összeomlását követően vette kezdetét, amikor az állam gyöngesége, az általános felfordulás következtében az élet minden szféráját eluraló kriminális-kleptokratikus-korrupcionista káoszra, a törvények büntetlen áthágásának mindennapi gyakorlatára kezdték – átvitt értelemben – használni (szinonimája a „züllés" és „romlás" jelentését is magában foglaló és más nyelvekben is ilyen értelemben használt „bardak", vagyis „kupleráj", „kupi" szó). „Beszpregyel" akkor van, ha a formális, mindenkire érvényes, intézményesen betartott és betartatott törvényesség megszűnik, a puszta fizikai erőszak hatalma bármikor törvényt bonthat, a törvény semmibe vehető, az erősebbek számára semmiféle norma vagy határ nem létezik. Andrej Szinyavszkij, aki az 1966-os botrányos íróper egyik elítéltjeként megjárta a Brezsnyev-kori szovjet lágereket és jól ismerte a lágerzsargont, 1991-ben így

kriminális magánönkény) korszakának lezárását jelenti: Oroszország csaknem egy évtizeden át tartó romlásának és hanyatlásának megállítását, szilárd közrendet, stabil államot, közbiztonságot, az oligarchikus klánok és kriminális bandák anarchikus szabadságának erőteljes megnyirbálását, a vadkapitalizmus megszelídítését. Az irányított demokrácia új gazdasági-üzleti játékszabályokat vezet be, amelyek lényege az, hogy a megerősödött állam visszaveszi a korábban privatizált gigantikus nyersanyagkészletek fölötti ellenőrzését, esetenként pedig részleges vagy teljes tulajdonosi jogait is: *a játék egyik szereplőjéből – mintegy a játék fölé emelkedve – a játszmák döntőbírájává válik*, és kellő ereje is van már hozzá, hogy elfogadtassa, illetve betartassa az általa meghatározott játékszabályokat a politikai és gazdasági hatalom különös kereszteződéséből született oligarchikus szereplőkkel, akiket 2000 után *kinevezett tulajdonosokból* ténylegesen a nagy állami tulajdonrészek menedzsereivé fokoztak le. Aki ennek a lefokozásnak ellenszegült, aki elhitte, hogy nem csupán kinevezett tulajdonos, hanem igazi; hogy az állami tulajdonból korábban – csellel-furfanggal, korrupcióval, zsarolással, erőszakkal – kikanyarított szerzeménye csakugyan saját tulajdona már, és azt tehet vele, amit akar, azt a visszaerősödött állam igen hamar kigyógyította ebbéli hitéből: elvette és újraosztotta tulajdonát, a legmakacsabb ellenállókat pedig szabadságuktól is megfosztotta. A törvények teljes betartásával egyébként (ezt nevezte Putyin a „törvény diktatúrájának"), hiszen nem létezett olyan oligarcha, aki mesés vagyonára az általános beszpregyel körülményei között, törvényesen, mindenféle csalás és erőszak nélkül tett volna szert.[21]

foglalta össze szarkasztikusan Oroszország modern fejlődéstörténetét: „... feudalizmusból a kapitalizmusba, kapitalizmusból a szocializmusba, szocializmusból a beszpregyelbe." De már a lágerben is kétféle beszpregyel volt: az egyik az, amikor a hatóság lépett át minden határt, a másik, amikor az elítéltek. A láger viszonyait legjobban az elhíresült lágerszólás foglalja össze: 'zakon – tajga, prokuror – medvegy' („a törvény – tajga, medve – az ügyész"). A szó ma már az élet bármely területén megjelenő szabályozatlanság, norma-nélküliség, törvényen-túliság, rendetlenség stilisztikailag erős metaforája: *pravovoj* (jogi) beszpregyel, *vorovszkoj* (alvilági) beszpregyel, *moralnij* (erkölcsi) beszpregyel, és még tovább: *szex*-breszpregyel, *infobeszpregyel*, a posztmodern művészet pedig: *esztetyicseszkij* (esztétikai) beszpregyel.

2000 és 2003 között az állam és a nagy üzleti csoportok (oligarchák) között egyfajta informális társadalmi szerződés jött létre, amely *„a rendért cserébe fizesd be az adóidat"* alapelvére épült.[22] 2003-tól kezdődően viszont új informális megállapodás született, amely az előbbinél nem egyszerűen többet, hanem *mást* kért az oligarcháktól: *„A stabilitásért ad nekünk cserébe a lojalitásodat."* Ez volt az a képlet, amelyet a 2008-as globális gazdasági válság alapjaiban kezdett ki. Mint Alekszandr Auzan közgazdász professzor, a Társadalmi Szerződés Nemzeti Projektjének intézeti elnöke, a moszkvai Lomonoszov Egyetem Közgazdasági Karán az Alkalmazott Közgazdaságtudományi Tanszék vezetője vázolta föl nemrég egyik előadásában,[23] az elhúzódó gazdasági válság körülményei között a „stabilitásért cserébe lojalitást" paktum szükségképp halálra van ítélve, hiszen az állam éppen azt nem tudja teljesíteni, amit addig – ugyan mindenféle demokratikus számon kérhetőség nélkül – garantált a gazdasági élet legerősebb szereplőinek: a *stabilitást.* Ez viszont a lojalitás végét is jelenti. Auzan szerint eljött egy új, az eddigi *vertikális* társadalmi megegyezést felváltó *horizontális* társadalmi megegyezés ideje az állam és a magántársadalom között.

Horizontális társadalmi szerződésről – John Locke nyomán – akkor lehet beszélni, ha a polgárok maguk kötnek egyezséget, ma-

21 Az orosz oligarchák – különösen a később vád alá helyezett és mindmáig börtönben ülő Mihail Hodorkovszkij – viselt dolgairól lásd Lee S. Wolosky eredetileg a Foreign Affairs 2000. 2. számában megjelent, *Putyin és a plutokraták* című tanulmányát. In 2000, 2000. 6. szám.

22 Lásd ehhez: Vagyim Volkov: *Transzformacija rosszijszkovo goszudarsztva poszle 2000 goda.* http://www.polit.ru/lectures/2009/04/02/ estado.html.

23 Alekszandr Auzan: *Obscsesztvennij dogovor: vzgljad iz 2009 goda.* Elhangzott 2009. május 14-én a *Bilingva* irodalmi kávéházban, Moszkvában, a *Publicsnije lekcii. Polit.ru* előadás-sorozat keretében. http://www.polit. ru/ lectures /2009/05/14/auzan.html

guk egyeznek meg egymás között arról, mi az, amire szükségük van, ebből mit képesek saját erőből megteremteni, és mi az, amit az államtól várnak el. Ezzel szemben a vertikális társadalmi szerződés kiindulópontja – mint ez meg Hobbes államelméletében körvonalazódik –, hogy a polgárok képtelenek egymással bármiben is megegyezni, következésképpen az államra bízzák a bellum omnium contra omnes „természeti állapotának" megszüntetését, a rend és a stabilitás biztosítását. Mármost Oroszországban hagyományosan egészen mostanáig – itt nem részletezhető okok egész soránál fogva – a vertikális társadalmi szerződés hagyománya volt uralkodó, a magukat megvédeni, magukról gondoskodni, egymás között megegyezni képtelen alattvalók vagy polgárok mindenkor az államtól várták el a rend, a biztonság, a stabilitás megteremtését, amiért a maguk részéről engedelmességgel és lojalitással fizettek. Amikor az állam gyenge, a vertikális szerződés nem érvényesül; amikor pedig a nyugatos demokraták, liberális reformerek megkísérelték az autokratikus és birodalmi etatizmus vertikális rendszerét „horizontalizálni" – demokratizálni, piacosítani, föderalizálni –, Oroszország darabjaira hullott és zűrzavarba süllyedt. Auzan professzor nem fogadja ugyan el ezt a történetet valamiféle orosz fátumként, mindazonáltal az orosz „rendszerdió" feltörését korántsem gondolja olyan egyszerűnek, mint az orosz liberálisok közül annyian.

A politikai hatalom gyakorlása Oroszországban 2000 után is oligarchikus maradt, amennyiben az oligarchia a kevesek hatalmát jelenti, csak ezt a hatalmat mostantól az állam által konszolidált, a politikai főhatalommal szemben *lojális oligarchia mintegy konszenzuálisan* gyakorolja. A politikai retorika szintjén a demokrácia „irányítottsága" azt jelenti, hogy a társadalom döntő többségének akaratából a politikai haza sorsáért aggódó, demokratikus és nemzeti elkötelezettségű hazafiak (citoyenek, grazsdanyinok), új Minyinként és Pozsarszkijként a haza megmentésére sietve, kezükbe vették az állam irányítását (egyáltalán: irányítják végre, nem engedik irány és cél nélkül hányódni a globális gazdaság viharos óceánján), és nem fogják megengedni többé, hogy a demokrácia,

a százszor szent szabadság nevében *bármit* meg lehessen csinálni ezzel az országgal, ezzel a néppel, ezzel a nemzettel: véget vetnek az állam és – vele együtt! – a társadalom dezintegrálódásának, felbomlásának, a gazdasági hanyatlásnak, nemzeti megszégyenülésnek, az újabb katasztrófa felé sodródásnak. (Az első katasztrófa ugyanis már bekövetkezett 1991-ben: Putyin, mint annyi más esetben, kimondta csupán azt, amit a magát becsapottnak, megalázottnak, megcsonkítottnak érző orosz társadalom gondolt, amikor a Szovjetunió szétesését „a 20. század legnagyobb geopolitikai katasztrófájának" nevezte). Ily módon az „államot", a hatalom „ősi földjét" az oligarchikus „megszállók" uralma alól fölszabadító hazafiak a kicsit meghibbant, hajléktalan, nyomorék demokráciát csupán kiköltöztették a híd alól, éjszakai menedékhelyéről, ahová az oligarchikus rossz időkben kényszerült, ahol nyomorultul tengedőtt, mert elvették mindenét, megrontották, bántalmazták, visszaéltek jóindulatával és szabadságszeretetével, kiforgatták javaiból. A demokrácia méltó helyére költözhet végre: az állam pompás és biztonságos kaszárnyapalotájába, ahol majd gondját viselik, lemossák róla az évtizedes szennyet, ünneplő egyenruhába öltöztetik, arca felderülhet, derekát kihúzhatja, járása magabiztossá válhat, akárha alakzatban menetelő katonáké, mikor a díszlépést kivágják.

A másik oldalon a demokrácia mellé biggyesztett „irányított" jelző fosztóképzőként működik: miféle demokrácia az, amelyet a fegyveres erők és biztonsági szolgálatok tegnapi emberei irányítanak az állam csúcsáról, méghozzá *de facto* leválthatatlanul? Miféle demokrácia az, amelyben mindig az történik, aminek az irányítók, vagyis a hatalmon levők szerint *történnie kell* (s ha mégsem ez történik, annál rosszabb a demokráciának), amelyből a káosz megfékezésére, a külső és belső szuverenitás helyreállítására hivatkozva, a kriminalitással, az oligarchikus önkénnyel *együtt* szűrik ki az *adminisztratív szempontból* túlontúl veszélyes, túlságosan sok és felesleges gondot okozó, túlságosan időigényes, tervezhetetlen,

irányíthatatlan, rendetlen szabadság őselemét.[24] A *szabadság* ebben a – Jelcin-korszak lehangoló össztársadalmi tapasztalatával – alátámasztott narratívában a *rend* ellenfele, ha ugyan nem ellensége. Valójában persze a *rendnélküliség* szabadsága áll itt szemben a *szabadságnélküliség* rendjével, mert az *ilyen* szabadság csak *ilyen* rendet képes szülni, mint azt Oroszország történelme annyiszor megmutatta már. Az orosz módra irányított demokráciában ezért az állam rázza gatyába a szabadságot is: megmutatja neki, hol lakik az oroszok istene. A kusza, kiszámíthatatlan, a hatalom legszebb terveit is szüntelenül felborító szabadságot az állam szigorú öntőformáiba löttyinti.

Például megengedhetetlen luxussá, a demokrácia politikai stabilitásának alapjait veszélyeztető kihívássá válik minden előreláthatatlan kimenetelű választás, mely – hiszen a hatalomvesztés kockázatának teszi ki a rendet helyreállító és szavatoló uralmi elitet – megkérdőjelezi a legjobbak és legelhivatottabbak, a demokrácia megmentésén munkálkodók uralmát. A választásokat nem lehet többé a véletlenre bízni: irányítani kell őket. Nem megengedhető, hogy a választások kimenetelét az oligarchák pénze és médiája vagy szegény, megtéveszthető, befolyásolható, ígéretekkel, alkalmi adományokkal megvesztegethető emberek ostobasága döntse el; a

24 Az *Economist Intelligence Unit* (EIU) amely évente teszi közzé *Index of Democracy* táblázatát, Oroszországot 2008-ban a 107. helyre sorolta (4,48 ponttal a 10-ből), amivel Burundi és Pakisztán közé került az úgynevezett „hibrid rendszerek" kategóriájába (tehát nem az autoritárius rendszerekébe, ahová például Kazahsztán vagy Azerbajdzsán). A Transparency International 2009-es CPI-indexe (Corruption perception index) Oroszországot a 146. helyre sorolta, nagyjából tehát a sor végére, olyan országok mellé, mint Venezuela, Zimbabwe, Irán, Pakisztán, Egyiptom (utóbb ez ellen az ENSZ korrupcióellenes küzdelem kérdéseinek szentelt egyik konferenciáján, más érintett országokkal együtt Oroszország is tiltakozott, mint Oroszországot szántszándékkal rossz hírbe hozó, megbélyegző és igaztalan minősítés ellen). Ezek a táblázatok, rangsorolások valóban ritkán politikamentesek, de mégha esetenként csakugyan azok volnának is, *absztrakt tipológiai kritériumaik* és *összesítő-átlagoló számsoraik* kevessé alkalmasak arra, hogy kifejezzék az országonként egészen eltérő valóságos helyzetek összetettségét, a rendszerek belső tagoltságát és dinamikáját.

választások *helyes* kimeneteléről most már magának a demokrácia mellett kiálló államnak kell gondoskodnia az egész demokráciafolyamat biztos kezű irányításával,[25] mintegy a demokrácia *állami programozásával*, amely biztosítja, hogy akiknek alul kell maradniuk, azok a demokrácia érdekében alulmaradjanak, akiknek pedig ugyanezért felül kell lenniük, feltétlenül győzzenek is. Így hát, átmenetileg vagy egyszer s mindenkorra, legalábbis Oroszországban, a demokrácia olyan irányítási rendszert feltételez, amelyben minden lap stabilan az állam kezében van és az állam oszt lapot, pontosabban: az államot békén hagyó „lojálisoknak" oszt, az államot aláásó „lázadóknak" pedig nem oszt.

Az irányított demokrácia két fokozata

Az irányított demokrácia Oroszországban *fokozódik*. Az a politikai rendszer, amelyet a demokraták és nyugati pártfogóik – „ahhoz képest" vagy egyáltalán, jóindulatúlag vagy számításból – demokráciának neveztek 1991, sőt még 1993 után is (vagy legalábbis *sajátos orosz átmenetnek* a demokráciába), egyrészt csakugyan az irányítatlansággal, a kriminális és oligarchikus káosszal,[26] a széteséssel és hanyatlással jegyezte el magát, másrészt korántsem volt „irányítatlan", csak épp nem az erőszak *legitim monopóliumával* fölruházott föderatív központból, hanem az illegitim erőszakot

25 Lásd erről bővebben: Vlagyimir Pribilovszkij összefoglaló elemzését: *Upravljajemije vibori – degradacija viborov pri Putyinye*. In *Rosszija Putyina. Isztorija boleznyi*. Szerija: *Upravljajemaja demokratyija*. Centr „Panorama", Moszkva, 2004.

26 Lásd erről bővebben: Igor Kljamkin – Lev Tyimofejev: *Tyenyevaja Rosszija*. RGGU, Moszkva, 2000. Lásd továbbá: Szilágyi Ákos: *Oroszország elrablása*. Helikon Kiadó, 1999. Különös tekintettel a könyv *Új osztály születik: a bandokrácia*, valamint *Oroszország el-KKK-sodása* című VIII. és X. fejezeteire.

alkalmazó, egymással hol szövetségben-koalícióban, hol pedig háborúban álló, a föderatív és regionális bürokráciával összefonódó, félkriminális, kleptokratikus üzleti klánok[27] irányították,

27 Ezeket a klánszerű – a bürokrácia és a biznisz, a politikai és a gazdasági hatalom összefonódásából keletkezett – és az új Oroszország két évtizedes történetét meghatározó társadalmi képződményeket, és nem a nekik esetlegesen nevet és személyes arcot adó természetes személyeket tekintem oligarcháknak. Az „oligarcha" megnevezés erősen érzelmi töltésű, a publicisztikában és a köznyelvben általánosan elterjedt szó, de a szociológiai és politológiai szakirodalomban annál nagyobb bizonytalanság és állandó vita van körülötte. Ha az oligarcha szót eredeti politikai értelmében vennénk, akkor csak azokat lehetne oligarcháknak tekinteni, akik az oligarchikus uralmat – a kevesek uralmát – gyakorolják, lényegében tehát az orosz politikusokat. Csakhogy Oroszországban a hatalmat nem néhány nagyhatalmú politikus gyakorolja (ahogyan nem is néhány nagyhatalmú üzletember), hanem a politikai hatalommal informálisan – és gyakran formálisan is – összefonódó gazdasági hatalom korporatív klánjai egymással versengve vagy szövetségben. Úgy vélem, Vitalij Ivanov jár legközelebb az igazsághoz, amikor ezt írja: „Az oligarcha egyáltalán nem feltétlenül nagykapitalista vállalkozó. A mai oroszországi oligarcháknak nagyon gyakran hivatalos státusuk van (lehetnek közhivatalnokok, politikusok, közéleti szereplők és üzletemberek), ténylegesen irányíthatnak ilyen-olyan állami struktúrákat és rendelkezhetnek forrásaik fölött, de az is előfordul, hogy fél-legálisan vagy nem-formálisan tartják ezeket ellenőrzésük alatt. Az oligarchát több minden teheti oligarchává: 1. az állam kormányzásában való részvétel; 2. valamilyen jelentősebb tulajdon (magán-, állami vagy vegyes tulajdon) ellenőrzése, vagy az, hogy hatalmi jogosítványai és/vagy tekintélye megengedik neki valamilyen jelentősebb tulajdonrész újraelosztását vagy a saját jogon való részvételt ebben az újraelosztásban; 3. képviselettel rendelkezik a nyilvános térben, közvetlenül vagy tömegmédiumok, esetleg pártok, társadalmi szervezetek stb. közvetítésével" (Vitalij Ivanov: *Antirevoljucionyer*, i. m., 29. l.). A „hatalom", a „rossz, korrupt csinovnyikok" és az „üzlet", a vállakozók mint a „hatalom ártatlan áldozatai" szembeállítás annál is tarthatatlanabb, mert az orosz üzleti élet összes meghatározó alakja vagy a hatalom által „kinevezett" kapitalista, vagy olyan „önkinevezett", akinek kinevezése előzetesen „egyeztetve volt". Ez a képlet nemcsak föderatív, hanem regionális és önkormányzati szinten is érvényesült. „Rendszeridegen" elemek – ilyen volt például a krasznojarszki Bikov vagy a szverdlovszkij Feduljov az 1990-es évek elején – csak kivételképpen bukkantak fel, és ha felbukkantak, akkor vagy könyörtelenül eltaposták, vagy gyorsan integrálták őket az oligarchátusba. Az „oligarchátus" történetének népszerű, de nem színvonaltalan összefoglalását lásd: Andrej Bunyics: *Oszeny oligarchov.*

a közérdeket kétségkívül semmibe véve, kizárólag saját üzleti és hatalmi pozícióik erősítése, különféle privilégiumok államtól való kicsikarása, állami tulajdonrészek megszerzése érdekében, ugyanúgy irányítva-manipulálva a helyi és föderatív választásokat, ahogyan 1999 végétől kezdődően a központi állam egyetlen központból, a közérdek védelmére hivatkozva irányítja-manipulálja a demokratikus akaratképzés folyamatait. A kétféle irányított demokrácia között a különbség abban van, hogy az oligarchikus klán-államkapitalizmusban az egymással háborúban álló klánok irányítanak, maguknak rendelve alá az államot és vele együtt a közérdeket; a bürokratikus államkapitalizmusban pedig az oligarchikus klánoktól magát függetlenítő, velük szemben önállóan fellépő korporatív bürokrácia irányít az általános érdek,a közérdek nevében, beleértve ebbe maguknak az oligarcháknak az irányítását is.

Mindkét képletből a demokrácia sine qua non-ja hiányzik, az állampolgári közösség, az öntevékeny társadalom mint a demokrácia létrehozója és fenntartója, amely a szabadság demokratikus rendjét megóvja mind a felbomlástól, a káosztól, mind a zsarnokságtól, attól, hogy nyitott rendszerből zárt rendszerré alakuljon át. Az irányított demokrácia mindkét eddigi orosz típusa a demokráciának éppen ezt a lényegi elemét – a nyitottságot szüntette meg azzal, hogy *a politikai folyamatokat különféle politikai technológiákkal tervezhetővé, ellenőrizhetővé, előállíthatóvá, irányíthatóvá tette a hatalomgyakorlók számára.* Az amorf, politikai értelemben kialakulatlan, hagyományosan passzív orosz társadalom mindkét esetben arra a szerepre volt, illetve van kárhoztatva, hogy *föntről* – a hatalom

Isztorija prihvatyizacii i buduscseje Rosszii. Jauza-Ekszmo, Moszkva, 2006. A kérdéskör tudományos igényű tárgyalását lásd egyebek mellett: *Bizneszelita, bjurokratyija, naucsnoje i ekszpertnoje szoobscsesztvo: vozmozsnosztyi szovmesztnovo resenyija masztabnih polityicseszkih problem.* In *Szocialnopolityicseszkije processzi i ekonomicseszkoje szosztojanyije Rosszii.* Naucsnij Ekszpert, Moszkva, 62–112. l.; O. V. Gaman-Golutvina: *Politiko-finanszovije klani i polityicseszkije partyii...* In *Vlaszty i eliti v szovremennoj Rosszii.* Szerk.: A. V. Duka. RAN, Szentpétervár, 2003; Anton Olejnyik: *Vlasztelyini rinka.* Pro et Contra, 2010. január–április, 111–126. l.

csúcsán levőktől – *adományként* várja és kapja meg sorsának minden jobbra fordulását, anyagi gyarapodását, előremenetelét, föntről várjon mindent: rendet, biztonságot, társadalmi békét. Csak az oligarchikus klán-államkapitalizmusban hiába várt erre, semmit nem kapott – miközben azt látta, hogy odafönt a „fejesek" mindenre, amire csak lehet, ráteszik a kezüket – míg a korporatív-bürokratikus államkapitalizmusban, miután az oligarchikus klánokat az államból kiűzték, a nyersanyag-kitermelést és -értékesítést bürokratikus ellenőrzés alá vonták, végre a „kicsiknek" – az önálló vállalkozásra képteleneknek, a kiszolgáltatottaknak, az illetményre, juttatásra, segélyre, adományra várakozóknak, vagyis a túlnyomó többségnek – is csurran-cseppen valami. Nem csoda, ha a szabadsággal élni képtelen, amorf, politikailag artikulálatlan, gazdaságilag önállótlan társadalom, miután megtapasztalta a klán-államkapitalizmus korrupciós és kriminális gyönyöreit, rohanvást vetette magát a hamvaiból főnixként feltámadt bürokratikus állam kebelére, és ettől kezdve édesatyjának vagy édesanyjának szólítja őt.

A putyini túlirányított demokrácia – ebből a szempontból – csak a *privatizációs zsákmány* fölött marakodó oligarchák által saját ellentétes érdekeik szerint *szétirányított demokrácia* felszámolását jelentette, a szovjet típusú bürokratikus államkapitalizmus *részleges* és nem-ideologikus, hanem *funkcionális restaurációja* jegyében, méghozzá nem pusztán az „állam megmentésének", valamilyen absztrakt államrezónnak vagy ideologikus patriotizmusnak diktátumszerű társadalomra kényszerítésével, hanem egy nagyszabású, úgyszólván össznépi „önök kérték" politikai kívánságműsor teljesítéseként. (A nép kérése, óhaja-sóhaja persze önmagában még nem lett volna elegendő, legalább ilyen erősen óhajtotta, sőt, előkészítette, elősegítette, végső soron lebonyolította a rendteremtő „új cár" színrelépését az oligarchák túlnyomó többsége is.)

Kissé távolabbról nézve az orosz irányított demokrácia modellváltását (a Jelcin delegáló elnöki hatalmán[28] nyugvó *oligarchikusan szétirányított demokrácia* felváltását a *konszenzusos korporativizmuson* alapuló,[29] *militokratikusan egységesített állam túlirányított demokráciájával*) végső soron az egész – nagyhatalmak által irányított – kelet-európai rendszerváltás (hiszen a rendszerváltás tagadhatatlanul irányított folyamat volt!) szükségszerű záróakkordjának látszik Oroszországban. Épp ezért nem is önmagában és nem is csupán az első etaphoz való viszonyában,

28 Guillermo O'Donnel: Delegáló demokrácia. 2000, 1995. 12. szám, 9–13. l.

29 Vitalij Ivanov az új rendszert igen találóan a „lojálisok oligarchiájának" nevezi: „Korporációk, klientúrák, közhivatalnokok, nagyvállalkozók, topmenedzserek, politikusok olyan koalíciója ez, amelyet egyfajta hallgatólagos lojalitási charta egyesít a hatalmat megszemélyesítő elnök iránt, akinek feltétel nélkül elismerik a jogát arra, hogy az állam fejlesztésének új eszméit és irányvonalait meghatározza, hogy intézményeket formáljon, és hogy fönntartsa a rendet, egyebek mellett az oligarchikus comunityben magában is. A mindennapi kérdések többségének megoldása változatlanul az oligarchák és az érdekszférájukhoz tartozó alanyok kezében van. Nem egy közülük még az érdekszféráját is kiszélesítette ez idő alatt. Senki nem távolította őket egyenlő távolságra a hatalomtól, csupán a játékszabályok változtak meg, sokkal rendszerszerűbbek és technologikusabbak lettek. Azt állítani persze, hogy a »putyini lojalitási chartához« mindannyiuk önként és dalolva csatlakozott, vétek lenne az igazság ellen. Hiszen 1999-ben nem minden oligarcha harcolt Putyin oldalán. Na de ennek ellenére ma is ugyanaz a Luzskov irányítja Moszkvát és annak alapján, amiket nyilatkozik, nem látszik megrettenve lenni. Az egy Hodorkovszkijra tucatnyi oligarcha jut, akik Putyin alatt piaci pozícióikat megszilárdították, személyes vagyonukat jelentősen gyarapították, elég többek között Alekperovra (LUKOJL), Liszinre (NLMK), Potanyinra (Interrosz), Deripaszkára (Bazovij element, Russkij Aluminyij, Rusztpromavto), Fridmanra (Alfa-grupp, TNK-BP), Vekszelbergre (SZUAL-holding, TNK-BP), Bogdanovra (Szrugutnyeftyegaz), Mordasovra (Szeversztal), Rasnyikovra (MMK), Jevtusenkovra (Szisztyema), Melnyicsenkora (SZUEK) utalni. Putyin és az ő államfői garanciái nélkül egyikűknek se lett volna esélye, hogy »igazán nagy üzleteket« kössön külföldi partnerekkel. És nem arról van szó, hogy nem szerették volna megismételni azok sorsát, akik a »lojalitási chartához« nem akartak csatlakozni (Guszinszkij), vagy kiprovokálták kizárásukat belőle (Berezovszkij és a már említett Hodorkovszkij csoportja) avagy kivételképpen személyes ellenszenvből vonta meg tőle kegyeit a »cár« (Akszenyenko). Teljesen mindegy, ki kerül arra a helyre, amelyen ma Putyin van, *amíg létezik és újrateremli magát a jelenlegi oligarchia*, mégha bizonyos mutációkkal is, egészében véve bizonyosan ugyanazt a putyini politikát fogja folytatni." (Vitalij Ivanov: i. m., 40–41. l. – Kiemelés – Sz.Á.)

hanem *változatlanul* az egész rendszerváltási folyamat összefüggésében kell elgondolnunk, mindannyiszor az orosz hely sajátszerűségeinek figyelembevételével.

A második ezredfordulón a bürokratikus (de nem diktatórikus és nem is piacellenes!) etatizmus megerősödése jegyében lezárult az irányított demokráciának az az időszaka, amikor a Szovjetunió összeomlását követően megroppant és a szétesés szélére sodródó orosz állam – az elszabaduló magánérdekek martalékává válva, nemkülönben az orosz társadalom bénultsága, történelmi eredetű „demokrácia-deficitje" folytán – külső erők kénye-kedve szerint volt rángatható,[30] és az oligarchikus

30 Nemhiába nevezi magát a putyini típusú irányított demokrácia nagy előszeretettel *szuverén demokráciának*. A szuverenitás ebben az összefüggésben nem csupán a modern területi állam attribútuma, amelynek mindkét összetevője csorbát szenvedett az 1991 utáni államgyengeség korszakában, a „majdnem-interregnumban" vagy „zavaros időszakban": az orosz állam külső szuverenitását – területi integritását és politikai önállóságát – veszélyeztető külső és belső erőkkel, illetve a külföldi tanácsadókkal, a nyugati befolyással stb. szemben kellett helyreállítani, belső szuverenitását pedig az oligarchikus klánok hatalmi túlsúlyával és a szeparatista álmokat dédelgető régiókkal szemben. A szuverén jelző a demokrácia összefüggésében azonban ennél többet, illetve mást jelent: arra is utal, hogy az *orosz* demokrácia mostantól nem fog idegen mintákat követni, azaz irtózattal elutasítani mindent, ami „orosz", ami a „szabványtól" eltér, mivel ez – mint a nyugati demokráciák szolgalelkű másolásának korszaka megmutatta – katasztrófához vezet az ország, a nép, a társadalom többsége számára. A „szuverén" jelző tehát arra vonatkozik, hogy az oroszok a „demokrácia" tekintében is visszaveszik maguknak az önmeghatározás jogát, ők akarják és fogják megmondani, hogy demokrácia-e az a rendszer, amelyben élnek, vagy nem demokrácia, és milyen mértékben az, ha az. Az orosz demokráciát nem jogos a sok évszázados történeti múlttal és különös arculattal rendelkező nyugati demokráciákkal összehasonlítva folyton elmarasztalni és a legsajátabb orosz vonásait mint a demokráciától idegen jegyeket elítélni. Mostantól egyedül a szuverenitásának teljességét visszanyert orosz állam illetékes megmondani, mi az orosz demokrácia, mitől demokrácia és mitől orosz, mindenki más – kívül és belül – illetéktelen ebben. A szuverén demokrácia így hát végeredményben *államarcú demokrácia*, ahogyan a jelcini demokrácia *oligarchaarcú demokrácia* volt: irányított demokrácia ez is, az is: mindkettőből a legfontosabb – a társadalom szuverenitása – hiányzott, illetve hiányzik. Ezt viszont nem lehet sem előállítani, sem odaajándékozni egy társadalomnak: vagy képes önmagát és egész politikai berendezkedését meghatározni, vagy nem képes rá.

klánok játékszere lehetett, afféle roncs-állam volt, amely a szovjet birodalmi állam nagy hajójának katasztrófája után tehetetlenül hányódott a globális gazdaság vizein. Az államot mostantól – úgymond – nem a külföld érdekét képviselő ilyen-olyan tanácsadók, nemzetközi szervezetek, nagykövetségek és nemis az oligarchikus magánérdekeket képviselő üzletemberek akarata fogja irányítani, hanem az államhoz hű, a közérdeket – a „nép" érdekét – és a nemzeti érdeket elszántan képviselő hazafias erők,[31] akik – az állam egységének megőrzése, azország kormányozhatósága és a természeti források magánosításának, az ebből származó jövedelmek elcsorgásának megakadályozása érdekében – a közérdeknek, nemzeti érdeknek, államérdeknek fogják alárendelni a demokratikus folyamatokat is: amennyiben az állam elemi integratív és szociális funkcióinak folyamatos teljesítése érdekében elengedhetetlen, irányítani fogják a demokratikus akaratképzés, hatalomgyakorlás és hatalomellenőrzés egész folyamatát, beleértve a média hatalmát is, hiszen a mediatizált demokráciákban ez gyakran meghatározóbb szerepet játszik, mint a politikai pártok parlamentben folyó politikai csatározásai vagy ideológiai programjaik.

Csakhogy – csattan föl talán ezen a ponton az *idealista* és *megélhetési liberálisok* egyesített kórusa országon belül és kívül – miféle demokrácia az, amelyben az önállósult, a demokratikus

31 Az 1991 után hirtelen minden téren *teljesen nyitottá* vált Oroszországot elözönlő nyugati szakértők, üzletemberek, akiknek még a rendszer 1998-as katasztrófája után is bizonyára sok „jó écájuk" lett volna az orosz gazdaság rendbetételére, nemkülönben az orosz nyersanyagkészletek fölötti ellenőrzés megszerzéséért versengő nyugati óriáscégek megjelenése, az addig szinte hermetikusan zárt, a Nyugattal szemben mindig is gyanakvó orosz társadalomban a legrosszabb emlékeket ébresztette fel. A nyugati segítségből, a nyugatinak vélt piacgazdaságból és demokráciából való általános kiábrándulás olyan fokot ért el az évtized végére, hogy újra széltében-hosszában idézgetni kezdték III. Sándor épületes mondását: „Oroszországnak csak két barátja van – a hadserege és a flottája."

akaratképzés folyamatairól levált, minden ellenőrzéstől megszabadult *végrehajtó hatalom* akarata ellenőrzi ezt az akaratképzést, nehogy az akarat olyan hatalmat képezzen, amely a demokráciát, a szabadságot, a nemzeti szuverenitást garantáló hatalom helyére tolakszik? Való igaz: irányított demokrácia. Pontosan olyan, amilyen az 1991, de különösen 1993 és még inkább 1996 után Jelcin orosz demokráciája is volt.[32] A különbség a jelcini és putyini irányított demokrácia között fokozati, de nem abban az értelemben, mintha az előbbi valamivel kevésbé, az utóbbi pedig sokkal inkább irányított volna, hanem abban az értelemben, hogy az utóbbi az előbbiből következett (többek közt az abszolút irányí-

32 „Nem lehet nevetés nélkül megállni, amikor azok siratják az állítólag »csekista csizmák« által eltaposott orosz »demokráciát«, akik 1993 október 4-én valósággal ünnepelték a Legfelsőbb Szovjet épületének [*a moszkvai Fehér Háznak – Sz. Á.*] szétlövetését, 1996 nyarán pedig azt kérték az országtól, hogy »szavazz a szíveddel« [*a szerző itt a liberális értelmiségnek, különösen a művészértelmiségnek Jelcin irányított újraválasztásában játszott kínos, ha ugyan nem szégyenletes szerepére utal – Sz.Á.*]. Aligha akad normális ember, ha minden rendben van az emlékezetével, aki osztozni akarna az olyan szélhámosok és szerencsétlenflótások kesergésében, akik rég bebizonyították, hogy meggyődés nélküli, lelkiismeretlen emberek, akikből hiányzik a szégyenérzet szikrája is. Nem kevésbé nevetséges a Putyinnak címzett vádakat hallgatni arról, hogy tiszteletlenül bánik a jelcini Alkotmánnyal. Mert arra aztán, ahogy maga Jelcin bánt el az 1978-as Alkotmánnyal és arra, ahogy kidolgozták és lenyomták az ország torkán a jelenlegi Alkotmányt, jobb nem is emlékezni" (Vitalij Ivanov: *Anti-revoljucionyer*, i. m. 27. l.). A mértéktartó liberálisok általában elismerik, hogy az irányított demokrácia orosz modellje 1993-ban jött létre az ismeretes fordulat nyomán, mikor a körülmények szorításában – úgymond – a reformok és a demokrácia között kellett választani. A következő útelágazás ezt követően már eleve nem a demokrácia, hanem a hozzá való átmenet (vagy át-nem-menet) két útja – a bürokrácia és az oligarchia – volt: „...a bürokrácia és az oligarchia közötti konfliktus 1997-ben robbant ki és bontakozott ki lassan egészen 2003-ig [*értsd: Hodorkovszkij letartóztatásának és bebörtönzésének évéig – Sz. Á.*], a választást pedig Putyin hozta meg és ennek eredményeként a bürokrácia győzedelmeskedett, közelebbről a végrehajtó hatalom alakjában megjelenő állam, amely gyakorlatilag az összes addig független társadalmi erőt saját ellenőrzése alá helyezett. Ezzel pedig az irányított demokrácia eljutott az autoritárius rendszerbe való átmenet határáig" (Jevgenyij Jaszin: i. m., 302. l.).

tott 1999–2000-es elnökváltásból), főképpen pedig abban, hogy utóbbi az előbbi kiteljesedése volt: *a kifejlett vagy érett irányított demokrácia a kezdetleges vagy még éretlen irányított demokráciával szemben: a militokratikusan túlirányított demokrácia az oligarchikusan szétirányított demokráciával szemben.* Mint Borisz Pasztuhov írja: „Jelcin alatt az állam jelentős mértékben elveszítette ellenőrzését a társadalom fölött és politikai szubjektumból a politikai és gazdasági ambíciók objektumává vált, nemcsak az állami javak, de maga az állam is a »privatizációnak esett áldozatul«. A hatalom entrópiája következtében az állam egyre jobban összezsugorodott, elveszítette minden be-folyását. Kis állammá vált egy nagy országban, megfosztva az önszabályozás minden mechanizmusától és épp ezért teljesen kiszolgáltatva a magánérdekek diktátumának. Az állam függő helyzetbe került az oligarcháktól, az oligarchák pedig függő helyzetben voltak a kriminális bandafőnököktől (‚kriminalnije avtorityeti'). A terület, amelyet az állam harc nélkül adott fel, hullarablók martaléka lett. Ezen a területen a bűnözők és kisvállalkozók erőszaka határozott meg mindent, különösen azután, hogy e két erő egyesült és a kisvállalkozókból elképesztő gyorsasággal nagyvállalkozók lettek. Minden próbálkozás, amely ezt a kaotikus folyamatot úgy akarja leírni, mint a polgárság és a demokrácia születését, nemcsak nem felel meg a tényeknek, de veszélyes is, mert megalapozatlan illúziókat táplál a jövőt illetően. *Mindaz, ami ma a liberálisoknak anynyira nem tetszik Putyin Oroszországában, valójában kivétel nélkül Jelcin Oroszországában jött a világra.*"

Hasonlóképpen foglalja össze – egyetlen vigasztalan mondatba sűrítve – a posztszovjet orosz demokrácia fejlődéstörténetét Vitalij Ivanov *Anti-forradalmár* című, 2006-ban megjelent könyvében: „Egyvalami kétségtelen: Oroszországban: demokráciából semmivel nem lett több, mint amennyi korábban volt. De kevesebb sem. Mert ami nincs, abból nem lehet sem több, sem kevesebb, nem alakulhat át mássá és meg sem szűnhet."[33] A mondat a Pu-

33 .Vitalij Ivanov: *Antirevoljucionyer*. Izd. „Jevropa", Moszkva, 2006, 27. l..

tyin-rendszerre nézve akár apologetikusnak is tekinthető, hiszen burkoltan azt az állítást foglalja magában, hogy a putyini hatalomátvétellel és a jelcini rendszer átalakításával nem következett be a demokrácia végpusztulása, nem történt semmi égbekiáltó: a politikai rendszer maradt, ami volt – *nem-demokrácia, féldemokrácia vagy átmenet a demokrácia felé.* Ergo: értelmetlen, sőt, méltánytalan volna a demokrácia „felszámolását" vagy „korlátozását", „szűkítését" Putyin számlájára írni.

Az 1993-as jelcini *alkotmányos államcsíny* és az 1998–1999-es ugyancsak a puccsszerűség jeleit mutató *pénzügyi összeomlás* (vagy államcsőd) *között* kiépült oligarchikus ellenőrzés alatt álló politikai rendszert liberális demokráciaként ünnepelni csak azért, mert *a közhatalmat már-már privatizáló* oligarchikus klánok a szövetségi államot minden szinten és minden tekintetben halálosan meggyengítették, erőforrásait magukhoz vonták és kriminális leszámolások során újra meg újra felosztották egymás között ('kriminalnije razbori'), több, mint túlzás, még ha a repressziós potenciálját is elvesztett *gyönge állam* és az oligarchikus *klán-pluralizmus* viszonyai között a klánokhoz kötődő szakmai és médiaértelmiség *lavírozási szabadsága* sokkal nagyobb volt is, mint 2000 után lett, és ez – különösen visszatekintve – a szabadság tünékeny és a függetlenség szép látszatával ajándékozta meg őt. Épp ezért komolytalan túlzás volna a Putyin és pétervári politikai csapata által a monolitikus föderatív államközpontból erőhatalmi eszközökkel irányító, minden erőforrást központosító, minden hatalmi ágat, minden régiót, minden politikai pártot, minden intézményt, fokozatosan a központi végrehajtó hatalom ellenőrzése alá terelő, az oligarchikus „pluralizmust" *minden szinten és minden színtéren* az etatizmus monolitikusságával felváltó politikai rendszert a „demokrácia hőhalálaként" gyászolni, „csekista puccsként" vagy „ellenforradalomként" megbélyegezni, és mielőbbi „forradalmi" eltakarítását sürgetni. A tízéves Putyin-rendszer társadalmi el-fogadottsága, illetve támogatottsága folyamatosan rendkívül magas, még az államtól tényleg független közvélemény-kutató intézetek felmérései szerint is nagyjából *kétharmados* (aminem a

parlamenti képviselők kétharmadának, hanem az egész orosz társadalom – politikai erőviszonyoktól független – kétharmadának támogatását jelenti).

A liberális demokrácia értékei mellett elkötelezett Jevgenyij Jaszin – a tudós társadalomkutató visszafogottságával – így jellemzi a kialakult oroszországi „nem-demokráciát": „...valamekkora demokratizálódás a totalitarizmushoz képest kétségkívül végbement, maga a demokrácia azonban nem született meg. A hatalomgyakorlás Oroszországban hagyományos módja, a politikai rendszer egyetlen alanyra való felfűzöttsége ('monoszubjektnoszty') és piramisszerű felépítése részben megmaradt, részben helyreállt. [...] A forradalmi megrázkódtatás [*Jaszin itt az 1987–1991–1993 közötti időszak eseményeire utal – Sz. Á.*] utáni helyzet elengedhetetlenné tette a politikai stabilitást. Egyfelől ez a követelmény, másfelől a gazdasági reformok előnyben részesítése a demokratikus reformokkal szemben, végezetül a hatalomgyakorlás szokásos orosz módja (miszerint »csak egy cár képes megbirkózni a káosszal«, amivel persze az ügyeletes »cár« általában a legmesszebbmenőkig egyetért), mindez együttvéve az irányított demokrácia rendszerének kialakulásához vezettek. *Ez a rendszer különösen Vlagyimir Putyin hatalomra jutása után erősödött meg.* [*Vagyis a rendszer adva volt, nem Putyin találta föl, ő csupán „tökéletesítette". – Sz. Á.*] Az irányított demokrácia további erősítésére irányuló lépéseket a társadalom előtt azzal indokolják, hogy ezek nélkül a demokrácia »irányíthatatlanul« sodródna. Ámde nagyon úgy fest, hogy amit »irányíthatatlanságon« értenek, az a szabadság és függetlenség összes kifejeződési formáját magában foglalja."[34]

Befejezésül még egy – megint akár indirekt apologetikaként is fölfogható – vélemény Vlagyimir Pasztuhov politikai elemzőtől, aki azt prognosztizálja – az orosz liberális illúziókon mosolyogva –, hogy a Putyin alatt kiépült és széles körű társadalmi elfogadott-

34 Jevgenyij Jaszin: *Prizsivjotsza li demokratyija v Rosszii?* Fond Liberalnaja Misszija, Novoje Izdatyelsztvo, Moszkva, 2006, 296. l.

sággal rendelkező politikai rendszer nem fog egyhamar összeomlani: „Naivitás volna azt gondolni, hogy az Oroszországban kialakult politikai és jogi rendszer (már ha a »jog« terminus használata egyáltalán helyénvaló itt) megváltoztatható kívülről, avagy – és különösképpen – belülről, ilyen-olyan liberális erők nyomására. Először is a mostani hatalom Oroszországban nem szorul rá semmiféle külső támogatásra, pompásan megvan önmagában is (»szamodasztatocsna«), és képes önmaga korlátlan újratermelésére. Tökéletesen immúnis továbbá mindenféle »kívülről jövő« hatással, és még ennél is immúnisabb bármilyen belülről megfogalmazott liberális kritikával szemben. Másodszor: Oroszország lakossága olyan elefánt-dózist kapott a 90-es években »liberalizmus« elleni védőoltásból, hogy az országon belül semmiféle tömegméretű demokratikus mozgalom kialakulására nem lehet egyhamar számítani. Ha Oroszországban egyáltalán elképzelhető valamilyen »színes forradalom«, az minden valószínűség szerint »barna« lesz. Azt nem tudnám megmondani, hogyan fest majd Oroszország három-négy év múlva, de abban teljesen biztos vagyok, hogy teljesen másként, mint most."[35]

Nyilvánvaló, hogy amikor Lilija Sevcova indulatos, Perry Andreson pedig tárgyilagos elemzéseikben irányított demokráciáról írnak,[36] akkor a demokrácia felszámolására vagy korlátozására, a liberális demokrácia beszűkítésére gondolnak. Kétségtelen: a Putyin-rendszer az orosz rendszerváltás *illiberális konszolidációjának* felel meg, méghozzá nem általában véve, hanem *orosz módra*, ahogyan a liberális demokrácia oligarchikus modellje is *orosz módra* működött. Különben az 1991 után beköszöntött szabadság állapota nem torkollott volna megint, mint az orosz történelemben már annyiszor *voljá*ba – szabadosságba; avagy a kortársak által kedvelt történelmi analógiával: *szmutá*ba; az utca emberének kerestelen szavával pedig *bardak*ba, azaz „kuplerájba";

35 Vlagyimir Pasztuhov: *FSZB: isztorija uszpeha.* http:/www.polit.ru/institutes/2010/02 /21/ mistake.html (kiemelés. Sz. Á.)

36 Ligyija Sevcova: *Útban Európától.* In: 2000, 2004. 5-6. szám; Perry Anderson: *Az irányított demokrácia.* In 2000, 2007. 6-7. szám, 13-30. l.

és hogy újból e kaotikus korszak legsajátabb nyelvi leleményét idézzem: *beszpregyelbe* – kriminális beszpregyelbe, oligarchikus beszpregyelbe, regionális beszpregyelbe, vagyis *minden határon túlmenő, semmiféle normát, jogi, erkölcsi, gazdasági szabályt, megkötést nem ismerő önkényeskedésbe, magánerőszakba és bürokratikus, kriminális, illetve oligarchikus erőszakba* a társadalmi élet szinte minden szintjén és színterén, természetesen az ilyen *anómiás* állapotok összes jól ismert jogi, erkölcsi, pszichológiai és egyszersmind gazdasági és politikai következményével. Mindez egyfelől a *totális korrupcióban*, másfelől az olykor *a fegyveres regionális polgárháborúig* elmenő oligarchikus klánviszályokban, a félelmetes gyorsaságú *gazdasági hanyatlásban, területi szétesésben*, a bruttó nemzeti termék zsugorodásában, a lakosság *totális elszegényedésében*, végül az 1998-as részleges *államcsődben* kulmináltak.

Végső soron az illiberális konszolidáció a különféle szabadságok, autonómiák, szuverenitások – valójában: oligarchikus és regionális önkényuralmak, kriminális magánrémuralmak, kleptokratikus-bürokratikus klánönkényuralmak – olyan mértékű „visszanyesését" jelentette, amekkora maga a káosz volt. Az elnöki típusú, föderatív berendezkedésű, többpártrendszerű orosz demokrácia születésétől fogva irányított demokrácia volt – váltás ezen belül következett be: a jelcini módon, kapkodva, durván irányított, főként pedig – és innen a nagyobb szabadság látszata – az oligarchák által szétirányított demokráciából Putyin alatt egyetlen központból, egyazon módon irányított demokrácia, úgy is fogalmazhatnánk: *engedelmes demokrácia* (mármint az állami központnak engedelmes), *kezesbárány-demokrácia*, avagy még inkább az állam-idomár, az állam-gazda oldaláról nézve: *domesztikált – azaz megszelídített és háziasított – demokrácia* lett, a *ténylegesen nyitott (vagy Oroszországban félig-meddig nyitott)* rendszerből *ténylegesen vagy teljesen zárt* (formálisan persze változatlanul nyitott) *rendszer.* Ez a rendszer *egyfelől* minden előre kalkulálhatatlan, irányíthatatlan fejlemény, minden véletlen, minden hatalmi kockázat fokozatos, de egyre teljesebb kiszűrését, az oligarchikus klánok viszályának és kriminális esz-

közökkel folytatott háborújának – ezen belül a kompromatok háborújának,a szeparatista háborúknak, főleg a csecsenföldinek – a befejezését, a tömegmédiumok deoligarchizálását és *de facto* államosítását, a regionális kiskirályságok szuverenitásának megtörését, a közérdeket magánérdekeiknek alárendelő, az állam fejére nőtt oligarchák és gubernátorok *állami móresre* való megtanítását, a kriminális biznisz és a bürokratikus „biznisz" közötti összefonódások felszámolását jelentette; *másfelől* azonban az egyetlen hatalmi vertikumba szervezett állami bürokrácia túltengő befolyását (és olykor önhatalmú, törvénysértő fellépését), a hatalommegosztás elvének, a hatalmi ágak szétválasztásának tényleges megszüntetését, a parlament működésének, a pártoknak, a Főügyészségnek, a Központi Választási Bizottságnak – és ezen keresztül a választási rendszer és a választási folyamat – az elnöki/államfői apparátus, illetve személy szerint az elnök ellenőrzése alá terelését és állandó nyomás alatt tartását is magában foglalta.

A *domesztikálás* – vagyis a megszelídítés és háziasítás – *metaforája* elég szemléletesen mutatja meg, mit is jelentett az irányított demokrácia „puha", „kaotikus" oligarchikus típusának átalakítása monolitikusan etatista, *elsődlegesen* a biztonsági szolgálatok korporációjának ellenőrzése alá került, irányított demokráciává, vagyis azt, hogy az Oroszországban 1991 után létrejött és 1999-ben az oligarchikus uralom vágányairól széles fesztávú állami vágányokra átállított politikai rendszerrel kapcsolatban tulajdonképpen nem a „domesztikálás", hanem inkább a „demokrácia" szó használata *metaforikus értelmű*: „tisztára olyan, mint egy demokrácia", „mintha-demokrácia" stb. Míg a „kapitalizmus" fogalmát a „vad" jelző bizonyos állapotokban és korszakokban segít helyesen értelmezni („vadkapitalizmus", vagyis a semmiféle játékszabályt, normát, kontrollt, határt nem ismerő magánönzés szabad érvényesülése a profitmaximalizálás korláttalansága alapján), addig a demokráciával kapcsolatban a „vad" vagy „nyers" jelzőnek vajmi csekély értelme van, hacsak nem annak a viszonynak a jelölésére használjuk, amelyben a kalkulatív racionalitás kapitalista viszonyaira való áttérés átmeneti korszakát jellemző nyers, vad, kaotikus vonásokat egyszeriben a demokráciának vagy a szabadságnak kezdik tulajdonítani, a szabadság vadságáról, zabolátlanságáról, irányítatlanságáról beszélnek, amely sürgetően felveti megzabolázásának, betörésének, megszelídítésének, háziasításának, egyszóval erős kezekkel történő irányításának követelményét. Ebben a viszonyban értelemszerűen az állam lép fel a demokrácia megszelídítőjének, idomárának, betörőjének, egyszóval domesztikálójának szerepkörében, és a demokrácia háziasítása, rendre szoktatása ténylegesen a szabadság részleges vagy teljes államosítását jelenti. A formálisan fenntartott demokratikus intézmények, az alkotmányjogilag szétválasztott hatalmi ágak, a parlament, a bíróság, a szabad sajtó szelídsége, domesztikáltsága az irányított demokráciában azt jelenti, hogy egyikük sem össze-vissza, irányítatlanul, vadul, zabolátlanul, nyersen működik és fejti ki hatását, tekintet nélkül az állam – a nemzet, a nép – érdekére, hanem összehangoltan szolgálja a ház urát, és belesimul abba az uralmi stílusba és államüzemi ritmusba, amely a végrehajtóhajtó hatalmat általában és e hatalmat gyakorló korporatív elitet és vezetőjét különösen jellemzi.

Bizonyos tehát, hogy a Putyin által *domesztikált demokrácia* nagyon távol van a demokrácia nyugati típusától, talán még annál is távolabb, mint a jelcini irányított demokrácia volt, de azért nem annyira távol, mint azt a Putyin-rendszer és maga Putyin nyugati sajtója mutatja. Csak egyetlen alkalmi csokor a 2007-es nyugati sajtó idevágó címszavaiból: *Putyin: a múltban szövetségesünk – ma zsarnok* (Newsweek); *Putyin-huligán: csakugyan a fasizmus felé vezeti Oroszországot?* (The Times); *Szeretünk téged, ó Putyin, Nagy és Rettenetes* (The Sunday Times); *Ki fogja megállítani Putyint?* (Fox News); *A „Gonosz birodalma" újjászületik* (Los Angeles Times); *Putyint helyre kell tenni* (The Washington Times) stb., stb. Oroszországnak persze addig sem volt túl jó a nyugati sajtója, amíg az irányított demokráciának nem Putyin-arca, hanem Boriszcár-arca volt, csak akkor a nyugati aggodalmak arról szóltak, hogy a központi hatalom gyönge,

az állam képtelen féken tartani az oligarchákat, képtelen útját állni a maffia terjeszkedésének, a mindent felzabáló korrupciónak, és az orosz káosz globális fenyegetést jelent a Nyugatnak. Olyannyira, hogy amikor Putyin hatalomra került, egyenesen azon akarták lemérni az új kurzus hitelességét és komolyságát, mennyire lesz kész és képes kiszorítani az államból a fékezhetetlen étvágyú oligarchákat, ezeket az újmódi bojárokat[37]. Mihelyt azonban Putyin megtörte az oligarchákat és Oroszország a gazdaságban az oligarchikus rablókapitalizmustól a szuverén államkapitalizmus felé fordult, a politikában pedig az irányított demokrácia pszeudo-liberális útjáról nyíltan és vállaltan áttért illiberális útjára, a „Maffia Oroszországa", az „Oligarchák Oroszországa", a „Káosz Birodalma" addigi nyugati sztereotípiáit a „KGB Oroszországának", a „fogát csattogtató és körmeit fenő Birodalmi Medvének", a „Csapok Önkényeskedő

37 Lee S. Wolosky a Forein Affaires 2000. évi 2. számában egyenesen ezzel kezdte *Putyin és a plutokraták* (ebben az összefüggésben *plutokraták = oligarchák*) című írását: „Jelcin elnök tavaly december 31-i lemondásával az addig szinte ismeretlen Vlagyimir Putyint tolta reflektorfénybe. Most, pár hónap múltán korai lenne még megmondani, vajon a KGB egykori felderítője mennyire kötelezte el magát a demokráciának és a szabad piacnak. Ha azonban úgy döntene, hogy szavait tettekre váltja, az orosz politikai színpad befolyásos szereplői minden bizonnyal támogatni fogják ebben. Jelcinnel ellentétben Putyin számíthat az orosz alsóház, vagyis a Duma és a közvélemény támogatására egyaránt. Sikerült hidat vernie az ellentétes felfogású politikai táborok között. Olyan támogatottságot jelent ez, amit, ha csak rövid ideig is, fölhasználhatna néhány kellemetlen reformintézkedés keresztülvitelére. *Ehhez azonban mindenekelőtt meg kellene fékeznie az ország fölött veszedelmesen elszabaduló plutokratákat. Elődje ezt nem tudta vagy nem akarta megtenni. Mi több, e pénzemberek – Borisz Berezovszkij, Mihail Hodorkovszkij, Roman Abramovics, Mihail Fridman és mások – összeszövődtek a mindenkori Jelcin-kormánnyal, és sok esetben elhallgattatták a velük szemben megfogalmazott ellenzéki bírálatot. Ezáltal pedig veszélybe került Oroszország demokratikus átalakulása és áttérése a szabad piacgazdaságra. De az orosz plutokraták igen fontos amerikai érdekeket is fenyegetnek, mivel az Egyesült Államok hosszú távú biztonságát legjobban Oroszország sikeres átalakulása szavatolhatná.*" (Magyarul lásd: Wolosky Lee S.: *Putyin és a plutokraták*. 2000, 2000. 6. szám, 5. l.)

Urának", sőt, a „Szabadságellenes Gonosz Birodalmának" *hidegháborús sztereotípiái* váltották fel.[38] (Csak a legutóbbi időben módosult némileg az amerikai Oroszország-kép és a hivatalos politikai hanghordozás, alighanem az addig *globális szuverénként* fellépő Egyesült Államok pozícióit megrendítő sikertelen iraki háború és a globális gazdasági válság nyomására. Az Obama nevével fémjelezhető általános amerikai irányváltás – a „nyitás", egyfajta „amerikai olvadás" – politikája az Oroszországhoz való viszonyra is kiterjedt, és a Bush-kormányzat keményvonalasai által beharangozott *új hidegháborúval* szemben az *új enyhülési* politika kifejeződése volt.)

Persze, nemcsak a jelenlegi orosz demokrácia van távol a nyugatitól, hanem az orosz társadalom is távol van a nyugati társadalmaktól, éspedig nem csupán az elmaradottság értelmében, a gazdasági mutatók és a civiltársadalom fejlettsége tekintetében, hanem abban az értelemben is, hogy a keresztény civilizáció másik ágához tartozik, hogy más módon él, gondolkodik, dolgozik, alkot a kelet-európai társadalom, mint a nyugati. Mindenesetre nem lehet civilizációs és történelmi összefüggései közül kiragadva vizsgálni azt, ami Oroszországban 1991, majd 1999 után történt és történik. Végtére is, miért lett volna sokkal kevésbé demokratikus az irányított demokrácia illiberális konszolidációja, miért lett volna sokkal kevésbé liberális az *etatista stabilizáció*, mint amilyen demokratikus és liberális volt az irányított demokrácia korábbi – az állam oligarchikus kiszipolyozását és a lakosság abszolút elszegényedését eredményező – modellje?

Felmerül a kérdés: vajon nem ugyanazon rendszer uralmi módjában bekövetkező szokásos kelet-európai ciklusról van-e itt szó,

38 A tömegkultúra artikuláltsági fokán megjelenő, mediatizált országképek (országimidzsek) közötti szimbolikus harcot (az imidzsgyilkosság, az országkép-kompromat vagy lejárató célzattal forgalomba hozott országkép problematikáját), Oroszország folyamatosan változó értelmű és tartalmú politikai keretezését behatóan tárgyaltam *Borisz sztár és a sztárevicsek* című könyvem (Helikon, 2000.) IX. fejezetének *Kompromat Oroszország ellen* című alfejezetében.

amelyet a kulturális modellek váltakozása szintjén olyan meggyőzően mutatott be egykor *Kultura Dva*[39] című nagyszerű monográfiájában a Kanadában élő orosz művelődéstörténész, Vlagyimir Papernij, szembeállítva a „szétfolyás" és „megszilárdulás", az „olvadás" és „fagyás", a „nyitás" és „zárás" egymásra következő történelmi korszakait, melyeket „liberálisnak" és „antiliberálisnak" is nevezhetnénk. Papernij könyvének fókuszában a forradalom utáni „NEP-korszak", az 1920-as évek és az 1929-es sztálini fordulat utáni totalitárius korszak, az 1930-as évek egymással teljesen ellentétes – a társadalmi mentalitást, a viselkedési és kifejezési módokat, a politikát, a művészetet, a mindennapi életet meghatározó – *kulturális paradigmájának* szemiotikai leírása áll. Papernij e heurisztikus szemiotikai modell felhasználásával értelmezi az orosz történelmi múlt korszakváltásait, és a sztálini korszak lezárulását követő utolsó szovjet korszakváltást is. Ugyanezt a kulturális módokban bekövekező éles kettősséget és teljes érzületi, életmódbeli, mentalitásbeli paradigmaváltást fedezi fel és írja le az 1960-as és az 1970-es évtized szovjet-orosz életvilágainak ellentétében is. Papernij az 1970-es évek végén fejezte be monográfiáját, de szemiotikai modellje kiválóan használható annak a mélyreható és az élet minden területére kiterjedő kulturális paradigmaváltásnak a leírására is, amely Oroszország posztszovjet korszakának eddigi két évtizedét oly élesen szembeállítja egymással. Papernij nem elemzi a kulturális paradigmaváltás mélyebben fekvő okait, jelesül azt, hogy a megroppant, folyton túléléséért küzdő orosz civilizáció, avagy a kelet-európai fejlődési modell talaján az „olvadás" a „szabadság", a „nyitás", a „nyugatosodás" vagy „modernizálódás" kulturális időszakai mindig *a történelmi orosz rendszer* felbomlását is magukban foglalták, tehát szétesést, rendetlenséget, válságot generáltak, ami egy ponton életre keltette és megerősítette a „bezárkózás", a „visszafagyasztás", a „demodernizálás" társadalmi erőit. Az orosz sajátosságokon túlmenően persze az egyetemes történelmi tapasztalat is azt mutatja, hogy a mindennel szakító,

39 Vlagyimir Papernij: *Kultura „Dva"*. Ardis, Ann Arbor, 1985.

mindent elölről kezdő, naivan idealista, a múlt felé radikálisan elvágólagos, a jövő felé utópisztikusan nyitott forradalmak turbulens időszakait menetrendszerűen ellenforradalmak és restaurációk rendteremtő, konszolidáló, stabilizáló korszakai követik. Maga a paradigmaváltás mindenesetre nem vezethető le pusztán politikai-hatalmi aspirációkból, alkotmányos vagy alkotmányellenes puccsokból: magában a társadalmi mentalitásban következik be irányváltás, érlelődik meg a módok váltásának homályos, majd mind világosabban kifejezésre juttatott vágya és igénye. A társadalmi hangulatváltozások általános irányán kívül (a többség által rendnélküliségként, káoszként megélt állapotok egy ponton heves reakciót váltanak ki, amely a rend és a rendteremtés vágyában kulminál), a megrázkódtatásokra adott ismétlődő társadalmi válaszok régiónként, országonként, civilizációnként persze nagyon különbözőek lehetnek. A káoszt minden társadalomnak meg kell szüntetnie, de minden társadalom hajlik rá vagy engedi, hogy a rendetlenséget a szabadsággal együtt szüntessék meg. Innen nézve az, ami Oroszországban 2000 után lett és ma van, a különös módon káoszként megélt szabadság kihívására adott éppoly különös *orosz válasz;* annyiban nagyon hasonló a magyarhoz, hogy a káoszt megszüntetni képtelen társadalom, a használhatatlannak talált szabadságát kész volt a rendteremtő – végső soron persze csak a káoszt befagyasztó – állam oltárán feláldozni.

Ebből a szempontból Putyin szerepe alig volt több, mint személyes alkalmassága – illetve fokozatos alkalmassá válása – annak az *üres politikai helynek* a betöltésére, amely a társadalomnak a képzeletében keletkezett az 1990-es évek végére,[40] mely társadalom az évtized elején maga is önként vagy tehetetlenül, de érzületileg teljesen azonosult a szabadsággal, *ki akart szabadulni* a totalitárius rendszer minden magántörekvést gúzsba kötő kötelékei alól. Ámde éppen az a kérdés, mit jelentett és mit *jelenthetett* a szabadság a gúzsba kötöttek számára, mert csak innen válik érthető-

40 Lásd ehhez *Borisz sztár és a sztárevicsek* című könyvem *A nyolcadik főtitkár* című, Putyin hatalomra kerüléséről szóló utolsó fejezetének bevezető részét (Helikon, 2000).

vé, milyen szabadságból lett a társadalom túlnyomó többségének elege az 1990-es évek végére érve. Valójában ugyanis nem valamilyen kívülről rájuk oktrojált szabadságból lett elegük, hanem saját szabadságukból, abból a szabadságból, amelynek oroszul külön neve van: *volja*. A *volja* (a kissé megvetett „szvoboda"-tól eltérően) nem más, mint orosz álom a szabadságról mint boldog állapotról: a teljes kötetlenség, a zabolátlan száguldás állapota, amelyben semmiféle szabály, semmiféle rend és főként semmiféle felelősség nem nehezedik az ember vállára. Ez az a szép álom a szabadságról, amelynek megvalósulása idáig mindenkor állami zsarnokságba, kőkemény rendbe csapott át: a rendetlenség szabadsága a rend diktatúrájába, méghozzá a szabadságról álmokat álmodó kétségbeesett többség sürgetésére és áldásával. Végső soron a kívülről átvett, imitált rendszereket minden esetben a „nemzeti karakter" vagy „nemzeti kultúra" írja felül. Nem más ez, mint az egymást követő nemzedékek élettapasztalatának és valamely civilizációs értékrendnek – az intézményes és spontán kulturális hagyományozódás által – egy társadalom mentalitásába, viselkedési és érintkezési módjaiba írt „programja", amelynek e sorok írója szívesebben adna értelmet a „társadalmi módok" fogalmával. Mivel az „orosz mód" elemzését ebben a könyvben meg sem kísérelhetem, legyen elég most talán egy részlet az orosz szociológia nagy alakjának, Tatjana Zaszlavszkajának 2004-ben megjelent könyvéből,[41] ahol az „orosz mentalitás", az „orosz karakter" tipikus jegyeit foglalja össze. Ebből talán valamennyire kiviláglik, hogy az irányított demokrácia rendszerén belül végbement paradigmatikus váltás – szétirányított demokráciából a túlirányított demokráciába – a politikai-hatalmi mozgásoknál sokkal mélyebben van megalapozva a társadalmi mentalitásban: az észjárások és érzületek, a remények és vágyak, a félelmek és várakozások világában. Ezek szerint a harmadik évezred fordulóján az orosz nemzeti habitust

41 Tatjana Zaszlavszkaja: *Szovremennoje rosszijszkoje obscsesztvo: szocialnij mechanizm transzformacii*. Gyelo, Moszkva, 2004, 58–61. l.

és mentalitást a következő – az elmúlt pár száz évben többé-kevésbé konstans – értékorientációs kategóriákkal lehet jellemezni:

1. A hatalom és az állam szakrális tisztelete. A társadalmi rend akár erőszakos eszközökkel történő fenntartására képes erős állam iránti igény: „nekünk ez kell" vagy: „velünk nem lehet másként bánni" („sz nami inacsje nyelzja").

2. Anarchikus késztetések: a szabadságnak nem mint felelősségnek, hanem mint semmiféle kötöttséget nem ismerő, mindent megengedő állapotnak („vszjedozvolennoszty") a felfogása, amiből az következik, hogy épp ezért: „nekünk bot kell", „minket csak bottal lehet rendre/móresre tanítani" („poetomu sz nami mozsno tolko palkoj"). „Vajon a szabadságnak mint egyfelől *voljá*nak, másfelől végtelen tűrésnek a felfogása, amelyet időről időre apokaliptikus lázadások (Puskin szavaival: »orosz lázadások, melyek esztelenek és kíméletlenek«) törnek szét, nem a rabszolga-mentalitás első számú jellemzője?"[42] – teszi fel a kérdést Zaszlavszkaja.

3. Az emberi élet és a személyiség értékének alacsony foka; a kollektívum érdekei mindig az individuum érdekei fölé helyeződnek; következésképp a személyi jogok elnyomása megengedhető.

4. A törvények tiszteletének gyöngesége, a formális jognak ellentmondó viselkedési normák mély begyökerezettsége a kultúrában és a gyakorlatban.

5. Gyanakvás és fenntartások a magántulajdonnal és a gazdagsággal szemben: „nem becsületes munkával és kockázatvállalással, hanem csak csalással és igazságtalanságok árán lehet meggazdagodni"; annál megbecsültebbek ezzel szemben a szociális igazságosság, az egyenlőség és a kölcsönös segítségnyújtás értékei.

6. A munkával, tehetséggel, szorgalommal megszerezhető javak (műveltség, szakmai tudás, karrier, ismertség, siker) viszonylagos lebecsülése; a vállalkozói tevékenységek alacsony presztízse;

42 Uo., 59. l.

a racionális gazdálkodásra, racionális élet- vagy ügyvitelre való képtelenség vagy ezek igényének hiánya; nagyfokú hajlam az értelmetlen kockázatvállalásra (az „orosz rulett" típusú kockázatra), a tékozlásra, a pénzszórásra, a kicsapongásra.

7. A munka becsületének más országokhoz képest alacsony foka. A hajlam olyan életvitelre, amelyben a rohamszerűen elvégzett munka rövid, de intenzív szakaszait hosszú „lazítás", kikapcsolódás követi, folytonos kicsapongásokkal és részegeskedésekkel; a munkafegyelem és a technológiai fegyelem alacsony foka, a szi-gorúan szabályozott, racionalizált munkavégzésre való képtelenség.

Választásos autokrácia?

Az oligrachikusan szétirányított demokrácia politikai és gazdasági fenntarthatatlansága – előbbit Jelcin 1996-as újraválasztásának kínos epizódja, utóbbit az 1998-as részleges államcsőd jelezte – a megriadt új orosz elitet (nemcsak a csúcselitet) és a káoszba belefáradt, egyre hevesebben és bármi áron rendet kívánó orosz társadalmat válaszút elé állította. De nem a kiteljesült demokrácia és az irányított demokrácia között kellett – és lehetett – választania, hanem az elszabaduló káosz és az etatista-autokratikus rendteremtés között, aminek eredménye a belülről irányított, lényegében államosított demokrácia lett, már ha a „demokrácia" szónak ebben az összefüggésben lehet még bármilyen értelme. Ugyanakkor nehéz lenne pusztán antidemokratikus fordulatként leírni azt a módváltást, amely Oroszországban az 1991-es évjáratú irányított demokrácia (más nem volt) stablizálását lehetővé tette. Ne feledjük, hogy erre az útra nem Putyin revansra és rendteremtésre kiéhezett, ádáz „csekistái", hanem Jelcin, a „család", az oligarchák, a neoliberális gazdasági

szakemberek és politikusok léptek rá, Putyin és társai csak végigmentek rajta. Innen nézve nem nagyon érthető, hogy egy olyan élesen antiputyinista politikai elemző, mint Ligyija Sevcova, miben látja a nagy visszafejlődést, az antidemokratikus fordulatot, a „tradicionalizmushoz" való visszatérést, ha egyszer ő maga írja le azt, hogy a *Jelcin-rendszer „választásos autokrácia"* ('vibornoje szamogyerzsavije') volt, amely a kremli hatalmi központ és az oligarchák közötti barterkereskedelmen alapult („mi adunk nektek tulajdont, ti nekünk médiatámogatást és pénzt vagy más javakat cserébe")?[43] Mennyivel volt demokratikusabb az állam és az oligarchák közötti barter politikája, amely az állam széthullásához és a társadalmi és gazdasági hanyatláshoz vezetett, mint a „hajtószíj" politikája, amellyel a „bartert" Putyin váltotta fel, mikor arra törekedett, hogy „alárendelje az államnak a gazdaság oligarchikus szereplőit"?[44] Nem inkább a demokrácia elemi előfeltételeinek egyikét teremtette-e meg ezzel az alárendeléssel, pontosabban az állam (a politikai hatalom) és az üzlet (a pénzhatalom) szétválasztásával? Persze, mivel Oroszországban erős politikai pártok és civiltársadalom híján csak a megroggyant állam és a részben állami segédlettel megerősödött oligarchák

43 Ligyija Sevcova: *Útban Európától.* 2000, 2004. 5–6. szám, 25. l.

44 Sevcova az „antidemokratikus fordulatról" ezt írja: „Vlagyimir Putyin hatalomra jutásának módja – kinevezték Borisz Jelcin utódjának, majd kinevezését *irányított választások útján legitimálták* – bizonyos mértékig már *előrevetítette az oroszországi demokrácia sorsát*" (uo., 24. l.). De mennyivel vetítette ez inkább előre az oroszországi demokrácia sorsát, mint Jelcin 1996-os újraválasztása, amikor még ennél is irányítottabb választásokkal legitimálták elnöki hatalmát? Zavarbaejtő, hogy a liberális értelmiség egy része, az államot kikezdő káoszt a szabadságjogokkal együtt szűkítő Putyin-rendszer iránti – önmagában nagyon is érthető – ellenszenvétől vezettetve, milyen kevéssé képes és hajlandó a folytonosságot is látni a két rendszer között, főként pedig azt, hogy az előbbiből miért következett elkerülhetetlenül az utóbbi, miként készítette elő számára a talajt tehetelenségével és korruptságával, törvénytelenségeivel és manipulációjával, a társadalmi elégedetlenség olyan mértékű felfokozásával, amely már-már diktatorikus fordulat vagy polgárháborús káosz felé mutatott, hogy tehát a Jelcin-rendszerben sok minden benne volt, csak a demokrácia evolutív, egyről kettőre jutó, fokozatosan előrehaladó mozgása nem.

lehettek a politikai élet erős auktorai, az alternatíva eleve adott volt: oligrachikus káosz – ezen belül: polgárháború vagy oligarchikus kormányzás – vagy etatista rendteremtés (ez utóbbin belül: diktatúra vagy illiberális demokrácia). Putyin, ha Oroszországot ki akarta vezetni az oligarchikus káoszból, ha az állam elemi szolgáltató, rendfenntartó, törvények betartását szavatoló funkcióit helyre akarta állítani, akkor bizony a bürokrácián, közelebbről most már a bürokráciát ellenőrzés alatt tartó bürokrácián – a biztonsági szolgálatok és a pénzügy bürokráciáján – kívül másra nemigen támaszkodhatott. Hiszen a Jelcin-korszak szétirányított demokráciájában nem születethettek meg azok a politikai, gazdasági és civiltársadalmi intézmények és szereplők, amelyekre egy nem etatista rendteremtés és vele együtt a liberális demokrácia *rendje* lépésről lépésre később ráépülhetett volna. Oroszország nem Putyin hatalomra jutásával zökken át a demokrácia első tíz évében lefektetett sínekről a nem-demokrácia, az autokrácia sínpárjára, hanem eleve ezen a sínen haladt, ha nem 1991-től, hát 1993-tól egészen biztosan. De ha ezt elismerjük, értelmét veszti a demokratikus Jelcin és a diktatórikus Putyin, a demokrácia és a restauráció dichotomikus interpretációs sémája, főként pedig az, hogy a változásokat Putyinból, az ő politikai akaratából, esetleg a benne megtestesült intézmény – a biztonsági szolgálatok – mentalitásából generálják, egyszersmind felmentést adva minden politikai szakértőnek, független értelmiséginek, akik az állam összeomlását, a kormányzás hiányát, a kriminális káoszt szabadságként ünnepelték, úgy téve, mintha nem látnák, hol kell egy ilyen sodródásnak és hanyatlásnak Oroszországban elkerülhetetlenül végződnie, és elfelejtenék, hogy a „választásos autokráciának", a szétirányított orosz demokráciának nem puccs vetetett véget, hanem maguk a demokraták, amikor végső tehetetlenségükben, a teljes káoszt megelőzendő, Putyint és a biztonságiakat hívták be a hatalom felperzselt földjére megmenteni az államot.

Köztudomásúlag már a Jelcin-rendszer kiérdemelte a nyugati és az orosz sajtótól és az elemzőktől az „irányított demokrácia" minősítést (elég talán itt a Fehér Ház, akkor ténylegesen működő és törvényes népképviseleti szerve, a parlament igencsak irányított szétlövetésére vagy még inkább az 1996. évi elnökválasztásra utalni, amelyen a liberális értelmiség túlnyomó részének legaktívabb részvételével irányították a választások kimenetelét, nem beszélve a hatalmi ágak szétválasztásának mértékéről, az üzlet által irányított államról vagy – és korántsem utolsósorban – arról, ahogyan Jelcin és a „család" az elnöki hatalmat átadta egy addig a nyilvános politikában tökéletesen ismeretlen fiatalembernek, Vlagyimir Putyinnak az FSZB, azaz a Szövetségi Biztonsági Szolgálat nem sokkal korábban kinevezett igazgatójának, s egyben az orosz Nemzetbiztonsági Tanács titkárának, amit pár hónappal később az elnökválasztásként színre vitt népszavazás már csak jóváhagyólag megpecsételt).[45]

Kérdés tehát, ha ezek után még kérdés, hogy mennyiben volt a Jelcin-rendszer liberális demokrácia vagy ennek legalábbis valamiféle biztató kezdete, nyitánya, amely idővel kiteljesedhetett volna? Mennyiben tekinthetjük a politikai pluralizmus valaminő csírájának, előképének az államot megszálló, az állami bürokráciát korrumpáló, az állami forrásokért civakodó oligarchikus klánok pluralizmusát? Mennyire tekinthetjük szabadnak az oligarchikus klánok érdekeit kiszolgáló sajtót, csak azért, mert ebben a képletben nem egy, hanem sok cenzúra és sok hatalmi diktátum érvényesül, mert nem egyféle, hanem sokféle érdeket szolgálva torzíthatják el politikai megrendelőik érdeke szerint az információkat a bértollnokok? Mennyire tekinthetjük a jogállamiság reményteljes kezdetének azt az államot, amelyben az alkotmánybíróságtól az igazságszolgáltatásig a bírákat és a jogászokat korrumpáló magánönkény ellenőrzése alatt áll minden döntés, és amelyben a renitenseket oligarchikus biztonsági szolgálatok emberei tanítják móresre kompromatokkal (lejárató

45 A kérdéskört behatóan tárgyaltam az oroszországi átalakulás első tíz évét bemutató könyveimben: *Oroszország elrablása*. Helikon, 1999; *Borisz sztár és a sztárevicsek*. Helikon, 2000.

kampányokkal), zsarolással, megfélemlítéssel, hivatalukból való eltávolításukkal vagy akár kivégzésükkel?

Kérdés tehát, hogy amit Putyin és csapata felszámolt, mennyiben volt nem-demokrácia, vagy egyenesen a demokrácia elemi feltételeit is tagadó privátönkény (oligarchikus önkény, a szerzés és birtoklás semmiféle törvényt nem tisztelő, olykor kriminalitással határos önkénye)? Igaz, persze az is kérdés lehet, van-e értelme ebben a tekintetben a mértéknek? Lehet-e demokráciáról beszélni a demokratikus alapjogok legkisebb de jure (vagy de facto) korlátozása, a demokratikus kontroll korlátozása esetében (mindenekelőtt a sajtószabadságában, de a gyülekezési szabadságában is)? Ilyenkor szokták elsütni az ismert viccet, hogy nem lehet valaki kis mértékben vagy félig terhes. Vagy demokratikus egy modern, szuverén területi állam berendezkedése, vagy nem az. Ezzel a szellemességgel azonban szemben áll két évszázad demokratikus fejlődése, kezdetein a demokratikus polgári politikai – sőt, olykor emberi – jogok legkülönfélébb korlátozásával (vagyoni, nemi, életkori, sőt, faji-származási cenzussal és diszkriminációval), amit aztán a korlátozások fokozatos lebontása, a demokratikus jogok kiterjesztése követett (elég talán itt a faji diszkrimináció fokozatos megszüntetésére utalni az Amerikai Egyesült Államokban, ahol még a 2000-es években is fantasztikus áttörésként ünnepelte a világ, hogy történelme során először színesbőrű elnöke lehet).

Természetesen az új demokráciáknak nem kell mindent elölről kezdeniük, különösen akkor nem, ha a diktatúráikat – még a szimpla politikai diktatúráktól lényegileg különböző államszocialista diktatúrákat is – valamilyen többé-kevésbé folyamatos demokratikus fejlődés, a demokratikus vagy legalábbis parlamentáris hagyományok eredeti politikai felhalmozása előzte meg. Éppen e tekintetben azonban rendkívül nagy különbség mutatkozik a történeti Kelet-Európa (mondjuk Oroszország, Ukrajna) és csatolt részei (a Kaukázus, Belső-Ázsia államai), valamint a kelet-európaizált Közép-Európa – a balti államoktól Lengyelországon és Magyarországon át le az Adriáig – államainak posztkommunista fejlődése között. Az a mélységű káosz, amely 1991 és 1998 között Oroszországot jellemezte – vagy Grúziát és Ukrajnát a legutóbbi időkig – mindmostanáig ismeretlen maradt Közép-Európában. Ennek megfelelően tért el a szabadság többé-kevésbé az érintett térség minden országában kialakult káoszára adott társadalmi és politikai válaszok jellege és élessége is. Oroszországban a válasz éles volt ugyan, de legalábbis nem „forradalmi", nem populista, nem etnonacionalista és nem is zsarnoki. Ennek jelentősége önmagában is elismerésre méltó, de még inkább az, ha arra gondolunk: ez tette lehetővé, hogy ma, egy évtized múltán újra politikai napirenden van Oroszországban az elmerevítő, a társadalmi konfliktusok becsatornázására, a létfontosságú modernizáció felgyorsítására alkalmatlan politikai rendszer demokratizálása, az autokratikus-bürokratikus túlhatalom jogállami keretek közé szorítása. Akár elbuknak ezek a maguk a hatalomgyakorlók által kezdeményezett, tehát változatlanul irányított politikai és jogi reformok, akár sikeresek lesznek, egy biztos: Oroszország jelenleg éppen ellenkező irányban mozog, mint Magyarország.

Kívülről és belülről irányított demokrácia

A kérdés – tíz év távlatából – végső soron az, mit nyesett vagy vett vissza, mit korlátozott, mit szűkített be Putyin, pontosabban: a moszkvai kriminális-kleptokratikus-oligarchikus elitet felváltó szentpétervári ifjúreformátorokból, pénzügyesekből és ex-csekistákból verbuválódott *ellenelit*?

Először is: *mihez képest* lehet beszűkítésről beszélni? Mihez képest „irányított" a putyini demokrácia? A jelcini demokráciához képest? Hiszen annak „irányítatlansága" nem csak az irányítás hiányából vagy szükségtelenségéből, hanem a „demo-

kráciairányítók" tehetetlenségéből és széthúzásából fakadt, ahogy irányítottsága sorsdöntő pillanatokban – 1993-ban, 1996-ban[46] és 1999-ben – olyan mértéket ért el és annyira durva volt, amelyhez a Putyin-rendszer irányítottsága nem is hasonlítható.

Ez a durvaság azonban nem rendszerspecifikus és nem is személyhez kötődő, hanem helyzetspecifikus volt. Az irányított demokrácia jelcini modellje *először* is *kívülről-irányított* volt (döntően az erőszakszervezetek nyílt bevetésével és vészhelyzetekben a Kreml körül véd- és dacszövetséget képező oligarchák befizetéseiből finanszírozott választásokkal, ilyen-olyan politikai technológiákkal irányított demokrácia). Másodszor – de ugyanezért – *nem állhatott össze szerves rendszerré,* az irányítottság csak rendkívüli (vagy rendkívülinek ítélt) helyzetekben erősödött föl, mondhatni, a Jelcin-rendszer *a vészhelyzetek vagy rendkívüli helyzetek irányított demokráciája* volt, amúgy pedig *irányítatlanul sodródott az újabb és újabb vészhelyzetek felé, míg az 1998-as vészhelyzet teljesen el nem nyelte ezt az ideiglenesség jegyében összetákolt, hektikusan működő, gyönge államra épült, instabil jelcini modellt.* A jelcini állam eleve gyöngének született és végelgyengülésben halt meg. (Igaz, létrehozói és fenntartói mindent elkövettek, hogy lehetőleg minél gyöngébb is maradjon.)

De a jelcini állam, pontosabban a „jó" demokrácia iránt elkötelezett „jó cár" szerepében fellépő Jelcin – mint éppen a rendkívüli helyzetekben való antidemokratikus akciói mutatták – kezdettől fogva mindvégig fenntartotta magának azt a sem az alkotmányból, sem a demokratikus rendszerből nem levezethető, tehát rendszeren kívüli, lényegében autokratikus jogot, hogy

46 Ezekben a vészhelyzetekben az oligarchikus elit egy emberként sietett az általa szétirányított demokrácia, a gyenge elnöki hatalom megmentésére. 1993-ban a „vörösbarna", 1996-ban a kommunista populizmus hatalomkerülésének fenyegető réme az oligarchákat összefogásra és Jelcin erőszakos fellépésének vagy elnökválasztási kampányának bőkezű támogatásra, a politikai folyamatok, illetve a választás kimenetelének erőteljes irányítására késztette.

amennyiben – az állam érdekében, és a körülette kikristályosodó oligarchikus klán, vagyis a „család" védelmében, netán az orosz demokrácia szent ügyének megvédelmezése érdekében – úgy érzi (vagy ha sikerül őt legbelső környezetének meggyőznie erről), hogy a nem hatékony, bénultan sodródó vagy egyenesen vesztükbe rohanó demokratikus intézményektől haladéktalanul saját kezébe kell vennie az irányítást – bármi is ennek az ára –, akkor ezt skrupulusok nélkül megtegye. És mi tagadás, ebben a magyarázható, de védhetetlenül antidemokratikus fellépésben az elnököt épp a liberális fővárosi értelmiség támogatta legvehemensebben, mondván: „...igen, vannak rendkívüli helyzetek, amelyek rendkívüli eszközöket követelnek, amelyekben *a demokráciát már csak antidemokratikus eszközökkel, olykor bizony tankokkal, netán a demokrácia ellen összeesküvést szövő parlament szétlövetésével, karhatalommal, máskor – sajnos-sajnos – már csak a választások manipulálásával, a média vagy a szavazatok megvásárlásával lehet megmenteni! Mit akarnak tőlünk? Ez Oroszország, hát nem értik?!*"

Ezekben a szélsőséges (vagy szélsőségig vitt) helyzetekben, amikor a regnáló hatalom demokratikus úton – például választások útján – történő leváltásának kockázata túlságosan megnőtt, *a magát a demokrácia letéteményesének, végső biztosítékának tekintő hatalom* – mintegy ideiglenes kényszerintézkedésként – *a demokrácia alapelveit felfüggesztette* (végtére is rendkívüli helyzetekben a *demokrácia fölötti szuverénnek* ehhez is joga van, erről ismerszik meg demokrácia-fölöttisége, illetve annak a demokráciának a természete, amely rászorul egy ilyen szuperszuverén gyámolítására). Ilyenkor nem számított a hatalmi ágak elválasztásának szent elve, nem számított többé parlament, alkotmánybírósági végzés, a pravoszláv egyház mennydörgő szava, a média ádáz össztüze, az önállósult végrehajtó hatalom, az elnök és – oligarchákból és „ifjúreformátorokból" álló – politikai kísérete megcselekedte, amit a Haza és a Demokrácia érdeke (magánérdekeikről már nem is beszélve) megkövetelt.

Tény azonban, hogy a *rendszeridegen* – értsd: a demokratikus rendszeren kívüli, a jogállamtól idegen – *eszközök* alkalmazása sorsdöntő pillanatokban a politikai folyamatok és a társadalmi akarat kívánatos irányba terelésére a jelcini modellben *kivételes volt*, nem alkotott összefüggő és összehangoltan működő rendszert. *A jelcini irányított demokrácia hol irányított, hol nem-irányított, hol pedig irányítatlanul sodródó demokrácia volt.* Mivel politikai teljesítményei szinte kizárólag szélsőséges helyzetekben, az irányítottság „termékeny pillanataiban" születtek meg, egyesek azt a tanulságot vonták le ebből, hogy *ez az* a „termékeny pillanat" – a rendszerbe kívülről történő belepiszkálás, az erőhatalmi fellépés –, amelyet így vagy úgy rendszerré érdemes fejleszteni, ezen áll vagy bukik a demokratikus rendszer: ha a demokráciát a társadalomra nem lehet alapozni (hiányzik a széles középosztály, hiányzik a civiltársadalom, hiányzik az autonóm személyiség, az állampolgári jogtudat, hiányoznak a megfelelő demokratikus intézményi rutinok stb., stb.), akkor a demokráciát – legalábbis átmenetileg – az államra kell alapozni. Ámde nem fából vaskarika-e ez? A történelem éppen Oroszországban mutatta meg, mit ér az a felvilágosodás, az a szocializmus, az a modernizáció, amely nem a társadalom, hanem az állam ügyeként valósul meg. Nos, ugyanennyit ér az állam ügyeként megvalósult és felvirágoztatott demokrácia, bár lehetséges, hogy valamivel ennél is kevesebbet.

Az irányított demokrácia stabil és zárt rendszerré fejlesztése az egyébként szintén igencsak irányítottan hatalomra került Putyin teljesítménye, az alkalmilag – a kisiklásokat elkerülendő – lefektetett és használt sínpályákból ő teremtett összefüggő „vasúti hálózatot", ő alkotott „vasúti menetrendet", amelyhez most már az orosz demokrácia minden intézményének és szereplőjének tartania kell magát, *ha közlekedni akar*. A pragmatikus – a provinciális és képzetlen Jelcinhez képest – fővárosi, méghozzá szentpétervári, professzionálisan sokoldalúan képzett (elhárítótiszt, közigazgatási tapasztalattal rendelkező közhivatalnok, jogvégzett diplomás közgazdász) Putyin voltaképpen csak egy „apróssággal" járult hozzá az irányított demokrácia tökéletesítéséhez. Felismerte

(és ebben a felismerésben egy egész általa verbuvált és összehangolt szakembercsapat segítette), hogy az *állam ügyeként megjelenő, állam teremtette* (vagyis társadalmi akarat és egyetértés, erős társadalmi kontroll nélküli) demokratikus rendszer stabilitása – egyszóval az irányított demokrácia stabilitása – csak úgy biztosítható, ha az állam (végső soron a végrehajtó hatalom csúcsa: az elnök, az elnöki kormányként működő Elnöki Hivatal) új formális közvetítéseket teremtve (vagy informálisan) behatol a demokratikus intézményekbe, behatol a hatalmi ágakba, behatol a régiókba, az oligarchikus tulajdonosi struktúrákba, a médiába, a pártalakítás és a demokratikus választások folyamataiba, sőt, ha kell, még az ügyészség, a bíróság munkájába is, tehát megteremti az egész politikai rendszer és az összes politikai folyamat *belülről történő irányításának* rendszerszerű, intézményes és személyi feltételeit.

A putyini modell annyiban tekinthető az 1993-as évjáratú, sajátlagosan jelcini irányított demokrácia „legfelső fokának", amennyiben *belülről* irányított demokrácia, amennyiben a végrehajtó hatalom (az elnök és apparátusa) új közvetítések, hajtószíjak, áttételek létrehozásával, saját emberek kulcspozíciókba helyezésével, továbbá bizonyos *formálisan* független intézmények és kommunikációs csatornák *informálisan* az elnöki hatalom alá rendelésével szorította ki a demokrácia szóban forgó intézményeiből, szféráiból és területeiről – nem a társadalmat, az állampolgári közösséget, a népet, amely eleve nem is volt e területeken honos, hanem – az oligarchikus klánokat, amelyek pénzzel, kriminális erőszakkal, korrupcióval, megvásárolt képviselőkkel, bírákkal, média-zsarolással – foglalták el ezeket a szférákat, és belülről, legsajátabb magánérdekeik szerint irányították – szétirányították – a végrehajtó hatalmat, a parlamenteket, a sajtót, a bíróságokat. Hiszen a Jelcin-korszakban csak az államra volt igaz, hogy *kívülről irányított* demokrácia, amúgy nagyon is belülről irányították, csakhogy nem a szabadon társult, aktívan politizáló állampolgárok vagy az elválasztott hatalmi ágak önállóan és szakmai alapon működő apparátusai, hanem a hatalmi ágakat,

független intézményeket, szervezeteket pénzükkel, embereikkel, magánügyleteikkel belülről átható, az állam források körül tülekedő és e „szent forrásokért" – mindenekelőtt a nyersanyagkitermelő szektorért, az ebben való részesedésért vagy járulékért – egymással hol összefogó, hol háborúzó oligarchikus klánok irányították belülről. Az orosz demokrácia belülről irányítottsága először nem az állam ügyeként, hanem magánügyként – az elszabadult, önző magánember ügyeként – valósult meg Oroszországban. Ezért gyöngült meg annyira az állam teljesítőképessége, ezért nem épült föl a demokratikus jogállam és ezért nem férhetett hozzá a demokrácia legsajátabb intézményeihez és eszközeihez a társadalom, ezért üresedtek ki és hiteltelenedtek el olyan gyorsan a társadalom szemében a demokratikus formák, procedúrák, intézmények, végezetül pedig ezért vezetett káoszhoz és ezért volt fenntarthatatlan az irányított – a meggyengült politikai állam által *kívülről*, a megerősödött és egymással viszálykodó oligarchikus klánok által *belülről* irányított – demokrácia első orosz modellje.

Putyin ehhez képest annyit tett, hogy megtörve az oligarchikus magánérdek abszolút elsőbbségét az államban, a demokratikus akaratképzés összes meghatározó színteréről kiszorította az oligarchákat, helyükre mindenütt az államot, közelebbről: az elnököt képviselő végrehajtó-hatalom új közvetítéseit és megbízható, korrumpálhatatlan közvetítőit állította. A jelcini irányított demokrácia kettőssége – hogy ugyanis egyfelől az állam által kívülről, a forrásokért, tulajdonért, befolyásért háborúzó oligarchikus klánok által pedig belülről irányított, illetve szétirányított volt – megszűnt: *az orosz demokrácia minden szinten az állam által belülről irányított demokráciává vált.* Ennyiben nevezhető túlirányítottnak. Ha végigtekintjük azokat a változtatásokat, újításokat, reformokat, amelyek Putyin elnöksége alatt a demokrácia jellegzetes színtereit, intézményeit, közvetítéseit mélyrehatóan érintették, a föderatív központ és a régiók közötti viszonyrendszertől kezdve a hatalmi ágak közötti viszonyokon át a pártrendszerig, a választások lebonyolításának módjától és a Központi

Választási Bizottság szerepétől kezdve a választásokon indulás jogi-politikai feltételeinek újrakodifikálásig (vagyis az induló pártok és szervezetek számának tényleges korlátozásáig), a parlament két házának működésétől kezdve a főügyészség de facto elnöki hatalom alá rendeléséig, és persze a tömegmédiumok fölötti ellenőrzés megszerzéséig, mindenütt ugyanazt látjuk: hogyan szorulnak ki ezekről a területekről, ezekből az intézményekből, pontosabban a fölöttük gyakorolt ellenőrzés és a velük való rendelkezés köréből az oligarchák (és csatolt kleptokratikus-bürokratikus részeik) és hogyan nyomul be helyükre az oligarchákat magától – úgymond – egyenlő távolságra toló („ravnoudaljonnoszty oligarhov") állam, pontosabban az erőhatalmi eszközökkel, az erőszak-minisztériumok túlsúlyra jutásával megerősített elnöki hatalom delejes terében remegő bürokrácia mint önálló államalkotó erő.

Ennek a *belülről irányított* demokráciának nem az intézményesítetlenség a legnagyobb hátulütője, mégcsak nem is az, hogy a rend-nélküliség szabadságával csak a szabadság-nélküliség rendjét tudja szembeállítani, vagy, hogy a társadalom még a korábbihoz képest is kevésbé képes aktivizálódni és elsajátítani a demokráciát mint a szabadság technikáját, mint érzületet, mentalitást, cselekvésmódot. A legnagyobb hátulütő, mint azt egy-egy oroszországi régió példája mutatja, ahol a belülről irányított demokrácia modellje már a Jelcin-korszakban létrejött: az *elzsarnokosodás* veszélye. Mivel a belülről irányított demokráciának végső soron csak személyi kritériumai vannak, a zsarnoki uralommá, egyfajta rendőrállammá fejlődésnek egyetlen komoly akadálya lehet csupán, és ez magának a Belülről Irányítónak a személye – személyes kvalitásai, jelleme, bölcsessége, pragmatizmusa, ilyen-olyan skrupulusai, becsületessége, személyes értékrendje, hajlamai, teherbíró képessége stb., stb. –, hiszen a *ténylegesen* – formálisan vagy informálisan – minden hatalmi ágat, a tömegmédiumokat, a választásokat is maga alá rendelő *végrehajtó hatalom* szükségképpen intézményes ellenőrzés, demokratikus visszacsatolás nélkül marad. S még ha – amennyire ez eddigi teljesítménye alapján megítélhető – jelenleg ez a személy, jelesül Vlagyimir Putyin kiállta is az irányított demokrácia e

leg-nagyobb próbáját, még ha nem is lett úrrá rajta a nevezetes hübrisz, s nem vált sem diktátorrá, sem zsarnokká, semmiféle biztosíték nincs arra, hogy a következő periódusban sem válik azzá, vagy – és főképpen – hogy nem válik azzá az, aki egy nap a helyére lép, illetve, hogy a rendszer – akut válság esetén vagy valamilyen rendkívüli helyzetben – nem termeli-e ki szükségszerűen a zsarnokságot, mint politikai üzemeltetésének – bizonyos hagyományok talaján és bizonyos helyzetekben szinte egyetlen lehetséges – üzemmódját.

Az oligarchikus pluralizmus válsága

Mielőtt azonban a túlirányított demokrácia putyini típusát közelebbről is megvizsgálnánk, meg kell vizsgálnunk magát Putyin mint a posztszovjet korszak idáig legsikeresebb és legrátermettebb orosz politikusát, aki ahhoz képest, hogy – legalábbis látszólag – a politikai semmiből bukkant elő, a lenini szakácsnőkével vetekedő ügyességgel kormányozza az orosz államot, pontosabban: irányítja az orosz államból az orosz demokráciát. Miért éppen ő? Honnan és hogyan került elő, és mi tette őt alkalmassá a posztszovjet gazdasági-társadalmi káosz felszámolására, az állam stabilizálására, a politikai rendszer konszolidálására?

Úgy vélem, csakis *az orosz kulturális módok* összefüggésében lehet ezekre a kérdésekre kielégítő – a kremli hatalmi palotajátékok és a politikai vezetők pszichológiájának elemzésén túlmenő – válaszokat megfogalmazni. Csak ebben az összefüggésben válnak érthetőbbé az irányított demokrácia rendszerén belüli fokozatváltás okai és magának a Putyin-rendszernek a Jelcin-rendszertől élesen eltérő jegyei (közöttük a rendszert megszemélyesítő politikus mediatizált imidzsének olyan jellegadó kulturális vonásai, mint például a „péterváriság", a „csekistaság", a „sportemberi habitus"),

továbbá, hogy mi a titka a kemény hatalmat, erős rendet, szigorú fegyelmet teremtő és/vagy szimuláló *etatista illiberalizmus* tíz éve szinte töretlen társadalmi elfogadottságának és osztatlan népszerűségének, és mi az oka a liberális politikai gondolkodás, általában a civiltársadalom, ezen belül az egykor oly befolyásos „kritikus" vagy „máskéntgondolkodó" értelmiség térvesztésének és politikai, sőt, kulturális marginalizálódásának.[47]

Amikor Putyinból, a szovjet KGB egykori hírszerző tisztjéből előbb kormányfő, majd *de facto* Oroszország elnöke lett, az kétségkívül felért egy népítélettel – s egyben végítélettel – a demokratikus átalakulás tíz évéről. Nem abban az értelemben, hogy a gyönge orosz demokráciának befellegzett, jön a nyílt diktatúra, a posztszovjet restauráció, hanem abban az értelemben, hogy a régi-új elitek önzése és ostobasága folytán előállt csődtömeg, a „rablókapitalizmusba", társadalmi anómiába („beszpregyel"), soha nem látott méretű gazdasági és szociális hanyatlásba torkollott átalakulás 1998-tól csődbiztosok, katasztrófaelhárítók, káoszügyi szakértők azonnali színre lépését követelte meg. Márpedig ilyen szakemberek *e végórán* – közvetve és közvetlenül – csak két helyről jöhettek: a biztonsági szervezetek homályos és a pénzügyi szervezetek még homályosabb világából. Ha nem a „kágébés" Putyin jött volna, akkor jön helyette a „kágébés" Primakov vagy a „kágébés" Sztyepasin. Természetesen ez a „KGB" nem az a „KGB":[48] a kor-

47 A kérdéskör tengernyi szakirodalmából kiemelkedik egy szociológus szerzőpár régi orosz értelmiségi tabukat döntögető műve: Lev Gudkov – Borisz Dubin: *Intelligencija. Zametki o lityeraturno-polityicseszkih illuzijah.* Izd. Ivana Limbacha, Szentpétervár, 2009.

48 A KGB-t 1991 végén megszüntették. A hírhedt 5-ös ügyosztály azonnali felszámolását követően a biztonsági szolgálatok rendszerét egymás után még *kilencszer* szervezték át, megőrizve az öt legfontosabb terület önállóságát (kémelhárítás, határőrség, külső felderítés, az adminisztráció hírforgalmának titkosságáért felelős Kormányzati Kapcsolatok Szövetségi Irodája – rövidítve: FAPSZI –, a magasrangú politikusok személyes védelmét ellátó Szövetségi Védelmi Szolgálat – rövidítve: FSZO). 1993-ban létrehozták az FSZK-t (a Szövetségi Elhárítási Szolgálatot), amelynek neve 1995-ben változott FSZB-re (Szövetségi Biztonsági Szolgálatra). *Ez utóbbi igazgatója lett 1998–1999-ben Vlagyimir Putyin.* Az FSZB átszervezése később is napiren-

mányfői székben 1998–1999-ben egymást gyors egymásutánban követő „csekisták” kivétel nélkül a néhai „első főigazgatóság (vagy főcsoportfőnökség) („1-oe glavnoje upravlenyije”) – vagyis a külső hírszerzés –, nem pedig a „máskéntgondolkodókat” üldöző „ötödik főcsoportfőnökség” kötelékéhez tartoztak. Olyan magas beosztású kémelhárítókról és hírszerzőkről van tehát szó, akik jól beszélnek idegen nyelveket, eléggé tisztában vannak vele, hol tart a világ és hol áll benne Oroszország, nem korrumpáltak és kevéssé korrumpálhatók, nem ideológiai fanatizmus fűti őket, hanem egyfajta szolgálati ethosz, „etatista patriotizmus”. Ez persze szép és jó, de hogyan volt lehetséges, hogy az orosz demokrácia kilencedik évében nem pártpolitikusok, pénzügyi szakemberek, hanem a titkosszolgálatok vezetői adták át egymásnak a kormányzás rúdját? Egy korabeli internetes értelmiségi fórum szerzője így ironizált ezen: „Úgy látszik, az oroszországi demokrácia kilencedik évében a civiltársadalom öntudata már odáig fejlődött, hogy a putyini csapat tagjai bátran beismerhetik: »Igen, mi, jelenleg aktív politikusok, mind Dzerzsinszkij köpenyéből bújtunk elő,[49]

den maradt. Kompetenciáit számtalan más hatóság és minisztérium igyekezett és igyekszik megszerezni magának (Vészhelyeztek Minisztériuma, Belügyminisztérium, Adórendőrség, az elnök mellett működő Nemzetbiztonsági Tanács, nem beszélve a számtalan féllegális vállalati őrző-védő és biztonsági szolgálatról). Az FSZB igazgatója hosszú időn keresztül Nyikolaj Patrusev, Putyin kádere volt – természetesen Szentpétervárról. Lásd ehhez: Julija Pelehova: *Anatomija FSZB*. Verszija, 2000. 4. szám, 6–7. l., valamint az FSZB Berezovszkij kezdeményezésére 1998 nyarán menesztett igazgatójával, Nyikolaj Kovaljovval készült interjút: Szilágyi Ákos: *A megfigyelt megfigyelő*. 2000, 2000. 1. szám és e könyv *Militokrácia* című VI. fejezetét.

49 A nevezetes köpeny viselőjének, Dzerzsinszkijnek a szobra már nem áll ott az egykor róla elnevezett tér közepén, a KGB épülete előtt, szemben a Gyetszkij Mirrel: 1991 augusztusában ledöntötte a felháborodott tömeg. A tér neve ma megint a régi: Lubjanka. Róla kapta nevét a szovjet titkosrendőrség egykor hírhedt és rettegett épülete is. Dzerzsinszkij arcképe persze ma is ott függ vagy ott áll a Lubjanka legtöbb dolgozószobájában, és az FSZB munkatársai ma is „csekistának” nevezik magukat. Nem egyszerűen vállalt, büszke vagy sunyi folytonosságot jelez ez, hanem azt mutatja csupán, hogy a posztszovjet Oroszországnak, s nemcsak itt, hanem szinte minden más téren is, nincs más szakmai, intézményi, kulturális hagyománya, mint a szov-

és hál' isten, erről végre nyíltan beszélhetünk, anélkül, hogy ezzel népszerűségi mutatóinkat rontanánk«.” Sőt, a „csekista” vagy „kágébés múlt” egyszeriben hátrányból előnnyé vált, nemhogy ronthatta, inkább javíthatta egy politikai szereplő tetszési indexét. Ezt a pszichológiai fordulatot azonban a *létező orosz demokráciának* ki kellett érdemelnie. Nem „a nép” csökötttsége, hanem a demokrácia szervetlensége, a bevezetett procedúrák és intézmények névlegessége és üressége, a mindennapi életet eluraló káosz átható érzése eredményezte azt, hogy – mint az 1917–1920 közötti polgárháborús zűrzavar után – a tetterős, a cselekvéstől vissza nem riadó új típusú idealista szerepében az intelligenciát (az „értelem elitje”) a „volencia” (az „akarat elitje”) váltotta le, melynek eszményi képviselőivé a csekisták – a Borisz Pilnyak *Meztelen év* című 1920-as regényében megörökített „energikusan funkcionáló bőrkabátok”[50] – váltak.

jet. E tekintetben a cári időkhöz már nem lehet és persze nem is érdemes visszanyúlni. Ezt az általában figyelmen kívül hagyott sajátosságot azért sem árt szem előtt tartani, mert Vlagyimir Putyin – tudatosan és a nyilvánvalóan politikai technológusai által kidolgozott stratégiának megfelelően – éppen erre a szovjet hagyományra építve igyekszik a nyugati, liberális gazdasági, jogi technikákat, a jelen és a jövő technológiai forradalmat közel hozni a társadalomhoz és új érzületet, új normákat meghonosítani. Innen nézve akár szimbolikus is lehetne, hogy ugyanazon a héten megy el a hatalom és az irodalom közötti kapcsolat jellegét tekintve hagyományosan szovjet írószervezetek egyikéhez és az Internet-szövetség vitájára.

50 „...mindből elsősorban az akarat sugárzik, elsősorban összeszorított állkapcsukból, száj körüli redőikből, sarkos mozgásukból – akarat és merészség. A lomha, nehézkés orosz népfajból a legjava. És az, hogy bőrkabátban ('kozsanije kurtki') – az is jó; ezeket nem áztatod el a pszichológia limonádéjával; így határoztunk, így látjuk, így akarjuk és kész! Mellesleg, Marx Károlyt senki nem olvasta közülük, bizonyára. [...] És amikor megjöttek az elvtársak, és amikor Arhipov átnyújtotta nekik a papírlapot, a szavak sorában ott olvasták az elvtársak a rettenthetetlen szót: agyonlőni” (Borisz Pilnyak: *Meztelen év*. Európa, 1979, 37–38. l.) A „bőrkabátok” – a csekisták mint a szovjet állam leghatékonyabb „civilizátorai” – a korai szovjet korszak irodalmának egyik átfogó motívuma. (Utóbb – a szovjet társadalom 1929-es sztálini „konszolidációja” után, a külföldről hazatért, a CSEKA-GPU vezetőjével, Genrih Jagodával és környezetével bensőséges kapcsolatokat ápoló

Mivel az „orosz rendszer" átalakítására irányuló legutóbbi nagy és kétségbeesett kísérlet – a Szovjetuniót lebontó peresztrojkától az új Oroszországot fel-nem-építő jelcini államkapitalizmusig – megint egyszer interregnumba, szmutába, káoszba torkollott (az 1998-as pénzügyi összeomlás csak záróakkordja volt ennek a folyamatnak), megint az erős állam lépett föl az országot a széthullástól, a társadalmat a szociális degradálódástól megmentő hagyományos szerepkörében. Az már csak hab volt a tortán, hogy ezúttal a politikai megmentő szerepére közvetlenül az erőszakszervezetek képviselői vállalkoztak,[51] mégpedig úgy, hogy maguk a csődöt mondott politikusok „hívták be" őket az „állam földjére", ahol a „törvény diktatúrája", a „recentralizáció", az „irányított demokrácia" jegyében és a ténylegesen kifosztott, legyengült és szétesett állam erőszak-monopóliumait, politikai tekintélyét és anyagi forrásait visszaállítva azonmód el is kezdődött a „bőrkabátok energikus funkcionálása". A modernizációs célok és eszközök, intézmények és vezérlő eszmék ugyan nem változtak (versenypiac, demokrácia, európaiság), csak most már ezek *szabályszerű* működését – beleértve a piacgazdaság és a politikai demokrácia működését is – a rendteremtő állam szavatolta. Az interregnum ('beszpregyel') időszaka után megint az állami túlhatalom időszaka következett, habár az „orosz inga" egyelőre még csak az illiberális, túlirányított demokrácia és az államilag ellenőrzött piacgazdaság „fokáig" lengett ki. Az alapkérdés azonban megválaszolatlan: hogyan fogja így valaha is a társadalom az állam rendteremtő szerepét magára venni, hogyan válhatnak maguk a társadalmi szereplők a politikai és gazdasági folyamatok alanyaivá?

Maxim Gorkij képviselte nagy erővel ezt a felfogást. Gorkij, aki a polgárháború véres káoszával, az elvadult és civilizálatlan kispolgárral és az orosz muzsikkal szemben egyedül az államban látott civilizatorikus ellensúlyt, még az első szovjet „javító-nevelő" munkatáborokat is civilizatorikus eszközökként üdvözölte, melyekkel az állam az „elvadult bűnözőkből", „társadalomellenes elemekből" új embert formál. Nemcsak a Szolovki-szigeteken berendezett első koncentrációs táborban tett látogatása és erről írt propagandisztikus beszámolója vált szomorúan híressé, hanem az az album is, amelyet az 1930-as évek elején a GULAG első nagy építkezését Gorkij vezetésével felkereső „író-expedíció" tagjai írtak és Gorkij szerkesztett (*Belomorszko-Baltyijszkij Kanal imenyi Sztalina – Isztorija sztroityelsztva.* Goszizdat, „Isztorija fabrik i zavodov", 1934).

51 Arról, hogy 1999-et követően – vagyis az orosz oligarchák által egymás után kilőtt „csekista" miniszterelnökök, Primakov és Sztyepasin után – „behívott" harmadik „csekista", Vlagyimir Putyin hatalomra kerülésével az államot irányító elit összetételében milyen arányú eltolódás következett be az erőszakszervezetekből érkezettek javára, lásd: Olga Kristanovszkaja: *Anatomija rosszijszkoj eliti.* Igor Zaharov kiadása, Moszkva, 2004.

A csekista mítosza: Putyin – Stirlitz ma

Putyin imidzsmékerei kezdettől fogva azt a stratégiát követték, hogy mindenféle titkolózás helyett, de a kedvező társadalmi hangulatváltást felismerve, kifejezetten rájátszottak hősük „csekista" múltjára. Nem „a legjobb védekezés a támadás" stratégiáját alkalmazva, hanem inkább azért, mert egyáltalán nem volt szükség védekezésre. Putyin sokakat meglepő és tartós népszerűségének KGB-es múltja nemhogy ártott, kifejezetten használt (sőt, használ azóta is). A biztonságot nemcsak személyes fellépésének határozottsága, eltökéltsége és tettrekészsége sugározta, hanem a szovjet felderítés romantizált világába visszanyúló életpályája is. Tíz év szabadrablás, „beszpregyel", oligarchikus önkény, gazdasági hanyatlás után legkönnyebben egy „csekistának" hitte el az átlagember, hogy tud és akar is „rendet teremteni" az orosz államban. Putyin Jelcinhez és Primakovhoz képest fiatal volt és energikus; Zjuganovhoz képest liberális „ifjureformer" Szobcsak és Csubajsz pétervári csapatából; az állami tulajdont és költségvetési forrásokat szétcincáló félkriminális oligarchákhoz képest puritán erkölcsű etatista; a liberális-demokrata Javlinszkijhoz

vagy az SZPSZ-es[52] Nyemcovhoz képest ízig-vérig szovjet ember. Vagyis szinte mindenkinek tetszett. Volt habitusában, beszédmódjában valami otthonosan ismerős, valami familiárisan szovjet, bizalmat és biztonságot sugárzó. Mintha mindenki őrá várt volna, hogy az idők szétszakított láncát összefűzze, avagy – ha valaki erre várt – erőnek erejével szétszakítsa végre. Szinte elkerülhetetlennek tűnt, hogy a „rendteremtő" – közvetve vagy közvetlenül – megint (mint egyszer már a szovjet idők vége felé) innen érkezzen (mutatis mutandis ugyanis Andropov is „katasztrófaelhárítóként" érkezett 1982-ben, csak neki még a szovjet állam katasztrófáját kellett volna elhárítania).

Amikor a Verszija című bulvárlap *Das ist Putyin* szalagcímmel, a címlapon *A tavasz 17 pillanatá*ból ismert *szovjet felderítőtiszt, Stirlitz* náci uniformisába öltöztette Putyint, azt ígérve, hogy „ismeretlen titkos tényeket közöl *az új Stirlitz* életének német időszakából",[53] akkor – függetlenül ezeknek a teljesen semmitmondó tényeknek a tartalmától – valójában egyáltalán nem csökkentette, hanem növelte Putyin népszerűségét. Tulajdonképpen sztárolta őt: *Putyin – Stirlitz ma.* Ennél jobbat nehezen mondhatott volna róla annak a többmilliós bulvárközönségnek, amely – mint a *Komerszant-Vlaszty* korabeli alkalmi közvélemény-kutatásából kitűnt – a filmhősök és történelmi hősök közül Zsukov és Nagy Péter után mindjárt Stirlizet látta volna legszívesebben Oroszország elnöki trónszékében.

A „Cseka-játéknak" része volt egy sor Putyintól származó vagy Putyinnak tulajdonított bemondás, a sajtóban megszellőztetett mendemondák, legendák és az „ércesre", marciálisra vett habitus, a szóhasználat, az erős stilisztikai figurák. Az FSZB törzstisztjei egyszeriben felidézték a sajtóban az elhárítás élére 1998 nyarán frissen kinevezett Putyin első szavait, mikor a Lubjanka ismerős épületébe belépett: „Olyan érzésem van, mintha az atyai házba ('otyecseszkij dom') tértem volna vissza" – mondta volna a „tékozló fiú". Mások

52 A Nyemcov vezette orosz liberális párt nevének rövidítése: Szojuz Pravih Szil = Jobb Erők Szövetsége.

53 *Das ist Putyin.* Verszija, 2000. 2. szám, 6–7. l.

azt a nevezetes jelenetet idézték fel, amikor Sztyepasin még kormányfőként a Lubjankára látogatott, és tósztját e szavakkal kezdte: „Ja szam bivsij csekiszt" ('Én magam is egykori csekista vagyok'), mire az FSZB igazgatója, Putyin állítólag ezt vetette szellemesen közbe: „Bivsih csekisztov nye bivajet" ('Olyan, hogy »egykori csekista«, nem létezik"). A következő legendás esetre már Putyin kormányfővé történt kinevezése után került sor, amikor búcsúlátogatáson volt a Lubjankán, és tréfásan jelentést tett az állománynak: „A beépülést a bűnöző csoportba [*értsd: a kremli „családba" – Sz. Á.*] sikeresen végrehajtottam" ('vnyedrenyije v presztupnuju gruppirovku proslo uszpesno').

A KGB-témát Putyin a vele készült interjúkban sem kerülte meg. Persze, attól függően, milyen közönség előtt beszélt – a BBC riporterének, a vele készült interjúkötet újságíróinak, íróknak –, mindig másra helyezte a hangsúlyt: egyszer a gyermekkori romantikára,[54] másszor a hazaszeretetre, megint másszor a kötelességtudatra. Az oroszországi PEN-klubban például így beszélt életrajzának erről a fejezetéről 1999 novemberében: „1975-ben végeztem a Leningrádi Állami Egyetem jogi karán. Mindjárt ezután a KGB-hez kerültem kötelező munkahelyi gyakorlatra. Attól kezdve életem javarészt a felderítő szolgálathoz kötődött, elvégeztem a felderítőiskolát is. Külföldről hazatérve, mint a KGB tisztje másfél évig voltam a Leningrádi Állami Egyetem rektorának nemzetközi kapcsolatokért felelős helyettese –

54 A közvetlenül az elnökválasztás előtt – a kampány részeként – kiadott és ingyen terjesztett interjúkönyvben (*Ot pervovo lica. Razgovori sz Vlagyimirom Putyinim.* Vagriusz, 2000) Putyin a romantikus verziót adja elő: „Már az általános iskolában élt bennem a vágy, hogy felderítő legyek, bár ez ugyanolyan elérhetetlennek tűnt akkor, mint egy Mars-utazás. Ilyen témájú könyveket bújtam, filmeket néztem. Igaz, nem sokkal később tengerész akartam lenni. De aztán megint felderítő. A kezdet kezdetén egy ideig pilóta is. Végül a *Pajzs és kard* [*a CSEKA emlémája – Sz. Á.*] típusú filmek megtették hatásukat. Leginkább az nyűgözött le, hogy milyen kevés erővel, jóformán egyetlen ember erejével elérhető az, amihez egész hadseregek ereje sem elég. Egyetlen felderítő emberek ezreinek sorsát dönthette el. Legalábbis akkor én ezt így fogtam föl." (A könyv részleteit lásd: *Vlagyimir Putyin: nye takoj uzs zver.* Kommerszant-Vlaszty, 2000. 10. szám, 9–12. l.)

persze, álcázva magamat ('pod krisej'), ahogy nálunk mondani szokás, de a rektor [*Anatolij Szobcsak – Sz. Á.*], tudtával, természetesen. Majd hét évig dolgoztam Szobcsakkal. Egy évig álltam a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) élén. Hosszú időt töltöttem el az állambiztonsági szerveknél, és ez összességében pozitív tapasztalat volt az életemben. Lehet, hogy azért, mert az én munkám a kémelhárításhoz kapcsolódott. Természetesen, a 37-es évet [*a sztálini 'nagy terror' jeképes esztendeje – Sz. Á.*] nem szabad elfelejteni, de nem szabad örökösen és kizárólag erre a tapasztalatra hivatkozni, úgy téve, mintha nekünk állambiztonsági szervezetre nem is lenne szükségünk. Tizenhét évnyi munka köt ehhez a szervezethez, és őszintétlenül hatna, ha most azt mondanám, távol áll tőlem, hogy ha kell, a védelmére keljek. Ami a tábornokok túltengését illeti a mai kormányban, nos, a tábornokok távolról sem mindig a legostobább emberek, bár észjárásuk és mentalitásuk kétségkívül sajátos. Általában persze helyes, ha a tábornokok a maguk dolgával foglalkoznak, olyannyira, hogy egy normális államban jobb is, ha a honvédelmi miniszter polgári személy. Csakhogy a mi államunk roppant gyönge, ezért aztán az erőhatalmi szervezetekből érkezett emberek foglalnak el olyan posztokat is, amelyeket normális esetben civileknek kellene betölteniük. Így próbáljuk ellensúlyozni az állami intézmények gyöngeségét. Ami az »erős kezet« illeti, »erős kézre« ma nem olyan értelemben van szükség, mint 1937-ben, hanem hogy a megrendült államszervezet intézményeit megerősítsük, és ezáltal legalább az adókat be tudjuk hajtani. Nálunk a gazdaság keresztül-kasul kriminalizált. Vagyis az állam intézményeinek megerősítéséhez erős hatalomra van szükség."[55]

A '*csekista*' mint Putyin imidzsének legfontosabb építőkockája, kikerülhetetlenül vezetett Andropov történeti figurájának felelevenítéséhez. (A szintén a szovjet felderítéstől „leszerelt" Primakov is próbálkozott Andropov maszkjával, de rajta inkább Brezsnyevé

55 Putyin találkozása az írókkal a Pen-központban 1999 november közepén (in Russzkaja Miszl, 1999. december 9–15. [4296. szám], 6. l.).

mutatott jól és hitelesen.) Az egyik korabeli imidzsméker cég vezetője, Gaj Hanov, még messze Putyin felemelkedése előtt, arra a kérdésre válaszolva, mit tudna kihozni ebből az „anyagból", mindjárt Andropov figurájával kezdte: „Putyin zártsága előnyévé is tehető. Amennyiben társítani tudja hozzá az erő képzetét is, általános lelkesedést válthat ki vele. Számos esetben éppen a zárkózott és erőt mutató politikusok érték el a legnagyobb sikert. A mai Putyint Andropovval tudnám összehasonlítani, aki félelmet, zavarodottságot és nagy elismerést tudott kiváltani maga iránt. Ha Putyin ehhez a politikushoz fog hasonlítani, ha fondorlatos, erős, zárkózott, megközelíthetetlen lesz, akkor népszerűségi indexe igen hamar az egekbe szökhet. Annál is inkább, mert a széles népi rétegekben régóta él a vágy egy ilyen erőskezű vezető után."[56] Az imidzs tehát a következő recept szerint készült el: *Putyin – Andropov ma.* Talán ezért sietett Putyin mindjárt ideiglenes államfővé való kinevezése után a Lubjanka falán fölavatni Andropov emléktábláját (az emléktábla elhelyezéséről a döntés még 1999 nyarán megszületett). Igaz, aznap Szaharov sírja előtt is tisztelgett, a nagy szovjet másként gondolkodó halálának tizenkettedik évfordulóján. E kettős aktusnak az imidzsmékerek nyilvánvalóan szimbolikus jelentést szántak. Mindenekelőtt azt a jelentést csempészték bele az eseménysorba, hogy az új nemzedék túl van a szovjet korszakon, túl van a totális állam és a szabadság ellentétén, ami a szovjet rendőrminiszter és a disszidens szabadgondolkodó áthidalhatatlan szembenállásában és összecsapásában is kifejeződött.[57] Putyin imidzse azt üzente, hogy államépítő munkájában túl fog lépni ezeken a meghaladott törésvonalakon, hogy a „nemzeti érdeket" ideológiátlanul fog-

56 *Vi szgyelali bi Putyina prezigyentom?* Kommerszant-Vlaszty, 1999. 33. szám, 24. l.

57 Nota bene: elnökké választása után Putyin egyik első útja Alekszandr Szolzsenyicinhez, a KGB másik, jelképpé vált üldözöttjéhez vezetett, aki hazatérését követően egyszersmind az oligarchikus káosz, a vadkapitalizmus egyik legengesztehetetlenebb kritikusa lett, és akitől Putyin akkor mintegy politikai áldást kért és kapott, a jó viszonyt megőrizve és újabb és újabb találkozókkal megerősítve egészen a nagy orosz író életének végéig.

ja képviselni, funkcionálisan és a szabadságot nem felszámolja, hanem összeegyezeti a renddel: a liberális demokráciát, a piacgazdaságot az erős jogállammal, a „törvények diktatúrájával", az egyetlen diktatúrával, amelyet elképzelhetőnek tart Oroszországban, mint a kampány során *népszerűen* ő maga fogalmazott.

A politikai technológusok kremli „boszorkánykonyháját" élénk színekkel megelevenítő Itogi – az 1990-es évek végén a Primakov–Luzskov tandem mögött álló Guszinkij médiabirodalmának orgánuma – ugyancsak az Andropov-modell feltalálását tulajdonította a minden ötletéből és jelöltjéből kifogyott kremli kampánystábnak: „Valahol Moszkva szélén egy kívülről szokványos házban gondterhelt csapat tanácskozik. Főleg férfiak, de két nő is van köztük. Pár asztal, mindegyiken számítógép. Vágni lehet a füstöt. Az egyik férfi az ablakhoz lép, és kinyitja. A füst lassan foszladozva árad kifelé, miközben egy kora őszi falevél libben a szobába. »Új Andropovot kell csinálnunk belőle! A népben nosztalgia él az erős kéz után« – mondja váratlanul az egyikük. »Jó, hogy nem mindjárt Pinochetet!« – replikázik a másik. Az egyik nő elneveti magát."[58]

Ahogy Andropovot is az utolsó pillanatban nevezték ki a süllyedő szovjet államhajó parancsnokának (de ő még a kormányrúdig sem jutott el, olyan gyorsan meghalt), úgy került most Putyin – megint egy »csekista« –, a süllyedő Oroszország-hajó parancsnoki hídjára. A hatalom képének tudatos *andropo*morfizálása mintha azt jelezte volna, hogy vissza kell térni ahhoz a történeti útelágazáshoz, ahol a kleptokrata nómenklatúra felülkerekedett az államon, és a szovjet típusú rendszer egyik eleme, a kriminális korrupció maga vált rendszeralkotó tényezővé. Ez a rájátszás az andropovi fenyítőrendszerre – ne feledjük, hogy a brezsnyevi korszak legfelső vezetésében a korrupciós ügyek Andropov hatalomra kerülése után kezdődtek – nemcsak népszerű volt, hanem

58 D. Pinszker: *Vlagyimir Putyin – Poszlednyij patron.* Itogi, 1999. 37. szám, 21. l.

úgyszólván felhatalmazást adott Putyinnak arra, hogy elnökké válva lefejtse az államról az oligarchákat. Jellemző, hogyan látta Putyin fő feladatát a késő szovjet korszak egyik fontos figurája, a tévéelnök Leonyid Kravcsenko 2000 februárjában: „Ön szerint mik lehetnek Putyin első lépései, ha elnökké választják? – A korrupció elleni harc. Ha összeszedi a bátorságát, hogy megrázza a főhivatalnokokat, ki mennyit harácsolt és mivel, ha segíti előremozdítani ilyen ügyekben az elakadt vagy leállított nyomozásokat, és itt persze nem Szkuratov öltönyeire gondolok, ami komolytalan, hanem Berezovszkij és más oligarchák üzelmeire, akkor világos lesz, hogy olyan elnökünk van, aki számára a törvény diktatúrája, az ország legfőbb érdekei a legfontosabbak. Úgy gondolom, nem véletlenül merült fel a párhuzam Putyin és Andropov között. Sok minden rokonítja őket. – Úgy véli, hogy napjainkban igény van egy második Andropovra? – Pontosan."[59]

Putyin-választás Oroszországban

Putyin *saját* politikai erejét először a 2000 tavaszára kiírt elnökválasztás mutatta meg. Bizonyos értelemben az elnökválasztást *azután* írták ki, hogy Putyin már a hatalom *legitim* birtokosa volt: *karizmatikus* értelemben már 1999 októberében az lett (mindenekelőtt kemény és népszerű antiterrorista fellépésével, a csecsenföldi szuverenitás katonai felszámolásával), a tradicionális legitimáció értelmében pedig, mint Jelcin *törvényes* – ha nem is dinasztikus – örökösére szállt rá az orosz állam szuverénjének titulusa 1999 szilveszterén: új év, új évszázad, új évezred – új „monarcha", új szuverén, új Oroszország. A procedurális értelem-

59 *Putyin szevodnya vosztrebovan vremenyem* (Interjú Leonyid Kravcsenkóval). Mir za Negyelju, 2000. 4. szám, 16. l.

ben szabályos demokratikus választás maga már csupán megerősítése volt az Oroszországban minden szavazati végeredménynél, a voksok számától függő racionális legitimitásnál fontosabb karizmatikus és tradicionális legitimitásnak. Az orosz irányított demokráciának Jelcin 1996-os újraválasztása óta az *irányított választás* lett sine qua non-ja, ettől kezdve vált *választásos autokráciává.* Ez azt jelenti, hogy a választások kimenetelétől nem függhet a hatalmi konstelláció alakulása, és hogy csakugyan ne függjön, arról jó előre gondoskodnak a politikust vagy a politikai pártot „felpörgető" ('raszkrutka') kremli politikai technológusok, gondoskodik a közvetlenül általuk – vagy oligarchikus közvetítéssel – ellenőrzött média. A választás maga már csak formaság, hogy ne érje szó a demokratikus államház elejét. A választás a politikai hatalom csúcsán meghozott döntés utólagos, már-már ünnepélyes jóváhagyásának szerepét játssza. *Minden irányított demokráciában így van ez.* A választás sokkal komolyabb dolog, semhogy a választópolgárokra lehetne bízni. Jellemző, hogy Putyin választási kampánya már első elnökké választásakor is lényegében abból állt, hogy elmaradt: mért kampányolna, mért alacsonyítaná le magát holmi elnökjelöltek szintjére az *igazi* elnök?[60] Putyinnak feltétlenül az első fordulóban, könnyedén, szinte mellékesen kellett győzelmet, méghozzá fényes győzelmet aratnia, hogy *bizonyítsa*: nem ezért és nem ezután kerül hatalomra, hanem már hatalomra került, már javában gyakorolja a hatalmat, és épp ezért kijár neki vagy megérdemli, hogy most már a választók jóváhagyását is megkapja ehhez. Ekkor még tizenegy versenytársa volt, de közülük nyolcan még 1%-nyi szavazatra sem számíthattak, a komolyabbnak tekinthető riválisok – Gennagyij Zjuganov, Grigorij Javlinszkij és Vlagyimir Zsirinovszkij – pedig együttvéve

60 Az egyetlen félelem, amely Putyin választási stábja kedélyeit 2000-ben (és később, más választások kapcsán is) borzolgatta: el fognak-e menni elegen szavazni (a szavazásra jogosultak legalább fele), hogy a szavazás érvényes legyen? Nem gondolják-e túl sokan: minek itt már szavazgatni, az igazi választás már megtörtént, az van hatalmon, akinek hatalmon *kell* lennie.

sem szerezték meg az összes leadott voksok harmincöt százalékát. Vitalij Tretyakov, a Nyezaviszimaja Gazeta Kremlhez közelálló, befolyásos főszerkesztője már 1999-ben kimondta a nagy titkot: Oroszországban „irányított demokrácia" van, amelyben ha kell, mindig korrigálni lehet a „szabálytalan", „állhatatlan", „szanaszét szóródó" választói akaratot.

Az elnökválasztás jelentősége tehát nem kimenetelében volt, hanem abban, hogy ezzel végérvényesen lezárult az oroszországi politikai átmenet jelcini korszaka. Már a választás előtti hónapokban látni lehetett, hogy kibontakozóban van a hatalom gyakorlásának egy sajátos, jelentős mértékben a titkosszolgálati apparátus kádereire építő korporatív módja. Ennek természetesen édeskevés köze volt a demokráciához, de szakítást jelentett a favoritizmussal, vagyis Jelcin – kegyeltek és kegyvesztettek fejével labdázó – személyi politikájával, amelyet többé-kevésbé a legfelső hatalmi szinteket is befolyásuk alatt tartó oligarchák irányították.

Putyin a favoritizmus mellett a késői Jelcin-korszak nepotizmusával is *azonnal* szakított, noha akkor még nem dőlt el, sikerül-e végérvényesen és maradéktalanul felülkerekednie a kremli klánon, amely végül is Jelcin utódjául kiszemelte, de legalábbis közreműködött a „csekista" Putyin politikai „életre keltésében". Putyin – oligarcha pártfogóinak hitetlenkedésére és őszinte rémületére – villámgyorsan elengedte támogatói kezét, és alig több mint félév leforgása alatt a politikai hatalom autonóm szereplőjévé lépett elő. 2000 elején már eltávolíthatatlan volt a hatalomból. Társadalmi elfogadottsága, népszerűsége tartós volt és kikezdhetetlennek látszott. Palotaforradalommal, összeesküvéssel is bajos lett volna eltávolítani, hiszen az összes erőhatalmi szervezet, beleértve a titkosszolgálatokat is, az ő ellenőrzése alatt állt. Elméletileg egyetlen lehetőség maradt eltávolítására: a merénylet. Ennek megkísérlésére azonban csak akkor kerülhetett volna sor, ha Putyin túlment volna azon az egyetlen kompromisszumon, ami hatalomra kerülésének előfeltétele volt: teljes amnesztia a múltra vonatkozólag, a „rablókapitalizmus" minden szereplőjének, föl-

téve, hogy leveszik kezüket az állam erőforrásairól és a jövőben a jogrenden alapuló kapitalizmus játékszabályait követik.

Az új elnöknek egyszerre kellett stabilizálnia saját hatalmi helyzetét, és bebizonyítania, hogy államerősítő programja nem puszta demagógia volt: nemcsak a csecsenföldi háború, hanem a gazdaságfejlesztés frontján is képes győzelmeket aratni, méghozzá megszorítások, áldozatok és rombolás nélkül. Az állam erősítésére irányuló politikai akarat mindig annak veszélyével terhes, hogy „túlpörög" az eredeti szándékon és a hatalom túlkoncentrálása hosszú évekre vagy akár évtizedekre is egy tekintélyelvű rendszer alapját veti meg. De az államerősítés politikájában nemcsak egy ilyen autoriter fordulat lehetősége volt benne, hanem egy korszakot alkotó demokratikus konszolidáció lehetősége is.

II. Szentpétervár Moszkvába megy

Az orosz irányított demokrácia két korszaka között nemcsak fokozati, hanem uralmimód-beli, politikaistílus-beli, észjárásbeli, habitusbeli különbség is volt, amiben az újkori Oroszország két, a forradalmi káoszok generálta hatalomváltások során cserélődő fővárosának – Moszkvának és Szentpétervárnak – régi keletű ellentéte is tükröződött, ezen keresztül pedig a régi és az új uralmi elit (másként: elit és ellenelit) érdekellentéte is kifejezésre jutott. Bizonyos megszorításokkal egyenesen az irányított demokrácia moszkvai (jelcini–luzskovi) és pétervári (putyini–medvegyevi) modelljéről lehetne beszélni, melyek nem véletlenül követték egymást az ismert sorrendben, nem pedig fordítva. A feladatot – az új orosz vagy oroszországi nemzetállam felépítését –, amellyel Moszkva – a posztszovjet moszkvai bürokrácia és a központi hatalmat megszerző, Jelcin vezette, felkészületlen vagy alkalmatlan provinciális ellenelit – nem tudott megbirkózni, Pétervár – az ellenfőváros Szobcsak által kinevelt és a pétervári polgármesteri hivatalban összekovácsolódott fiatal ellenelitje – egyféleképpen az utóbbi tíz évben megoldotta.

Érdemes épp ezért egy pillantást vetni az irányított demokrácia két fokozatának és két típusának erre a kétféle – általában elhanyagolt vagy teljesen figyelmen kívül hagyott –, a társadalmi érintkezési módokba (viselkedési módba, észjárásba, ízlésbe, kulturális vonzalmakba stb.) írt kulturális hátterére: Szentpétervár és Moszkva különbségére és különös küzdelmére a posztszovjet korszak központi államáért, annak eldöntéséért, egyáltalan hol, melyik fővárosban legyen az *immár nem-birodalmi, hanem nemzetállami alapon*[61] szerveződő hatalom színtere Oroszországban.

61 A birodalom és a nemzetállam – ezen belül a modern nemzetállami gyarmatbirodalom – különbségéről lásd bővebben az *Oroszország elrablása*

A megroppant és széteső orosz ortodox civilizációt megmentő újkori orosz *egységes államok*[62] – legelőször Rettegett Iván moszkvai,

című, már többször hivatkozott könyvben az *Oroszország: birodalom?* című fejezetet: I. m. Lásd ezzel kapcsolatban még Dominic Lieven: *Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present* című, először 2002-ben megjelent monumentális művét (Orosz nyelvű kiadása: uő: *Rosszijszkaja Imperija i jejo vragi sz XVI veka do nasih dnyej.* Izd. Jevropa, 2007), továbbá: *Rosszijszkaja Imperija v szravnyityelnoj perszpektyive.* Novoje Izdatyelsztvo, 2004.

62 *A civilizációk megroppanásának problémája* című tanulmányában Arnold Toynbee így határozza meg az „egyetemes állam" általa használt történetfilozófiai fogalmát: „...a bomlás egyik legnyilvánvalóbb jegye az, hogy a hanyatlás és bukás utolsóelőtti fokán a bomlásban levő civilizáció politikailag erőszakkal egy »egyetemes állam« kereteiben egyesíti elemeit, és így szerez némi haladékot. A nyugati történész számára az ilyen értelemben vett egyetemes állam klasszikus példája a Római Birodalom, melybe – történelmének utolsóelőtti fejezetében – a hellén társadalom elemeit próbálták erőszakosan beletömöríteni, hogy azután bekövetkezzék az interregnum, eltűnjék a színről a hellén társadalom, és megszülessék a mi nyugati társadalmunk. [...] ...az egyik ma élő civilizáció – az ortodox kereszténység törzse – az Ottomán Birodalom formájában már átment az egyetemes állam fokozatán... *az ortodox kereszténység oroszországi oldalága is eljutott az egyetemes államig, időszámításunk tizenötödik és tizenhatodik századának fordulóján, azután, hogy Moszkva és Novgorod, az akkori orosz ortodox keresztény világ két legfontosabb helyi állama 1476-ban politikailag egyesült.* [...] Ha az egyetemes állam jelenségét a hanyatlás jelének elfogadjuk, arra az eredményre jutunk, hogy mind a hat ma is létező nem nyugati civilizáció – az eszkimók megtorpant civilizációját most nem számítva – már megroppant belülről, mielőtt a mi nyugati civilizációnkkal összeütközésbe került. [...] Élő kortársaival ellentétben a nyugati civilizáció nyilvánvalóan nem érte el még az egyetemes állam fokát... Persze az egyetemes állam egy civilizáció bomlásának éppoly kevéssé első, mint utolsó foka. Az egyetemes állam fokát az interregnum követi, míg előzménye a »zavaros idők« szakasza, mely úgy látszik, általában több évszázadot is jelent; és ha a mi nemzedékünk megengedheti magának, hogy a korral kapcsolatos közérzet teljesen szubjektív kritériumából ítéljen, legjobb elméink valószínűleg

majd Nagy Péter szentpétervári birodalmi állama – összeomlását követő interregnumok, zavaros idők ('szmutnoje vremja', 'szmuta') a hatalom újraképződött erőinek a régi birodalmi központból való kivonulásával és az állam más helyen történő újrateremtésével zárultak le.[63] Így vonult ki – lerázva magáról a régi állam tespedtségét, semmihez sem értő léhűtőit, a bojárságot, papságot, udvaroncok hadát, a patriarchális és barbár szokásokat – Moszkvából egykor Nagy Péter, hogy – tabula rasát csinálva – „nyugatosító" reformjaihoz új államot és ennek új fővárost teremtsen, amellyel – Puskin poémájának ismert fordulatával szólva – „ablakot vágott" Oroszországban, mely ablak a szinte „hollandussá" vált Péter által jól ismert, irigyelt és modernségben túlszárnyalni vágyott és remélt Európára tekintett.[64]

egyöntetűen azt mondanák, hogy a »zavaros idők« kétségkívül hozzánk, a mi nyugati világunkba is elérkeztek..." In Arnold J. Toynbee: *Válogatott tanulmányok.* Gondolat, 1971, 121–122. l.

63 Hangsúlyozni szeretném, hogy a kivonulás mint tényleges és egyszersmind jelképes értelmű helyváltozatás a politikai-kulturális térben, mint a tarthatatlan vagy rossz régivel való vallási és/vagy politikai szakítás és teljes újrakezdés mozgása, nem tévesztendő össze a *translatio imperii* (a birodalmak áthelyeződésének vagy „vándorlásának") jelenségével. Lásd a politikai kivonulás általános problémájához *A kékek és a zöldek – Hideg polgárháború Magyarországon* című könyvünk „Magyarok kivonulása" című, V. fejezetét és a benne hivatkozott szakirodalmat (Palatinus, 2010, 420–472. l.).

64 „Attól a naptól fogva – írja *Moszkva és Pétervár* című brilliáns esszéjében Alekszandr Herzen –, hogy Péter meglátta: Oroszországnak egy lehetősége van a megmenekülésre, hogy ne legyen többé orosz, attól a naptól fogva, hogy elhatározta, bevon minket a világtörténelembe, tisztázódott, hogy szükség van egy Pétervárra, s hogy Moszkva felesleges. Péternek először óhatatlanul a fővárost kellett elhelyeznie Moszkvából. Pétervár alapításától Moszkva másodrendűvé vált, elvesztette korábbi jelentőségét Oroszország számára, s jelentéktelenségben, sivárságban tengődött, egészen 1812-ig" (Alekszandr Herzen: *Moszkva és Pétervár.* In: *Orosz forradalmárok a 19. században.* Szerk.: Dolmányos István. Gondolat Kiadó, 1970, 29. l.). Az immár három évszázadra visszatekintő Moszkva–Pétervár szembenállásról lásd még: *Moszva–Petyerburg: Pro et contra. Dialog kultur v isztorii nacionalnovo szamoszosznányija.* Antologia. Izd. Russzkovo Hrisztyianszkovo Gumanyitarnovo Insztyituta, Szentpétervár, 2000; *Fenomen Petyerburga.* Russian-Baltic Information Centr BLITZ, Szent-

Hasonlóképpen vonultak ki a bolsevikok a pétervári Oroszország összeomlott, agonizáló hatalmi központjából, a régi fővárosból, a cári arisztokrácia, a csinovnyikok és a kifinomult, nyugatos értelmiségi elit Pétervárából, e sokáig idegenszerűnek, etnikai, felekezeti és nyelvi tarkasága miatt nem-orosznak látszó, „gyökértelennek", „lélektelennek", „szervetlennek", „élettelennek", „múlt-, történelem- és emlékezetnélkülinek" nevezett kísértetvárosból, amely azonban fokozatosan annyira „orosszá" és „modernné" lett a 19. század végére, hogy az orosz munkásosztály forradalmi ébredésének – az 1905-ös és az 1917-es februári forradalomnak és az októberi felkelésnek – is fő színteréül szolgált. Elitárius kultúrája, civilizáltsága, előkelő lakói, műemléképületei mégis a letűnt rendszert idézték és egy népi hatalom számára – márpedig a bolsevikok virtigli populisták voltak – ez leküzdhetetlenül idegen és utálatos kellett maradjon: a bolsevikok lépten-nyomon a régi állam maradványaiba, hivatalnokainak, szakembereinek, régi vágású értelmiségének ellenállásába, megvetésébe, gúnykacajába ütköztek. Nem hiába írta az 1930-as évek elején, már emigrációba kényszerülve, Jevgenyij Zamjatyin, a *Mi* című műfajteremtő antiutópia szerzője, hogy „Pétervárnak azóta sikerült ugyan Leningráddá változnia, de sokkal inkább megmaradt Pétervárnak, mint Moszkva Moszkvának".[65] De még annyi évtized után is a régi Pétervár „ci-devant"-jainak, nemességének, polgárságának, értelmiségének az 1929-es tömeges kitelepítése ellenére, a Sztálin leningrádi riválisa, Kirov rejtélyes 1934-es meggyilkolásától kezdődő „nagy terror" permanens tisztogatásai ellenére, a kilencszáz napig tartó második világháborús német blokád alatt elszenvedett emberveszteség és rombolás ellenére Leningrád/Pétervár volt és maradt *a legkevésbé szovjet város.*[66]

pétervár, 2000; *Történelem és mítosz. Szentpétervár 300 éve.* Szerk.: Nagy István, Argumentum, 2003.

65 Jevgenyij Zamjatyin: *Moszkva – Pétervár.* In: *Történelem és mítosz. Szentpétervár 300 éve*, i. m., 103. l.

66 Lásd erről: Laura Salmon: *Naimenyeje szovjetszkij gorod Rosszii: hronotop dovlatovszkih rasszkazov.* In: *Fenomen Petyerburga*, i. m., 103–122. l.

A szó szoros és átvitt értelmében egyaránt mocsárra épülő Szentpétervár egykor maga is a „jó célok érdekében" *furkósbottal európaizáló* cári hatalom gránitba és márványba vésett, szigorúan szimmetrikus terekbe kivetített erőteljes reprezentációja volt. Más hatalmi reprezentációk által szinte felülírhatatlan. A bolsevikoknak már csak ezért is más – a múlt emlékeitől könnyen megtisztítható – színteret kellett találniuk az új hatalom reprezentációja számára, amely a kulturális emlékezetben egyszersmind Pétervár mitologikus ellenpólusa volt. Így került vissza több mint kétszáz év múltán a „forradalom államának" központja a „forradalom városából" – az 1914-ben, a világháború kitörése utáni németellenes nemzeti furor során Petrográdra „szlávosított" Szentpétervárról – a gyorsan iparosodó, erős patriarchális vonásokat mutató, eurázsiai jellegű Moszkvába, amely aztán több mint hetven évre a szovjet birodalom és a szovjet állampárti elit (a „nómenklatúra") fővárosává, a nemzetközi kommunista mozgalom központjává, „kommunista mintavárossá", a Szovjetunió kirakatvárosává vált, különleges ellátással, irigyelt életszínvonallal és életlehetőségekkel. Az 1920-as években, amikor az ország Nyugat felé még nyitott volt, a pénzforgalmat és a piacgazdaságot helyreállították, Moszkva szovjet tempója és életstílusa egészen más jellegű volt, mint amilyenné az 1929-es sztálinista „államforradalom" után vált: technicizmus, pragmatizmus, dinamizmus, konstruktivizmus, egyfajta bolsevik módon felfogott „amerikanizmus" jellemezte.[67]

67 „...az új Moszkva – írta idézett esszéjében Zamjatyin –, mely a régi, hatszáz éves mellett, fölött, között élt, csak tizenhat éves múlt. A régi és az új váratlan, fölöttébb színes kavargásától Moszkvában az ember elszédül: Pétervár szigorúbb: most is, csakúgy, mint Gogol idejében, »nem szereti a kevert színeket«. Pétervár megmarad az Európára, a Nyugatra nyíló ablaknak; *Moszkva pedig az az ajtó lett, amelyen Kelet felől, Ázsián keresztül, beözönlött Oroszországba Amerika*" (uo. – Kiemelés: Sz. Á.). Ma már nehezen hihető, de az 1930-as évek elejéig az egész Szovjetunió az „amerikanizálás" jelszavától volt hangos; Taylor és Ford a NEP-korszak bolsevikjainak valósággal eszményképei voltak; mindent örökösen „taylorizálni" és „fordizálni" szerettek volna, Amerika – az ásatag Európával szemben – a gyors ütemű technikai fejlődés, az ideológiátlan pragmatizmus legvonzóbb mintájának számított. Még Sztálin is így próbálja

Csak az 1930-as évektől változik meg teljesen ez a Moszkva-kép: Moszkva fokozatosan a szovjet birodalom, „a Nagy Sztálin", a nagy parádék, a nagy felvonulások, a nagy temetések és a nagy terror fővárosa lesz, és arculatára mindinkább a sztálinista *bürokratikus monumentalizmus*, a „nagy stílus" ('bolsoj sztil') nyomja rá bélyegét – mindmáig letörölhetetlenül.

A Szovjetunió bizonyos értelemben Moszkva Oroszországa volt, avagy szimbolikus visszatérés a Nyugattól meglehetősen izolált Moszkóviához: a pétervári Oroszország tagadása, és az erőltetett európaiság péteri útjával szemben visszatérés (vagy visszaesés) IV. Iván központosító zsarnokságához, egyszersmind az etatista – felgyorsító-utolérő – modernizáció újabb zsákutcája. 1991-ben a Szovjetunióval együtt a birodalmi főváros, Moszkva, és a moszkvai Oroszország is elbukott. Csakhogy 1991-ben Moszkvát – a szovjet Moszkvát – nem az „ellen-főváros" Pétervár, hanem a szövetségi államot alkotó régiók győzték le. Az 1917-es *szentpétervári* forradalomhoz hasonlóan – hiszen

népszerű formulába foglalni ekkor a „leninizmus munkastílusát": *„Ennek a stílusnak két sajátossága van: a) az orosz forradalmi lendület, b) az amerikai gyakorlatiasság."* Lev Szosznovszkij, a bolsevik „alapító atyák" egyike az Izvesztyija 1923-as újévi körkérdésére – „Mire készül az új évben?" – így válaszolt: „Mindenekelőtt kutatni fogom és meg is találom majd az új embereket – *az orosz amerikaiakat.* Azon leszek, hogy megfelelő posztokra kerüljenek a pártban és a szovjetekben, és vigyázok rájuk, nehogy a provinciális maradiság elsöpörje őket. De erre csak kezdetben van szükség, később majd maguk az »amerikaiak« söprik el ezt a maradiságot. Ezeknek az »amerikaiaknak« az össznépi figyelem középpontjába kell kerülniük, egyetlen acélos csapattá kell összekovácsolódniuk, és mindenkivel el kell fogadtatni, hogy mércének tekintse őket. Mert mit is jelent itt az a szó, hogy »amerikaiak«? Olyan embereket, akik úgy tudnak dolgozni, olyan ütemben, és olyan lendülettel, ami a régi Oroszországban ismeretlen volt. Az »amerikaiak« olyan emberek, akik mindent alaposan megfontolnak, mielőtt cselekszenek, de amikor aztán csakugyan belefognak a dologba, akkor mindenféle »majdmeglátjuk« és »majdcsakleszvalahogy« nélkül, a saját alkotóerejükbe vetett törhetetlen hittel, józanul felmérve, mire futja erejükből, végigviszik, amit elkezdtek [...] 1923-ban az orosz »amerikaiak« újonnan szerveződő pártja (a párt tagjainak, persze, nem kötelező megjárniuk Amerikát) megsemmisítő háborút fog indítani az oroszországi teszetoszaság ellen. Egész Oroszország amerikaiai, egyesüljetek!" (Izvesztyija, 1923. 1. szám, 1. l.)

a hatalmat ott lehet megdönteni, ahol az szimbolikusan és ténylegesen is lakozik, ahol a hatalmi gépezet szíve zakatol: a fővárosban – az 1991-es *moszkvai* forradalom (ez a fél-államcsíny, fél-felkelés) győzelmének első igazi vesztese is maga a „forradalmi" főváros lett: egyszeriben elvesztette privilegizált helyzetét, lakossága a „harmadik világ" legszegényebb országainak nagyvárosait idéző nyomorba süllyedt, és lázas elitcsere vette benne kezdetét a politikai és gazdasági hatalom minden színterén. A központi hatalomba a vidéki Oroszország regióinak káderei özönlöttek be, élükön a néhai szverdlovszki párttitkárral, Jelcinnel, és mellette a politikailag alighanem legaktívabb, kulturálisan legeurópaibb, leginnovatívabb regionális elit – a pétervári – fiatal tehetségei. Az oroszországi régiók szovjet apparátusának és pártapparátusának feltörekvő káderei lényegében kiütötték a hatalom nyergéből a fővárosi szuperrégió régi szovjet nómenklatúra-elitjét és szakértelmiségét (akikre bukásáig Gorbacsov támaszkodott), de provincializmusuk, képzetlenségük, az új feladatokra való felkészületlenségük miatt sürgős kulturális- és tudástőke-felvételre szorultak. Ezt a tőkét szállította és tette hozzá a legfontosabb hatalmi posztokat elfoglaló, *politikai értelemben hirtelen „nagytőkéssé" vált* „provinciálisok" politikai tőkéjéhez az ellen-főváros Pétervár szakpolitikusi elitje. Pontosabban az a fiatal közgazdászokból, pénzügyi szakértőkből, jogászokból álló csapat, amelynek mozgatója Anatolij Csubajsz volt, politikai védnöke pedig – a „moszkvaivá vált" vidéki Jelcin legfőbb riválisa a Gorbacsov-ellenes demokratikus táborban – Anatolij Szobcsak, jogtudós, kiváló szónok, koncepciózus, de túlságosan is européer, a hatalmat nem elég szenvedélyesen, nem határtalanul akaró, sőt, kissé talán meg is vető *értelmiségi* politikus. Ha őt is annyira fűtötte volna a hatalom akarása és benne is meglett volna az együgyűségnek és a skrupulusokat nem ismerő populista demagógiának az az elegye, ami Jelcinben kétségkívül és úgyszólván ösztönszerűleg megvolt, akkor nem kizárt, hogy a liberális és demokratikus Pétervár már 1991 után felülkerekedik a regionális eliteknek a szovjet Moszkva – a föderatív hatalom

szíve – meghódításáért vívott küzdelmében. Nem így történt: Szobcsak Moszkvába jövetelét sikeresen „blokkolták" Moszkva új urai, a „provinciálisok", míg fiatal politikai neveltjeit, saját politikai kíséretének tagjait fokozatosan Moszkvába csábították és saját oldalukra állították. Rajtuk keresztül a „provinciálisok", mindenekelőtt maga Jelcin egyrészt tudástőkéhez és nemzetközi kapcsolati tőkéhez jutottak, másrészt csökkenthették az „ellenforradalmi" érzületű, a „birodalomromboló" Jelcinnel szemben burkoltan ellenséges moszkvai pártállami bürokráciától való függésüket (1991 és 1993 között még a népképviselők szovjet parlamentjétől, végül az oligharchikus-bürokratikus moszkvai üzleti-politikai klánoktól való függésüket is), végezetül az ambiciózus fiatal pétervári káderek Moszkvába csábításával egyszersmind elszigetelhették a népszerű pétervári Szobcsakot. A Csubajsz vezette fiatal és magabízó pétervári csapat „szökését" Szobcsak Péterváráról és „beszivárgását" a Kremlbe nemcsak az egyedülálló történelmi feladattal és persze a kivételes egyéni kitörési és felemelkedési lehetőséggel mentegethette maga előtt, hanem valószínűleg azzal is, hogy ez még csak a kezdet: ők csupán a moszkvai hatalomba beékelődött pétervári előőrs vagy deszant szerepét játsszák, amely előkészíti a talajt Szobcsak elnöki bevonulása számára. Szobcsak bevonulására, sőt, a politikába való visszatérésére – a Kremlből és a moszkvai polgármesteri hivatalból iniciált lejárató kampány és politikai bukás után – sohasem került sor. A pétervári „deszant" saját bevonulása számára készítette elő a talajt, és az első kínálkozó alkalommal – 1998 tavaszán – megpróbálta megragadni a kormányzati hatalmat is, ami a csapathoz csatlakozó két fiatal Nyizsnyij Novgorod-i politikussal (a Jelcin favoritjaként emlegetett Borisz Nyemcovval és az 1998 áprilisában kormányfővé kinevezett Szergej Kirijenkóval) kiegészülve majdnem sikerült is nekik, az oligarchák ellentámadása azonban pár hónap alatt felőrölte ezt az első – előkészítetlen és egyedül Jelcin támogatását élvező – hatalomváltási kísérletet. A következő kínálkozó alkalom az 1998-as pénzügyi összeomlással köszöntött be, ami az oligarchikus rendszernek megadta a ke-

gyelemdöfést. Egy év halogatás és sikertelen próbálkozás után a megtört, beteg, politikailag tehetetlenné vált, elszigetelődött Jelcin a Kreml „kulcsát" – a dühöngő moszkvai klánok, köztük a Luzskov-klán feje felett – ténylegesen átadta a Szobcsak legközvetlenebb politikai környezetéből kikerült Vlagymir Putyinnak, a pétervári csapat új „csapatkapitányának", ami – mint utóbb kiderült – felért egy „fővároscserével".

1991-ben, a szovjet állam összeomlásakor mi sem lett volna természetesebb annál, hogy az új, nemzeti színekben fellépő, nyugati orientációjú orosz nemzetállam szedi a sátorfáját és elköltözik a birodalmi szovjet Moszkvából és – az általános történelmi menetiránynak megfelelően – észak-nyugati irányban keres magának új székhelyet. Voltak is ilyen várakozások, fogadkozások, kézülődések, tervek.[68] Annál is lehetségesebbnek tűnt egy ilyen „helycserés" hatalomváltás, mivel 1991 után a birodalmi szovjet Moszkva olyan gyors hanyatlásnak indult, mint az 1917-es forradalom után a cári Pétervár. 1992–1993-ben Moszkvát bízvást nyilváníthatták volna „történelmi katasztrófa sújtotta városnak". Úgy látszott, hogy a birodalmi szovjet Moszkva sorsa meg van pecsételve. Ahogy évszázadokon át az „orosz csoda", az orosz megújulás jelképe volt, mostantól az „orosz vég", az „orosz katasztrófa" színtere, „elvadult ugar" ('gyikoje polje') lett, amit különös előszeretettel mutattak fel az orosz feketeszázas és vörös nacionalizmus politikai erői. Csakhogy az 1991-es államváltás pszeudoforradalmi jellege (minden változott, csak a régi államigazgatási gépezet és a hivatalnoksereg maradt; minden változott, csak a pártállami nómenklatúra nagykommunistái lettek mostantól nagykapitalisták stb., stb.), továbbá az átalakulás uralkodó ideológiai szólama („aki orosz, velünk tart" és „oroszok vagyunk és nem szovjetek") elnapol-

68 „Az ötlet nem teljesen új – egyes hatalmi szervek, *olykor pedig az egész főváros Szentpétervárra való áthelyezése* irigylésméltó rendszerességgel merül fel időtlen idők óta – kommentál egy tíz évvel későbbi tervet egy moszkvai lap" (Jekatyerina Grigorjeva – Szergej Pravoszudov: *V Petyerburg perenyeszut vszjo?* Mir za negyelju, 2000. 8. szám, 3. l.).

ta, majd pedig levette a napirendről a tényleges fővárosváltást. Minthogy az orosz kulturális és politikai identitás *birodalmi* jellegű volt 1917 előtt és az maradt 1917 után is, a *nemzeti identitás* kimunkálására alkalmasabb színtérnek tűnhetett a tradicionális Moszkva a „tradíciótlan" vagy kifejezetten européer Szentpétervárnál. Ez persze nem mindjárt vált nyilvánvalóvá, és az új orosz állam „Moszkvában rekedésének" más, gyakorlatiasabb okai is voltak. Mindenekelőtt a moszkvai régió gazdasági potenciálja (a szövetségi költségvetés közel egyharmadát Moszkva teremtette elő), előnyös infrastrukturális helyzete, amelyet csak megtetézett, hogy a bankoktól a diplomáciai testületekig, a kereskedelmi hálózatoktól a minisztériumokig és a hatalmi elitekig minden Moszkvában összpontosult.

A hatalom kivonulása Moszkvából 1991-ben megfelelt volna egy valóságos politikai forradalomnak („kifelé a bűnös birodalmi városból, a szovjet nómenklatúra fellegvárából!") és az általános történelmi mozgás irányának is („irány a »normális« társadalom, vagyis irány a nyugati demokrácia, a piacgazdaság, a orosz nemzetállam!"), nem felelt meg azonban a békés hatalomváltást – a politikai-adminisztratív hatalom átváltását tulajdonosi hatalomra és pénzhatalomra – kezdeményező és mederben tartó hatalmi-gazdasági érdekcsoportoknak, a regionális és ágazati klánoknak, a hivatalnokoknak, és nem felelt meg a pszeudoforradalom fehér-kék-piros (azaz nemzeti-orosz) jellegének. Visszatarthatta Jelcinéket a hatalmi központ áthelyezésétől az ország területi szétesésének folytatódásától való – akkoriban általános – félelem is: a központi hatalom akárcsak ideiglenes eltűnése régi helyéről hatalmi vákuumot idézhetett volna elő, amely újabb ösztönzést adhatott volna a regionális szeparatizmusoknak.[69] Az új állam megalapítása végül is nem az új hatalmi centrum kivonulásával és nem fővároscserével, hanem az új elitnek a régi hatalmi centrumba való bevonulásával és a hatalmi szinterek megszállásával zajlott le.

69 Lásd ehhez: *Orosz régiók dicsőséges forradalma*. In Szilágyi Ákos: *Oroszország elrablása*, X. fejezet. Helikon Kiadó, 1999, 308–334. l.

Az 1991. augusztusi orosz pszeudoforradalmat a sors – Oroszország szovjet sorsa – arra ítélte, hogy Moszkvában alapítsa meg a maga államát, mi több, már jóval azelőtt, hogy a szovjet birodalmi állam összeomlott volna. 1991 augusztusában Moszkvában csak az orosz *kétállamúság* szűnt meg, azzal, hogy a szovjet föderáció szétesett és Moszkva megszűnt *Gorbacsov Szovjetuniójának Moszkvája* lenni, helyét *Jelcin Oroszországának Moszkvája*, az Oroszországi Föderáció Moszkvája foglalta el. Az utolsó orosz államváltás így a szovjet föderáció fölépülésének és lebomlásának logikáját követve ezúttal nem a fővárosok évszázadok óta szokásos helycserés támadásának formájában zajlott le. Oroszország maradt ott, ahol már eleve is volt: a fenekén. Súlyos árat kellett fizetnie ezért a restségért vagy tehetetlenségért. A súlyos birodalmi fenék – a legyőzhetetlen szovjet bürokrácia irdatlan államfeneke – lehúzta Oroszországot, és minden módon fékezte a mélyreható átalakulásban. Nem volt véletlen, hogy míg a peresztrojka és glasznoszty ideológiai víziói és az új orosz államiság ideológiái rendre Moszkvában születtek (termelte őket a szovjet birodalmi értelmiség, míg csak termelhette, hiszen ezzel magát is újratermelte), addig a liberális szellemű gazdasági és politikai reformok szellemi műhelyei Péterváron jöttek létre (mondhatnánk: távol Moszkvától[70]), ott, ahol a régi és új politikai narratívákon

70 Ez persze nem jelenti azt, hogy Moszvában vagy más nagyvárosokban ilyen műhelyek egyáltalán nem létesültek, csak azt jelenti, hogy kezdettől fogva egészen máig – az 1992-ben és 1997-ben elszenvedett nagy vereségeik ellenére – a pétervári műhelyből kikerülő reformcsapat és az általa kidolgozott elképzelések határozták meg Oroszország gazdasági-politikai átalakításának eddigi húsz évét. Más közgazdasági műhelyek fiatal teoretikusai hol opponálták a péterváriak politikai terveit, hol pedig aktívan részt vettek politikai kezdeményezéseikben. A moszkvai Vitalij Najsul, aki például közreműködött az 1992-es csubajszi vaucseres privatizáció kidolgozásában (sőt, a „vaucser" atyjaként emlegetik), bár a megvalósítással már nem értett egyet, joggal emelte ki az 1990-es évek liberális reformjairól tartott előadásában, hogy nemzedékének három komolyabb közgazdasági műhelye alakult ki az 1980-as évek végére: a már említett pétervári Leontyev Intézet (Csubajsz, Gajdar, Koh), a moszkvai Tervhivatalban dolgozó fiatal matematikai közgazdászok csoportja (Najsul is közéjük tartozott), a harmadik műhely pe-

könnyebb volt túllépni. Ezekben a műhelyekben az államot – pétervári módra – afféle menedzser-államként, szolgáltató államként és civilizátor-államként képzelték el, amely akkor is érvényesíti *a dolgok rendjének*, a világ globális pénzügyi és gazdasági rendjének hajlíthatatlan törvényeit, ha az emberek belegebednek. Ez a gondolat éppúgy a kor színvonalán állt, mint Péter „kamaralisztikája", a racionális államgazdaságtan, az adminisztratív állam működési rendjének talán első megfogalmazása, amelynek könyörtelen bevezetésével Nagy Péter legalább egy évszázadig tartó megrázkódtatást idézett elő a nehezen és kedvetlenül mozduló, oblomovi módon lomha orosz társadalomban. Mi volt ehhez a történelmi sokkhoz képest az az alig egy évig tartó „sokkterápia", amelynek során a „moszkvai chicagói fiúkként" emlegetett Csubajsz és Gajdar a piacgazdaság kalkulatív racionalitásának „vastörvényeit" akarta elfogadtatni a történelmi és gazdasági katasztrófa sújtotta Oroszországgal 1992-ben, ami aztán a „pétervàriak" első bukásához vezetett Moszkvában. Bár talán a Leontyev Intézet fiatal – csak piaci kategóriákban, gazdasági racionalitásban, költségvetési egyensúlyban – gondolkodó „neoliberális" közgazdászait nem „chicagói", inkább „leningrádi" vagy „pétervári fiúknak" kellett volna nevezni. Az új Oroszország története mindképpen velük, a pétervàriakkal vette kezdetét, akik kétszeri – 1992-es és 1996-os – gyors felemelkedésüket követő éppoly gyors bukásaik ellenére is meg tudták őrizni pozícióikat a kremli hatalomban,

dig Novoszibirszkben létesült (Pjotr Aven, Szimon Kordonszkij, Alekszej Sironyin). Mindazonáltal, nem vitatva e műhelyek szellemi egyenrangúságát, nem kétséges, hogy történelmi horderejű politikai szerepet közülük egyedül a Csubajsz–Gajdar vezette pétervári műhely játszott Oroszországban, bármi állt is ennek hátterében, beleértve ebbe a két főváros rivalizálását, Novoszibirszk messzeségét, Najsulék „tervhivatali" reformműhelyének moszkvai és szovjet intézményi-kapcsolati beágyazottságát és persze a karakterek, politikai és tudományos ambíciók közötti különbségeket is. (Vitalij Najsul: *Otkuda szuty posli reformatori.* In_http://polit.ru/lectures /2004/04/21/ vaucher.html)

Jelcin közelében. Végül is ezért vehették be harmadszorra – de ekkor már egy egész korszakra – a posztszovjet Moszkvát, amelyet nemhiába emlegetett a népnyelv a 2000-es évek elején „Putyinburgként".

Ám 1999-ig – Moszkva „Putyinburggá" átalakulásának kezdetéig – a posztszovjet Oroszországnak volt még egy rövid saját „moszkvai korszaka" is. Ez a „moszkvai korszak" (1993–1999) nem a régi szovjet Moszkva revánsa, hanem az új, bandokratikus, oligarchikus Moszkva pillanatnyi felülkerekedése volt Péterváron. Bár Jelcin 1992-ben a pétervári Leontyev Intézet fiatal közgazdászainak és nyugati szakértőknek a nyomására, Gajdarral és Csubajsszal az élen, a sokkterápia „neopéteri" útján indult el („Furkósbottal a piacgazdaságba!"), a neoliberális kurzus egy év leforgása alatt megbukott, és a társadalmi csalódottság, tízmilliók hirtelen elszegényedése és százak rubelmilliárdossá válása, a mindent átható korrupció és kriminalizálódás 1993-ban csaknem szovjet restaurációban kulminált. Moszkva,de már az új, vállalkozói Moszkva ideje (a maffia-Moszkva, a klánállami Moszkva, a bankár-Moszkva, az „amerikanizált Moszkva" ideje) 1993 októbere után jött el, amikor a régi szovjet Moszkva jórészt deklasszálódott és lumpenizálódott rétegeinek ellenforradalmi államcsínykísérlete (a „szovjet Moszkva" visszavétele) vereséget szenvedett. Noha az államcsíny meghiúsításában a pétervàriak kulcsszerepet játszottak, a győzelmet az oligarchikus Moszkva aratta le és ez a mámoros aratás egészen 1998 végéig, az államcsődig tartott.

Az új, oligarchikus Moszkva győzelme véglegesnek látszott, egészen valószínűtlennek tűnt az, hogy a diadalmaskodó kupecbankár-Moszkva nyakára – Luzskov polgármester orosz self-made man nyakára – még egyszer rátelepedhetnek a pétervàriák és a hatalom szívét, az 1993-as „kis polgárháborúba" torkolló gazdasági sokkterápia után 1996 végétől visszahódíthatják; különösen pedig az, hogy Anatolij Csubajsz – a posztszovjet politika e spiritusz rektora – az orosz banktőkére és médiahatalmakra valamint erős nyugati kapcsolataira támaszkodva – visszatérhet

a hatalomba és politikai sakkot adhat a moszkvai klánoknak. 1993 végén elképzelhetetlen volt, hogy az orosz „vaucseres privatizáció" atyja, Anatolij Csubajsz, ez az adminisztrativ zseni, ez a bámulatos hibrid, aki rossz nyelvek szerint egy könyörtelenül működő pétervári hivatalnokgép és egy amerikai menedzsergép házasságából született, minden oroszok legundokabbika, akit az orosz csecsemők már a pelenkában megtanultak utálni, nemcsak diadalmasan visszatér majd Jelcin jobbjára, hanem az orosz állam gyors ütemű „péterizálásába" - vagyis racionális adminisztratív állammá való átalakításába - kezd. Csakhogy a moszkvai oligarchák ezt a rohamot – az ekkorra már kiépült és Jelcin 1996-os újraválasztásakor bevált médiabirodalmaik mozgósításával – megtörték: az „ifjúdemokraták" ellen bevetett kompromátokkal szemben a kremli hatalom védtelennek bizonyult: előbb – 1997 nyarán – a Csernomirgyin mögé föltolt Csubajsz-Nyemcov „ifjúdemokrata" miniszterelnök-helyettesi tandemet golyózták ki lejárató kampányaikkal a hatalomból, az ezek után fölállt, tehát adminisztratív erőforrásaitól eleve elvágott Kirijenko-kormányt „megenni" már semmiség volt. Ezzel Moszkva második pétervári meghódítása is megfeneklett. Harmadjára már szó sem volt hódításról és rohamról: néhány oligarcha szórványos ellenállásától eltekintve – az 1998-as pénzügyi összeomlás után kialakult katasztrófahelyzetben – az oligarchikus Moszkva szinte önként adta meg magát Pétervárnak, Jelcin pedig 1999 decemberében megkönnyebbülten adta át Putyinnak Moszkva, pontosabban a hatalom „kremli kulcsait".

Moszkva vagy Pétervár?

A pétervárìság két évszázadra visszanyúló *kulturális* és *politikai* jelentése az 1990-es években újra aktualizálódott: a liberális „ifjúreformerekkel" a nyugatias észjárás, a racionális és gyakorlatias

habitus, egyfajta szellemi könnyedség és adminisztratív tehetség, szervezőkészség és pénzügyi hatékonyság jelent meg a *bizánci allűröket* felvett kremli palotában és az *orosz kupecek levantei szellemét* öröklő, dinamikusan fejlődő, de kissé kulturálatlan, ízlésében és viselkedésében egyaránt bugris moszkvai polgármesteri hivatalban.

A pétervári orosz ember és a moszkvai orosz ember történeti-kulturális típusai közötti különbséget mélyrehatóan elemezte már két nagy orosz gondolkodó – mindkettő emigrációba kényszerülve: a 19. században Alekszandr Herzen,[71] a 20. században pedig Georgij Fedotov.[72] „Attól fogva, hogy Péter meglátta: Oroszországnak egy lehetősége van a megmenekülésre, hogy ne legyen többé orosz, attól fogva, hogy elhatározta, bevon minket a világtörténelembe, tisztázódott, hogy szükség van Pétervárra, s hogy Moszkva felesleges. [...] Pétervár sorsában van valami tragikus, komor és fenséges. Kedvenc gyermeke az északi óriásnak, a gigásznak, mely a 93. évi konvent energiáját, keménységét és forradalmi erejét egyesítette magában, kedvenc gyermeke a cárnak, ki az ő javára lemondott hazájáról, s elnyomta azt az európaiság és a civilizáció nevében. [...] Pétervár – Oroszország kalapja, s természetesen háromszögletű kalapja. Moszkva – a szíve, melyet megrontottak az örökös sóhajtozástól kitágult erek. [...] Pétervár lelke Nyugaton van, képzelete az első újdonságnál a fellegek között jár, feje pedig, a párizsi fodrász rendelkezésére áll. Péterváron a felvilágosítást gázvilágítással helyettesítik, s ugyanakkor vallása sincs, hacsak egy nem – a vallási türelem."

A keresztény-szocialista Georgij Fedotov *Három főváros* című esszéjében mind Oroszország „nyugati útját" (Pétervár), mind „ázsiai útját" (Moszkva) útvesztésként mutatta be, és a megoldást

71 Herzen: *Pétervár és Moszkva.* In *Orosz forradalmárok a XIX. században.* Gondolat, Budapest, 1970, 29–39. l.; Pétervár „lelkéről" lásd: Ny. P. Anciferov: *Pétervár lelke.* In *Történem és mítosz,* i. m., 74–89. l.

72 Ld. G. P. Fedotov: *Tri sztolici.* In uő: *Lico Rosszii.* Ymca-Press, Párizs, 49–70. l. A „Pétervár versus Moszkva" kulturális paradigma értelmezéséhez lásd még: *Moszkva i moszkovszkij tyekszt russzkoj kulturi.* Moszkva, 1998.

vagy feloldást a *hellén* szintézisben, Kijevben, illetve a Kijevi Ruszhoz való visszatérésben jelölte meg. Az ő Oroszországának fővárosa egészen Nyugatra került át: az utópikus Kijevgrádba. Ezért ő nem annyira Pétervárt vagy Moszkvát, hanem inkább az észak-orosz kereskedővárost, Velikij Novgorodot ajánlotta az oroszoknak magukkal vinni Kijevgrádba.[73]

Az etatista fordulat Oroszországban nem 2000-ben, hanem 1998-ban kezdődött, a pénzügyi krachot követően, Primakov kormányra kerülésével. Jelcin visszavonulásával és utolsó választottjának, Putyinnak Oroszország új elnökévé választásával „csak" az dőlt el, hogy az állam visszaerősítése és maga *az állam diktálta modernizáció* milyen úton fog végbemenni: a moszkvai vagy szentpétervári típusú modernizáció útján? Hogy az államot lassanként elnyelő zűrzavart – az államgyöngeség időszakait kísérő jellegzetes orosz „szmutá"-t – az etatizmus keleties vagy nyugatias orosz képlete váltja-e föl? Ez pedig elsődlegesen azon múlott, hogy a moszkvai bürokrácia és az oligarchikus klánok ragadják-e magukhoz a hatalmat (ennek a potenciális szövetségnek ekkor a legerősebb orosz régió feje, Luzskov volt a vezetője), vagy a „kívülről jött", Moszkvában lényegében „gyökértelen", egyetlen nagy oligarchikus klánhoz és egyetlen politikai párthoz sem tartozó fiatal, nyugatos szemléletű, megfelelő jogi kultúrával és közgazdasági ismeretekkel rendelkező szentpétervári szakemberek, szakpolitikusok?

73 Ne feledjük, hogy a pétervári Leontyev Intézet „ifjúreformátorainak" 1996-os Moszkvába sereglése ellenére, Jelcin mégsem közülük választotta ki fiatal favoritjait, hanem a nyizsnyij-novgorodi liberálisok közül. Részben talán a péterváriak túltengését ellensúlyozandó, részben taktikai okokból, részben pedig, mert vidéki lelkületétől mégiscsak organikusan idegen volt Pétervár, és persze gyanúsak is kissé a riviálisa, Szobcsak „köpenyéből" előbújt értelmiségi ifjak. Jelcin fő kedvence, már-már kegyence sokáig Borisz Nyemcov volt, akit egy időben lehetséges utódjaként is emlegettek; az 1996-os Csubajsz és Koh szervezte pétervári ellentámadás elakadásakor pedig Jelcin – minden bizonnyal Nyemcov erőteljes támogatásával – a nagyon fiatal nyizsnyij-novgorodi üzletembert, Szergej Kirijenkót nevezte ki Csernomirgyin helyett miniszterelnöknek.

Lényegében – de már a hanyatlás egy sokkal mélyebb pontján – megismétlődött tehát az a választás, amely előtt Oroszország 1990–1991-ben állt: ki legyen az új Oroszország első elnöke: a jó szándékú, provinciális, ex-kommunista Jelcin *vagy* a koncepciózus, européer, nem-kommunista pétervári jogtudós, Szobcsak? Ha Szobcsak lehetetett volna az új Oroszország első elnöke, bizonyos, hogy a posztszovjet Moszkva „szentpéterváriasítása" korábban elkezdődik és az orosz föderáció politikailag más fejlődési pályát jár be, másként küzd meg a szovjet múlt geopolitikai és gazdasági örökségével és más típusú államot épít fel, amelyben a jog mindenesetre nem az utolsó helyen áll. Szobcsak azonban nem akarta eléggé a hatalmat, továbbá messze volt a hatalom szívétől, Moszkvától, végül pedig a moszkvai klánok, élükön a riválís főváros polgármesterével, Luzskovval – és persze a féltékeny és Szobcsak ellen felbujtott Jelcinnel – mindent elkövettek annak megakadályozására, hogy Szobcsakból Jelcin nagypolitikai riválisa válhasson (végül ennek még potenciális lehetőségét is kizárták azzal, hogy korrupciós vádakkal médiahajszát indítottak ellene, még szentpétervári polgármesterségét is fel kellett adnia, valósággal földönfutóvá vált, külföldre menekült, az elszenvedett sértéseket és gyalázkodásokat pedig annyira szívére vette, hogy nem sokkal később infarktusban halt meg).[74]

74 Anatolij Szobcsak 2000 februárjában halt meg. Temetése úgyszólván kapóra jött a márciusi elnökválasztásra készülődő Putyin piárosainak, akik igyekeztek a lehető legtöbbet „kihozni" ebből a tragikus és a pétervári csapatot minden bizonnyal őszintén megrendítő eseményből. A *szentpétervári* Putyin a *szentpétervári* reformifjak atyamesterének, egykori tanárának és politikai nevelőapjának *szentpétervári* temetéséről nyilvánvalóan nem hiányozhatott. Szobcsak temetése hivatalos protokolltemetésből így alakult át *mártírtemetéssé* és *gyásztüntetéssé*. Noha Szobcsakkal infarktus végzett, vagyis ágyban, párnák közt halt meg, halála mégis úgy jelent meg a médiában, mint a demokratikus reformok engesztelhetetlen katonájának hősi halála, akivel az ellenség alattomos rágalmai végeztek. Maga Putyin is úgy fogalmazott később, hogy „Szobcsak nem meghalt, hanem elesett a harcban". (A Szobcsak-temetés mediatizálásáról lásd bővebben: Szilágyi Ákos: *Borisz sztár és a sztárevicsek*. Helikon, Budapest, 2000, 489–492. l.)

1999. december 31-én tehát, amikor Jelcin Putyint jelölte utódául, akkor egyben – akár tudatában volt ennek, akár nem – visszatért az egész átalakulás kezdőpontjához, és az oligarchikus klán-államkapitalizmus katasztrófába torkollott „moszkvai" útjával szemben – mintegy utolsó esélyként – a „szentpétervári út" mellett tette le a voksát. Ha persze nem is ugyanonnan, egyszerre jobb és rosszabb feltételekkel, kezdődhetett Oroszország átalakítása, elsősorban is az állam megerősítése elölről. Amikor Jelcin – újévi meglepetésként és talán ajándékként is – szokásos elnöki beszédében bejelentette lemondását és Putyinban – a palotaforradalmat és interregnumot elkerülendő – nemcsak azt a személyt nevezte meg, aki mint soros miniszterelnök – az 1993-as alkotmány értelmében – az elnök lemondása vagy akadályoztatása esetén automatikusan el kell lássa az elnök feladatkörét, hanem egyszersmind az elnöki hatalom *kiszemelt örökösét* is, akit az – ilyen esetekben három hónapon belül kötelezően kiírandó – új elnökválasztáson a nép már csak felruház majd a jogilag elengedhetetlen választási legitimációval, akkor valójában nem az dőlt el, ki lesz Jelcin helyett az új orosz elnök, hanem az, hogy Oroszország a *modernizáló etatizmus* nemzetállami, pragmatikus-bürokratikus, nyugatos („pétervári") vagy birodalmi-izolacionista, oligarchikus-bürokratikus („moszkvai") útját fogja-e a járni? Az dőlt el, hogy Luzskov oligarchikus moszkvai klánállama nyeli-e el a Kremlt, avagy ez egyszer sikerül az Anatolij Csubajsz vezette pétervári „ifjúreformátoroknak" felülkerekedniük „ősellenségeiken" és a Kreml bevételével egy csapásra két, sőt, talán három legyet is ütni: sikerült blokkolni az úgynevezett kremli „családot"; eltávolítani a hatalom előszobájából a Putyin elnökké választásában játszott vélt és valóságos szerepéért megfelelő fizetséget követelő, sokáig legbefolyásosabb oligarchát, Berezovszkijt; és megtörni az 1999-es hatalmi huzakodásban Luzskov moszkvai „családja" mellé állt – Berezovszkijjal rivalizáló – másik legbefolyásosabb oligarcha, Guszinszkij politikai ellenállását is.

Tíz év folyamatos és drámai gazdasági, szociális és kulturális hanyatlása kellő világossággal mutatta meg az orosz liberálisoknak, hogy Oroszországban a piacgazdaság kiépítése csak akkor lehetséges, ha a politikai állam erős és képes eleget tenni alapvető közfeladatainak. A politikai hatalomban viszont csak akkor lehet tartósan berendezkedni, az állam létfontosságú jogi, katonai, pénzügyi monopóliumait akkor lehet helyreállítani, ha sikerül megszerezni az erőhatalmi minisztériumokat, vagyis ha sikerül az erőszak legális monopóliumát szembe szegezni az oligarchikus klánok, regionális kiskirályok magánerőszakával, megfékezni a kriminalizálódást, visszaszorítani az árnyékgazdaságot, megtörni a korrupcionista-kleptokratikus struktúrákat. Röviden: ha a „puha" jogállamból – a szabadság elengedhetetlen rend-fedezetének megteremtésével – sikerül „kemény" jogállamot csinálni. Vlagyimir Putyin 2000 decemberében mondott programbeszédében világosan megfogalmazta a feladatot: „Oroszország újjászületésének és felemelkedésének kulcsa az állami-politikai szférában található. Oroszországnak erős államhatalomra van szüksége és ezt meg is kell teremtenie. Ez nem a totalitárius rendszerhez való visszatérést jelenti... Az erős államhatalom Oroszországban nem más, mint a demokratikus, cselekvőképes, föderatív berendezkedésű jogállam hatalma. [...] A '90-es évek talán legfontosabb leckéje annak a következtetésnek a levonásában rejlik, hogy Oroszországban elengedhetetlen a gazdaságot és a szociális szférát átfogóan szabályozó államszervezet megteremtése. Ez nem a parancsuralmi tervgazdasághoz való visszatérés, amikor a mindent átható állam fentről határozta meg minden egyes vállalat életének minden mozzanatát. Nem, itt arról van szó, hogy az oroszországi állam képes legyen az ország gazdasági és szociális erőinek hatékony összehangolására, az érdekek egyensúlyban tartására, a társadalmi fejlődés optimális céljainak és paramétereinek meghatározására, elérésük feltételeinek és mechanizmusainak kialakítására. Ez kétségkívül túlmegy azon a formulán, amely szerint az állam szerepének a gazdaságban a játékszabályok megteremtésére és betartatására kell szorítkoznia. Idővel minden bizonnyal mi

is eljutunk majd ehhez a formulához. De a jelenlegi helyzet azt követeli meg, hogy az eddiginél nagyobb állami befolyást gyakoroljunk a gazdasági és társadalmi folyamatokra."[75]

A pétervári ellenelit

Pétervár *neve* már a Leontyev Intézet Csubajsz vezette liberális „ifjúreformátorainak" ('mladoreformatori') 1996-os diadalmas visszatérésekor is többet jelentett pár hasonló gondolkodású és nemzedékileg egyívású közgazdász és politikus életrajzának esetleges tényénél. „Pétervárinak" azt a nemzedékileg egyívású (harmincas-negyvenes), pénzügyesekből, jogászokból, volt vagy aktív kémelhárítókból, belügyesekből, technokratákból, PR-szakértőkből összeálló politikai csapatot nevezem, akiket eredetileg, még 1990–1991-ben Anatolij Csubajsz és Anatolij Szobcsak hozott össze a leningárdi/pétervári Leontyev Intézetben, illetve a pétervári polgármesteri hivatalban, s akiknek egy része Csubajsz hívására ment át Moszvába 1992-ben (a sokkterápiás és vaucser-privatizációs kurzus idején), majd nagyobb része 1996-ban (az anti-oligarchikus és „népi kapitalista" Csubajsz-kurzus alatt), részben az Állami Vagyonügynökség, részben az elnöki hivatal kulcspozícióiba, végül pedig a biztonsági szolgálatokhoz. Már az 1990-es években sokan érkeztek Pétervárról: köztük volt Szergej Sztyepasin és Vlagyimir Putyin, a Vasziljev fivérek – Dmitrij és Szergej –, Pjotr Filippov, Georgij Hizsa, Alekszej Kudrin, Szergej Beljajev, Alfred Koh, Jurij Boldirjev, Mihail Dmitrijev, Szergej Ignatyjev, Anatolij Zelinszkij, Andrej Illarionov, Natalja Gyemenyteva, Okszana Dmitrijeva,

75 *Ot pervovo lica. Razgovori sz Vlagyimirom Putyinim*. Vagriusz, 2000. 68. l. (Lásd magyarul: *Szemtől szemben Putyinnal*. Ferenczy-Pannonica, 2000.)

Ilja Juzsanov és persze „Péterváron keresztül" érkeztek Moszkvába a nyizsnyij-novgorodiak is – Borisz Nyemcov és Szergej Kirijenko. Ez persze csak jelentéktelen „szivárgás" volt ahhoz a „káder-özönhöz" képest, amely 2000-től „öntötte el" a föderatív és regionális hatalmi piramis minden szintjét.

1996-ban bukkant fel tehát Vlagyimir Putyin neve a Leontyev intézeti „varégek" között, a kremli nagypolitikában.[76] Putyin azonban nem volt egészen „kakukktojás" az „ifjúreformátorok" között. Egy vele készült interjúkötetben utalt is rá, hogy a néhai intézet alapítójával, a Nobel-díjas amerikai közgazdásszal, Leontyevvel személyesen is találkozott, és megragadták privatizációról kifejtett gondolatai. 1991 és 1996 között részben Putyin tartotta kezében Szentpétervár pénzügyeit. Időközben közgazdasági diplomát és kandidátusi fokozatot is szerzett. Egy korabeli cikkben, mely a „varégok" vagy „péterváriak" Moszvába özönléséről szól,[77] Putyin neve a csapatban mindjárt Alekszej Kudriné után következik, aki Szobcsak alatt a polgármesteri hivatal pénzügyi bizottságának elnöke volt, és a polgármester-helyettes Putyin kollégája és bizalmas barátja is lett. Nem hiába nevezte ki őt aztán Putyin 1999-ben, mindjárt kormányfővé

76 Putyin már idézett és életrajzi részleteket is bőven tartalmazó interjúkönyvében a szíves moszkvai invitálást Pavel Borogyinnak tulajdonítja. Egyik verzió azonban nem zárja ki a másikat. Csubajsztól, csakúgy mint Berezovszkijtól a választási kampány egész időszakában határozott távolságot tartott, bár kétségtelen, hogy a kampányt mindketten erőteljesen támogatták: Csubajsz mint a JEESZ (Egységes Energia Rendszer) igazgatója elsősorban pénzzel és kapcsolati tőkével, Berezovszkij pedig médiabirodalma leleményes mozgósításával. Az interjúban Putyin Anatolij Csubajsz portréját így rajzolja föl: "Ami Csubajszt illeti, nagyszerű adminisztrátor. Minden esetben képes megragadni a döntő láncszemet, Lenin kifejezésével élve, amellyel az egész láncot a kezében tarthatja. De persze hajthatatlanul makacs, olyan akár egy bolsevik...igen, ezt a jelzőt jogosan érdemelte ki. (Mármint a korabeli sajtótól - Sz.Á.) Sajnos, a hitelképességével egy kis baj van, mármint a bizalmi hitelével a lakosságnál." (*Ot pervovo lica. Razgovori sz Vlagyimirom Putyinim*. Vagriusz, 2000. 45.l.)

77 *Putyesesztvije iz Petyerburga v Moszkvu*. In: Moszkovszkije Novosztyi, 1996. október 6-13 (40), 6. l.

történt kinevezése után azonnal pénzügyminiszter-helyettessé, majd csinált belőle leválthatatlan pénzügyminisztert (az orosz kormányban ma is Kudriné a pénzügyi tárca). A „varégek" első moszkvai honfoglalását megörökítő *Utazás Pétervárról Moszkvába* című újságcikk – a cikk címe Ragyiscsev híres 18. századi útirajza címének ironikus kiforgatása – beszámol róla, hogy „a pétervári polgármesteri hivatal pénzügyi bizottsága lett Csubajsz kádereinek kovácsműhelye. A moszkvai politikai elitre ma rárétegződik a pityeri elit, és ennek alapján bízvást mondhatjuk: soha még e hazában nem volt államügy olyan mértékben pétervváriak (leningrádiak) ügye, mint az állami tulajdon magánkezekbe adása – a privatizáció."[78]

Putyin tehát 1996-ban – a „varégok" egyikeként – került át Moszkvába, egyenesen Jelcin szárnyai alá. 1999-es győzelme (2000-ben már csak learatja e győzelem gyümölcsét) kezdetben – a kialakult politikai-hatalmi fölállásban a jelcini *Kremlnek* az oligarchák fölött aratott győzelmének látszik. Valójában – mint igen hamar kiderül – Putyinban, a kívülről jött emberben *Pétervár* – a pétervári szellem, a civilizátori nyugatosság és a Leontyev Intézet liberális közgazdasági reformszelleme – is győzött *Moszkva* fölött. Ez egyébként Moszkva – a luzskovi Moszkva, a Kreml hatalmát is magának akaró, gazdag és gőgös Moszkva – *szimbolikus megalázásának* számtalan jelében is kifejeződött. Kezdve azon, hogy Putyin hivatalosan Szentpéterváron jelentette be indulását az elnökválasztáson, hogy Luzskov március közepén kénytelen volt *feltétel nélkül* kapitulálni előtte és beállni a mellette kampányolók egyre szélesedő seregébe, egészen odáig, hogy a moszkvai terület új kormányzójának, az ex-tábornok Borisz Gromovnak a személyében a Kreml új Moszkvát készült magának választani, mindenesetre a márciusi Putyin–Gromov barátkozás után Gromovot Luzskovval egyenrangúként kezelte, sőt, úgy tett, mintha elé is helyezné kissé. A gazdaságilag tönkrement, szegény, lerongyolódott, a nagy osztogatásból-fosztogatásból

78 Uo.

jószerével kimaradt és – Szobcsak megbuktatása után Luzskov jelöltje, Jakovlev révén lényegében Moszkva ellenőrzése alá került – Szentpétervár már a 2000-es elnökválasztási kampány során kezdett az új Oroszország nem-hivatalos fővárosának rangjára emelkedni, mintegy előrevetítve, hogy nemsokára a posztszovjet orosz államépítés *pétervári szakasza* következik. Szentpétervár nem a hatalmi játszmák, a kriminális leszámolások, az oligarchák, hanem Nagy Péter, az egyetemek, a múzeumok, a kulturális események fővárosaként jelent meg, ahonnan egy „másfajta raj", egy nyugatos, liberális, racionálisan gondolkodó és pragmatikusan cselekvő politikai formáció érkezett a hatalom szívébe – az „ázsiai" Moszkva hatalmi elitjéhez képest mindenesetre kevésbé ábrándos, lomha, kleptokratikus, izolacionista, műveletlen.

Nem annyira két rivális régió – Moszkva és Szentpétervár – versengett itt a hatalmi dominanciáért, mint inkább a központi hatalmat rabul ejtő posztszovjet moszkvai elit – az oligarchákkal összenőtt kleptokratikus és korrupt bürokrácia és a kriminális világ – vívott élet-halál harcot a nagy osztogatásból-fosztogatásból szinte teljesen kimaradt, provinciális, ámde régi birodalmi dicsőségét féltékenyen őrző ex-főváros ellen-elitjével, amely korántsem holmi rivális oligarchikus *klánt*, hanem ambiciózus, meglehetősen zárt szakmai-nemzedéki *korporációt* alkotott és e *klánokon-kívüliségét* a politikai harcban *klánok-fölöttiségként* fordította a maga javára. Putyin első lépése volt, hogy a Kremltől – egy korabeli kifejezést idézve – „egyenlő távolságra" tolt minden oligarchikus klánt ('ravnoudaljonnoszty oligarhov').

Az állami erőforrások megszerzésért küzdő, egymással örökösen viszálykodó, az állam szociális, jogi, katonai erejét elszívó és a társadalmat végül gazdasági és politikai anarchiába döntő *moszkvai oligarchák klánuralmát* – a moszkvai típusú irányított demokráciát – *váratlanul* egy olyan – szinte a politikai semmiből előbukkant – *az ellen-fővárosból érkező és ellen-elitként fellépő nemzedéki és szakmai korporáció uralma* váltotta fel, amely már pusztán szentpétervári eredeténél fogva kívül állt a szóban forgó

klánokon, s amelyet a közös politikai sors – javarészt Szobcsak diákjai, majd politikai kíséretének tagjai, illetve a Leontyev Intézet közgazdászai voltak – és az oligarchikus káosz éveiben megérlelődött tenni akarás („ez így nem mehet tovább!") csirizelt össze szolidáris közösséggé: egységes csapattá.

A Jelcin-rendszer végjátékában tehát nem egyszerűen két regionális elit, nem két eltérő politikai formáció csapott össze, hanem lényegében az irányított demokrácia oligarchikusan plurális moszkvai és az irányított demokrácia magánérdekeket megzabolázó, monolitikusan és bürokratikusan felépített pétervári modellje. A posztszovjet korszak zűrzavaros moszkvai államiságának oligarchikus-bürokratikus klánjai kerültek szembe a bürokratikusan racionális, szabályozott, fegyelmezetten és összehangoltan működő pétervári államiság örököseivel, akik a maguk politikai szerepét teljesen funkcionálisan fogták fel, beleértve a korporáció politikai megszemélyesítésének és a politikai vezetésnek a funkcióját is („csinálja az, aki a csapatból a legalkalmasabb erre!"). Mi sem mutatja az irányított demokrácia pétervári modelljének bürokratikus-korporatív jellegét jobban annál a könnyedségnél, összehangoltságnál, ahogyan az elnöki poszton a korporáció erre legalkalmasabbnak vélt tagja (Medvegyev) engedelmesen váltotta Putyint, más komolyan szóba jött „váltótársak" pedig – például az excsekista honvédelmi miniszter, Szergej Ivanov – éppoly engedelmesen vonultak félre, álltak hátrébb, vagy funkcionáltak tovább régi helyükön. Azóta is messzemenően a korporatív szolidaritás jegyében, mindenféle hatalmi rivalizálástól, féltékenységtől, irigységtől, áskálódástól mentesen, egyfajta kollektív „felvilágosult abszolutizmus" jegyében intézik az állam ügyeit. A „felvilágosult abszolút uralkodó" szerepét ez esetben valóban nem egyetlen ember, hanem egy egész – jó képességű, hatékonyan dolgozó szakpolitikusokból, közgazdászokból, jogászokból, és az erőhatalmi szervezetek képviselőiből álló – erős szakmai, nemzedéki, habituális és életrajzi szálakkal egymáshoz kötődő *korporáció* tölti be, melyet maga Putyin, mint erre legalkalmasabb,

politikailag csak megszemélyesít, bürokratikus szinten pedig „primus inter pares"-ként összefog, összehangol, irányít.

Az a kétféle út, kétféle állam- és gazdaságfilozófia, két életstílus és gondolkodásmód, amely egy pillanatra a populista Jelcin és az elitista Szobcsak burkolt rivalizálásában jelent meg a sorsdöntő 1991-es évben, egyszersmind a moszkvai és pétervári Oroszország rivalizálása is volt. Ebben a harcban a minden anyagi és hatalmi erőforrást fokozatosan megszerző, gazdagodó, prosperáló Moszkvával szemben Pétervár eleve esélytelennek látszott, sőt, úgy tűnt, hogy Szobcsak megbuktatása és politikai diszkvalifikálása után Szentpétervár Moszkva – a moszkvai klánok – politikai védnöksége és gazdasági ellenőrzése alá fog kerülni. Csakhogy a moszkvai oligarchikus klánok ereje a föderatív államtól elszívott erőből táplálkozott. Az állam egyre gyöngült, és nemcsak szociális, jóléti, biztonsági, adóbeszedési, de pénzügyi stabilizáló szerepét sem tudta már betölteni, és az 1998-as pénzügyi csődben tényleg kiadta minden erejét. A kérdés ettől kezdve az volt, van-e egyáltalán Oroszországban olyan politikai erő, amely az államot életre galvanizálja. A politikai vákuumban így juthatott váratlanul – és ebben a váratlanságban azért a politikai huszárcsínyeiről híres Jelcin karaktere is szerepet játszott – kulcsszerephez a „bevetésre" vagy a hatalomba való „bevonulásra" régóta menetkész pétervári korporáció.

Putyinburg

Putyin egyik médiahiposztázisa *pétervárisága* habituális jegyeihez kötődött. Ez azonban sokáig háttérbe szorult – a *felvilágosult főtitkár* („új Andropov"), a *csekista* („a mi Stirlitzünk") és a *sportember* („a mi dzsúdómesterünk") – médiahi-

posztázisaihoz képest, különösen kezdetben, de mindig az európai, nyugatos és egyszersmind birodalmi Pétervár legszélesebb történelmi – kulturális és politikai – jelentésében építették bele ezt az életrajzi mozzanatot Putyin összetett imidzsébe.

Putyin minden ízében pétervári alkat: szervezett, fegyelmezett, mozgékony, zárkózott, hűvös, racionális. Végtelenül távol állt tőle Luzskov izgatott birodalmi hablatya, amelyet érzelmes önfeltárulkozások és a delíriumos patriotizmus dührohamai színesítenek. Putyin nem győzi hangsúlyozni, mennyire nem kedveli az ideológiákat: „Ellenzem bármiféle államideológia, hivatalos ideológia visszaállítását. A demokratikus Oroszországban nem lehet kényszerrel kicsikarni az állampolgári konszenzust."[79] Fontosabbnak tartja, hogy a hagyományos „érzületi értékek" (államiság, közösségi szolidaritás, nagyhatalmiság, patriotizmus) mellett az oroszországi társadalom nagy többsége „elfogadta a nemzetek fölötti, általános emberi értékeket, amelyek a szociális, csoportos, etnikai érdekek fölött állnak: az emberek elfogadták az olyan értékeket, mint a szólásszabadság, az utazási szabadság, az alapvető politikai jogok, a személyi jogok, nagyra értékelik, hogy tulajdonuk lehet, vállalkozhatnak és vagyonra tehetnek szert".[80] Putyin precizitásában, agilitásában, monoton gépiességében, szakszerűségében van valami Goncsarov híres regényének Stolzából, de másként mint pártfogójában és föltalálójában – Csubajszban. Ezt a stolzi jelleget még jobban kiemeli sajátos német háttere: Németország, Drezda ugyanis számára nem pusztán az egykori szovjet felderítőtiszt szolgálati helye volt, hanem a pétervári ember számára oly vonzó német nyelv magas szintű elsajátításának, az európai kultúrával való intenzív érintkezésnek a színtere is. Nemhiába adta Putyin első német biográfusa, az orosz származású Kelet-Európa-szakértő, másfél évtizeden át a müncheni Szabad Európa Rádió munkatársa, Alexander Rahr könyvének ezt a címet: *Nyemec v Kremle* ('Egy német a Kremlben').[81] Persze, Putyinban az orosz társadalmi mentalitásban „németként" azonosított vonások (rendszeretet, pedantéria, pontosság, elvágólagosság, szakszerűség, funkcionalitás, némi merevség, a látványos pózok és hangzatos frázisok kerülése) erős „oroszos" vonásokkal (tüzesség, dinamizmus, váratlanság, familiáris közvetlenség, nagyvonalú gesztusok, ízes vagy erős szóhasználat, humoros kiszólások) egészülnek ki, hiszen az úgynevezett „német" karakterisztikumok hagyományosan inkább taszítóak vagy nevetségesek, semmint vonzóak az oroszok számára. Éppen e kettősség által nyűgözi le Putyin „stolzi" gyakorlatiasságával, rámenősségével, sportos habitusával, kicsattanó egészségességével – az iszákos, beteg, öreg Jelcin antipódusa ő! – Oroszország álmatag és tespedt Oblomov-társadalmát, egyszerre keltve benne csodálatot és szent rettenetet. Az a hidegség, okosság, gyakorlatiasság, amellyel a „simulékony menyétfej" találó állat-metaforáját használva Perry Anderson[82] jellemzi az új vezetőt, vadí-

79 Az idézett mondat az orosz interneten, az Orosz Föderáció minisztertanácsának saját site-ján 1999. december 29-én közzétett és a minisztertanács elnöke, vagyis a kormányfő, két nappal később pedig az OF elnöki teendőivel ideiglenesen megbízott Vlagyimir Putyin által jegyzett programadó szövegben szerepel.

80 Uo.

81 Alekszandr Rar (Alexander Rahr): *Nyemec v Kremle.* Olma-Pressz, 2000. Vö. Alekszandr Rar: *Putyin poszle Putyina. Kapitalisztyicseszkaja Rosszija na poroge novovo miroporjadka.* Olma-Pressz, 2008.

82 „Nyugaton Putyin seszínű, morc alakként jelenik meg. Azokban a kultúrákban, amelyek több érzelmi megnyilvánuláshoz szoktak a vezetőiktől, a simulékony menyétfej és a jéghidegen csillogó szem nemigen árulja el, mit érez az illető odabent. Oroszországban egészen másképp jelenik meg a karizmatikus alak. Putyin, amikor hatalomra került, még teljesen más ember volt. Az elnöki cím azonban megváltoztatta. [...] Beiktatása után Putyin két olyan tulajdonságát fejlesztette, amely elhitette róla, hogy képes lesz kitölteni hivatali idejét. Egyrészt szilárd, szükség esetén könyörtelen tekintélyt képviselt. [...] Másrészt van ennek a karizmának egy másik, kevésbé nyilvánvaló oldala is. Ne feledjük a hideg vonzerő kulturális okait sem. Az elnököt ugyanis széles körben csodálják nyelvi készségeiért is. Természetesen itt is döntő szerep jut az összehasonlításoknak. Az utolsó vezető, aki a művelt orosz nyelvváltozatot beszélte, Lenin volt. Sztálin a vaskos grúz akcentusa miatt ritkán vállalta, hogy a nyilvánosság előtt szólaljon meg. Hruscsov szókincse hemzsegett a durvaságoktól, és hajmeresztő nyelvtani megoldásokat produkált. Brezsnyevnek komoly nehézséget okozott, ha két mondatot kellett egymás mellé raknia. Gor-

tóan elütöttek a posztszovjet államot reprezentáló moszkvai és vidéki nómenklatúra-bürokrácia habitusától.

Ez azonban Putyin „péterváriságának" úgyszólván költészete. Nézzük most kicsit a prózáját is: a pétervári ellenelit – a „Nagy Csapat" – *harmadik* „honfoglalását" a központi hatalomban, amelyet 2000-től mindmáig ő szervez és ő irányít. A „varégek" az államszervezet működtetése szempontjából két döntő fontosságú területről érkeztek Pétervárról Moszkvába, úgyszólván sűrű, tömött sorokban: a biztonsági szolgálatok és a pénzügyek területéről. Előbbiek döntően a Lityejnij sugárút hírhedt épületéből (a Lubjanka leningrádi megfelelője volt és maradt Péterváron), utóbbiak a Szobcsak-féle polgármesteri hivatalból. A Lityejnijről csak 2000 januárjában tizenketten érkeztek a Lubjankára, zömmel olyanok, akik valaha a KGB ötös főcsoportfőnökségén küzdöttek az „ideológiai diverzió" ellen. Putyin Moszkvába kerülését és FSZB-s karrierjét követően – még 1998-ban – elsőként hozta át a Lityejnijről a Lubjankára a „pityeri csekisták" vezetőjét, Viktor Cserkeszov tábornokot, aki Putyin évfolyamtársa volt a leningrádi egyetem jogi karán. Akkor került át Moszkvába Putyin egyik bizalmi embere Viktor Ivanov is, aki Szentpéterváron a gazdaságbiztonsági ügyosztályt

bacsov vidékies, déli tájszólással beszélt. És minél kevesebbet mondunk Jelcin kásás motyogásáról, annál jobb. Ezek után olyan vezetőt hallgatni, aki ismét kulturáltan szól és világosan, pontosan, folyékonyan fejezi ki magát – zene az orosz füleknek. Putyin tekintélyének tehát furcsa módon intellektuális alapja is van. Egy-két alkalmi durvasága ellenére legalább az anyanyelvet nem gyalázza meg. S itt nem csupán ragozásról, igeidőkről, kiejtésről van szó. Putyinból mára artikulált politikai személyiség vált, legalábbis a kor nem túlságosan magas elvárásai szerint. Ugyanolyan magabiztosan ontja órákig a világos válaszokat a tévénézők kérdéseire, ahogyan az újságírókat tájékoztatja az interjúk alatt, vagy ahogy partnereihez szól a csúcstalálkozókon (ahol híressé váltak ironikus replikái). Intelligenciája cinikus és véges, mindenesetre magasabb angol vagy amerikai kollégáiénál, s ennél Putyin nem is törekszik többre. És ez elegendő ahhoz, hogy biztosítsa törékeny hazai népszerűségének felét. Úgy látszik, a kemény kéz és az ész egysége magával ragadta a népi képzeletet." (Perry Anderson: *Az irányított demokrácia.* 2000, 2007. 6–7. szám, 15. l.)

vezette, és Moszkvában az FSZB belső biztonsági szolgálatának vezetését bízták rá. Putyin alatt egy ideig ő volt a kremli elnöki hivatal káderfelelőse. Másik bizalmasát, Szergej Ivanovot 1999 november 15-én nevezték ki elnöki rendelettel az OF Nemzetbiztonsági Tanácsa titkárává.[83] 1998 júliusáig a Szövetségi Biztonsági Szolgálatnál (a néhai KGB-nél) volt Putyin helyettese. Ivanov is leningrádi/pétervári, mint Putyin, ugyanazt az egyetemet végezte mint ő, és egyetem után ő is ugyanúgy a KGB-hez került és a felderítésnél szolgált, mint főnöke. Putyin másik helyettese, Nyikolaj Patrusev is hasonló életpályát futott be: Leningrád – főiskola – kémelhárítás – Jelcin elnöki hivatala, míg végül Putyin korábbi munkahelyét, a Szövetségi Biztonsági Szolgálat igazgatói posztját foglalhatta el. Persze, a biztonsági szolgálatok különféle ügyosztályainál és részlegeinél vagy az államapparátusban megjelenő pétervári FSZB-sek vitték magukkal saját kádereiket is. Olyannyira, hogy a Lubjankát a moszkvaik már az évtized elején átkeresztelték „Leningrádi pályaudvarnak".

Maguk a „leningrádi jövevények" természetesen túlzásnak minősítették az inváziójukkal kapcsolatos drámai híradásokat:[84] „Azoknak a pityerieknek száma, akik az utóbbi időben

83 1996 – Alekszandr Lebegy rövid életű titkárkodása – után a Nemzetbiztonsági Tanács nem játszott ugyan döntő szerepet a hatalmi struktúrában, de 1999-ben, a Kreml és Moszkva közötti folyó választási háború, s az újonnan berendezkedő hatalom szempontjából kulcsfontosságú lett az erőhatalmi minisztériumok (belügy, honvédelem, elhárítás) felügyeletének és koordinálásának lehetősége és joga. A Nemzetbiztonsági Tanácsot Jelcin 1999. november 15-ig egyetlen kormányfőjének sem engedte át (keményen visszaverte Primakov ilyen irányú expanzióját is az év elején). Vagyis a titkári poszt átengedése az újdonsült kormányfőnek egyértelműen jelezte, hogy közelesen ő fogja felváltani Jelcint az elnök székében. Innen nézve Szergej Ivanov kinevezése erre a döntő fontosságú hatalmi posztra nemcsak azt jelzi, hogy Ivanov Putyin abszolút bizalmát élvezi, hanem azt is, hogy Putyin nem egyszemélyi – cári típusú – hatalomban, hanem adminisztrációban, hivatalnoki karban, politikai csapatban gondolkodik.

84 Lásd ehhez például: Konsztantyin Szimonov: *Nojabrszkije otsztavki i naznacsenyija.* Russzkaja Miszl, 1999. november 18-24., 4293., 2. l.; *Putyinburg na Moszkve-reke.* Moszkovszkij Komszomolec, 2000. február 2., 2. l.; Valerij

érkeztek a hatalmi struktúrákba, erősen eltúlzott – mondta például akkor Dmitrij Medvegyev, Putyin kampánystábjának Pityerből jött vezetője, ma Oroszország elnöke. – Kétségtelen, hogy Putyin igyekszik létrehozni maga körül egyfajta mikroközeget, olyan emberekből, akikre biztosan támaszkodhat és a káderek kiválasztásakor gyakran épít korábbi személyes kapcsolataira."[85] De talán nézzük még tovább a jövevények névsorát, a teljesség igénye nélkül. Ugyancsak a pétervári egyetem jogi fakultásán végzett a „Putyin szemeként" emlegetett, gyakorlatias, kitűnő jogász hírében álló, különcségeiről nevezetes Dmitrij Kozak, aki Szobcsak alatt a pétervári polgármesteri hivatal jogi ügyosztályát vezette (ebben az időszakban barátkozott össze Putyinnal), és 2000-ben a kormányzati hivatal vezetője lett a moszkvai Fehér Házban. Pétervárról érkezett egyenesen az elnöki hivatal helyettes vezetőjének és Putyin elnöki kampánystábja vezetőjének posztjára a már említett Dmitrij Medvegyev, aki még ezekben az években is a pétervári egyetem jogi fakultásának docense volt, a római jog előadója. Pétervári volt a volgai német származású German Gref, akit a Putyin-csapat főideológusaként emlegettek. Ő vezette 2000 után a Putyin kezdeményezésére létrehozott Stratégiai Fejlesztések Központját (CSZR), ahol az ő irányítása alatt folyt Oroszország új gazdaságfejlesztési stratégiájának a kidolgozása a legendás hírűvé vált Alekszandr Haus üzletház ötödik emeletén, a Jakimankán.[86] Negyventagú

Volkov: *Putyesesztvije FSZB iz Petyerburga v Moszkvu.* Novaja Gazeta, 2000. február 6. (4.) 1–2. l.

85 *Putyin – obicsnij kandidat* (Interjú Dmitrij Medvegyevvel). Nyezaviszimaja Gazeta, 2000. február 16. (28.).

86 A Stratégiai Fejlesztések Központja és Putyin választási kampánystábja (az úgynevezett „külső stáb") egyaránt az AlekszandrHaus-ban ütötte fel tanyáját. Az irodaépület nevét is felújítójáról, a bankoligarcha Szmolenszkijről kapta, aki szintén Alekszandr. Csak ő 1998 végétől Ausztriába menekült, mivel Oroszországban körözést adta ki ellene. „Ez szimbolikus – mondják a Putyin-csapat tagjai –, hiszen Putyin elnöksége az oligarchikus korszak lezárulását jelenti Oroszországban. Visszatérést az összes társadalmi életszféra szigorú állami ellenőrzéséhez." (Jelena Tregubova: *Vlagyimir na seje.* Kommerszant-Vlaszty, 2000. 7. szám, 5. l.)

munkacsoportja akkor javarészt ismert liberális közgazdászokból állt, olyanokból, mint például Jevgenyij Jaszin, Vlagyimir Mau, Elvira Nabiulina: „Az Alekszandr-Haus levegőjét tekintve ma nem annyira egy elnöki hatalomig kapaszkodott egykori csekista főhadiszállására hasonlít, mint inkább a liberális eszmék mentsvárára"[87] – írta egy korabeli újság. Meg kell még említeni a Kreml „gondnokaként" emlegetett Pavel Borogyin helyére ültetett elektromérnöki végzettségű, rendkívüli „kapcsolati tőkével" rendelkező Vlagyimir Kozsint (1994-ben Putyin mint szentpétervári polgármester-helyettes őt nevezte ki az észak-nyugati valutaexport-bevételi felügyeleti központ vezetőjévé, 1999-ben pedig – már kormányfőként – Kozsinra bízta az egész Szövetségi Valutabevételi és Export Felügyelet [VEK] vezetését); a kremli elnöki hivatal új káderesét, Viktor Ivanovot, excsekistát, aki V. Makarov helyét foglalta el, és a hivatal helyettes vezetőjét, s egyben Putyin titkárságának vezetőjét, Igor Szecsint, aki ugyancsak Pétervárról jött.

Az államirányítás másik fontos területe, amelyet mindinkább Putyin pétervári káderei – vagyis a jól „funkcionáló bőrkabátok" népesítenek be: a távközlés és az informatika. Ez ugyanis mind politikai, mind gazdasági szempontból a kormány által meghirdetett „posztindusztriális gazdasági stratégia" legfontosabb eleme volt. 1999-ben Putyin egyik első kormányfői intézkedése volt, hogy a Telekommunikációs Állami Bizottságból (1996-ig Távközlési Minisztérium) létrehozza a Távközlési és Informatikai Minisztériumot, és élére a Leonyid Rejmant nevezze ki, akit pár hónappal korábban hozott át Szentpétervárról Moszkvába. Rejman ugyancsak pétervári kollégája, Valerij Jaszin viszont a Szvjazinveszt (Távközlés) Holding vezetője lett (azé a Szvjazinvesztté, melyet még Csubajszéknak sikerült „elprivatizálniuk" 1997-ben, Soros György segédletével, Berezovszkij és Guszinkij orra elől). A Távközlési és Informatikai Minisztérium

87 Uo.

vezetését is a pétervári Telekominvest Holding fiatal szakembereivel töltötték fel. Utóbb Valerij Jaszin a katonai-ipari komplexum felügyeletét ellátó kormányfőhelyettesi posztot kapta meg.

A teljesség igénye nélkül felsorolt személyek a hatalmat gyakorló és az eltelt tíz évben folyamatosan újabb és újabb politikai játékosokkal bővülő pétervári csapat tagjai, akik az 1999 óta eltelt időben a legváltozatosabb pályákat futották be, a legváltozatosabb posztokon bukkantak fel, szükség szerint hol kulcspozíciókat töltöttek be, hol szerényen háttérbe húzódva végezték az adminisztratív ellenőrzés mindennapi robotját a régiókban és a hatalmi intézményekben, hol természeti katasztrófa vagy terrorizmus sújtotta területeken és helyzetekben „oltották a tüzet", stratégiai terveket dolgoztak ki és taktikai feladatokat oldottak meg, egyszóval tették, ami kell – de mindig együtt, mindig csapatban, mindig összehangoltan, a csapatkapitány utasításai szerint.

Komolyabb átrendeződésre a csapatban csak 2007–2008 táján került sor, amikor Putyin úgy döntött, hogy tartva magát az alkotmány betűjéhez, nem indul harmadszor is az elnöki címért, hanem csak kormányfő lesz, mivel ez a hatalom addigi „lejátszási módjainak" mélyreható átalakítását követelte meg. Ahhoz, hogy a csapat ne essen darabokra, különösképp, hogy ne szakadjon ketté, hogy ugyanolyan jól teljesítsen, mint addig, *az elnök-központú hatalmi rendszert* Putyinnak át kellett alakítania *miniszterelnök-központúvá.* Ezért a csapat – más szóval: a zömmel péterváriakból összetevődő politikai korporáció – egységének és sikerének érdekében jelentős cserékre és áthelyezésekre került sor, melyek legkevésbé a FSZB-t (a biztonsági szolgálatot) és az ügyészséget érintették, lévén ezek az intézmények a „vezércselt" követő játékoscserék lebonyolításának eszközéül szolgáltak Putyin kezében. De attól még, hogy 2007–2008-ban az „erőhatalmi" szervezetek élén jelentős cserékre került sor (Putyin olyan kipróbált pétervári harcostársai és barátai, mint Szergej Ivanov a hadsereg, Nyikolaj Patrusev az FSZB, Viktor Cserkeszov az FSZKH éléről távoztak és háttérbe kerültek, mások viszont, talán még náluk

is kipróbáltabbak a „felderítő" Putyin „drezdai" éveiből, mint például Szergej Csemezov, Nyikolaj Tokarjev, Jevgenyij Skolov előtérbe léptek), *a korporatív hatalomgyakorlás rendszerének lényege mit sem változott,* és nem változott lényegesen a csapat összetétele sem.[88] A korporatív hatalomgyakorlásban a politikai vezető és a politikai korporáció közötti viszony a karmester és a zenekar viszonyára emlékeztet: a karmesteri pálca hangolja össze a zenekart, de zenekar nélkül, pusztán a karmesteri pálca intésére sohasem szólalna meg a zenemű. A produkció közös, és csak csapatsiker létezik, bár persze e siker fényéből valamivel több hull a karmesterre. Mindenesetre minden személyes ambíciót a csapatsikernek kell alárendelni (jó példával egyébként e téren maga Putyin jár elöl), a siker záloga pedig a funkcionálisan legmegfelelőbb játékosok legmegfelelőbb helyre állítása, a csapat egyben tartása és a csapatszellem megőrzése.

Putyin az orosz államiság alighanem utolsó kártyáját játszotta ki, amikor a pétervári bürokratikus-liberális államépítés közös nevezőjén egy csapattá gyúrta össze az „erőhatalmi" intézmények (biztonsági szolgálatok, hadsereg), a pénzügyi szervezetek, az igazságszolgáltatás, az informatika különféle területein dolgozó biztonságiakat, pénzügyeseket, informatikusokat, jogászokat, közgazdászokat. Ekkor már nem egyedül az orosz etatisták, hanem a liberálisok is úgy gondolták, hogy erős állam nélkül Oroszországnak vége, és ha a racionális bürokrácia helyét Oroszországban az 1990-es években egyfajta kriminális kleptokrácia foglalta el, akkor ezt belülről és felülről már csak a biztonsági szolgálatok szakképzett kádereivel lehetett megtörni és a belső szuverenitását visszaszerző állam ellenőrzése alá vonni. Bármilyen hatékony volt és maradt is azonban ez az ellenőrzés, a régi kérdés, hogy ugyanis ki fogja ez esetben ellenőrizni az ellenőröket („Quis custodiet ipsos custodes?") még élesebben vetődött fel, mint addig, hiszen a

88 A 2007–2008-as kettős „vezércselhez" (elnökből kormányfő, miniszterelnök-helyettesből elnök) kapcsolódó kádercserékről részletesebben lásd: Nyikolaj Petrov: *Szverhupravljajemaja demokratyija: tandem i kriszisz.* Pro et Contra, 2009. szeptember–december, 33–35. l.

központosított személyi uralom rendszerében a végső ellenőrzés is egyetlen ember kezében van, aki viszont maga ellenőrizhetetlen. A kérdés tehát kezdettől mindmáig az, hogy Oroszország a túlirányított demokrácia rendszerében a rendőrállamiság vagy a jogállamiság felé halad-e, és hogy lehetséges-e, akár a „felvilágosult", a „jogot tisztelő" szuverén által korlátozott rendőrállami eszközökkel jogállamot építeni vagy a jogállam zavartalan működését biztosítani? Ez itt a kérdés, a modern orosz állam háromszáz éves történetében újra meg újra visszatérő „átkozott kérdés" ('prokljatij voprosz'), amelyre ez idő szerint a – jogállamiságot rendőrállamisággal aládúcoló – Putyin-rendszer csaka legújabb, eklektikus válaszkísérlet.

Mindenesetre innen nézve érthető és ítélhető csak meg adekvátan a pétervári csekisták, jogászok, pénzügyi és informatikai szakemberek beáramlása a központi apparátusokba. Nem pusztán egy személyi hatalmi rendszer kiépítésének káderfedezetét jelentették ugyanis, hanem az oligarchikus és kriminális klánokkal összefonódott kleptokratikus bürokrácia állami ellenőrzés alá vonásának biztosítékát is. A nagy politikai játszma tétje az volt, hogy a moszkvai hatalomba, a Kremlbe úgyszólván „kívülről" behozott, importált szakemberek segítségével teremtsék meg a „törvény diktatúrájának" adminisztratív, információs, pénzügyi infrastruktúráját, elkerülhető a föderatív orosz állam újabb szétesését. A putyini csapat tíz éves politikai és gazdasági teljesítménye kétségkívül igazolta a rendteremtéshez fűzött társadalmi várakozásokat, nem igazolta azonban az etatista típusú modernizációhoz fűzött liberális reményeket. Ezek már 2004-ben elhervadtak, Andrej Illarionov, neoliberális közgazdász, Putyin egyik legközelebbi tanácsadója távozása már csak szimbolikus lezárása volt a etatista-liberális kezdetnek.

III. Az eszköztelen állam

Max Weber gyakran idézett államdefiníciójához, miszerint az állam az erőszak legitim monopóliuma, általában elfelejtik hozzátenni, hogy ehhez a monopóliumhoz legalább még két másik is társul, mi több, ezek nélkül az előbbinek vajmi kétséges az értelme. Az államnak ugyanis a legitim erőszak monopóliumán kívül a jogalkotás és a pénzpolitika döntő fontosságú területein is monopóliummal kell rendelkeznie. E monopóliumok nélkül a szuverén területi állam mint társadalmi, gazdasági és kulturális integrációs keret és politikai-jogi mechanizmus tartósan nem maradhat fönn.[89]

Az *erőszak-monopólium* egyfelől az adott területi állam szuverenitását szavatolja az őt kívülről érő kihívásokkal szemben; másfelől a közrendet és közbiztonságot garantálja az állam területén. A *jogalkotási monopólium* azt jelenti, hogy az államnak jogában áll törvényeket hozni és szabályokat felállítani, ellenőrizni betartásukat, szankcionálni megszegésüket. A *pénzügyi monopólium* döntően a pénzkibocsátás és az adószedés mono-

89 Természetesen ahhoz, hogy ezek az állami monopóliumok csakugyan érvényesülhessenek, nem elég az erőszak, a monopóliumokat érvényesítő hatalomnak legitimnek kell lennie: az állampolgároknak el kell fogadniuk a hatalmat, és önszántukból követniük kell az állam rendelkezéseit. Ez teszi elkerülhetővé a kényszer, az erőszak és a totális ellenőrzés alkalmazását az élet minden területén, ami növeli az állam hatékonyságát, már pusztán azáltal, hogy sokkal olcsóbbá teszi (hiszen nem kell fönntartani egy mérhetetlenül kiterjedt és költséges kényszerítő és ellenőrző apparátust). Ismeretes módon a legitimitást a procedurális szabályok betartása hozza létre, a modern államok esetében ezek a szabályok racionálisan megítélhetőek és a racionális elfogadás alapját képezik. A legitimitást erősítheti az ideológiai ráfordítás és a politikai vezető személyes kvalitása, illetve elfogadottsága.

póliumát jelenti. E három monopólium kölcsönösen feltételezik egymást, bármelyik elvesztése vagy meggyengülése a másik kettő elvesztését vagy meggyengülését vonja maga után.

Ha az államnak az államon kívüli, ilyen értelemben tehát *külső érdekcsoportoktól* való függetlensége nem érvényesül – mondja a kiváló szociológus-közgazdász, Vagyim Volkov a modern orosz állam átalakulásait áttekintő előadásában –, „akkor gyakorlatilag az állam megszállásáról vagy elfoglalásáról kell beszélnünk".[90] *Belső érdekcsoportokról* akkor lehet beszélni, ha a közhivatalokat betöltő tisztségviselők a közjavakat, a rájuk bízott erőforrásokat nem azok megszabott, törvényes, hivatali rendje és módja szerint, tehát nem intézményesen, nem szabályszerűen, nem az érvényes utasítások szerint használják fel, hanem egyénileg, az intézmények megkerülésével, a törvények megtörésével üzletelni kezdenek azzal, aminek elosztását, kezelését, ellenőrzését rájuk bízták, ami azonban nem az övék és amiből személy szerint semmiféle anyagi hasznot nem húzhatnának. Az erőforrások fölötti – hivatali pozícióból, hatalmi helyzetből eredő – rendelkezési joggal való üzletelést nevezi Vagyim Volkov találóan 'szilovoje predprinyimatyelsztvo'-nak,[91] aminek értelme magyarul körülbelül így adható vissza: „adminisztratív-erőhatalmi biznisz", „üzletelés a hatalommal". A politikai hatalomnak, a tulajdonképpeni üzleti szférának és a kettő közé ékelődött kriminális világnak az összefonódásából kialakult rendszert ugyanis már nem lehet olyan erkölcsi vagy jogi kategóriákkal leírni, mint a korrupció, a megvesztegetés vagy a hűtlen kezelés, ahogyan nincs az a korrupcióellenes kampány, korrupcióellenes intézkedéssor, korrupcióellenes főhivatal (megvesztegetési ügyek kiteregetése, korrupt politikusok leleplezése, állami hivatalnokok fejének porba hullá-

90 Itt és az alfejezet következő részében gondolatmenetem erősen támaszkodik Vagyim Volkov előadására: Vagyim Volkov: *Transzformacija rosszijszkovo goszudarsztva poszle 2000 goda.* In http://www. polit.ru/lectures/2009 /04/02/estado.html

91 Vlagyimir Volkov: *Szilovoje predprinyimatyelsztvo: ekonomiko-szociologicseszkij analiz.* Szentpétervár, 2005.

sa), amely az ilyen rendszert képes volna megtörni és „lefejteni" az államról. Márpedig az állam nem tekinthető belülről egységesnek, ha olyan informális érdekcsoportok, érdek-összefonódások alakulnak ki benne, amelyeknek a tevékenysége eltér a közérdektől vagy szembe megy vele, hiszen gyakorlatilag ez mindannyiszor a közérdek meghiúsulását és az államba fészkelődött magánérdekek gátlástalan érvényesülését jelenti.

Külső szuverenitás – belső szuverenitás

Az 1990-es években az orosz állam egyetlen meghatározó területen sem volt képes megvalósítani a modern állam létfontosságú monopóliumait: ha az adók beszedésének alakulását, a költségvetés siralmas állapotát vagy az állami kiadások alakulását, a közrend állapotát – például az emberölések számának ugrásszerű növekedését – nézzük, akkor valamelyest képet alkothatunk az állam szétesésének mértékéről: a régi állam már nem létezett, az új állam viszont még cseppfolyós vagy kocsonyás halmazállapotban volt, majdnem interregnum volt ez, jóllehet – ritka helyi és időszaki kivételekkel – egyfajta bársonyos dezintegrálódás és bársonyos polgárháború jegyében. A modern állam alapját képező monopóliumok sorra megdőltek: a fegyveres erőszak-alkalmazás állami monopóliumától, a titkos eszközökkel való információszerzés monopóliumán át az adóbehajtás monopóliumáig. Mindezek ebben az időszakban különféle magánszervezetek, magánemberek, üzleti és fél- vagy egészen kriminális struktúrák kezébe kerültek (elég talán itt az államtól független őrző-védő és biztonsági szolgálatok megsokasodására utalni, amelyek a gyönge, széteső, jogrendet szavatolni képtelen államtól átvették a konkrét magánérdek, a tulajdon és a tulajdonosi érdek önkényes, gyakran jogtipró megvédelmezésének szerepét. Még az adóbehajtás

szerepét is, amennyiben az erőszak-alkalmazás tényleges jogát elbitorló, helyi banditaállamokként fellépő kriminális szervezetek ténylegesen egyfajta adót (fejpénzt) vetettek ki az üzleti élet – úgymond – „védelmük alá helyezett" szereplőire (racket). Az adót a tulajdonosok gyakran egyidejűleg több ilyen egymással rivalizáló kriminális államocskának – ezenkívül gyakran és mindmáig: az állam „saját zsebre" dolgozó vagy különféle bűnözői csoportokkal összefonódott korrupt hivatalnokainak – is fizették, miközben maga a legitim államhatalom képtelen volt behajtani az adókat, képtelen volt elemi közfeladatainak eleget tenni, külső és belső védelmi, biztonsági, rendfenntartó funkcióit ellátni.

A jogszolgáltatás állami monopóliuma is megdőlni látszott: a független bírói hatalom lényegében nem működött, a bírákat ugyancsak magánszervezetek fizették meg, azaz fizették le, így az átlagpolgár sok mindenre számíthatott itt, csak a mindenki számára egyenlő jogi elbírálásra és valódi igazságszolgáltatásra nem. A formális jogot minden szinten felülírta a szokásjog és az „ököljog" vagy az „erősebb kutya joga", amely odáig inkább csak a bűnöző világban ('blatnoj mir', 'vorovszkoj mir', 'kriminal'[92]) volt honos.[93] 1991 és 1999 között az újdonsült orosz jogállamban és politikai demokráciában – a mindennapi élettől az üzleti életig – a törvények uralma helyett ('zsity po zakonu') az alvilág „fogalmai" érvényesültek ('zsity po ponyjatyijam') és az üzleti szereplők közötti viták sem a jog, hanem alvilági „fogalmak" szerint rendeződtek, attól függően, melyik kriminális tekintélyhez ('avtorityet' – ez is az orosz alvilág sajátos intézménye) fordultak a felek „jogorvoslatáért", azaz, melyik alvilági banda „jogszolgáltatását" vásárolták meg, hiszen a jogalkalmazás is megszűnt az állam monopóliuma, az önálló hatalmi ágként működő bíróság előjoga lenni. Bármely magánszervezet, ha rendelkezett a szervezett erőszak elégséges forrásával, „igazságtevőként" léphetett fel és „igazságot szolgáltatott", vagy „igazságszolgáltató" potenciálját mint egyfajta piaci szolgáltatást áruba bocsáthatta. Ha a szolgáltatást megrendelték tőle, akkor minden teketória nélkül alkalmazta is az „erősebb jogát", megrendelőjének szolgáltatva igazságot a magánérdekek – avagy ritkábban: a magánérdek és a közérdek – küzdelmében. Akinek ez nem tetszett, egyhamar szembetalálhatta magát a kriminális „igazságszolgáltatók" (ilyen-olyan behajtók, számon kérők, zsarolók) vasöklével, akik népszerűen is értésére adták, „mi az ábra" és „kinek van igaza".

Végezetül megtört az állam pénzügyi monopóliuma is az egységes nemzeti valutapolitika meghatározása terén. Itt nem annyira az olyan színes történetekre kell gondolni, mint Eduard Rosszel kormányzó kísérlete egy saját regionális valuta megteremtésére az 1990-es évek elején, hanem – és döntően – a régiók és a vállalatok közötti pénzügyi kapcsolatok barterre való átállítására, hiszen ezzel kikerültek az állami pénzpolitika szabályozása alól, beleértve persze ebbe az adózás kötelezettségét is. Éppen

92 Az orosz alvilág vagy tolvajvilág archaikus intézményéről lásd bővebben: Szilágyi Ákos: *Orosz alvilág a Szovjetunióban. A „blatnoj" természetrajzához.* In Kovács Ákos – Sztrés Erzsébet: *Tetovált Sztálin.* Szeged, 1989.

93 Ezek szerint azt, hogy egy vitában, érdekkonfliktusban egyáltalán kinek van igaza és kinek nincsen, ki a vesztes és ki a győztes, ki van alul és ki van felül, kinek kell lemondania tulajdonáról, hatalmáról és kinek a javára, kinek kell adót fizetni és kinek nem kell (stb., stb.), nem a jogállam törvényei, nem bíróságok, hanem a kriminális világ törvényei, a bűnöző világ hierarchiája dönti el, amely viszont a nyers erőre épülő tekintélyen alapul. Az orosz argóban, de ma már a társalgási nyelvben is, a kriminális világban érvényesülő „jogot" vagy „törvényt" – a „megérteni" igéből képzett „értelem, fogalom" alapjelentésű – „*ponjatyije*" szóval fejezik ki, ami ebben az összefüggésben az erősebb jogát, azaz a legteljesebb jogtalanságot, törvénytelenséget, önkényt jelenti. A „ponjatyije" szó tövében szereplő „felfogás, megértés" jelentésgyök arra utal, hogy a nagy hagyományra visszatekintő orosz szervezett bűnözés világában, a szigorúan hierarchizált „tolvajvilágban" ('vorovszkoj mir', 'blatnoj mir'), amely a társadalom ellenvilágaként tételezi magát (az úgynevezett „tolvajtörvény" megsértéséért halál jár), mindig az erősebb, vagyis a főnök ('avtorityet', 'vor v zakonye') mondja meg, mi a törvény, mi mit jelent, hol húzódnak a határok és mi számít a határok átlépésének: „Majd én megértetem a szarháziakkal, kivel kekeckedjenek! Gondoskodom róla, hogy megértsék, kinek, mihez van joga és mihez nincsen, és mit érdemel az a bűnös, akinek az élete, testi épsége vagy vállakozásának az engedélyezése a kezemben van!" A „ponjatyije" ezért legegyszerűbben talán „bandatörvényként" vagy „az alvilág törvényeiként" adható vissza magyarul.

az ebből adódó permanens pénzügyi válság vezetett az 1998-as részleges államcsődhöz, ami megfelelt az állam de facto összeomlásának, és egy olyan mélységű politikai válságot robbantott ki, amely az 1993-as „kis polgárháború" nagybani megismétlésének és az ország darabokra hullásának veszélyét idézte föl. 1999 végén Oroszországban újból elindult a területi szétesés, a dezintegráció folyamata, újból megerősödött a regionális szeparatizmus, ekkor vette kezdetét a „második csecsen háború", amely átcsapott Dagesztán földjére, olyannyira, hogy Dagesztán elszakadását és az akkor de facto szuverén Csecsenfölddel való egyesülését a föderatív állam hatalmi központjában ekkoriban sokan kész tényként kezelték. Ugyanakkor Oroszországban az államon kívül semmilyen más integratív mechanizmus nem létezett, sem fejlett belső piac, sem fejlett pénzügyi infrastruktúra, sem a jogállam egységes törvényi tere. 1998–1999-ben az ország az összeomlás szélén állt.

Az állam nem utolsósorban annak köszönhetően vesztette el irányítóképességét a folyamatok fölött, hogy az úgynevezett oligarchák egy része az 1996-os – nevezzük talán így – „cinkelt" választások után bekerült a kormányzati hatalomba és többé-kevésbé ellenőrzése alá vonta a legfontosabb állami posztokra való kinevezéseket. A vezetési válság ennek csak betetőzése volt: egyszerűen nem állt az állam élén elismert, össztársadalmi bizalmat élvező, tekintélyes vezető (Jelcin betegeskedett és alkoholizált, népszerűségi indexe 1999-ben a nullával volt egyenlő), a procedurálisan szabályosan végigvitt döntéshozatalt rögtönzések, mások által sugalmazott önkényes elnöki ukázok, egyszóval az ellenőrizhetetlen és számon kérhetetlen személyi döntések sorozata váltotta föl. Új államideológiát, a demokratikus és nemzeti identifikáció új jelképeit az elnöki udvar piárosainak újabb és újabb nekiveselkedése ellenére közel tíz év alatt sem sikerült létrehozni. Jól mutatja az állam szétesettségének fokát, hogy még az egységesség és önazonosság szimbolikus kifejezésének legelemibb formáját, az új állami himnuszt sem sikerült megalkotni ennyi év alatt. Ez is Putyinra várt, aki a tőle más téren is megszokott eklektikus megoldással, a

szovjet múlt iránt támadt össztársadalmi nosztalgiára támaszkodva, a régi szovjet himnusz áthangszerelt dallamát egyesítette az új orosz nemzetállam üres retorikájával, a folytonosságot méga szövegíró – az agg Szergej Mihalkov, a sztálinista és desztalinizált szovjet himnusz szövegének kétszeres szerzője – személyének kiválasztásával is aláhúzva. A Jelcinbe kapaszkodó liberális demokraták gyönge teljesítménye ezen a téren nem meglepő. Egyrészt, mert eleve nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget a jelképeknek (ami egy képtisztelő vallási hagyományú országban és a képernyőre készülő mediatizált tömegkultúra részévé vált politika viszonyai között több mint bűn – hiba); másrészt, mert a hatalom jégtábláin ugrándozva – hol az oligarchákkal, hol egymással hadakozva – a politikai túléléssel (rosszabb esetben ezzel együtt a vagyonszerzéssel) voltak elfoglalva. Ilyenformán – mint azt Vagyim Volkov idézett előadásában joggal hangsúlyozza – „ami Oroszországban az évezredforduló után elkövetkezett, az még csak nem is az állam valamiféle megerősítésének, hanem az államépítés teljes újrakezdésének felelt meg".[94]

Az állam újjáépítése azonban rendkívül gyors volt és nagyjából a központi hatalom feudális anarchiát követő megerősödésének, az újkori abszolutizmusok kialakulásának jól ismert európai forgatókönyvét követte. Először a központi államnak fittyet hányó, az állami erőforrások megszerzéséért egymással viszálykodó oligarchák és regionális kiskirályok önállóságát törték meg; aztán feltöltötték az államkincstárt; helyreállították az állami rendelkezések végrehajtási mechanizmusait és újraélesztették a pénzforgalmat.[95] Az állam újjáépítése felülről vette kezdetét, mégpedig

94 Vagyim Volkov: *Transzformacija rosszijszkovo goszudarsztva poszle 2000 goda.* In http://www.polit.ru/lectures/2009/04/02/estado.html

95 Az államnak sikerült rendkívül gyorsan végrehajtania az adóreformot és helyreállítania az adózási fegyelmet, ami biztosította az állam legitim monopóliumainak *pénzügyi fedezetét.* Ne feledjük, hogy több mint tíz éven át Oroszországban – a piacgazdaság körülményei között! – nem született meg az adótörvénykönyv („nalogovij kodeksz"), vagyis azok az egységes szabályok, amelyek meghatározták volna, milyen mértékig mehet el a forráskivonás a gazdaságból, vagyis a jövedelmek közcélokra való állami átcsoportosítása. Az adók ki-

a vezetésre alkalmas személy kiválasztásával és hatalomra juttatásával, vagyis az államfőváltással és a hitelét vesztett vezetés teljes lecserélésével (voltaképp: elitcserével). Az új vezető alkalmasságát első körben azzal bizonyította, hogy helyreállította az államapparátus döntési-irányítási autonómiáját, vagyis az államon kívüli érdekcsoportoktól való függetlenségét, amivel visszaszerezteképességét a gazdasági élet minden szereplőre kötelező játékszabályainak megalkotására és szavatolására: az oligarchikus érdekcsoportoknak – olyanoknak, mint például a Lukojl, a Moszt-csoport, a Szibnyefty, az Interrosz – ezt a kiszorítását az államból nevezték a korszak jellegzetes szófordulatával „az oligarcháktól való egyenlő állami távolságtartásnak" ('ravnoudalenyije oligarhov'). Ezt követte a föderáció reformja, mindjárt első körben a kormányzók („gubernátorok") regionális túlhatalmának központi ellensúlyozására létrehozott föderális körzetek és a teljhatalmú elnöki meghatalmazottak rendszerének bevezetésével. Majd a Szövetségi Gyűlés reformja következett, aminek eredményeként a parlament Felső Házát kiszabadították a regionális lobbycsoportok fogságából, végül pedig eltörölték a gubernátorok közvetlen választását is, ami politikai önállóságukat ugyan gyengítette, az üzleti és kriminális érdekekkel összefonódott bürokratikus klánérdekek föderatív ellenőrzés alatt tartását viszont erősítette. Vagyim Volkov szerint ezek a lépések elengedhetetlenek voltak az állam territoriális szuverenitásának helyreállításához, a központi hatalmat megbénító politikai több-szubjektumúság megszüntetéséhez, amely a föderációt újra meg újra a szétesés szélére sodorta.

---

vetésének mértéke lényegében önkényen alapult, illetve az állam és az üzleti szereplők közötti különféle alkuk tárgyát képezte. Csak 1998-ban fogadták el az adótörvény első részét és 2000-ben a másodikat. Jellemző, hogy alig három éven belül a megerősödött központi hatalom elérte, hogy az elfogadott adótörvény alkalmazásával a költségvetés adóbevételei megduplázódjanak. Ezen kívül persze hatalmasan megnőttek az állam nyersanyagexportból származó bevételei is, illetve a kőolaj és kőolajszármazékok exportadója, ami együttesen tetemes költségvetési tartalék képzését tette lehetővé, megint csak az állam megerősödését szolgálva.

Regionális szint: a föderatív központ szuverenitásának helyreállítása

Alig telt el öt hónap Putyin elnökké választása után, és kezdetét vette a föderatív központ és a régiók közötti kapcsolatrendszer átalakítása a „hatalmi vertikum helyreállításának" nevezett rendteremtési stratégia jegyében. „Föderatív körzetek" ('federalnije okrugi') néven 7 új közigazgatási-territoriális egységet hoztak létre, melyekbe a Föderáció eredetileg 89, később összevonásokkal 83-ra csökkent régióját („szubjektumát") tömörítették. A hét új egység határai szinte teljesen egybeesnek Oroszország hét nagy katonai körzetével. Az egységek élén az elnök által kinevezett és őt a régiókban teljes jogkörrel képviselő meghatalmazottak ('polnomocsnije predsztavityeli') állnak (hasonlóképpen az elnök nevezi ki helyetteseiket, továbbá a föderáció főinspektorait és inspektorait, apparátusuk tagjaival együtt). Ezzel egyidejűleg megváltoztatták a régiók kormányzóinak, illetve a helyi önkormányzatok vezetőinek státusát; módosították azokat az alapelveket is, amelyek szerint egészen odáig a régiók képviselői a Szövetségi Gyűlés (a parlament) Felső Házába – a Szövetségi Tanácsba – kerülhettek; az onnan kikerülő regionális eliteket pedig azzal „vigasztalták", hogy létrehozták számukra az elnök mellett működő konzultatív Állam Tanácsot.

A 2003. május 13-i keltezésű 849. számú elnöki rendelet nem pusztán új elemet vitt a politikai rendszerbe, hanem az addig kétszintes irányítást (föderatív centrum – regionális központok) háromszintessel váltotta fel. Míg korábban a központ és a régiók kapcsolatrendszere a föderatív centrum hivatalnokainak és a Szövetségi Tanács üléseire havi rendszerességgel Moszkvába érkező kormányzóknak a *közvetlen* érintkezésén alapult, mostantól – az elnök által kinevezett, őt helyettesítő és csak neki alárendelt – *polpredek* rendszerével *új irányítási szint és új irányító réteg ékelődött közéjük.* Ezzel felbomlottak és megsemmisültek

azok a Jelcin elnöksége időszakában létrejött *horizontális régióközi kapcsolatok és szervezetek,* amelyek megtörték – vagy megtörhették volna – a „hatalmi vertikumot", amennyiben keretet biztosítottak a régiók kormányzóinak az összefogásra, szövetkezésére, együttes fellépésére, amivel növelték a régiók önállóságát, erősítették a kormányzók alkupozícióit és politikai súlyát a föderatív központtal szemben.

Az új – a föderatív és a regionális bürokrácia közé ékelődött – irányítási szint azonban nem a föderatív bürokráciának, hanem *azt mintegy megkerülve, közvetlenül az elnöknek volt alárendelve.*[96] Ezzel *egyrészt* megtört a központ képviseletében és hatalmi

96 A „polpredek" (teljes jogú meghatalmazottak) a föderatív államapparátus hivatalnokai, de ezen belül, az elnöki adminisztráció – lényegében *a láthatatlan igazi kormány látható* – részét alkotják: kinevezésük, esetleges leváltásuk, a különféle jutalmazások és fegyelmi elmarasztalások az OF elnöki adminisztrációja mindenkori vezetőjének a kezében van. Vagyis az új, közbeékelt hatalmi szint azt jelenti, hogy a régiók (a köztársaságok és a megyék, illetve az azokat irányító elnökök és kormányzók) közvetítésével az elnöki hatalomtól függenek, noha nem válnak e legfelsőbb hatalmi szintnek teljesen alárendeltté. Mindenesetre a központi államnak az elnöki apparátus alatti részlegeivel, a központi bürokrácia hivatalaival addig folytatott „barter-játszmáknak", regionális „üzleteknek", különalkuknak, kiskapuknak, korrupciós kapcsolatoknak ezzel befellegzett. Ugyanakkor a közvetlen kapcsolat nem az orosz elnökkel, hanem csak teljes jogú képviselőivel való kapcsolatot jelentette. Az elnök immár nem volt közvetlenül megszólítható a gubernátorok számára, most már csak a föléjük rendelt polpredekhez fordulhattak közvetlenül, ami az elnöki hatalom presztízsének növekedését és politikai játékterének kiszélesedését, ellenben a gubernátori hatalom presztízsének csökkenését és játékterének jelentős beszűkülését eredményezte. A régiók és a föderatív központ viszonyrendszerét újraszabályozó putyini átalakítás általános menetének régiónként igen eltérő megvalósulásáról – melyik régió és miért tudott viszonylag több önállóságot megőrizni vagy kivívni magának az új rendszerben? – lásd bővebben: *Fenomen Vlagyimira Putyina i rosszijszkije regioni – pobeda nyeozsidannaja ili zakonomernaja?* Szbornyik sztatytjej. Moszkva, Matyerik, 2004.; Jevgenyij Jaszin: *Prizsivjotsza-li gyemokratyija v Rosszii?* , különös tekintettel az *Uszmirenyije gubernatorov* ('A kormányzók megszelídítése') című alfejezetre. Fond Liberalnaja Misszija, Novoje Izdatyelsztvo, Moszkva, 2006, 112–123. l.; Olga Kristanovszkaja: *Anatomija rosszijszkoj eliti.* Igor Zaharov Kiadója, Moszkva, 2004, 236–245. l.)

jogosítványaival fellépő, de rendszeresen magánérdekét érvényesítő, a regionális zavarosban halászó föderatív bürokrácia „szuverenitása" és a regionális kiskirályokkal – a legtöbbször üzleti és/vagy kriminális klánokkal összefonódó gubernátorok – kleptokratikus-korrupcionista alkurendszere; *másrészt* megtört a régiók és a regionális elitek legtöbbször önérdekű szuverenizálódási hajlama, ami mögött általában, ha nem is mindig, a helyi és részben a központi források szuverén (értsd: a központtól független) lenyúlásának szándéka állt; végül minden régióra sikerült kiterjeszteni a – most már különalkuval, megvesztegetéssel, zsarolással – meg nem törhető föderatív törvényeket A polpredeken keresztül a gubernátorok tevékenysége közvetlenül az elnöki hatalom ellenőrzése alá került. A „teljhatalmú képviselők" bizonyos értelemben az elnök „éber szemei" lettek a régiókban, *funkcionálisan* – és csakis funkcionálisan – kissé ahhoz hasonló szerepet játszva a hatalmas kiterjedésű és ezért állandóan dezintegrálódási, dekomponálódási folyamatoknak kitett orosz szövetségi államban, mint amelyet a bojárokkal szemben játszott IV. Iván opricsnyinája vagy amelyet a szovjet rendszerben játszottak az úgynevezett 'szpec'-ek –a pártonkívüli szakemberek mellé – állított „politikai komisszárok", Sztálin alatt pedig a párt- és állami apparátus önállósulásra hajlamos „bojárjainak" megfélemlítésére, ellenőrzésére és féken tartására *is* használt nagyhatalmú államrendőrség (a CSEKA–GPU–NKVD–KGB). Ne feledjük, hogy a végrehajtó hatalom, a kényszer és a nyomásgyakorlás eszközei (biztonsági szolgálatok, rendőrség, ügyészség stb.) a régiók többségében 2000-ig a helyi hatalom, konkrétan a kormányzók kezében voltak, ettől kezdve viszont a föderatív szolgálatok fölötti ellenőrzés és rendelkezés joga is visszakerült helyi szintről a föderatív központba, ami előfeltétele volt a végrehajtó hatalom egységes működésének az ország egész területén.

A régiókat erős kézzel irányító, a központtal és a helyi parlamentekkel szemben erős alkupozíciót kiküzdő oligarcha-kormányzók – mint például Sztrojev, Csub vagy Tulejev – számára a közvetlen választások megszűnése nem jelentett igazi problémát

újraválasztásuk szempontjából és igazi legitimációs veszteséget sem. Ellenben a gyönge támogatottságú kormányzók, akiket állandóan az a veszély fenyegetett, hogy elbukhatják a következő kormányzóválasztást, még hálásak is voltak Putyinnak azért, hogy megszabadította őket a közvetlen megmérettetés kockázatától, a választási küzdelem kínjaitól, és örömmel cserélték fel a választóktól való függést a föderatív központtól való függésre (mint például az arhangelszki Jefremov vagy a pszkovi Mihajlov). Csak a kifejezetten kétes figuráknak kellett távozniuk, vagy azoknak, akik a központi hatalomban és helyi szinten is túl sok ellenséget gyűjtöttek össze és mindenképp bukásra voltak ítélve (a közvetlen kormányzóválasztáson is). Akit a Kreml valamiért – alkalmatlanság, korrupció, politikai hűtlenség stb. miatt – le akart cserélni, azt általában, a szokásos média-előkészítés után, megfosztva őt minden ellenállási lehetőségétől, kerülve minden drámát, érdemei elismerése mellett menesztették a kormányzóság éléről. Az évtized végén azonban a kései Brezsnyev-korszak óta szinte egyfolytában hatalmi posztokon megjelenő, leválthatatlannak tűnő „nagy túlélők" közül is sokan estek áldozatul a Medvegyev által forszírozott „fiatalítási hullámnak" (elsők között is a minden hájjal megkent „öreg rókák" egyike: Sztrojev).

Az új rendszernek persze hátulütői is voltak. A legnagyobb a helyi hatalom elszakadása a helyi társadalomtól. Mivel a kormányzók helyzete és karrierje ettől kezdve mindenekelőtt a Kremltől és nem a helyi lakosságtól függött, mindinkább „felfelé" igyekeztek teljesíteni, elsősorban a „nálunk minden rendben van" látszatának megteremtésével, a rend kremli hatalomtól elvárt látszatát veszélyeztető helyi ügyeket igyekeztek nem bolygatni. Mindez addig tartott, míg egy-egy helyi katasztrófa, korrupciós botrány, spontán lakossági lázadás szét nem foszlatta a jól igazgatott régió látszatát (jól mutatja a helyi társadalomtól függetlenedett kormányzói hatalomban rejlő biztonsági kockázatot az a káosz és példátlan felelőtlenség, ahogyan egyes régiókban a helyi hatalom képviselői – a kormányzóval az élen – a 2010-es nagy nyári tüzeket „kezelték".)

A föderatív berendezkedésen belüli autonómiák, az önkormányzatiság e beszűkítését, a központi hatalom regionális fékjeinek és ellensúlyainak részleges kiiktatását azonban nem lehet egyszerűen a végrehajtó hatalom túlterjeszkedéseként, a föderatív központnak az önkormányzatiság és önigazgatás elve ellen, végső soron tehát a demokratikus föderalizmus ellen indított támadásaként fölfogni és értékelni. Mint az az eddigiekből is kiderülhetett: a régiók de facto erős szuverenitása, a hatalmi központtól való függetlensége az 1990-es években a legkevésbé sem jelentette a föderatív berendezkedés vagy a helyi hatalom gyakorlásának demokratizmusát: a föderáció egésze szempontjából anarchiát és szétesést jelentett, a helyi társadalom felől nézve pedig az erőforrásokat kisajátító kiskirályok korlátlan – vagy csak korrupció és kriminális „tekintélyek" által korlátozott – hatalomgyakorlását. A régiókban szinte mindenütt az oligarchia volt – és részben mindmáig maradt is – a politikai berendezkedés legelterjedtebb formája. De míg a régiók többségében – *általában a szovjet pártállami nómenklatúra választásos oligarchiává való zavartalan átvedlésének köszönhetően* – már az 1990-es évek elején erős kézzel irányított demokrácia és konszenzusos oligarchia volt, addig föderatív szinten javában tartott a káosz, a központi hatalmat megbénító háború a „privatizációs torta" legnagyobb szeletei felett marakodó oligarchikus klánok között.

A konszenzusos oligarchia regionális mintaképe alighanem Tatárföld (Tatarsztan) volt és maradt, élén az SZKP egykori helyi szervezetének fejével, Mintimer Sajmijevvel, akinek már az 1990-es évek elején sikerült létrehoznia a maga „lojalitási chartáját" és ezen az alapon konszolidálni a helyi oligarchiát (hasonló utat követett erőskezű „gazdasági emberként" Luzskov Moszkvában[97] és a „populista-karizmatikus néptri-

97 Luzskov Moszkvája – a Moszkva-régió – sokáig a stabilitás és prosperitás – méghozzá egy Oroszország összes régiója által kényszerűen megfinanszírozott, a fővárosi lakosság privilegizált helyzetén nyugvó – stabilitás és prosperitás irigyelt mintaképe volt. Amíg az országos „rendcsinálás", a kormányzók, az oligarchák, a helyi bürokrácia „megfegyelemzése" javában zajlott, a födera-

bun" Tulejev Kemerovóban). Sajmijev bölcsen irányított demokráciájának rendíthetetlen stabilitása sok tekintetben mintaképül szolgálhatott a Kreml későbbi urai számára az egész irányítási mechanizmus átalakításához és az új játékszabályok kialakításához. (Nem hiába lehetett a putyini rendszerben éppen Sajmijev, a regionális szuverenitás terén talán legtovább nyújtózkodó regionális vezető az egyik legmegbecsültebb,

tív hatalomnak nem állt érdekében „frontot nyitni" a fővárosban, a föderáció szívében, később pedig azért nem állt érdekében a nyílt konfrontáció a legerősebb régió vezetőjével, aki szinte önálló államként irányította Moszkvát, mert Putyin győzelme után az oligarchikus-kleptokratikus gazdasági szuverenitásért cserébe gyorsan lemondott minden politikai szuverenitási ambíciójáról: a többi oligarchával és kormányzóval együtt Luzskov is „aláírta" a „lojalitási chartát" és beérte a legfontosabb régió fölötti szinte korlátlan gazdasági hatalommal. De ahogy nőtt Luzskov családi klánjának gazdasági potenciálja és a főpolgármesteri hivatal korrupcionista-kleptokratikus struktúrái kezdték elérni a hatalom szívét, áttételei kezdtek megjelenni a föderatív parlament, sőt, az elnöki hatalom színterén is, a „péterváriak" egyre gyakrabban találták szembe magukat Luzskov oligarchikus Moszkvájával, e jóllakatott, privilegizált, robosztuson fejlődő Moszkva oligarchikus-korrupcionista struktúráival. Különösen 2008 után, amikor Luzskov – tökéletesen félreértve a kétarcúvá vált hatalom változatlanul monolitikus természetét – a Kreml és a Fehér Ház, Medvegyev és Putyin között kezdett lavírozni, magának – pontosabban: a Moszkvára rátelepedő Luzskov–Baturina politikai-üzleti családnak és az egész kleptokratikus moszkvai klánnak – a „nevető harmadik" előnyös pozícióját szánva. Luzskovot két évtizeden át megszakítatlan polgármesteri hatalma, a leválthatatlanság tudata, a kedvezményekkel megvesztegetett moszkvaiak támogatása, a régió gazdasági stabilitása minden téren elbizakodottá tette, ami politikai hatalmának tirannizálódásában, üzleti téren pedig a „család" egyre gátlástalanabb terjeszkedésében fejeződött ki. Ez pedig már nemcsak az 1990-es évek oligarchikus viszonyait kezdte idézni, hanem a politikai revansról álmodó régi moszkvai elit közegében egyre komolyabb politikai kockázatot is jelentett a pétervári ellenelit számára. Luzskov kezdett megint a kremli hatalom fejére nőni, főképp pedig a központi hatalom megosztásával fölidézni az „államtalanság" katasztrofális évtizedét. A Medvegyev–Putyin tandem még kivárta a 2008-as – politikai destabilizálódással is fenyegető – globális gazdasági válság végét, és 2010-ben lecsapott Luzskovra is: ezzel az utolsó, a legnagyobb és a központi hatalom egységére nézve legveszedelmesebb regionális kiskirályság, a sokáig legsikeresebb oligarchikus klán is vereséget szenvedett a központi hatalomtól: a föderáció etatista átszervezése véget ért.

akinek harmadszori indulását sem kifogásolta a Kreml, végtére is Sajmijev szuverenitási törekvését úgy is értékelhetjük, mint egy stabilitását féltő, a föderatív oligarchák önkényével szemben védtelen kis regionális állam menekülési kísérletét a föderatív káoszból, az oligarchikus zűrzavarból.)

Ugyanakkor e regionális szinten néhány helyen korán kialakuló és később mintául szolgáló új típusú irányított demokráciák – mint a régiót vezető erős ember iránti lojalitáson és egymás közötti konszenzuson alapuló oligarchiák – megmutatták már az efféle hatalmi képletek legfőbb veszélyét: a *tirannüzálódást* is, ami ugyancsak intő jelként szolgálhatott a föderációt újraépítő központi állam számára. A konszenzuális oligarchia türannikus oligarchiává akkor kezdett átalakulni egy-egy régióban, ha a „fő oligarcha" (a kormányzó) a régió összes – vagy majdnem öszszes – erőforrását közvetlenül saját ellenőrzése alá vonta, ahogy azt például a baskír Rahimov vagy a kalmük Iljumzsinov tette, olyan rendszert teremtve saját régiójában, amelyet bízvást nevezhetnénk türannisznak. *Az irányított demokráciára a legnagyobb fenyegetést minden esetben a türannisszá fokozódás jelenti, mert ennek jószerével nincsenek intézményes akadályai, a társadalom pedig túlságosan gyönge, szétforgácsolt, a politikával szemben túlságosan gyanakvó, ellenséges vagy közömbös ahhoz, hogy ezzel a türannizálódással szemben ellenállást tanúsítson.*

A versengő típusú, instabil oligarchiák azokban a régiókban alakultak ki, amelyekben a hatalmi források koncentrációja és a tulajdon fölötti ellenőrzés eleve lehetetlen vállalkozás volt, vagy egyetlen oligarcha sem vált elég erőssé ahhoz, hogy a torzsalkodó többi oligarcha fölé kerekedhessen. Így például a soketnikumú Dagesztánban vagy a Hanti-Manszi autonóm körzetben, ahol több kőolajtársaság működik és sok erős polgármester van, a régió feje legjobb esetben is csak primus inter pares lehetett. Ezekben a régiókban a kormányzói ambíciók gyakran ütköztek ellenállásba, vagy ellenirányú ambíciókba a tehetősebb városok polgármesterei, a nagyvállalatok tulajdonosai vagy topmenedzserei, erőszakszervezetek vezetői, alvilági bandafőnökök részéről. A poszt-

szovjet régiók története végtelen láncolata az oligarchák közötti paktumoknak, konfliktusoknak, a tulajdon, a piacok és befolyási övezetek újrafelosztásainak.

Az 1990-es évek második felétől a föderális hatalmat befolyásuk alá vont moszkvai oligarchák – a központ erőforrásait felhasználva – valóságos hadjáratot indítottak a régiók meghódításáért, az általában gyönge helyi hatalom maguk alá gyűréséért: kezdetét vette a föderatív központ oligarchikus klánjainak versenyfutása és politikai háborúja a regionális hatáskörbe tartozó állami tulajdon, főként a helyi nyersanyag-kitermelés újrafelosztásáért. A föderatív központ *első támadását* a régiók ellen tehát nem a politikai állam vezette a közérdek zászlaját lobogtatva a központi állam szuverenitásának helyreállításáért, hanem a központot megszálló oligarchikus klánok vezették a régiók szuverenitásának szent zászlaját lobogtatva a magánszerzés és a tisztán üzleti magánérdek kiterjesztése érdekében, a közérdek ellenében. Éppen ebben az időszakban – és az oligarchikus klánérdekek érvényesítésének megkönnyítése érdekében – vezették be a régiók vezetőinek, a kormányzóknak a közvetlen választását, amibe épp ezért azonnal nagy erővel kapcsolódtak be a föderatív oligarchikus klánok saját helyi jelöltjeik kampányának finanszírozásával, ami persze nemcsak a kampányköltségek fedezéséből állt, hanem részét képezte az ellenjelöltek lejáratása, megvesztegetése, megzsarolása, megfenyegetése, a szavazatok megvásárlása is. Így lett például kormányzó Makszjuta 1996-ban a LUKOJL támogatásával, vagy 1999-ben az Alfa-grup hathatós segítségével volgográdi kormányzó Csernisov. A jelölt győzelme után szponzorai mindenféle gazdasági előnyökhöz, tulajdonrészekhez, terjeszkedési lehetőségekhez jutottak, valamint fejkvótához a helyi adminisztrációban és a helyi kormányzatban (vagyis meghatározott számban saját embereiket helyezhették el a különféle kedvezményekről, tulajdonról döntéseket hozó helyi hatalmi szinteken).

A föderális központ oligarcháinak behatolása a helyi hatalom irányítási szintjeire nyilvánvalóan nem a régiók gazdasági és politikai önállóságát növelte. Vagyis az állam belső szuverenitását

visszaszerezni igyekvő föderatív központ 2000 után nem annyira a régiók, hanem a régiókra többé-kevésbé sikeresen és tartósan rátelepedett különféle központi oligarchikus klánok szuverenitását törte meg; nem a regionális önrendelkezést, hanem az erőforrások fölötti oligarchikus-korrupcionista-kriminális rendelkezés, magyarán a fosztogatás „szuverén szabadságát" korlátozta, sőt, egyféleképpen – ugyanis etatista és autoriter módon – a magatehetetlen helyi társadalom szemében az oligarchikus önkény megfékezőjének szerepében léphetett föl.[98]

A kormányzók közvetlen választása és ennek nyomán legitimációjuk erősödése, a regionális hatalmi központok szuverenitás-fokának növekedése tehát nem a helyi társadalom autonómiájának, a helyi demokráciának az erősítését, hanem – paradox módon – gyöngítését célozta, amennyiben a föderatív központtól való fokozódó függetlenedés nem a regionális társadalom érdekérvényesítő erejének fokozódását jelentette, hanem a helyi nyersanyagkészletekre éhes, a föderatív központból a régióknak folyósított hitelekre és juttatásokra rátelepedő oligarchikus klánok ellenőrizhetetlenségének fokozódását, az oligarchák alkupozícióinak és nyomásgyakorló erejének megnövekedését a föderatív központtal szemben, a helyi társadalom pária-szerű kiszolgáltatottsága mellett. Épp ezért a közvetlen kormányzóválasztások gyakorlatának megszüntetése 2000 után, csakúgy, mint a födera-

98 Ne feledjük, a régiók megkaparintásáért – közvetve pedig az üzleti érdeknek a hatalomban való közvetlen képviseletéért – folyó oligarchikus harc az 1990-es évek végén már ott tartott, hogy az oligarchák a régiókat szabályosan adták-vedték egymás között, illetve egyes régiókban – olykor anyagi megfontolásból, olykor csak azért, hogy politikai szerepvállalásukkal hatalmi pozícióhoz jussanak és a képviselők mentelmi jogát élvezhessék – közvetlenül ők maguk (vagy legközelebbi munkatársaik) indultak a kormányzói helyekért. Így lett Csukotka kormányzója Roman Abramovics, Jakutföldé Stirov (az ALROSZ főnöke), a Tajmiri körzet, majd a Krasznojarszki terület ura Hloponyin (Interrosz), Evenkijában pedig így került hatalomra Zolotarjov (JUKOSZ). 2002-ben a szibériai aranykitermelésben érdekelt Szovmen gyakorlatilag megvásárolta magának az elnökséget Adigejben, 2004-ben pedig Zeljonyin (az Interrosz) „szerezte meg" Tver megyét. Ha kisebb léptékben is, hasonló adásvételek zajlottak helyi szinten is, amikor helyi gazdagok vásárolták meg maguknak a helyi hatalmat.

tív törvényeket a regionális elit kénye-kedve szerint felülíró regionális törvények eltörlésének kikényszerítése *nem a régiók önállóságának, hanem a szuverén helyi önkényt képviselő oligarchák önállóságának megtörésére irányult.* Az oligarchikus érdekcsoportokat magáról lefejtő föderatív központ a regionális szuverenitás korlátozásával[99] nemcsak a központi állam lassan elszivárgó saját szuverenitását „szívta vissza" a központba, megállítva ezzel az állam dezintegrálódását és az ország káosz felé sodródását, hanem a helyi társadalmak önrendelkezését, szabadságfokát is növelte a helyi oligarchikus klánok önkényével szemben.

Politikai szint: pártok, parlament, választási rendszer, jogállam

A népképviselet, a hatalmi ágak elválasztása és a politikai versengés elve a liberális jogállam és a pluralista demokrácia elidegeníthetetlen tartozékai. A parlament a népképviselet elvét

99 A regionális – és ezen belül oligarchikus – szeparatizmus akut veszélye 2000 után elmúlt ugyan a föderatív állam feje fölül, de mindaddig, amíg a föderatív berendezkedés nem-demokratikus és az alternatíva a túl erős állami központ által kikényszerített rend vagy túl gyenge állami központ és a túl erős régiók elszakadása, a területi szétesés és káosz között húzódik Oroszországban, addig az „erős állam" meggyöngülésének első jelére újrakezdődik a szepartizmus is. Jó példája ennek, hogy a szeparatizmus veszélye a 2000 utáni új föderatív berendezkedésben idáig egyszer merült fel, a gazdasági világválság Oroszország számára is kritikus évében, 2009-ben, amikor – ha csak egy pillanatra is – a központi állam pénzügyi teljesítőképessége és politikai ereje megrendült, bár ezúttal csak az *adószeparatizmusig* jutott el. Rövid ideig komolyan felmerült egyes szükséghelyzetbe került régiókban, hogy kormányzóik esetleg megtagadják adótartozásaik befizetését a föderatív költségbevetésbe. 2009 azonban – az előrejelzések és aggodalmak ellenére – mégsem lett az adószeparatizmus éve Oroszországban: az állam gyorsan visszanyerte pénzügyi egyensúlyát és a központtól való egyoldalú függésre épülő föderatív rendszer kiállta a politikai szakítópróbát is.

váltja valóra és a törvényhozó hatalom funkcióját tölti be, ez a központi láncszem a hatalmi ágak elválasztásának rendszerében; a végrehajtó hatalom közvetlenül vagy a parlamenten keresztül megválasztott személyek kezében van, de a parlament, a bírói hatalommal együtt ellensúlyozza a végrehajtó hatalom súlyát, egyszersmind a társadalmi kontroll intézményesítésével az autoritarizmus potenciális lehetőségével szemben is ellensúlyt képez. A pártok ebben a rendszerben előre lefektetett és minden szereplő számára kötelező játékszabályok szerint versengenek egymással a választói akarat képviseletéért. Ebből a szempontból egy rendszer csak akkor minősülhet demokratikusnak, ha politikai arénájában legalább két olyan párt folytat küzdelmet, amelyeknek reális esélyük van a hatalom szabad és tisztességes választások útján történő megszerzésére.

Oroszországban, mint ismeretes a demokratikus akaratképzés és hatalomgyakorlás 1993 után egyfajta elnöki típusú demokrácia keretében valósult meg. A különféle történeti és politikai okok miatt erősen centralizált nemzetállamokban gyakran jelenik meg az ilyen elnöki típusú berendezkedés, sőt, egyes elemzők szerint még a parlamentáris rendszerekben is mindinkább megfigyelhető a miniszterelnöki hivatal *prezidencializálódásának* általános tendenciája.[100] Paradox módon, Oroszországban ez a

100 A politika „prezidencializálódásának" – vagy „amerikanizálódásának" – mint általános európai és jelenleg különösen erős magyar trendnek (a *kabinetkormányzást* felváltó *miniszterelnöki kormányzás*, a *pártkormány* helyére lépő *miniszterelnöki kormány*, az *egyszemélyi miniszterelnöki hatalom* felé haladó parlamentáris rendszer) politikatudományi tárgyalását lásd többek között Körösényi András *Mozgékony patthelyzet* című tanulmányában (In *Túlterhelt demokrácia. Alkotmányos és kormányzati alapszerkezetünk.* Szerk.: Gombár Csaba. Századvég Kiadó, 2006, 26–35. l.). Lásd továbbá a kérdéskört tárgyaló művekből készült szövegválogatást: *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies.* Szerk.: Thomas Poguntke – Paul Webb. Oxford University Press, 2005. Körösényi András óv a prezidencializálódás fogalmának szó szerinti vagy alkotmányjogi dimenzióban való értelmezésétől, hisz nem vonja maga után az alkotmányos berendezkedés változását: „A prezidencializálódás analógiája – írja – a végrehajtó hatalmon belüli átrendeződés, valamint ezen túlmenően a politizálási stílus,

tendencia akkor erősödött meg, amikor a két elnöki ciklusát már kitöltött, de egymást követően harmadik ciklusra az alkotmány értelmében nem jelölhető Vlagyimir Putyin – helycserés támadással – az elnöki székből átköltözött a miniszterelnöki székbe és a tényleges elnöki hatalmat magával vitte a miniszterelnöki-kormányzati apparátusba, míg a váltótársa, Dmitrij Medvegyev által betöltött elnöki hatalom kiürült, nagymértékben ceremoniálissá vált, megszűnt a végrehajtó hatalomban ellensúlyt képezni a kormányzati hatalommal szemben (vagy akárcsak ellenőrzést gyakorolni fölötte), és így föl sem merülhet, hogy valamiféle árnyékhatalommá, rivális hatalommá, második hatalommá válhatna Putyinnal szemben. Valójában ebben az elnöki hatalom körüli politikai játszmában is azt lehetett látni, hogy Putyin csapatot épített magának, csapatban gondolkodik és csapatban játszik, de mindig a csapatkapitány szerepét tölti be, bármely poszton van is éppen. Ezenkívül azonban – szükség szerint és a siker érdekében – a csapat bármely tagja bármely poszton megjelenhet, azon is, amelyen egy másik játszmában még Putyin játszott.

Az orosz túlirányított demokráciában azonban – és ebben tér el alighanem legélesebben a nyugat-európai elnöki típusú demokráciáktól – az elnöki hatalom semmiféle viszonyban sincs a pártrendszerrel: az elnök nem valamelyik párt vagy párttömörülés képviseletében indul megmérettetésre a választásokon, hanem pártok fölötti instanciaként, amely maga hoz létre pártot magának

a politikai verseny jellegének és így az egész politikai rendszer természetének, működési logikájának változását jelöli. A változások döntően három területen zajlanak. Az első a végrehajtó hatalom megerősödése a politikai rendszer egészén belül, és a végrehajtáson belüli erőviszonyoknak a miniszterelnök javára történő átrendeződése. A második a kormányfői hatalom növekvő függetlenedése a kormány parlamenti többségét biztosító párthátértől. [...] A változás harmadik területe a választási verseny és politika növekvő perszonalizálódása, amerikanizálódása. Mindezek a változások *az alkotmányon túl* [kiemelés – Sz. Á.], *a politikai rendszer működésében* történtek, illetve történnek" (i. m., 26–27. l.). Lásd még: V. A. Acskaszov: *Rosszijszkij prezidencializm: projavivsijeszja insztitucionalnije effekti. Vlaszty i eliti v szovremennoj Rosszii.* Szerk.: A. V. Duka. RAN, Szentpétervár, 2003, 102–103. l.

(bármi legyen is éppen a neve: *Nas Dom – Rosszija*, *Medvegy* vagy *Jegyinsztvo*, így is nevezik oroszul az effajta, örökös győzelemre ítélt, az elnöki hatalom saját képére és hasonlatosságára teremtett és természetesen *csak a rendszerrel együtt leváltható pártot*: „Partyija Vlasztyi", azaz Hatalom Párt). Mint egy orosz lapnak adott interjúban Robert Skidelsky mondja: „Az igazi demokráciákban a politikai pártok hozzák létre az elnököket. Oroszországban megfordítva: az elnök hoz létre magának politikai pártokat."[101] Ezen mit sem változtat az, hogy az orosz elnök, most hogy – magával húzva a tényleges elnöki hatalmat a kormányfői hivatalba, miniszterelnökké „lépett vissza" a formális hatalmi hierarchiában, immár egy párt – a magát konzervatívként meghatározó *Jegyinaja Rosszija* – elnöke is (elnöke, ámde nem tagja!), és mint ilyen tölti be a miniszterelnöki posztot: a párt fölött – lévén elnöke, de nem tagja – abszolút ellenőrzést gyakorol, míg pártja a legteljesebb egyetértés jogát gyakorolja elnökével és kormányfőjével szemben.

A Jegyinaja Rosszija eleve az elnöki hatalom teremtménye volt: nem olyan párt, amelyet az állampolgárok valamely politikailag aktív csoportja „lentről", hanem olyan, amelyet a Hatalom aktivitása hoz létre fentről. Jól mutatja Putyin *változatlanul pártok fölötti státusát parlamentáris politikai érinthetetlensége*: nemcsak abban az értelemben, hogy keresve sem találunk ellene irányuló politikai akciókat, éles kritikát, netán tekintélyét kikezdő leleplezést, rágalmazó kompromatot, hanem – és főképpen – abban az értelemben, hogy kormányfői tevékedése egyáltalán nem képezi parlamentáris vita tárgyát (legfeljebb egy-egy kormánytag tevékenysége, de ez is úgy, mintha a kormányfőt saját minisztereinek tevékenységéért semmiféle felelősség nem terhelhetné, mintha ő maga csak ellenőrizné munkájukat, és ha az nem megfelelő, megdorgálja vagy meneszti őket). Maga a parlamenti ellenzék – pontosabban az *ellenzék szerepét* játszó populista kommunista Zjuganov-párt és az ultranacionalista populista Zsirinovszkij-párt – úgy bánik Putyinnal, mint a hímes tojással,

101 In Vedomosztyi, 2005. február 15.

maga Putyin pedig soha nem ereszkedik le a parlamentáris pártpolitika szintjére, általában meg sem jelenik a Dumában. Fontosabb dolgai vannak ennél. Neki *egész Oroszországot*, magát az orosz demokráciát kell irányítania. Általánosságban elmondható, hogy míg Európában az utóbbi időszakban *a parlamentáris rendszerek tényleges prezidencializálódása* a meghatározó tendencia, Oroszországban inkább *a prezidenciális rendszer formális pártosodásáról és parlamentarizálódásáról* lehetne beszélni. Persze, ez csupán tetszetős parlamentáris homlokzata egy amúgy erősen tekintélyelvű, bár pragmatikusan gyakorolt elnöki hatalomnak.

A pártok fölötti és pártoktól, parlamenttől független elnöki rendszer születése Jelcin alatt, majd teljes kifejlődése és megerősödése Putyin elnökségének időszakában nem e két politikai személyiség akaratából vagy karaktervonásából fakadt, hanem annak a hatalomnak a természetéből, amelyet örököltek (Jelcin a szovjet elnök, Putyin pedig Jelcin elnöki szuperhatalmát örökölte), s amelyben csak kifejezésre jutott a társadalom politikai önszerveződésre való képtelensége; a felülről, állami és/vagy oligarchikus segédlettel létrehozott pártok egyoldalú függése finanszírozóiktól és nagyfokú függetlensége a társadalomtól; egyszersmind az így létrehozott pártok társadalmi talajtalansága és a politikai elit és a nép között egyre szélesülő szakadék, amelyet a politika mediatizációja – a látványpolitika, az élménypolitika, a műsorpártok felpörgetése – csak ideig-óráig tudott áthidalni, illetve eltakarni.

Pártok Oroszországban egyetlen időszakban sem tettek szert akkora presztízsre, olyan népszerűségre, elismertségre, mint akármelyik elnök vagy akár elnökjelölt. A pártok eredendően gyöngék voltak, és ilyen körülmények között remény sem lehetett rá, hogy valaha is megerősödnek.[102] Az oroszországi gyöngeségüknek

102 Magyarországon – éppen megfordítva – a pártok kezdetben erősebbek voltak minden politikai vezetőnél vagy vezérnél, ám fokozatosan, a liberális demokrácia egyre vigasztalanabb konszolidálatlanságának körülményei közepette, a több mint tíz éve tartó hideg polgárháború eredményeként a politikai végelgyengülés jeleit mutatják. Az ideológiai kiüresedésük, lejáratódásuk, a

az okai számosak. Vjacseszlav Nyikonov a következőket sorolja fel:[103] 1. A társadalmi csoportok differenciálódásának alacsony szintje és saját csoportérdekeik tudatosításának alacsony foka. 2. A valóban hatékony pártrendszer kialakításának elősegítésére irányuló állami politika teljes hiánya. 3. Az orosz politikai élet regionalizálódása, közelebbről, hogy a Szovjetunió szétesése után nem annyira föderatív, mint inkább regionális alapon szerveződtek pártok, s ezért nagyszámú, gyönge, a helyi – gyakran keresztül-kasul korrumpálódott és kriminalizálódott – politikai és üzleti hatalomtól függő politikai szervezet jött létre. Oroszország minden szubjektumában, minden körzetében a Kommunista Párton kívül csak a Putyin alatt megerősödött, az addig rivalizáló hatalom-pártokat (*Jegyinsztvo*, *Vszja Rosszija*) egyesítő új „Hatalom Pártnak": a *Jegyinaja Rosszijá*nak van saját szervezete. 4. Hiányzik a pártalapú politikai versengés hagyománya. 5. A pártok abban az időszakban kezdtek gombamód szaporodni Oroszországban, amikor az SZKP magát a „párt" szót is diszkreditálta, rossz emlékűvé és rossz hangzásúvá tette: az orosz polgárok többsége egy-

társadalmi igények és érdekek világától való elszakadásuk nyomán és nem utolsósorban belterjességük, korrupciós üzelmeik következtében 2010-re előállt politikai vákuumot értelemszerűen nem-párt, hanem pártok fölötti párt – egypárt, összpárt –, közelebbről hatalompárt és ennek karizmatikus vezére tölti be most már, az ezzel együttjáró teljes rezsimváltással. *Abban a politikai rendszerben, amelyben a végrehajtó hatalomnak van saját pártja, saját parlamentje, saját alkotmánybírósága, saját médiafelügyelete, sőt, saját új alkotmánya is, a parlamentáris pártok legfeljebb a parlamentáris demokrácia procedurális színreviteléhez szükséges, ide-oda tologatható kellékek és díszletek szerepét játszhatják el.* Nem tehetünk azonban úgy, mintha ezért a rendszerváltásért, ezért az antiliberális intézményi forradalomért kizárólag a karizmatikus vezető mértéktelen ambíciója, győzelemvágya, hataloméhsége lenne felelős. Nem, az ilyen ambíció és ilyen étvágy együtt nő meg a lehetőséggel, a pártrendszerrel való társadalmi elégedetlenséggel, a „jöjjön már valaki, aki rendet csinál" erős társadalmi vágyával (mellékes, hogy a következő pillanatban ez a vágy lelohad és a vágyott rend szorításában ugyanez a társadalom a régi rossz idők után kezd el sóvárogni, mert olyankor általában már késő, az új rendszertől nem lehet egyetlen parlamenti választással megszabadulni).

103 V. A. Nyikonov: *V sztoronu partyij*. Sztratyegija Rosszii, 2004. 1. sz.

szerűen nem értette, hogy most, amikor végre megszabadultak „a Párttól", miért kell megint pártokat csinálni, ezért a pártokat és politikai tevékenységüket inkább negatívan ítélte meg, míg a „nem-párt alapon" szerveződő vagy „pártok fölötti" hatalom vonzereje nőttön-nőtt. 6. 1989–1991-ben az orosz demokraták, az egypártrendszerrel, a pártállammal, vagyis az SZKP totális hatalmával birkózva, egész sor olyan törvényerejű rendeletet alkottak, amelyek – a világon egyedülálló módon – minden párt politikai jogait korlátozták (csak így szoríthatták ugyanis korlátok közé az akkor még uralkodó pártot): például a pártokban vezető posztot betöltő politikusok nem foglalhattak el állami posztokat. Ugyanezen okból engedélyezték, hogy a választásokon ne csak pártok, hanem társadalmi szervezetek is indulhassanak – a kutyatenyésztők társaságától a sörivók egyletéig. (Ezt csak 2002-ben törölték a választási törvényből.) 7. Végezetül: a pártok presztízse, politikai súlya annak mértékében nő vagy csökken egy politikai rendszerben, hogy mekkora a „pályadíj", amelyért egymással meg kell küzdeniük, mi a pártok közötti küzdelem tétje. Nyilvánvaló, hogy az elnöki poszt vagy a kormányfői poszt értéke Oroszországban összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a parlamenti hely vagy parlamenti frakcióalakítás értéke. Oroszországban épp azért nincs a pártoknak igazi befolyásuk a társadalomra, azért olyan alacsony a presztízsük, mivel nem lehetséges közöttük valóságos politikai versengés: *a valóságos hatalomért mint legfőbb „pályadíjért" folyó versenynek a közelébe sem engedik őket.* Minden bizonnyal ez az utóbbi a legfőbb oka az oroszországi pártok gyöngeségének: a politikai rendszer igazi szubjektumainak (elnök és elnöki apparátus, kormányfő és kormányapparátus, kormányzók és helyi apparátusok stb.) eszük ágában sincsen osztozkodni a pártokkal a *hatalomban, amely ha nem is dinasztikusan, de mindenesetre nem is pártpolitikai, inkább személyi kiválasztás és átörökítés útján száll egyik elnökről a másikra, ahogyan Jelcinről Putyinra és Putyinról nemrég az általa kiválasztott Medvegyvre szállt. Elnökválasztás, parlamenti választás, pártok és parlamenti többség csak eszközök e hatalmi szubjektumok kezében, amelyek arra valók, hogy ezt az elsődlege-*

sen személyi választást (vagy delegálást) utólag a modern demokrácia legitimációs elvei szerint is megerősítsék, ráüssék mintegy a választási és népképviseleti demokrácia pecsétjét.[104]

Az orosz pártrendszer e meghatározó vonását már önmagában a „partyija vlasztyi" („hatalompárt", „a hatalom pártja") *általánosan bevett*, egyáltalán nem kritikai vagy önironikus fogalma jól mutatja, mióta forgalomban van Oroszországban. Csernomirgyin miniszterelnök volt az első, aki 1995-ben, a soron következő választásokra – a Gazprom hathatós anyagi támogatásával és a rendelkezésére álló úgynevezett „adminisztratív erőforrások" (*'adminisztrativnije reszurszi'*) mozgósításával, vagyis a hatalmi helyzetből fakadó nyomásgyakorlási, zsarolási, befolyásolási potenciál latba vetésével pár hónap alatt előállította az első „hatalompártot", a *Nas Dom – Rosszijá*-t,[105] a későbbi

104 A magyar demokrácia 2010-ben, miután a konzervtív jobbközépet a nemzeti populizmusal egyesítő Fidesz szabályos parlamenti választásokon megsemmisítő vereséget mért a létező balközépre, és kétharmados parlamenti többséget szerzett, rálépett arra az útra, amely kísértetiesen emlékeztet e delegatív típusú, a végrehajtó hatalom saját parlamentje – továbbá saját választási bizottsága, ügyészsége, bírósága, számvevőszéke, nemzeti bankja, médiája, alkotmánybírósága, köztársasági elnöke stb., stb. – által szükség és igény szerint „demokratikusan lepecsételt" uralmi gyakorlatra. A demokrácia maximumát ebben a rendszerben az jelenti, hogy „pecsételés" előtt a kétharmados többség többé-kevésbé udvariasan, mosolyogva meghallgatja a parlament macskasztalához ültetett, a társadalom szemében semmiféle igazi alternatívát nem képviselő ellenzéki képviselők felszólalásait. A Fidesz eredendően liberális centrumpárt volt és nem a jobboldal felé, hanem a centrum szélsősége, a populizmus felé „fejlődött el", aminek nem mond ellent, hogy 1994-ben elfoglalta a megüresedett jobboldal politikai mezejét és fölszívta maradékát, politikusait és választóit. Ennek megfelelően a politikai centrum szélsőségére jellemző módon most is a populizmus „rendszerváltó" programját valósítja meg, úgy értelmezve a parlamentarizmust, mint saját tulajdonát, a népuralmat, mint saját uralmát, amelyet ilyen-olyan hazátlan bitangok, multinacionális gonoszok csellel-furfanggal elragadhattak tőle (vagyis a néptől, a nemzettől), de ha visszaveszi még egyszer ebben az életben, akkor nincs az az Isten, amiért valaha is kiengedné azt a kezéből.

105 „Az 1995 választások előestéjén a kremli politikai stratégák fejében megfogant egyfajta kétpártrendszer megalkotásának gondolata is – írja Jevgenyij Jaszin. – Tulajdonképpen ettől az időszaktól veszi kezdetét a

Jegyinaja Rosszija első, egészen kezdetleges változatát. Hiszen „a hatalom pártją" – fogalma szerint – nem *a leválthatatlan népet* képviseli a regnáló hatalomban vagy hatalommal szemben, hanem – megfordítva – *a leválthatatlan hatalmat* képviseli a leváltható vagy legalábbis a hatalom által irányítható néppel szemben; a parlamentben a hatalomra szavaz, nem alkot önállóan programokat és nem arra való, hogy többségbe kerülve maga alkosson kormányt, hanem arra, hogy a végrehajtó hatalom, közelebbről az ezt a hatalmat egyszemélyileg gyakorló kormányfő vagy elnök által formált kormányokat és általa kinevezett vezetőket támogassa, illetve biztosítsa az egyszemélyi vezető minden egyes utasításának, döntésének parlamenti legitimációját.

Mindig előbb van a semmiféle hatalmi ellensúly által nem korlátozott, ténylegesen ellenőrizhetetlen és befolyásolhatatlan elnök személyes döntése, és csak ezt követi a parlamenti megerősítés, amely a „hatalom pártjának" a feladata. Ebből következőleg a kinevezettek – kormányfők és kormánytagok – nem a parlamentnek, hanem egyedül az elnöknek felelősek, ténylegesen csak tőle függenek, neki tartoznak számadással, időről időre ő rendeli be őket raportra, legtöbbször számon kérőleg, egy kis „fejmosásra", ilyen-olyan dörgedelmek elmondására, utasítások erélyes közlésére, aminek aztán *kamerák előtt inszcenírozott jeleneteit* nagy előszeretettel mutatják be nap mint nap az állami ellenőrzés alá vont közszolgálati tévécsatornák (ez a felállás mit sem változott attól, hogy Putyinból miniszterelnök lett, hiszen formálisan ugyan Medvegyev elnök nevezte ki őt kormányfővé, informálisan azonban Putyin „nevezte ki" Medvegyevet elnöknek, tehát a tényleges elnöki hatalom változatlanul Putyinnál van).

kváziszovjet értelemben vett pártépítés, amivel nem maguk a pártok foglalkoznak, hanem az SZKP KB vagy a cári udvar modern változata – az Elnöki Apparátus/Hivatal ('Adminisztracija Prezigyenta RF'). A Hatalom Pártját (a *Nas Dom – Rosszija*-t) Csernomirgyin vezette, a tervezett baloldali váltópárt élére pedig Ivan Ribkint képzelték. Ebből a tervből azonban nem sült ki semmi: Csernomirgyin NDR-je a szavazatok 10,13%-át szerezte meg (vagyis kevesebbet, mint Zsirinovszkij LDPR-je), a baloldali váltópártot – *Ivan Ribkin Választási Blokk* képzeletgazdag néven – ugyan sikerült felállítani, de nem sikerült a parlamentbe juttatni, miután a blokk nem érte el az 5%-os bejutási küszöböt. *A megfelelő politikai technológiák ekkor még gyerekcipőben jártak, a hatalom adminisztratív készleteit még nem tudták olyan ügyesen mozgósítani, mint manapság* (értsd: Putyin alatt). Ugyanakkor a választások ekkor még többé-kevésbé tükrözték az oroszországi választók pártszimpátiáinak reális megoszlását" – foglalja össze a Jevgenyij Jaszin az irányított demokrácia két stádiuma közötti, alig több mint fokozati különbséget (Jevgenyij Jaszin: i. m., 128. l. – Kiemelés: Sz. Á.).

Az orosz irányított demokrácia történetében nemcsak az oligarchák, hanem a parlamenti pártok számára is 1999 volt a fordulat éve. Jelcin 1996-os *irányított újraválasztása*, majd az elnöki hatalom 1999–2000-es *irányított átörökítése* – Jelcinről a szinte ismeretlen Putyinra származtatása – után először sikerült az Elnöki Hatalom *politikai technológusainak*, egy újabb szükséghelyzetben: a hatalom elvesztésének és az ezt követő leszámolásnak a kilátásával pár hónap alatt a semmiből olyan pártot varázsolniuk az orosz választások egére,[106] amely szinte

106 Lásd ehhez a már többször hivatkozott *Borisz sztár és a sztárevicsek* című könyvem X. fejezetét: *Medvék ideje* (I. m., 447–459. l.). Már a mindenféle ideológiát félresöprő, hatalom által teremtett néppárt *neve* is a politikai technológusok leleményességét tanúsította, amennyiben az orosz fül számára különösen kedves *Medvegy* (Medve) névalak az unalmas *Mezsregionaloje Dvizsenyije „Jegyinsztvo"* (azaz: Régióközi Egység Mozgalom) szervezetnév szórakoztató akronímája volt (nem véletlenül lett az első orosz férfilap – afféle orosz „Playboy" – címe is ez: *Medvegy*). A jobbára Nyugaton és főleg az európai tömegdemokráciák amerikanizálódásának mértékében általánossá vált *politikai technológiák* bevetése korántsem szűkül a PR-ra vagy az imidzs megalkotására, kiterjed a politikai folyamat egészére, különféle politikai vagy direkten politikai hatású események tervezésére, előidézésére, bekövetkezésük időzítésére, amibe nemcsak olyan jelentéktelen dolgok tartoznak, mint politikai pártok vagy mozgalmak létrehozása a semmiből vagy majdnem-semmiből (esetleg létező pártok felismerhetetlenségig menő ideológiai átfazonírozásai), hanem forradalmak, háborúk, terrorakciók előállítása (jó esetben: bekövetkezésük megnem-akadályozása), amely a közhangulat és a választói akarat irányításához éppen elengedhetetlen, de amely természetesen maga is irányítható marad, nem fenyegeti az egész rendszert. Részben ennek is köszönhető *a biztonsági szolgálatok* közvetlenül politikát konstituáló szerepének meg-

növekedése a putyini Oroszországban, hiszen ez mérhetetlenül kiterjeszti a politikai technológiák alkalmazhatóságának lehetőségeit. Természetesen ebből nem következik az, hogy akárcsak Oroszországban minden politikai következményekkel járó esemény mögött politikai technológusok és biztonsági emberek – a „pityeri csekisták" – állnak és hogy bármilyen váratlan és nagy horderejű esemény történik is, elegendő föltenni a „cui prodest?" kérdést ahhoz, hogy az esemény okai vagy előidézői körüli szokásos homály eloszoljon, de bizonyos esetekben kétségtelenül megnehezíti a tárgyilagos és racionális elemző dolgát, aki nem látja egyetlen nagy összeesküvésnek az egész világot, de még egész Oroszországot sem, hogy szétválassza bennük a politikai technológusok által tervezett és a nemtervezett elemet, megkülönböztesse a véletlen eseményt annak tudatos – ilyen-olyan rövid vagy hosszú távú hatalmi célokat szolgáló – politikai felhasználásától. Példának okáért: bizonyos esetekben – mint amilyen a csecsenföldi háború 1999 őszén bekövetkezett újraindulását elindító „dagesztáni betörés" vagy az ezt követő oroszországi lakóház-robbantások, a bujnakszi túszdráma és tömegvérengzés, a 2008-as grúz–orosz háborús konfliktus, vagy a posztszovjet térségben egymást követő „színes forradalmak" – nagyon nehéz az események mögött különféle polittechnológiai forgatókönyveket és titkosszolgálati segédletet feltételező „összeskűvési elemet" kiküszöbölni, még ha különben az elemzőtől végtelenül távol áll is, hogy minden „rosszért" ezt vagy azt a hatalmat, nagyhatalmat, titkosszolgálatot tegye is felelőssé (ahogyan például a moszkvai lakóházrobbantások megszervezéséért – az összeküvési teóriák gyártására különösen hajlamos vagy a különféle Putyin-ellenes oligarchák megrendelését teljesítő orosz szerzők – oknyomozó riportokban és könyvekben Putyint és FSZB-seit teszik felelőssé, más szerzők – ki tudja, milyen megrendeléseket teljesítve – pedig ugyanilyen oknyomozó jellegű művekben bizonygatják, hogy a New York-i ikertorony elleni 2001-es merényletet Bush és politikai kísérete szervezte meg a CIA segítségével vagy megint mások azt, hogy az MTV Szabadság téri székházának ostroma, az utcákon elszabadult káosz mögött 2006 szeptemberében valójában az „őszödi beszéd" után kutyaszorítóba került Gyurcsány Ferenc és csapata húzódik meg. Természetesen semmit nem tudhatunk teljes bizonyossággal, ám ez a világon mindenre vonatkozik, amit nem a saját szemünkkel látunk és hallunk (sőt, alighanem, még arra is, hiszen, mi a biztosíték arra, hogy jól láttunk vagy hallottunk valamit), de az összeesküvési elméletek rendkívüli népszerűségét és általános elterjedtségét – a piaci tömegkultúra értékesítési szempontjain túlmenően – alighanem épp a korábban nem ismert vagy csak kivételesen alkalmazott politikai technológiák – a politikai-hatalmi célból eseményeket előidéző, felgyorsító, időzítő technológiák – általánossá vá-

fej-fej mellett végzett a Zjuganov vezette kommunista párttal (az OKP 24,3%-ot ért el, míg a hatalom éppen aktuális pártja, a Jegyinsztvo pedig 23,2%-ot szerzett), míg legfőbb riválisa, a biztos befutónak látszó és az akkori kremli „családot" egzisztenciájában is fenyegető Luzskov–Primakov OVR-je (Otyecsesztvo – Vszja Rosszija) mindösszesen 13%-ot hozott össze. A Hatalom Pártjának 23%-a az SZPSZ, a magukat Jobboldali Erők Szövetségének nevező és kezdettől fogva Jelcint támogató liberálisok pártjának 8%-ával együtt több volt, mint elegendő a „család" túléléséhez és a revánshoz, amelyet persze a 2000-ben már a választási legitimációt is karizmatikus kalapja mellé tűző Putyin vezetett, pillanatok alatt feltétel nélküli kapitulációra kényszerítve a „túlterjeszkedő" moszkvai polgármestert, Luzskovot és kiengesztelve a szovjet titkosszolgálatok „nagy öregjét", Primakovot, úgyhogy az általános érdekbelátás, kölcsönös megbocsátás és kiengesztelődés, továbbá az üzleti önérdek felismerése jegyében a luzskovi OVR mindjárt szövetségre is lépett, majd kisvártatva lényegében egyesült a kremli Jegyinsztvoval, tehát a kremli hatalmi klán (a „család") magába olvasztotta a moszkvai klán „hatalompártját". Így született meg a Jegyinaja Rosszija – Putyin saját „hatalompártja" –, amelynek 2008-tól, elnökből miniszterelnökké válva ő az elnöke is. Termé-

lása magyarázza. Egyre kevésbé lehet gyanakvás nélkül tekinteni azokra az eseményekre, amelyek a politikai-hatalmi – egyszersmind az anyagi javakhoz való hozzáférést, az elosztási arányokat – konstellációt közvetlenül befolyásolják (elég talán most hirtelenében a magyar politikai palettán váratlanul erős pártként megjelenő szélsőjobboldali Jobbikkal kapcsolatos elterjedt összeskűvési elméletekre utalni, amely a szélsőjobboldal megerősödését és előretörését ilyen-olyan országok titkosszolgálatainak aknamunkájából, vagy a jobboldal kétharmados többségétől ijedező, a szélsőjobboldalt balról finanszírozó politikusok és üzletemberek cselvetéséből eredezteti). A paranoiás gyanakvásra épülő összeesküvési elméletek elutasítása mindazonáltal nem jelentheti azt, hogy ne kellene gondosan mérlegelnünk minden egyes különös politikai esemény megítélésekor, mekkora szerepet játszott bekövetkezésükben, lefolyásuk módjában, időzítésében a politikai technológusok tudatos tervezőmunkája vagy ilyen-olyan államok érdeke, külföldi titkosszolgálatok közreműködése.

szetesen időbe tellett, míg a kremli Elnöki Hivatal teljesen homogenizálódott, csaknem három évig tartott, míg a Putyin „megcsinálásában" és hatalomban való berendezkedésében fontos szerepet játszó régi „család"-tagnak számító mindenes, A. Volosin és csapata alulmaradt az új elnök pétervári kíséretével (a „pityeri csekistákkal" vagy másként: a „szilovik"-kokkal, az „erőhatalmi szervek képviselőivel") szemben. Ettől kezdve alakult ki az a szakértők által *„másfelesnek"* nevezett parlamentáris pártrendszer, amelyben a leválthatatlan hatalompártnak a hatalom megszerzésére ténylegesen esélytelen, több-mint-konstruktívan ellenzéki kommunista párt a „váltótársa".

Természetesen az új rendszer nem csupán az elszánt és erős politikai akarat és rafinált politikai technológiák végterméke, hanem az egész föderatív berendezkedés és az egész választási rendszer – felülről kezdeményezett, az autokratikus személyi hatalom formális parlamentáris legitimációját egyszer s mindenkorra biztosító – mélyreható átalakításának eredménye volt. Ezek a változások csak formalizálták azt a hatalmi berendezkedést, amely már Jelcin alatt kialakult, s amelyben az államfő – az OF közvetlenül a nép által választott elnöke – nemcsak minden politikai párt, hanem minden hatalmi ág fölött is áll, beleértve a törvényhozó hatalmat is, amennyiben a parlament összetétele és működése lényegében a végrehajtó hatalom, 2000-től kezdődően pedig a „hatalmi vertikumot" – úgymond – helyreállító Putyin elnök egyszemélyi ellenőrzése alatt áll.

A választások rendjét szabályozó 1993. október 1-jén kiadott elnöki rendelet[107] ('Polozsenyije o viborah gyeputatov Goszudarsztvennoj Dumi') olyan választási rendszert vezetett be, amelyet

107 Nem sokkal ezt követően, október 11-én jött ki az az elnöki rendelet, amely a „Felső Ház" – a Szövetségi Tanács ('Szovjet Federacii')" felállásának rendjét szabályozta és amely a helyi szinten közvetlenül megválasztott, tehát komoly legitimitással rendelkező kormányzók (gubernátorok) túlsúlyán alapult. (Igaz, ekkor még a kormányzók nem automatikusan kerültek a Felső Házba. Az 1993-as volt ugyanis az egyetlen olyan választás, amikor a Szövetségi Tanács tagjait is közvetlenül, az általános oroszországi választások részeként választották meg.)

az arányosságon és a többségen alapuló választási rendszereknek – az egyik rendszerképző elv egyoldalúságait a másikéval ellensúlyozó – keverése miatt „vegyesnek" szokás nevez-ni: az Állami Duma képviselői helyeinek felét pártlistán, másik felét pedig egyéni szavazókörzetekben lehetett megszerezni. Mindez azonban csak a választási demokrácia kerete volt, amely nem érintette azt a fölöttébb kétes tartalmat, amellyel – legalábbis 1999-ig – a meglehetősen önálló (ezt az önállóságukat olykor a kleptokratikus kiskirályságig fejlesztő) régiók ezt a keretet kitöltötték, beleértve a legnagyobb régiót, Moszkvát és a föderatív központot magát is. Hiszen regionális szinten a bürokrácia nagyjából ugyanazt a képet mutatta, mint a központban: a kormányzók lényegében ugyanolyan rendszeren kívüli eszközökkel és módszerekkel – félkriminális üzleti klánokkal szövetkezve, visszaélve média fölötti hatalmukkal és a politikai technológiákkal, adminisztratív erőforrásaik mobilizálásával – szerezték és tartották meg a hatalmat, mint a föderatív központurai. Regionális szinten a kormányzó játszotta – akár a legerősebb helyi oligarchikus klán fejeként, akár áttételesen: valamelyik föderatív klán bábjaként – a „szuverén" szerepét, nagyjából ugyanolyan önkényesen, ugyanúgy maga alá rendelve a helyi parlamentet, eltiporva az önkormányzatok önállóságát, nyomást gyakorolva a sajtóra, mint a föderatív központban a jelcini elnöki hivatal (az elnök kormánya) és a belekapaszkodó oligarchikus klánok.

Az Oroszországi Föderációban a választások minden – regionális, helyhatósági, szövetségi – szintjére kiterjedő centralizált szabályozása nem Putyin találmánya. A „nagy kezdetet" az 1997-es *Az Oroszországi Föderáció állampolgárai számára biztosított választójogok gyakorlásának és népszavazásokon való részvételének alapvető garanciái* címmel kiadott *szövetségi törvény* jelentette, amely a választási bizottságok vertikálisan – felülről lefelé – kiépített, teljesen centralizált jogi-szervezeti mechanizmusára bízta a választási procedúrák minden részletre kiterjedő szabályozását, *ami odáig a régiók hatásköre volt.* A nem sokkal ezután elfogadott további két törvény (*Az OF Szövetségi Gyűlése Állami*

Duma-képviselőinek megválasztásáról és *Az OF Elnökének megválasztásáról* szóló törvények) a Központi Választási Bizottságot (a 'Centrizbirkom'-ot, a továbbiakban a magyar fordítás alapján képzett mozaikszóval: KVB-t) ruházta fel azzal a joggal, hogy a törvény alkalmazását előírja, illetve értelmezze a régiók számára, mely jogával 1999 végén és 2000-ben is a KVB meglehetősen gyakran élt, és korántsem mindig a választási törvénnyel teljes összhangban. A KVB pár év leforgása alatt nemcsak önálló hatalmi tényezővé vált, hanem szinte egyfajta „választásügyi minisztériummá" alakult át, amelynek az érintett kérdésekben nagyobb súlya volt, mint magának a törvényhozásnak, de amely természetesen nem önmagát képviselte, hanem a végrehajtó hatalom, végső soron az OF elnökének – a „Kremlnek", az elnöki hatalomnak – az akaratát.[108]

A választási bizottságok függetlensége az államhatalmi szervektől a választójog szabad gyakorlásának és a választói akarat érvényesülésének garanciái közül talán a legfontosabb. Az 1999-2001-es választások Oroszországban megmutatták, milyen nagy mértékben függenek a választási bizottságok a regionális kormányzósági és a helyi önkormányzati hatalomtól (ezt a függést, azaz a választási bizottság összetételének meghatározását, a szavazatok összeszámlálásának befolyásolását nevezik az orosz politikai nyelvben a hatalom adminisztratív erőforrásának: 'adminisztrativnij reszursz'-nak). Ennek ellensúlyozására születtek meg 2003-ban a már említett 1997-es törvényt (*Az Oroszországi Föderáció állampolgárai számára biztosított választójogok gyakorlásának és népszavazásokon való részvételének alapvető garanciái*) kiegészítő módosítások, amelyek a KVB-t azzal a jogosítvánnyal ruházták fel, hogy a választási bizottságok két tagját és elnökét is ő jelölheti ki. Mivel azonban a KVB de facto a föderatív központi állam végrehajtó hatalmától, közelebbről az elnöki hivataltól függött, ez a jogosítvány arra szolgált, hogy a helyi hatalom adminisztratív erőforrásait blokkolva, a központi hatalom adminisztratív erőforrásait vethessék be a választási harcban. A lényegen – a választások lefolyásának hatalmi befolyásolásán – ez mit sem változtatott, csak a választói akarat és a választási eredmény befolyásolása most már a helyi érdekek, a kleptokratikus magánérdekek szolgálatában álló gubernátori és önkormányzati szintről a központi hatalom, az elnöki hatalom szintjére kerülve át, az „államérdeket", a stabilitást, a közjót, a hatékonyságot szolgálja. Az irányított választás az irányított demokrácia nélkülözhetetlen mechanizmusa lett.[109]

Hasonló irányú és értelmű folyamat volt a pártok alapítását és működését szabályozó törvény megváltoztatása: nem „a" demokrácia, hanem az irányított demokrácia – a gyönge államon és még gyöngébb civiltársadalmon alapuló – instabil oligarchikus modelljét segített átalakítani etatista-korporativista irányított demokráciává, *minden szinten* (gazdaságban, régiókban, médiában, politikában) *megtörve* az egymással vetélkedő, háborúzó vagy szövetkező oligarchikus klánok hatalmi ellenőrzését, befolyásolását, irányítását (megtörve, féken tartva, önmérsékletre kényszerítve, de nem megsemmisítve őket), fokozatosan minden szinten többé-kevésbé az állam, közelebbről *egy üzleti-politikai klánok fölötti elnöki hatalom* irányítása, ellenőrzése, befolyásolása alá vonva a politikai-hatalmi, gazdasági, tulajdonszerzési, információs és kommunikációs folyamatokat.

A politikai pártokról szóló 2002-es törvény kizárólag *politikai pártok* számára tette lehetővé a föderatív parlamenti választásokon való indulást, míg a társadalmi szervezetek, mindenfé-

108 Nem véletlen, hogy a politikaelméleti szakirodalomban általában *a decentralizált választási rendszert* tekintik a demokrácia szempontjából előnyösebbnek, mert eleve hiányzik belőle mindenféle Központi Választási Bizottság, tekintettel arra, hogy az esetek nagy részében a KVB a végrehajtó hatalom közvetett vagy közvetlen nyomása és befolyása alatt áll, ami fokozza a választások manipulálhatóságát, lévén a választások tisztaságán lényegében egyedül a KVB őrködik.

109 Lásd a választási demokrácia mechanizmusainak ellentmondásos átalakításáról bővebben: *Rosszijszkoje narodovlasztyije – razvityije, szovremennije tendencii i protyivorecsija.* Szerk.: A. V. Ivancsenko, Fond Liberalnaja Misszija, Moszkva, 2003.

le egyesületek ettől kezdve már csak helyi szinten indulhattak a választásokon. Ez is szűkítette valamelyest az oligarchikus klánok manipulációs lehetőségét. Még tovább: azzal a szándékkal, hogy mérsékeljék a politikai pártok financiális függését a különféle oligarchikus üzleti csoportoktól, a parlamentbe való bejutás esetén a pártok állami finanszírozásban részesültek, bárha ez az állami forrás nem is volt éppen bőséges, úgyhogy a magánforrásoktól való függést, a képviselők véleményének, szavazatának, olykor egész pártoknak a megvásárlását aligha lehetett vele kivédeni. De az oligarchikus magánérdek parlamenti képviselete most már – az új játékszabályok között – legalább *nem mehetett túl azon a határon, ahol az erős és minden politikai és gazdasági szereplőt függésben tartó elnöki hatalom megvonta a jól vagy rosszul felfogott, mindenesetre egyáltalán képviselt közérdek határait.* Hasonlóképpen a föderatív állam erejének növelését és az üzleti-politikai kulcsszereplők „lojalitási chartáján" alapuló irányított demokrácia rendszerszerű kiépítését, stabilizálását szolgálta a választási rendszert alapjaiban átalakító, 2007-től életbe lépő törvénymódosítás, amely az addigi vegyes rendszert – a pártlistás és az egyéni jelölést – teljes egészében pártlistás rendszerré alakította át. A kezdeményezés A. Vesnyakovtól, a KVB elnökétől származott, ő maga viszont az elnöki hivatal szócsöve volt. Nyilvánvaló, hogy sokkal könnyebb néhány nagy országos pártot és pártlistán bejutott, de jól felfogott egyéni érdekében a szavazási pártfegyelemnek engedelmeskedő képviselőt befolyás alatt tartani és kívülről irányítani, mint különalkuk sokaságát megkötni, olykor nehezen befolyásolható, fegyelmezetlen vagy kifejezetten ellenérdekű politikai-üzleti csoportokat képviselő egyéni képviselőkkel. Világos, hogy a pártlistás rendszerben a választóknak még kevésbé áll módjukban a parlament összetételének meghatározása, mint a vegyes rendszerben, csakhogy a választói akarat Oroszországban a vegyes rendszerben sem érvényesült sokkal jobban, hiszen még ha az egyéni körzetekben induló jelöltek egy része független volt is pártoktól, egyáltalán nem volt független az

oligarcháktól és ez utóbbi függés olykor még a pártfüggésnél is erősebb és a közjóra nézve végzetesebb volt.

Hasonlóképpen Visnyakov, a Centrizbirkom (KVB) elnöke kezdeményezte – az elnöki hivatal szándékaival nyilvánvaló összhangban – azokat a korlátozásokat, amelyek jelentősen csökkentették a politikai pártok és a választásokon induló politikai szereplők számát. Ettől kezdve a KVB döntötte el, hogy a választásról szóló törvényben meghatározott kritériumok szerint mely politikai szervezet minősül pártnak, vagyis milyen feltételek teljesülése esetén jegyeztetheti be magát politikai pártként, és ugyancsak a KVB határozta meg a választásokon való indulás feltételeit (kik, milyen politikai szereplők, milyen esetben vehetnek részt választásokon). A KVB-n keresztül ily módon a választások egész lefolyása az Oroszországi Föderáció elnökének ellenőrzése alá került és irányíthatóvá vált, anélkül, hogy a választásos demokrácián procedurális értelemben csorba esett volna.

A 2000-ben született *Törvény a politikai pártokról* jelentősen csökkentette a politikai piac szereplőinek számát. Ettől kezdve, ahhoz, hogy egy politikai pártot a választási listára felvegyenek, legalább 10 000 igazolt taggal kellett rendelkeznie. 2004-ben ezt a minimális párttaglétszámot ötszörösére emelték, ha tehát egy párt nem tudott felmutatni 50 000 igazolt párttagot, nem indulhatott a választásokon. Ezzel a korlátozással egyfelől azt akarták biztosítani, hogy az ad hoc pártok, pszeudopártok, vállalkozási pártok, blöffpártok tűnjenek el a választási kínálatból, másfelől pedig azt, hogy helyüket össz-szövetségi, vagyis országos tömegpártok foglalhassák el. Természetesen ezeket a nagy tömegpártokat – egy felülről irányított kétpártrendszer keretében – maga a hatalom hozta aztán létre (bár a „hatalom pártjával" szemben megtervezett, mérsékelt ellenzéki párt létrehozása, a többszöri nekirugaszkodás ellenére, még ma is várat magára: úgy látszik, a hatalom táborában senki nem lelkesedik igazán azért, hogy a hatalom ellenzékének szerepét játssza el, hátha túl jól sikerül neki vagy tényleg ellenzékként fogják kezelni). Nem hiába tiltották meg regionális pártok alakítását, és vonták meg a társadalmi szervezetek jogát, hogy indulhassanak a

helyhatósági és föderatív választásokon. Vagyis nem az indusztriális társadalomra jellemző tömegpártokról van itt szó, hanem olyan pártokról, amelyek a hatalom számára egy egész országot átfogó, olajozottan működő politikai struktúrát biztosítanak, amely bármikor hatékonyan mobilizálható választási és kampányfeladatokra. A választásokon indulók számának ezek a korlátozásai először még nem hozták meg a kívánt eredményt. 2003-ban az új szabályok szerint még több mint 40 pártot vettek föl a választási listára, többségükben kétségkívül olyanokat, melyeknek vajmi kevés közük volt a politikához, sokkal inkább kereskedelmi vállalkozások voltak. A jelentéktelen kispártok képviselőjelöltjei természetesen nem kerültek be a Dumába, de nekik nem is az volt a céljuk, hogy a politikát meghatározzák, hanem az, hogy kereskedjenek befolyásukkal, szavazataikkal; mások csak azért alakítottak pártot, hogy a szponzori pénzeket bezsebeljék, vagy saját politikai márkát vezessenek be a politikai piacra, majd eladhassák azt olyan politikusoknak vagy üzletembereknek, akik a regionális parlamenti választásokon indulnak; végül gyakran egyszerűen azért hoztak létre kispártokat, hogy a rivális nagypárt választási esélyeit gyöngítsék a választékbővítéssel. 2004-től azonban, mikortól az ötvenezres „párttagsági minimum" érvénybe lépett, a választási szereplők száma drasztikusan zuhanni kezdett. Ettől kezdve nem lehetett többé névleges – egy pártvezetőből, néhány tagból és pár regionális pecsétőrből álló – pártokat felvetetni a választási listára. Nem beszélve a 7%-ra fölemelt parlamenti küszöbről és a választási blokkok létrehozásának olyan mértékű megnehezítéséről, ami szinte fölért megtiltásukkal. Mindennek az lett az eredménye, hogy a politikai pártcsinálás és a választási cirkusz megszűnt jövedelmező – esetenként nagyon jövedelmező – üzleti vállalkozás lenni. Kezdetét vehette a hatalom föderatív tömegpártjának a megteremtése, amelynek így most már csak néhány közepes nagyságú és az elnöki hatalom iránt teljesen lojális ellenfele maradt, az igazi ellenfelek marginalizálódtak. Persze, az igazi ellenfelek és a középpártok is posztmodern PR-projektpártok voltak, amelyek a politikai piacon megjelenő – gyakran erősen manipulált, mesterségesen felkeltett vagy irányított – keres-

lettől függően mutattak más-más arcot, kínáltak más-más ideológiai portékát, hol az elnöki hivatal, hol valamilyen üzleti struktúra megrendelését teljesítve ezzel.

Ebben az esetben is azt látjuk tehát, hogy Oroszországban nem a demokrácia változott át nem-demokráciává, nem a demokráciából lett kevesebb, hanem az irányított demokrácia egyik, oligarchikus, fenntarthatatlan típusa alakult át egy másik, fenntartható, végső alapját tekintve változatlanul oligarchikus típusává; az oligarchikus szabadságok anarchikus állapota alakult át az ezeket a szabadságokat – tehát *nem* az addig épp az oligarchikus szabadságok miatt érvényesíthetetlen polgári szabadságokat – megnyirbáló állam rendjévé. Az elnöki hatalomhoz – nem annyira a személy, mint a föderatív állam hatalmához – lojális, azaz ezt a hatalmat maguk fölötti főhatalomként, döntőbíróként elismerő oligarchák között most már az állam által meghatározott pályákon és körülhatárolt terepeken folyhat a küzdelem a befolyásért, forrásokért, de az állam uralmi rendjét ez a küzdelem nem feszegetheti, a magáérdekek háborúja nem hatolhat be az „állam szívébe", nem hasítja ketté, nem oszthatja meg a föderatív központot: minden oligarchikus szereplő egyforma távolságban van és egyformán függ tőle, míg egymástól való függésük nagy mértékben csökkent vagy meg is szűnt.

Amikor a mérsékelt politikai nézeteket valló liberális szociológus, Jevgenyij Jaszin aggodalmasan a putyini irányított demokrácia fölé hajolva kiváló elemzésében ezt írja: „A jelenlegi Oroszországban a demokráciát fenyegető legnagyobb veszélyek: az adminisztratív erőforrásokkal való manipuláció; a választói akaratnak a választások kimenetelére gyakorolt alacsony hatásfoka; a politikai verseny hiánya és mindennek következményeként: a választói apátia és bizalmatlanság a demokratikus intézmények iránt",[110] akkor természetesen igaza van, de ehhez az igazsághoz elfelejti hozzátenni az igazság másik oldalát, hogy szó szerint ugyanezek a veszélyek fenyegették a demokráciát a tegnapi Oroszországban

110 Jevgenyij Jaszin: i. m., 138. l.

is, mindössze azzal a különbséggel, hogy ott a manipuláció, az adminisztratív erőforrások bevetése, a választói akarat eltérítése és meghamisítása, a valódi *politikai* verseny hiánya nem a központi állam túlhatalmából, hanem a központi állam gyöngeségéből és a magánérdeknek a közjóval szembeni korlátlan érvényesítéséből, az oligarchikus klánok túlhatalmából fakadt.

A pártokon, a parlamentarizmuson és a választási rendszeren kívül az irányított demokrácia a jogállamot is a végrehajtó hatalom ellenőrzése alá vonta. A demokratikus jogállam lényege – az autoritárius államoktól, a nem-jogállamoktól eltérően –, hogy a mindenki számára egyenlő törvények alapján független bíróság hozza meg az ítéleteket, nem pedig ilyen-olyan, mégoly magas rangú és mégoly rátermett főnökök belátásuk, tetszésük, netán jogérzékük szerint. Ha a hatalmon levőknek módjukban áll nyomást gyakorolni a bíróságok döntéseire, ha a törvényeket a hatalom szája íze szerint lehet értelmezni (pontosabban: csűrni-csavarni), akkor jogállamról aligha lehet beszélni. Nem kétséges, hogy ebben az értelemben az orosz állam – mint azt ma alkotmányjogászból lett harmadik elnöke, Dmitrij Medvegyev is lépten-nyomon elismeri és nehezményezi – elég távol áll attól, hogy jogállamnak lehessen nevezni. Az állam 2000 után e téren is egyre erősödő szerepe, a végrehajtó hatalom jól érzékelhető és bizonyos mértékig intézményesített nyomása az igazságszolgáltatásban végső soron reakció volt arra a helyzetre, amelyben az orosz államot azért nem lehetett jogállamnak nevezni, mert az igazságszolgáltatás kriminális struktúrák nyomása vagy ellenőrzése alatt állt, s mert az állam gyönge volt ahhoz, hogy garantálja a bírói hatalom önállóságát, korrumpálhatatlanságát. Az igazságszolgáltatás területén is azt látjuk, hogy az állam behatolása erre a területre nem valamiféle totalitárius párt terjeszkedéséből fakadt, hanem a hatalmi elitnek abból a jogos törekvéséből, hogy helyreállítsa az igazságszolgáltatás autonómiáját, megtörje az oligarchikus klánok ellenőrzését a jogszolgáltatás fölött. A jelcini irányított demokrácia azért nem lehetett jogállam, mert gyöngesége miatt képtelen volt garantálni a bírói hatalom függetlenségét, az igazságszolgál-

tatás és a kriminális korrupció szétválasztását, az egyenlő bánásmódot, a mindenkire egyformán vonatkozó törvények egyforma alkalmazását mindenkire. Ezzel szemben a putyini irányított demokrácia azért nem jutott el a jogállam szintjére, mert az állammal, állami erővel, nyomással – olykor az igazságszolgáltatásnak a végrehajtó hatalom által adott szabályos megrendelésekkel – szorította ki (vagy igyekezett kiszorítani) innen az oligarchikus és kriminális önkényt és korrupciót. A bíróságok így is, úgy is függő helyzetbe kerülnek, csak itt a magánönkénytől, ott pedig a közérdek nevében fellépő végrehajtó hatalom önkényétől függenek.[111]

111 „Az úgynevezett bírósági reformmal az üzleti hatalomról még csak-csak le lehet vágni a bírói hatalmat – írja Pjotr Orehovszkij –, de már a politikai hatalomról nem, éspedig annál az egyszerű oknál fogva, hogy miként azt magasan képesített jogtudósok nem egyszer megfogalmazták: *Oroszországban a bíróságok a politikai rendszer részei.* Amikor ezt az állapotot tarthatatlannak mondja valaki és kijelenti, hogy a bíróságoknak kívül kell lenniük a politikán, a válasz az, hogy igen, valóban ez lenne az ideális állapot, csakhogy ez az állapot még sehol a világon nem valósult meg. Vagyis, míg nálunk a bíróságnak a politikától való függetlensége, mondjuk 91%-ig teljesül, addig Nyugaton ez az arány 94%. Ezek szerint a Hodorkovszkij–Lebegyev ellen indított és a józan észt megcsúfoló újabb perek ebből a háromszázalékos pontkülönbségből adódnak, ami kétségkívül vigasztaló. [...] A bíróságoknak a politikai rendszeren kívül van a helyük. A politika a hatalom újraelosztásáért, az erőforrások lehető legnagyobb része fölötti ellenőrzésért folyó harc. A bírósági rendszeren belül ilyen harc nem létezhet, ami persze nem zárja ki, hogy a bírói testületen belül is folyhatnak karrierküzdelmeket, lehetségesek intrikák, rokon- és ellenszenvek. A bírósági rendszer egyetlen szintje sem lehet ennek vagy annak a társadalmi csoportnak az »érdekképviselete« és nem növelheti hierarchikus helyzetéből fakadó erőforrásait azáltal, hogy valamilyen módon más bíróságoktól vagy politikai szereplőktől erőforrásokat vesz el. [...] A problémát az jelenti, hogy Oroszországban a különböző bíróságok ugyanolyan ügyekben egészen eltérő ítéleteket hoznak. Épp ezért, függetlenül attól, hogy eközben milyen motívumok vezetik az egyes bíróságokat, hogy mekkora védettséget élveznek és anyagilag mennyire megbecsültek, lehetetlen függetlenségükről beszélni. Ugyanez a helyet a rendőrséggel. Ha egy és ugyanazon törvényt a moszkvai utcán kezükben zászlót lobogtató, de eltérő politikai meggyőződésű emberekre eltérő módon alkalmazzák, akkor a jogrend védelmét ellátó szervezetek a végrehajtó hatalomtól függenek. Márpedig, ha a rendőrség jogalkalmazó

Ebből a szempontból különösen jellemző a még 1991-ben – a „jogállam" szót elsőként szájára vevő szovjet pártfőtitkár – Gorbacsov által elkezdett bírósági reform sorsa, amely Jelcin alatt teljesen elsikkadt, Putyin alatt azonban – talán mert az ő politikai kísérete tele volt jogászokkal – újra elindult. A German Gref által vezetett Stratégiai Tervek Központja volt megbízva azzal, hogy dolgozzon ki egy olyan reformtervet, amelynek célja a bírói hatalom önállóságának és függetlenségének biztosítása. 2001 decemberében fogadták el az új BTK-t – ez lépett az 1960 óta érvényben levő BTK helyére – és egy sor módosítást *A bírói státusról*, *A bírósági rendszerről* és *Az Alkotmánybíróságról* szóló törvényekhez. Ezek alapján vezették be 2003-tól az esküdtszék intézményét, amelynek – ha a vádlott kéri – a különlegesen súlyos bűnügyekben kell kimondania a végső szót.

Ennél fontosabb és kétségkívül a jogállam felé mutató lépés volt, hogy 2004. január 1-jétől az ügyészségtől elvették azt a jogát, hogy saját hatáskörében letartóztatásokat és házkutatásokat rendeljen el: mostantól ehhez a bíróság végzésére volt szükség. 2003 végén, amikor a Főügyészség bekapcsolódott a JUKOSZ-ügybe, azt rebesgették, hogy a Főügyészségnek mint önálló intézménynek, sőt, egyes orosz jogászok szerint „negyedik hatalmi ágnak" befellegzett: vagy az Igazságügyi Minisztériumba fog betagolódni, annak egyik alosztályaként, vagy a bíróságok rendszerébe, mint vádhatóság, de a nyomozati munkát ettől kezdve a Belügyminisztérium Nyomozati Bizottsága vagy a Föderatív Nyomozati Iroda végzi majd (ez a kettősség az amerikai mintát követte volna). Sem ez, sem az nem történt meg végül is. Az ügyészség mint „negyedik hatalmi ág" függetlensége csakugyan fikció, csakhogy azért, mert mindinkább a végrehajtó hatalom hajtószíja vagy áttétele a bíróságokhoz: a főügyész egyebet sem tesz, mint hogy jogi alapot kerít az elnök és az Elnöki Hivatal kezdeményezéseinek, a bíróság pedig engedelmesen teljesíti, amit az ügyészség akar.

szervezetből jogalkotó szervezetté válik, akkor a jogállamnak annyi" (Pjotr Orehovszkij: *Nyezaviszimosztyi szuda i vertyikal vlasztyi.* http://www.polit.ru/author/ 2010/09/01/court.html).

Szubsztitucionalizmus

„Ami Putyin két elnöki ideje alatt bekövetkezett – foglalta össze tömören a lényeget Nyikolaj Petrov politológus, a Politikaföldrajzi Kutatások Központjának vezetője, a moszkvai Carnegie Központ tudományos tanácsának tagja –, egyetlen – következetes és céltudatos – törekvéssel jellemezhető: sikerült minden létező intézményt jelentős mértékben meggyöngíteni, az elnöki hatalom intézményét kivéve."[112] Csakhogy amilyen mértékben az egyes intézmények meggyöngültek, olyan mértékben váltak képtelenné sajátos funkcióik ellátására a politikai rendszerben. De még egy rendkívül erősen központosított elnöki hatalom sem lehet meg intézményes *közvetítések*, *áttételek*, *visszacsatolások* nélkül. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a hatalomnak *közvetlenül*, *minden területen*, *csak itt használható konkrét ismeretek nélkül* kellene a felmerült problémákkal és érdekcsoportokkal konfrontálódnia, az érdekkonfliktusokat kezelnie, a társadalmi folyamatokat mederben tartania. Ebből az következne, hogy – mint a szovjet politikai rendszerben – a legpartikulárisabb helyi konfliktus is közvetlenül az országos politika szintjére ugrana át, generalizálódna, ami pedig gyorsan felőrölhetné a központi hatalom és az ezt reprezentáló személy tekintélyét, folyamatosan destabilizálva a rendszert.

Hogy ez ne következzen be, az eredeti intézményeket – meggyengítésük, elsorvasztásuk, kiüresedésük mértékében – gyors ütemben helyettesíteni kellett *valami mással*. Így váltották fel fokozatosan az *igazi* vagy *eredeti* intézményeket *intézménypótlók és intézménypótlékok*. Nem az intézményes világban tátongó réseket, szakadásokat áthidaló, működési hiányosságokat és zavarokat kiküszöbölő, a létező intézményeket funkcionálisan korrigáló és kiegészítő *pótintézmények* ezek, hanem a létező, de túlontúl

112 Nyikolaj Petrov: *Rosszijszakaja polityicseszkaja mehanyika i krizisz.* http://www.polit.ru/lectures/2009/06/25/crisis.html

autonóm, a központi hatalomtól független intézmények helyére állított *intézménypótlók*. Az intézménypótlók a magát rendszerfölötti szintre helyező központi államhatalom számára arra szolgálnak, hogy minden szinten szinte mindent saját kezében tartson; hogy abszolút erőfölényben legyen mindenféle érdekcsoporttal szemben; hogy ellenőrzése alatt tarthasson minden érdekkonfliktust; végül pedig, hogy saját működésének legalább ebben az elkorcsosult formában valamilyen „visszacsatolása" legyen. Persze, az intézménypótlók – végtére is ezért hozzák létre őket – nem rendelkeznek semmiféle valódi *intézményi, politikai* és *logisztikai* önállósággal, semmiféle intézményes súllyal, saját, elkülönült hatáskörrel: pusztán az eredeti intézmények *fukcionális megfelelői*, nagyjából abban az értelemben, ahogy – mondjuk – a citrompótló a citrom vagy a kávépótló a kávé funkcionális megfelelője.

Az illiberális demokráciákban a szabadságszűkítés mértékében szűnnek meg vagy üresednek ki, válnak súlytalanná vagy merőben reprezentatívvá a túlzott hatalomkoncentrációt és a végrehajtó hatalom ellenőrizhetetlenné válását megakadályozó intézményes fékek és ellensúlyok. Helyükre különféle intézménypótlékok, intézményhelyettesítők – az institúciók helyére szubsztitúciók – lépnek, nemcsak a demokrácia spektákulumának biztosítása céljából, hanem a hatalom működőképességének fenntartása miatt is. Az ilyen rendszerekben gyakran még a pártokat is *pártpótlók vagy pártpótlékok, a parlamentet* is *parlamentpótlékok* helyettesítik.[113]

113 Ilyen például a kiépítés alatt álló magyar illiberális demokráciában a „nemzeti konzultációk" kvázi-intézménye vagy intézménypóléka, amely mintegy „igazi népi parlamentként" magasztosul fel a „pártok parlamentjével" szemben, hiszen itt – úgymond közvetlenül találkozik a „nép" az „első számú vezetővel", mintegy a pártok és hivatalnokok feje fölött, viszont a kamerák nyilvánossága előtt (a hatalom *átláthatóságának* követelményét és intézményes formáit a hatalom emberének televíziós *láthatósága* bizonyságával cserélve fel), hogy nép és vezetője legteljesebb összhangját demonstrálják. A „nemzeti konzultáció" orosz megfelelője Putyin mintha-közvetlen – ugyanis televíziós úton, az ország számtalan színhelyéről előadásban közvetített – sok órás „dialógusa" a néppel, amelyben az egyszerű nép az egyes helyszínekről, esetleg sms-ben, interneten kérdéseket intéz a politikai vezérhez és televíziós sztárhoz, ő pedig minden kérdésre közvetlenül, szellemesen, megnyugtatóan, keresetlen stílusban válaszol.

Az intézménypótlók nagyjából annyira különböznek azoktól, amelyeknek *helyettesítésére vagy kikapcsolására* létrehozták őket, mint hamisgyöngy az igazitól, mint imitáció az eredetitől. Nyikolaj Petrov előadásában egész sor példát hoz arra a sajátos intézménycserére, amikor egy létező és működő intézményt intézménypótlóval váltottak fel. Elsőül a Szövetségi Tanácsot (másként: a Föderációs Tanácsot) említi, amely az orosz parlament Felső Házának felel meg, és amelyet 1993-ban – a kis polgárháborút és a népi küldöttek szovjet parlamentjének egész korszakát lezáró új alkotmánnyal – hoztak létre az Oroszországi Föderációt alkotó szubjektumok, döntően a régiók érdekeinek önálló – az Alsó Házba, vagyis a Dumába szorított pártpolitika közvetítése nélküli – megjelenítésére. Miután azonban a Szövetségi Tanácsot 2000-ben úgy alakították át, hogy éppen ezt a funkcióját nem tölthette be többé, a regionális érdekek megjelenítésére intézménypótlót hoztak létre: az Államtanácsot. Az Államtanács – legalábbis összetételét tekintve – első pillantásra a jelcini Szövetségi Tanács örökösének látszik, hiszen a régiók vezetőiből tevődik össze. Csakhogy a rendszerben egészen más szerepet tölt be, mint amit elődje töltött be egészen 2000-ig. *Az Államtanács ugyanis lényegében nem más, mint az elnök mellett működő konzultatív tanács.* Semmiféle döntési vagy ellenőrzési kompetenciája nincsen, csak javaslatot tehet az elnöknek, aki aztán – belátása és érdeke szerint – megfogadja vagy nem fogadja meg azt. Így tehát a régi Szövetségi Tanácsnak mint intézménynek a konzultatív funkciói teljesülnek, viszont azok a funkciói, amelyek a hatalmi ágak elválasztását, az egész politikai rendszer hatékony működését biztosították, nem teljesülnek többé.

Hasonló a helyzet a parlament alsó házával, az Állami Dumával. Amikor világossá vált, hogy a parlament alsó háza egy sor funkciót, amelyet pedig az elnöki köztársaságban is a parlamentnek kellene betöltenie, mégsem tölt be, a Kremlben felmerült a Társadalmi Kamara ('Obscsesztvennaja Palata') létrehozásának gondolata.

A Kamarával ugyanaz a helyzet, mint az Államtanáccsal: egy sor ismert és olykor elismert ember vesz részt benne, a tényleges döntés és cselekvés minden lehetősége nélkül.

Hasonlóképp nem rendelkezik önállósággal, politikai súllyal, intézményesített fékező-ellenőrző-visszatartó funkcióval még egy olyan szolid testület sem, mint a Nemzetbiztonsági Tanács: ez is csupán az elnök mellett működő konzultatív tanácsadó testület, amelynek még esetleges szakmai-politikai ajánlásai vagy óvásai sem jelenhetnek meg önállóan a nyilvánosság előtt, kizárólag az elnök által meghozott rendeleteken és törvényerejű utasításokon keresztül érvényesülnek, már amennyire.

Jóllehet e *kvázi-intézmények* többsége sok évvel ezelőtt született meg, a legritkább esetben képezik a politikai rendszer alkotmányosan rögzített elemét, működésüket különféle ad hoc rendeletekkel és előírásokkal szabályozzák. Lényegében tehát az elnöki hatalom „kegyelméből" léteznek: ez a hatalom teremtette őket saját szükségleteinek kielégítésére, és ahogy teremtette, úgy bármikor meg is szüntetheti: ameddig szüksége van rájuk, működteti vagy használja őket, mihelyt nincs szüksége, létezésükről is megfeledkezik. Ebből következőleg semmiféle lehetőségük nincs az önálló felelősség- és szerepvállalásra, mondjuk arra, hogy alkalomadtán a végrehajtó hatalom valamilyen döntésével vagy gyakorlatával szemben foglaljanak állás. „Semmiféle elmozdulás nem figyelhető meg az utóbbi években az intézményesség erősítése, a politikai rendszer institucionalizálása felé – állítja Nyikolaj Petrov. – Az ilyen típusú rendszerben a hatalom intézményes átadása egyik politikai vezető kezéből a másikéba gyakorlatilag lehetetlen, mivel az elitek közötti megegyezések garanciáját nem intézmények jelentik, hanem egymaga az egyszemélyi vezető."[114] Ezen természetesen mit sem változtat az, hogy az egyszemélyi vezető a hatalmat olykor egyik kezéből a másikba teszi át, mondjuk – mint Putyin 2008-ban – saját elnöki kezéből saját kormányfői kezébe, miközben az elnök posztjára egy Putyin-helyettest, mondhatni egy pót-Putyint ültet, hogy a hatalmi rendszernek ezen a nagyon látható helyén bekövetkezett megüresedést egy semmiféle tényleges hatalmi súllyal nem rendelkező, mindenben az egyszemélyi vezetőnek engedelmes, pótszeméllyel tüntesse el, miközben nem sérül a demokratikus látszat.[115]

Az így felépített és működtetett hatalmi rendszer legnagyobb gyöngeségét a visszacsatolási mechanizmusok gyöngesége vagy hiánya jelenti. Mivel így vagy úgy kikapcsolja a független intézményeket, vagy – mint fentebb láthattuk – a végrehajtó hatalom által teremtett, e hatalmat igazoló, kiszolgáló, reprezentáló intézménypótlékokkal helyettesíti őket, nagymértékben ki van szolgáltatva a tudatlanságból, felkészületlenségből, tehetségtelenségből, önelégültségből, túlteljesítő buzgalomból, hatalmi arroganciából fakadó – Nyikolaj Petrov politológus szép szavával – idiotizmusnak és a politikai idiótáknak. Az ellenőrizhetetlen hatalom, az ő különleges elvárásaival (nem a szaktudást, a hozzáértést és a tehetséget, hanem a hűséget és engedelmességet várja el minden „teremtményétől"), és különleges korrupciós lehetőségeivel úgy vonzza az idiótákat, mint lépes méz a darazsakat. Általánosságban is igaz, hogy rendkívüli időszakok és rendkívüli egyéniségek kivételével nem a társadalom legképességesebb és legerkölcsösebb tagjai mennek politikai pályákra s

114 Uo.

115 Medvegyev, bármit képzelnek és írnak arról, hogy ő Putyinnal szemben valami mást – valami „jobbat" – képvisel, ténylegesen semmivel sem bír *ma* nagyobb befolyással, ellensúllyal, több hatalommal, mint tegnap, amikor Putyin egyik legfőbb tanácsadója és bizalmasa volt, és – tegyük hozzá – meg sem fordul a fejében, hogy ilyen hatalommal rendelkezhetne, hogy bármiben is Putyin politikai ellenlábasaként lépjen fel. Az orosz elnök szerepkörében is ugyanaz maradt, ami volt: tanácsadó és bizalmas, aki – meg kell adni – bizonyos rátermettséggel, és – mint Putyin néhai fő-fő piárfelelőse – kellő hozzáértéssel játssza el, illetve mediatizálja az orosz elnök tekintélyes szerepkörét, ügyelve arra is, hogy érvényesüljön a Putyinnal egyeztetett munkamegosztás, s hogy az új elnöknek (a pótelnöknek vagy elnökpótléknak) saját, összetéveszthetetlenül egyéni arculata is legyen. Ámde ki kételkedhetne benne, hogy Oroszországban mindmáig Putyin az egyszemélyi vezető, ő maga az egyetlen hatalmi intézmény, Medvegyev az elnöki poszton ugyanúgy helyettesíti csupán őt, ugyanolyan pótlék csupán (pót-Putyin), ahogyan az intézményeket helyettesítik az elnöki hatalomba integrált, semmiféle politikai önállósággal nem rendelkező intézménypótlékok.

maradnak meg a politikai hatalomban, de még ha egytől egyig azok lennének is: az ellenőrizetlen hatalom korrumpáló ereje akkora, hogy erkölcsileg a legjobbakkal is rövid úton végez (a még náluk is jobbak viszont hamar kihullanak a rendszerből: vagy perifériájára kényszerülnek, vagy kivonulnak, kimenekülnek, kiüldöztetnek belőle). Így hát, amikor „a" hatalom embere méltatlankodva beosztottaira mutat: „idiótákkal vagyok körülvéve", akkor nem árt emlékeztetni őt: „de hisz te magad vetted körül magadat velük!" Hiszen az idióták – a lelkes idióták, a színlelt idióták, a hasznos és kártékony idióták – száma mindig egyenes arányban növekszik a hatalom idiotizmusával, ami viszont koncentráltságának mértékével korrelál.

A modern társadalom politikai „idegrendszerében" a közügyek sikeres vitelét meghiúsító, még a hatalom legjobb szándékait is keresztülhúzó kártékony „hülyeség" ellen döntően három visszacsatoló mechanizmus védheti meg a végrehajtó hatalmat: a független tömegmédiumok, a független parlament és a szabad választások. Ismeretes, hogy 2000-ben, az orosz „szavazófülkék forradalmát" követően, mikor az orosz nemzet még egyszer összeszedte maradék életerejét és visszaszerezte külső és belső szuverenitását, az új „forradalmi" hatalom első dolga volt a független tömegmédiumok állami ellenőrzés alá vonása. Kétségtelen, hogy a jelcini rendszerben a tömegmédiumok függetlensége csak az államtól való függetlenséget jelentette. Ez azonban vajmi kevéssé érződött az államba fészkelődött, az állami erőforrások kisajátításáért folyó hatalmi harcban éppen saját tömegmédiájával részt vevő, a nyílt zsarolás, a lejáratás, rágalmazás, ellehetetlenítés teljes eszköztárát bevető oligarchikus klánoktól való függés viszonyai közepette. Csakhogy az új uralmi elit nem azért fejtette le az államról a kriminális-kleptokratikus klánokat, hogy szabad kezet adjon az újságíróknak és sokfélévé válhasson a sajtó, hanem azért, hogy az állam telepedhessen az oligarchák helyére, megszüntetve ezzel még a média *oligarchikus sokféleségét is.* A független média – legalábbis a hatalmi szempontból legfontosabb: a tömegmédia – mint erős visszacsatoló, a hatalmat a

nyilvánosság ellenőrzése alatt tartó mechanizmus megszűnt működni, lényegében a végrehajtó hatalom ellenőrzése alá került és jószerével az intézményes sajtószabadságot is sajtószabadságpótlékok helyettesítik.

„A második erős védőrendszer az idiótákkal szemben, melyet Oroszországban lebontottak, a parlament – mondja Nyikolaj Petrov. – A parlament mint különféle társadalmi-gazdasági csoportok érdekeinek játéktere, ahol a társadalomban zajló viták megjelenhetnek és ezen keresztül az egyes érdekeket súlyuk szerint lehet mérlegelni döntésekkor. A végrehajtó hatalom birtokosai egy-egy konkrét esetben könnyen esnek abba a tévhitbe, mennyivel könnyebb volna keresztülvinni egy-egy reformot, beleértve a modernizációs reformokat is, parlament nélkül, vagy egy olyan parlamenttel, amelyet a végrehajtó hatalom ellenőriz. Csakhogy a tapasztalat azt mutatja: mihelyt elpárolog a látszólag sikeres előrenyomulást rövid távon kísérő eufória, a parlamentnek mint a végrehajtó hatalmat korlátozó, ellenőrző, vele szemben szüntelenül akadékoskodó intézménynek a kiiktatása vagy önállóságának megszüntetése, az egész politikai rendszer működőképessége szempontjából végül is sokkal több bajjal, mint előnnyel jár."[116]

A harmadik fontos védelmi rendszer az idiótákkal szemben, amelyet Oroszországban lényegében ugyancsak nagyrészt lebontottak (bár – az igazság kedvéért jegyezzük meg – a bontási munkálatok nem 2000-ben, hanem legalább 1996-ben, Jelcin másodszori elnökké választásakor vették kezdetüket), a szabad választások és a napirendre került, mindenkit érintő társadalmi ügyekben kiírt népszavazások intézménye volt. „A végrehajtó hatalom azt a tévképzetet táplálja magában, hogy választások nélkül – vagy a választások megfelelő manipulálásával – könnyebbé válik a dolga, „miközben mindinkább ahhoz a sportolóhoz kezd hasonlítani, aki tréningezés és versenyzés nélkül akarja megőrizni a formáját, és persze igen gyorsan elveszíti azt, ami főképpen kritikus hely-

116 Uo.

zetekben, válságok időszakában helyzetekben mutatkozik meg látványosan."[117] Valóságos választások nélkül a hatalom a legfontosabb visszacsatoló mechanizmusát veszíti el, aminek következtében elbizonytalanodik az emberekkel való kapcsolata és megszűnik a realitásérzéke is. A „hatalommenedzserek" számának növelésével ezt a veszteséget nem lehet ellensúlyozni. Nincs az a menedzser, aki a hatalom szférájában visszacsatolás nélkül hatékony tudna lenni. Kapkodva követik egymást a kontraproduktív döntések, amelyek nemcsak a társadalomnak ártanak, hanem a hatalom stabilitását is kikezdik. *Az a végrehajtó hatalom, amelynek nem kell kitennie magát sem a nyilvánosság, sem a független média, sem a parlament ellenőrzésének és kritikájának, sem a valóban szabad választások kockázatának, nemcsak süketté és némává válik, de kizárólagos függésbe kerül a maga által hűségi-közelségi alapon delegált, kinevezett, a független intézményekre ráerőszakolt, felfelé lakájként hajbókoló, lefelé a hatalom satrapájaként taposó embereitől, akik nem az ellentmondások, bajok nyilvánosságra hozatalában, nem a helyi érdekek megjelenítésében és képviseletében, hanem saját helyük, pozíciójuk, állásuk megtartásában érdekeltek, és így semmiféle valóságos visszacsatoló szerepet nem töltenek be a központi hatalom, a végrehajtó hatalom számára.*

A következő visszacsatolási, és ennyiben védelmi rendszer, amelytől a „hatalmi vertikum" helyreállítását elsőrendű feladatának tekintő központi hatalom – a föderáció széthullását feltartóztatandó, a regionális elitek szeparatizmusát és szuverenizációs furorját leszerelendő és a regionális kleptokráciákat megtörendő – megfosztotta magát, a regionális vezetők, vagyis a kormányzók közvetlen választása volt. A közvetlen választásról a *kinevezéses rendszerre* való áttérés azt jelentette, hogy bár a régiók és önkormányzatok hivatalaiban ugyanazok az emberek ültek, akik azelőtt, most már kizárólag a központi hatalomtól függtek, teljesítményüket nem a helyi társadalom mérte meg, hanem a központi hatalom értékelte. A központi hatalomtól nagymértékben

117 Uo.

független, saját választási legitimációval rendelkező kormányzók korábban bizonyos védelmet jelentettek a központi hatalom idiótáival szemben, amennyiben kiszűrték vagy feltartóztathatták a technobürokraták civilizátori „hülyeségeit". Ekkor ugyanis is még hatalmukban állt eldönteni, hogy a felülről, a hatalmi központból érkező utasításokat mechanikusan, teljes egészében végrehajtják-e, vagy csak részben, esetleg egyáltalán nem hajtják végre, netán halogatják, elszabotálják a végrehajtásukat, megpróbálják azokat a maguk szája íze szerint átértelmezni és a régió szükségleteihez hozzáigazítani. A regionális vezető tisztában volt vele, hogy teljesítményét hivatali ciklusának végén a választók fogják megítélni, ők pedig azt nézik, hogy kormányzása a régió számára mit hozott, mennyire volt hatékony és eredményes. A *választott* kormányzót felülről nem lehetett leváltani csak azért, mert – saját hatalmi és/vagy gazdasági, illetve az egész helyi társadalom érdekében – negligálta a központ általa indo-kolatlannak vagy ésszerűtlennek ítélt utasításait, bízva benne, hogy az élet majd úgyis helyre tesz mindent, megmutatja, kinek volt igaza. A 2000 utáni kinevezéses rendszerben viszont, amikor minden egyes kormányzó már csak a kremli végrehajtó hatalom vertikumába integrált hivatalnok, egészen más kritériumok határozzák meg a kormányzói teljesítmények elismerését. Az a kormányzó a legjobb, következésképpen annak a helye és helyzete a legbiztosabb, aki a leggyorsabban, legpontosabban, legszolgalelkűbben hajtja végre a föderatív központ utasításait, függetlenül attól, hogy a régióban ténylegesen mi a helyzet, azt az esetet kivéve, ha a régióban netán szociális lázadás tör ki, tömegelégedetlenség mutatkozik vagy emberi mulasztásból katasztrófa, súlyos baleset következik be, hisz ebben a rendszerben minden helyi ügy generalizálódik és a felelősséggel együtt felpörög a központi hatalom szintjére. Ilyen esetekben a központ igyekszik a bajt „partikularizálni", vagyis az „idióta" (hozzá nem értő, korrupt, stb.) kormányzó (a kormányzó pedig saját „idióta" beosztottai) nyakába varrni, míg a központi hatalom képviseletében az elnök – újabban a kormányfő – maga lovagol a megmentő „jó király" szerepében a

helyszínre vagy valamelyik híres „lovagját" küldi a központból maga helyett. A jó kormányzó régiójában mindenesetre nem történik semmi, nincsenek események, és ő mindent elkövet azért, hogy ne is legyenek. Még akkor sem, ha vannak.

Nyikolaj Petrov végezetül, de egyáltalán nem utolsósorban még egy visszacsatolási mechanizmusról beszél, amely a végrehajtó hatalom számára némi védelmet nyújthat saját idiótáival és saját intézményi idiotizmusával szemben, de amely a túlirányított demokrácia putyini rendszerében szintén leépülőben van: a civiltársadalomról van szó, mindenekelőtt azokról az autonóm nem-kereskedelmi szervezetekről, amelyek mindenkor *független információs forrásokként szolgálhatnak a hatalom számára.* Ezek a szervezetek ugyanis „nemcsak a társadalmat informálják a hatalom viselt dolgairól, de magát a hatalmat is tájékoztatják egyes szegmenseinek működéséről, helyi szinten éppúgy, mint a politikai gépezet működésének egyéb területein. Ilyen független információs források híján, különösen egy olyan helyzetben, amelyben független tömegmédiumok sincsenek már, a hatalom meg van fosztva a hatékony döntések legfontosabb előfeltételétől: a hiteles és pontos információk operatív áramlásától".[118]

Mivel ennek a független információs forrásnak a hiányát a hatalom is megérzi, a valóságos civiltársadalmi intézményeket is saját intézménypótlékaival próbálja helyettesíteni. Éppen akkor, amikor a tömegmédiumok és a civiltársadalom mint alternatív információs források megszűntek létezni, hiányuk pótlására megjelentek az úgynevezett társadalmi fogadóirodák/panaszirodák ('obscsesztvennije prijomnije'). A társadalmi fogadóirodák ötlete a 2000-es évek elején merült fel: a központi hatalom így akart volna információt szerezni a helyi és regionális hatalom visszaéléseiről. (Hasonló jellegű irodák egyébként egyszer már léteztek a szovjet korszak utolsó szakaszában.) Az ország 3000 járásában és városában, tehát minden egyes önkormányzati egységében felállították ezeket a fogadóirodákat, melyek a régiók – és a kormány-

118 Uo.

zók – fölé emelt *hét* új közigazgatási-territoriális egység élén álló teljes jogú elnöki megbízottak (*polpredek*), illetőleg a szövetségi főinszpektor alá tartoztak. Az irodák a rájuk szabott feladatok egy részével meg is birkóztak: megkönnyítették például a kompromatok – lejárató célzatú vagy bűnvádi eljárás megindítására alkalmas anyagok – gyűjtését a helyi hatalom képviselői ellen. Mikor azonban pár év alatt a hatalmi vertikum helyreállt, a Kreml már nem látta értelmét az effajta országos információgyűjtésnek, úgyhogy a projekt megvalósítása félbeszakadt. Jelenleg az eddigi társadalmi fogadóirodákat a Jegyinaja Rosszija – a „hatalom pártja", vagyis a politikai párt intézményét *helyettesítő műpártok, pártpótlók* legnagyobbika – *elnökének* fogadóirodái váltották fel, amelyekben vegyes mechanizmus működik, lévén, hogy a kormányzóknak – mármint a Jegyinaja Rosszija megannyi derék tagjának és parlamenti képviselőjének – is van fogadóidejük. Ezek a fogadóirodák azonban inkább a mintha-állampárt kampánycéljait szolgálják már, semmint a feljelentés-szagú információgyűjtést és a helyi hatalom zsarolás-szagú fékentartását a központból.

A politikai pártok ugyancsak nem tölthetik be a túlirányított demokrácia rendszerében visszacsatoló funkciójukat a végrehajtó hatalom számára, amely saját képére és hasonlatosságára igyekszik átformálni minden pártot, amelyet a hatalom közelébe enged, amelyek pedig ilyen módon átformálhatatlanoknak bizonyulnak, azokat hol finomabb, hol durvább módszerekkel kirekeszti abból a körből, amelyben minden párt – színétől, retorikájától, ideológiájától, programjától függetlenül – a *pártok fölötti hatalom reprezentációja és eszköze.* Nyikolaj Petrovnak talán igaza van abban, hogy a pártot mint sajátos politikai intézményt nem váltották fel különleges, nem-párt jellegű intézménypótlók (bár a társadalmi fogadóirodák intézménypótléka eredetileg magában foglalta azt a populista elképzelést is, hogy ezek a „közvetlenül" a nép hangját, véleményét, akaratát közvetítő szervezetek a pártok alternatívái is lehetnek), csakhogy jelenleg a Dumába bekerült minden egyes párt úgy is felfogható, mint önmaga helyettesítője, ha ugyan nem eredetileg is valaminek

a pótlására hozták létre (mint a Jegyinaja Rossziját) vagy valaminek pótlására használják fel (ahogy a valóságos parlamenti ellenzék pótlására használják ma fel az LDP-t, vagyis a Zsirinovszkij-pártot és az OKP-t, Zjuganov kommunista pártját).

A pártrendszer tekintetében a Kreml eleinte arra törekedett, hogy egyszerűen ellenőrzése alatt tartsa a politikai mező egészét. A legkülönfélébb erők működtek ezen a mezőn, de különösebb nehézség nélkül megállapodásra lehetett jutni a teljesen lojális, mégis viszonylag önálló politikai vezetőkkel. Később a Kremlben felülkerekedett az az elképzelés, hogy a Jabloko, az SZPSZ ('Szojuz Pravih Szil' – Jobboldali Erők Szövetsége), a Rogyina vezetőivel való egyezkedésnél és megállapodásra jutásnál sokkal egyszerűbb olyan politikai formációkat létrehozni, amelyek eredendően a hatalom ellenőrzése alatt állnak.[119] „Az még csak a kisebbik baj lett volna – mondja Nyikolaj Petrov –, hogy a politikai pártokat kezdték lombikban előállítani, ha azután a politikai rendszerben valóságos szerepük lehetett volna a döntések előkészítésében és valóságos felelősséget kellett volna vállalniuk a meghozott döntésekért. Csakhogy nem így történt: a politikai pártok jelenleg a hatalom szervei és a társadalom között semmiféle visszacsatoló funkciót nem töltenek be. Sem az emberek, sem az eszmék szabad versengéséről nem lehet beszélni ezekben a pártokban. Nem biztosítják a társadalmi csoportok érdekeinek kiegyensúlyozását a döntések meghozatalakor. Még arra sem képesek, hogy biztosítsák a megfelelő tömegtámogatást a hatalom döntései számára, amire pedig a hatalomnak különösen válságos időszakokban nagy szüksége volna. Arról már nem is beszélve, hogy nem képesek a társadalmi aktivitást parlamentáris mederbe terelni, ami pedig létfontosságú olyankor, amikor tombol a válság."[120]

119 Igaz, a nacionalista *Rogyina* – szemben a másik két említett párttal – már részben a Kreml politikai teremtménye volt – arra szolgált, hogy a „hazafias" érzelmű szavazók egy részét elcsábítsa a kommunistáktól –, de kissé kellemetlen teremtmény, amely esetenként túl messzire ment a nacionalista, sőt, etno-nacionalista kardcsörtetésben.

120 Uo.

IV. Militokrácia

A hatalom Jelcin alatt kialakult és működésképtelen *régensi típusú* rendszerének (mely szerint Jelcin *régne, mais non gouverne pas*) lebontása és a politikai rendszer átalakítása eleinte csak csillapította, majd teljesen megszüntette azt permanens krízist, fél-interregnumot, amelyet a föderatív *állam-központ* és az államra rátelepedett, az állami forrásokat minden módon és eszközzel magukhoz vonó, az állami tulajdon tortáját folyvást újraszeletelő *oligarchikus klánok* és *regionális kiskirályok* közötti, olykor nyílt háborúskodásba átcsapó huzakodás és viszály idézett elő.

Az oligarchikus-bürokratikus szétirányított demokrácia

A *de facto leválthatatlan kevesek* által kívülről irányított demokrácia Jelcin alatt kialakult, *oligarchikus magánérdekek* uralta anarchikus modelljén a putyini „rendteremtés" csak annyiban változtatott, hogy a „militokratikus" elem (az úgynevezett 'szilovik'-ok) tömeges bevonásával megfegyelmezett, ellenőrzés alatt tartott, egyedül a végrehajtó hatalomnak alárendelt, központosított állami bürokrácia kezébe tett le minden tényleges hatalmat, az oligarchákat pedig – attól függően, mennyire hajlottak az új játékszabályok elfogadására – többé-kevésbé egyenlő távolságra tolta az államhatalomtól. Akik az új játékszabályokat (lényegében: az elnöki hatalom által meghozott döntések és politikai stratégia *oligarchikus felülírhatatlanságát*) bármilyen okból nem (vagy nem időben) fo-

gadták el, azokat valamivel még ennél is távolabbra tolta: egyeseket az ország határain is túlra, másokat a szabad élet határain túlra – egészen a börtöncelláig. A hatalom gyakorlása, a döntések meghozta azonban változatlanul kevesek – lényegében az állam legfelső szintű hivatalnoki kara, a csúcs-bürokrácia és az üzleti csúcselit – kezében összpontosult – Putyin kikezdhetetlen fősége alatt. Mint a gazdasági-politikai folyamatok fölötti végső hatalmi kontroll képlete ez többé-kevésbé minden polgári demokráciára jellemző, nem mellékes azonban, hogy a képlet hogyan valósul meg: mekkora autonómiát enged az állampolgároknak és a gazdasági és civiltársadalmi szervezeteknek; mennyire maradnak meg vagy épülnek ki a kölcsönös kontroll politikai és társadalmi mechanizmusai a képviseleti hatalom rendszere és a társadalom között, ezen belül működik-e a hatalom fékjeinek és ellensúlyainak rendszere; érvényesül-e az üzleti élet szabadsága, az egyesülés és szólás szabadsága, a sajtó vagy általánosabban: a média függetlensége?

Oroszországban nem jött létre erős civiltársadalom, jószerével a „szabadon lebegő" értelmiség, az írástudók mozgalmai és mozgolódásai helyettesítették ezt, a „másként gondolkodók", a „politikai eretnekek", a mindenkori hatalom „erkölcsi opponenseinek" változatos szerepkörében. Ez a „civiltársadalmat helyettesítő" értelmiség azonban 1991-től, különösen pedig 1993-tól kezdődően részben fölszívódott a hatalomba (Jelcin politikai kísérete még tele volt értelmiségiekkel, egykori disszidensekkel és másként gondolkodókkal), részben fölszívta az oligarchikus klánok és az állami bürokrácia által ellenőrzött médiapiac, részben pedig marginalizálódott, kivonult, visszavonult, kivételképpen pedig extremista politikai szektákban fejezte be pályafutását, alig keltve figyelmet, s ami azt illeti: inkább a régi disszidensek és rendszerkritikus másként gondolkodók *paródiájaként*, sőt, olykor bizony kifejezetten „megélhetési disszidensként", azaz ilyen-olyan megrendelőknek dolgozva és saját nevével hitelesítve a kétes értékű politikai árut; vagy a botránypolitizálást használva fel olcsó piárként más jellegű termékei (főleg irodalmi művek) piacra viteléhez.

Az oligarchikus klánuralom mindenesetre *policentrikus* jellegű volt, míg Putyin – a „hatalmi vertikum" helyreállításával, az állam legitim monopóliumainak visszavételével, minden hatalomnak a föderatív centrumba összpontosításával, a regionális kiskirályok megtörésével és az oligarcháknak a központi államból való „kiűzésével" – szükségképpen *monocentrikus* irányba húzta az irányított demokrácia rendszerét. Putyin, a hatalomra kerülését követő években az összes *rivális* hatalmi központot így vagy úgy – kerülve a nyílt konfrontációt, inkább tárgyalásos úton, valamilyen egyetértésre törekedve – igyekezett a föderatív központ (az elnöki hatalom) ellenőrzése alá vonni.

Az 1993 végétől kiépülő Jelcin-rendszerben az elnöki hatalomtól független, vele rivalizáló, gyakran az oligarchikus klánok érdekeit közvetítő nyomásgyakorló erőközpontokká váltak: az Állami Duma, a Szövetségi Tanács, a regionális elitek, a kormány, a pártok közül az Oroszországi Kommunista Párt, a demokratikus ellenzék pártjai, a biznisz-elit, az oligarchikus ellenőrzés alatt álló tömegmédiumok. Ezek 2000-től egymás után vesztették el függetlenségüket az államtól vagy nyomásgyakorló képességüket az államra. A politikai rendszer egy központból vezérelt, monocentrikus és monolitikusan bürokratikus lett (egyes elemzők a putyini típusú irányított demokráciát egyenesen a „bürokrácia ellenforradalmának", „bürokratikus restaurációnak" nevezik). Így jutott az orosz állam megint cseberből vederbe. Hiszen a többközpontúságból önmagában nem következik egy rendszer irányíthatatlansága, nem következik a permanens káosz. Ez inkább a szóban forgó független hatalmi központok *hatalmának* természetéből és nagyságából következik: az új orosz állam rendjére, elemi közszolgálati, szociális, biztonsági, igazságszolgáltatási funkcióinak teljesítésére nézve nem a hatalom többközpontúsága, a föderáció szubjektumainak önállósága vagy a hatalmi ágak szétválasztása, és nem is a politikai és kulturális pluralizmus jelentett veszélyt, hanem a minden állam fennmaradása szempontjából döntő fontosságú monopóliumokat kikezdő, minden hatalmi ágba és intézménybe beférkőző, kriminális és kleptokratikus klá-

nok autonómiája és oligarchikus pluralizmusa, amely felőrölte az állam belső szuverenitását, zűrzavarhoz, a közösségi erőforrások eltulajdonlásához, általános elszegényedéshez és hanyatláshoz vezetett. Ilyen értelemben – mint rendesen – az illiberális, szabadságszűkítő demokrácia az erőtlen és az állam erőforrásait rosszul felhasználó liberális demokrácia zavarainak büntetése volt.

Az oligarchikus pluralizmus, az állandó zűrzavar, az államgyengeség megszüntetésére Putyin és etatista módra modernizáló csapata nem tudott jobbat kitalálni, mint mindenféle többközpontúság megszüntetését, az oligarchikus policentrizmusnak bürokratikus monocentrizmussal való felváltását. Így most már a sok versengő, viszálykodó, háborúzó regionális kiskirálytól, oligarchikus klántól való sokféle függést egyetlen függés váltotta fel, amely a gazdasági, politikai, kulturális élet összes szereplőjét – áttételesen vagy közvetlenül – az állam hajtószíjára fűzte fel és pár év alatt egyetlen bürokratikusan hierarchizált irányítási rendszerbe integrált mindent és mindenkit, csúcsán a Főadminisztrátorral vagy Egyszemélyi Vezetővel áll[121].

121 Tegyük hozzá, hogy a legfelső döntéshozatal egyszemélyi rendszerét Jelcin vezette be a régi szovjet testületi döntéshozatalt felszámolva. A szovjet politikai hierarchia csúcsán ugyanis – minden látszat és általános vélekedés ellenére – nem az egyszemélyi vezető állt, hanem az állampárt csúcshivatalnokaiból (az apparátcsikokból) álló kollégium: a Politikai Bizottság, belső erőviszonyaival, melyekkel a főtitkárnak számolnia kellett. A Főtitkár személyi hatalma – ha változó mértékben is, és legalábbis 1953 után – mindenképpen korlátozva volt valamelyest, egész egyszerűen azzal, hogy nem kerülhette meg ezt a testületet, hogy valamilyen (akár informális) módon, meg kellett szereznie támogatását, vagyis nem hozhatott bármikor bármilyen döntést. A határozatokat testületileg, szavazással fogadták el. Mármost Jelcin alatt a stratégiai döntéseket – a különféle informális érdekcsoportok felől az elnökre nehezedő nyomás alatt – személy szerint egymaga hozta meg, ezért is dominált ezekben a jelcini döntésekben a rögtönzés, váratlanság, következetlenség, szeszélyesség. Putyin ehhez képest az egyszemélyi vezetés elvét „csapatkapitányként" gyakorolja, a döntéseket ő hozza, de előzetesen mindig egyeztetve bizalmasaival, kikérve a szakpolitikusok javaslatait és véleményét.

A bürokratikus-militokratikus túlirányított demokrácia

Putyin az állam visszaerősítését egy másfajta uralmi rendszer kiépítésével hajtotta végre. Ebben a rendszerben minden láncszemet ő maga tart a kezében, vagy közvetlenül is, vagy az egyes láncszemekhez intézményesen hozzárendelt közvetítő kapcsokon ('insztyitut poszrednyikov') keresztül. Putyin – Jelcintől eltérően – sohasem zárkózott el a hatalomüzem adminisztratív gépezetének irányításától, nem engedte át az elnöknek kijáró hatalmi jogosítványokat régenseknek és kegyenceknek, mint Jelcin, ami végül is azt eredményezte, hogy a föderatív hatalom feje elvált a föderatív hatalom politikai testétől. Ezért is kezdte Putyin az általa „hatalmi vertikumnak" ('vertyikal vlasztyi') nevezett alá-fölérendeltségi hierarchia helyreállítását az elnök személyi hatalma és a különféle hatalmi intézmények és központok (Elnöki Hivatal, Kormány, Állami Duma, Szövetségi Tanács, Államtanács, üzleti szféra stb.) között közvetítő *kurátorok* rendszerének kiépítésével. A közvetítő funkciókat *vagy* maguk a szóban forgó intézmények vezetői töltötték be (a kormányzat esetében például a kormányfő, a parlament mindkét háza esetében a házelnökök), vagy az Elnöki Hivatalban (az elnöki „kormányzatban") erre vagy arra az intézményi területre szakosodott hivatalnokok (a „kurátorok"). Az elnök és a régiók kormányzói között a *polpredek* – az elnök teljes jogkörrel felruházott képviselői – közvetítettek, illetve még az Államtanács elnöksége; az elnök és az üzleti szféra között különféle, erre a feladatra informálisan felkért szervezetek vezetői: a Kereskedelmi és Ipari Kamara ('Torgovo-Promislennaja Palata' – TPP), élén az ex-miniszterelnök Jevgenyij Primakovval[122] és az Ipa-

122 Primakov a közelmúltban – idén februárban – megvált 2001 végétől betöltött tisztétől. A kamara új elnöke, Primakov addigi helyettese Sz. Katirin lett.

rosok és Vállalkozók Oroszországi Szövetsége (RSZPP), élén az SZKP KB egykori titkárával, a később szintén nagyvállalkozóvá lett Arkagyij Volszkijjal.[123]

Az új közvetítők rendszere, csakúgy, mint egész új szubordinációs hatalmi szintek kiépítése a végrehajtó hatalom feje – az elnök – személyes hatalmának szintje és az egyes hatalmi ágak, gazdasági és politikai intézmények között az egész politikai test egységesítését és központosítását szolgálta. A stratégiai döntések a legfelső szinten születtek és születnek: egyrészt formalizáltan, az *5 állandó*[124] és *19 rendes tagból* összetevődő Nemzetbiztonsági Tanácsban ('Szovjet Bezopasznosztyi'), melyet még Jelcin alatt hoztak létre, és az állami és kormányzati kulcspozíciókat elfoglaló tisztségviselőkből áll (ezek az államapparátus vezetői, az ideológiai és gazdasági szféra kurátorai, a kormányfő és a kormányfőhelyettesek, az erőhatalmi minisztériumok vezetői, a külügyminiszter, az Állami Számvevőszék elnöke, a parlament elnökei, a kulcsfontosságú régiók vezetői). Az erőhatalmi ágak képviselőinek túltengése a Nemzetbiztonsági Tanácsban Jelcin alatt kezdődött (1993-ban, az októberi „kis polgárháború" után arányuk majdnem 43%-ra nőtt, 1999-ben pedig már meghaladta a 46%-ot). Kimaradtak viszont Jelcin alatt a Nemzetbiztonsági Tanácsból a föderáció szubjektumai – a régiók – képviselői. Putyinnál az „erőhatalmisták" ('sziloviki') aránya nem változott (45,8%), de bekerültek a régiók, csakhogy nem a kormányzók képviseletében, hanem a Putyin által föléjük rendelt körzeti megbízottak – a 'polpredek' – bevonásával. Ezzel tehát be is vonják a régiókat a stratégiai döntésekről való konzultációba, meg nem is, hiszen a 'polpredek' eleve az elnököt képviselik a hét nagy körzetté összevont régiókban, és nyilvánvalóan ugyanilyen szellemben képviselik a régiókat az elnök „politikai bizottságában"

123 Volszkij 2005-ig töltötte be e posztot, azóta Alekszandr Sohin a szervezet elnöke.

124 Putyin alatt ez az öt tag: a Nemzetbiztonsági Tanács titkára, a mindenkori kormányfő és a Külügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium és a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) vezetői.

– a Nemzetbiztonsági Tanácsban is. Persze, a Nemzetbiztonsági Tanács – eltérően a szovjet korszak Politikai Bizottságától, amely az ország életének minden kérdésével foglalkozott és döntései kötelező erejű direktívák voltak – kizárólag biztonságpolitikai kérdésekkel foglalkozik és döntései ajánló jellegűek.

A Nemzetbiztonsági Tanács tehát, jóllehet mind számszerű összetételét, mind felépítését tekintve nagyon hasonlít a szovjet idők Politikai Bizottságára, korántsem a legfelsőbb hatalom tényleges döntéshozó testülete az új rendszerben. Ezt a szerepet a hatalom csúcsán álló, folyamatosan működő és stratégiai döntéseket hozó putyini „politbüro" tölti be, amely informális és a politikai kíséretét alkotó *stratégiai elitcsoport tagjaiból* tevődik össze. Ez a nem-intézményesített tanácskozó és stratégiai döntéshozó testület, amelynek nincs hivatalos státusa, és ezért még elvileg sem vonható semmiféle társadalmi ellenőrzés alá, a Putyin által maga mellé emelt, feltétlen bizalmát élvező magas beosztású tisztviselőkből (2004-ig, habár mindinkább a „másodhegedűs" szerepkörébe szorulva, beletartoztak ebbe az informális elnöki kíséretbe az úgynevezett „család", vagyis Jelcin politikai környezetének azon tagjai, akik az 1999–2000. évi „elnökcserében" aktívan közreműködtek: például A. Volosinov, A. Kaszjanov, V. Rusajlo, V. Szurkov; ettől kezdve azonban többségüket gyors ütemben vonták ki a politikai forgalomból, és helyüket az informális „politbüróban" azok az „erőhatalmisták" foglalták el, akiket Putyin hozott magával még „előző életei" egyikéből, vagyis akik KGB-s szolgálata idején vagy szentpétervári polgármester-helyettesi tevékenysége során kollégái, barátai, „földijei" voltak (közéjük tartozik többek között: Sz. Ivanov, Ny. Patrusev, V. Ivanov, G. Poltavcsenko, V. Cserkeszov, R. Nurgalijev, illetve ennél is nagyobb számban más szakterületek szintén „pityeri" eredetű és Putyinnal bizalmi viszonyban álló képviselői (D. Medvegyev, D. Kozak, I. Szecsin, V. Kozsin, A. Kudrin, G. Gref, Sz. Mironov, B. Grizlov). A legfontosabb kérdésekben olyan szűk kör hozza meg a végső döntéseket, hogy ezekről még a hatalmi elit nagy része is csak a sajtóból értesül.

Az Elnöki Hivatal tevékenységének zártsága, a tervek és döntések titkossága, a kremli hatalom átláthatatlansága Putyin hatalomra kerülése után odáig fokozódott, hogy a kíséretét alkotó stratégiai elitcsoport működéséről csak feltételezések vannak. Ezek szerint ebben a csúcselitben három stratégiai csoport különül el egymástól, melyekkel az elnök minden héten ugyanazon a napon, külön-külön találkozik: szombaton az erőhatalmistákkal (ezeken a nem formális tanácskozásokon részt vesznek az érintett minisztériumok vezetői is, föltéve, hogy maguk is a személyes lojalitásra épülő informális elit tagjai és éppen ezért kerültek a megfelelő minisztériumok élére, továbbá az Elnöki Hivatal vezetője, a Nemzetbiztonsági Tanács titkára, olykor a külügyminiszter is). A másik informális tanácskozásra hétfőnként kerül sor a Kremlben, amelyre a kormány olyan tagjai hivatalosak (nagyjából a kabinet fele), akik a politikai kíséret legbenső magvát alkotó stratégiai elithez tartoznak, vagyis az elnök feltétel nélküli megbízik bennük, ezért kerülhetnek a kormányba is. Feltételezések szerint a Putyinhoz közeli embereknek van egy harmadik csoportja is, akikhez személyes barátság fűzi őt (többségük egykori hivatali kollégája), és bár nem feltétlenül foglalnak el éppen magas állami posztokat, Putyin bevonja őket az aktuális politikai kérdések megbeszélésébe, nem-hivatalos környezetben, mondjuk, egy csésze tea mellett. (Nincs hír arról, hogy ennek a csúcselitnek akár összetételében, akár munkarendjében lényeges változás történt volna azóta, hogy az elnöki „trónuson" Putyint egyik legközelebbi embere, egykori alárendeltje és bizalmasa, Medvegyev váltotta fel. Maga az elnökváltás, a hatalom látszólag kétszemélyes játékterének létrehozása, a hatalom két arcának *stilisztikai* kimunkálása, az elnök és kormányfő tandemjének egész hatalomgyakorlása összehangolt csapatmunka eredménye, amelynek minden lényeges eleme funkcionális és a csapattal egyeztetett. Még az is funkcionális, amikor Medvegyev „bátor önállóságot" tanúsít egyes kérdésekben, „liberálisként" lép fel és „vitába keveredik" az „autokratikus" Putyinnal. Medvegyev Putyin önálló életre kelt, liberálisan lágy elnöki arca lett, míg az állam szigorúbb, autokratikusan marcona arcát kormányfőként ő maga öltötte magára.)

Mindenesetre Putyin a stratégiai döntéseket nem egyedül dolgozza ki, nem ötletszerűen, mindenféle szakértői háttér nélkül hozza meg, nem is különféle informális érdekcsoportok nyomásának engedve, ugyanakkor nem is a létező, formálisan többé-kevésbé független hatalmi intézményekkel, autonóm társadalmi szervezetekkel egyeztetve vagy együttműködve (egyes képviselőiket persze bevonhatja saját politikai kíséretébe vagy politikai holdudvarába, és így a döntések megvitatásába, az alternatívák kidolgozásba is, de csak mint bizonyos szaktudással és intézményi tapasztalattal rendelkező egyéneket, szakembereket, nem pedig mint politikusokat, mint az adott intézmény vagy szervezet, esetleg tártsadalmi csoport képviselőit).

A putyini csúcselitben helyet kapó három szakmai csoport – a gazdasági, a politikai és a katonai elitcsoport – súlya nem azonos: kezdettől fogva legerősebb a katonai elitcsoport (ők az „erőhatalmi" minisztériumokból és testületekből kikerülő 'szilovikok'), ezt követi a politikusokból álló csoport és leggyöngébbként a gazdasági szakemberekből álló elitcsoport, amely a nagy lendülettel beindult piacosító gazdasági reformok megtorpanása után, 2003-tól még ebből a viszonylagos súlyából is veszített.

A túlirányított demokrácia kötőszövete: az állambiztonságiak

Mindjárt azután, hogy Vlagyimir Putyin 1999 végén győztesen került ki a Kreml által sorban egymás után kipróbált ex-KGB-s kormányfők versenyéből és így 2000-ben ő nyerhette meg a tulajdonképpen személy szerint neki kiírt elnökválasztást, kezdetét vette a fegyveres testületek embereinek beáramlása a hatalmi struk-

túra szinte minden szintjére. 2005-re Oroszországban a hatalmi elit minden negyedik képviselőjéről elmondható volt, hogy – ha nem is mindig közvetlenül, hanem ilyen-olyan gazdasági és politikai kerülőutakkal – az erőszakszervezetekből érkezett. Számuk 2008-ig a még tovább növekedett, olyannyira, hogy egyes elemzők a putyini hatalomgyakorlás egész rendszerét egyfajta *militokráciaként* írják le (ahogyan Cornelius Castoriadis írta le annak idején a szovjet rendszert sztratokráciaként, hadsereg-uralomként). Még ha igaznak fogadjuk is el ezt a leírást, nem szabad elfelejteni: a putyini militokrácia nem úgy keletkezett, hogy az erőszakszervezetekből verbuválódott valamilyen szervezett, netán összeesküvő csoport kiszorította a hatalomból a civileket, esetleg puccsal, palotaforradalommal szerezte meg tőlük a hatalmat. Ennek éppen az ellenkezője történt: 1998-tól kezdődően, mikor Jelcin krónikus betegségei miatt először merült fel teljes súlyával az *utódlás* kérdése és kezdetét vette az *utód keresése,* a szinte kizárólag civilekből álló kremli politikai csapat – sajátos módon – mindinkább olyan energikus, pragmatikus, felkészült fiatalembert keresett, akinek nemcsak politikai tapasztalata van, hanem megfelelő háttérrel rendelkezik az erőszakszervezetekben, sőt habitusában is jól kivehetően megjelenik ez a „marciális" elem: az 1998 és 1999 között egymást sorban követő *jelöltek* mindegyike (Ny. Bordjuzsa, A. Lebegy, J. Primakov, Sz. Sztyepasin, végül pedig V. Putyin) korábban a fegyveres erők kötelékében szolgált, katona vagy felderítő volt, két esetben pedig kifejezetten KGB utódszervezete, az FSZB vezetője. Ezek közül az utódjelöltek közül bizonyult az elnök szerepének eljátszására legalkalmasabbnak Putyin.

A kremli hatalmi elit, Jelcin és az úgynevezett „család" választása nem a véletlen műve volt: két egészen különböző érdek összetalálkozása fordította a káderezést-kiválogatást végző hatalmi csoportot a „hadsereg" és a „kágébések" felé. Az *egyik* az állam elgyöngülésétől és az esetleges összeomlástól rettegő, magának megmentőt kereső új oroszországi elit, a gyorsan meggazdagodott, szerzeményeit féltő vékony középosztály önvédelmi érdeke volt; a *másik*: a szovjet állam összeomlása után szétforgácsolt,

meghasonlott, demoralizálódott, gyakran deklasszálódott fegyveres testesülek tagjainak revánsvágya és elhivatottság-tudata, hogy kimentsék az államot az „agyalágyult", gyöngekezű vagy korrupt politikusok kezéből és az általuk ismert és bevált módon építsék fel újra. Mindez megfelelt az orosz társadalom közhangulatában bekövetkezett mélyreható változásnak. Az évtized elején a tömeghangulat még általánosan hadsereg- és élesen KGB-ellenes volt. A hadseregre – az 1991-es augusztusi puccskísérletben játszott pozitív szerepe ellenére – gyanakodva tekintettek, a KGB-ben pedig egyenesen a demokrácia sírásóját látták. 1998-ra 180 fokos fordulat következett be: a „rablókapitalizmussal" eljegyzett, permanens válságban vergődő, oligarchikusan irányított demokráciában csalódott társadalom többsége az erőszakszervezetekre mindinkább úgy tekintett már, mint potenciális megmentőjére és kifejezetten innen várta szabadítójának megérkezését is.[125]

---

125 1999 tavaszán, mikor Putyinnak még híre-hamva sem volt (pontosabban csak mint az orosz kémelhárítás, az FSZB újdonsült igazgatójának és az elnök mellett működő Nemzetbiztonsági Tanács titkárának volt némi híre és hamva), a *Kommerszant-Vlaszty* felkérésére a két legnagyobb közvéleménykutató intézet (a VCIOM és a ROMIR) felmérést készített, milyennek is szeretnék látni Oroszország jövendő elnökét a választók. A kérdőíven azonban – a mediatizált-kommercializált politika szellemében – nem elvont tulajdonságok, hanem közismert nevek szerepeltek: népszerű filmhősök és kultikus történelmi figurák nevei, Zsukov marsalltól Stirlitzig, a szovjet felederítőig (*A tavasz 17 pillanata* című, egykor Magyarországon is népszerű szovjet tévésorozatból, Vjacseszlav Tyihonov alakításában), és I. Pétertől Gleb Zseglovig (Vlagyimir Viszockij legendás szovjet rendőrnyomozójáig *A fekete macska* című tévésorozatból). A felmérésből az derült ki, hogy a fiktív elnökválasztáson (e „kinotelevibor"-on) a szavazók többsége I. Péter és Zsukov marsall után olyan filmhősökre szavazna, mint Stirlitz és Gleb Zseglov. „Vajon mi az, ami ezeket a hősöket a nép szemében egyesíti? Minek köszönhetik kiugróan magas tetszési indexüket? Röviden az, hogy – közelebbről nézve – mind a történelmi alakok, mind a filmhősök a győztesek fajtájából valók. És győzelmük nem valamilyen esetleges, az életpályájukon éppen elért siker, hanem egész életük értelme, melyért mindent feláldoznak, ha kell (beleértve ebben az emberi életeket is). Egy ilyen típusú elnök fő jelszava ez lehetne: »Győzni – bármi áron.« A felmérésből kitetsző vonzalmak alapján úgy fest, hogy az orosz társadalom ezt az árat kész megadni... A mi elnökválasztásunkon az

1990–1993 között azonban a társadalom még a fegyveres testületekben – különösen az állambiztonsági szolgálatokban és azok munkatársaiban – látta a legnagyobb fenyegetést a demokráciára, az újonnan kivívott polgári és emberi szabadságjogokra. Ennek megfelelően a katonai kiadások csökkentését és az erőszakszervezetek egységes, nagy tömbjeinek „felfűrészelését" követelték. A KGB-t 1991 után csakugyan feldarabolták, presztízse a nullával lett egyenlő, a testület tagjainak jó része az utcára került vagy tartania kellett attól, hogy bármikor utcára kerülhet. Mindezt az erőszakszervezetekben „árulásként" élték meg és a birodalom elvesztésén érzett düh, harag, a kiszolgáltatottság érzésével társul-

első három helyet mélységesen antihumánus, a mai demokratikus értékektől végtelenül távol álló hősök foglalják el, akik maximálisan kiélezett, szélsőséges helyzetekben éltek és cselekedtek. [*Sorrendben Zsukov marsallról, I. Péterről és Gleb Zseglov nyomozóról van szó, Stirlitz csak utánuk következik, talán mert a romantikus kémtörténetben erős szentimentális árnyalatot kapott rettenthetetlen alakja. – Sz. Á.*] Vagyis – mint a ROMIR közvélemény-kutatói megállapították – az oroszországi szavazók többsége inkább egy agresszív, mint gondoskodó vezetőt akar magának, előnyben részesíti az erőt és a kíméletlenséget, mert azt reméli, hogy ezek segítségével majd rendet lehet teremteni Oroszországban" (Jelena Ruzakova – Marija Golovanyivszkaja: *Csetire portreta Prezigyenta 2000.* Kommerszant-Vlaszty, 1999. 18. szám, 12–13. l.). Mikor aztán Vlagyimir Putyin – I. Péter, Stirlitz és Zsukov marsall egyesített médiaszerepében – a választásra jogosultak kétharmadát maga mögé állította már, két héttel az elnökválasztás előtt a *Kommerszant-Vlaszty* joggal triumfált: „Amikor múlt év áprilisában közzétettük ennek a közvélemény-kutatásnak az eredményeit, Primakov még kormányfő volt, Szergej Sztyepasint épp csak kinevezték első miniszterelnök-helyettessé, Vlagyimir Putyin pedig az FSZB-t vezette. Meg sem fordulhatott senkinek a fejében, hogy négy hónappal később ő lesz a kormányfőnk, még négy hónap múltán pedig ő lesz az elnöki poszt legfőbb, ha ugyan nem egyetlen várományosa. Pedig megfordulhatott volna. *És a Kreml hivatalnokainak a fejében alighanem meg is fordult.* Hasonló felméréseket nyilván az Elnöki Hivatal is végeztetett (persze nem valószínű, hogy a filmhősök népszerűsége volt a minta – az egyik felmérés szerint például az állampolgárok többségét Putyin Jurij Andropovra emlékeztette, aki viszont egy másik felmérés szerint azoknak az államférfiaknak sorában szerepelt, akiket a mai Oroszország lakossága a leginkább tisztel)" (Jekatyerina Szmirnova: *Stirlic – nas prezigyent.* Kommerszant-Vlaszty, 2000. 10. szám, 7–8. l.).

va a hadseregben általános demoralizálódáshoz vezetett. Az állam legitim erőszak-monopóliuma megdőlt, erőszak-apparátusa hanyatlásnak indult, az igazságszolgáltatás szervei keresztül-kasul korrumpálódtak, a társadalomban káosz, törvénytelenség és önkény uralkodott. Az évtized végére az állam stabilitását aláásó bomlási folyamatok olyan szintet értek el, hogy fenyegető következményük már nemcsak a társadalom, hanem az elit számára is nyilvánvalóvá vált. Jelcin uralkodásának vége felé a csúcselitben különösen felerősödött az aggodalom, hogy az állam visszaerősítése nélkül elveszítheti nemcsak régi pozícióit, hanem addigi szerzeményeit is.

Az utód »katona-elnökként« való elképzelésében és ennek az elképzelésnek a megvalósításában bizonyos szerepet játszott a Brezsnyevet követő szovjet főtitkár és államfő, az addigi KGB-elnök, Jurij Andropov mítosza, miszerint ő lett volna az utolsó főtitkár, aki képes lett volna a szovjet rendszer megreformálásával elkerülni a katasztrófát, ami 1991-ben bekövetkezett (ekkorra a Szovjetunió 1991-es összeomlása már nem a szabad Oroszország születésének feltételévé, hanem társadalmi, geopolitikai, erkölcsi katasztrófává vált a társadalom többségének szemében). A jelcini stratégiai elit terve értelmében Putyinra – egy következő katasztrofális összeomlást elkerülendő – a „megvalósult Andropov" szerepköre várt. A terv magában foglalta a társadalom konszolidációját, az állam irányíthatóságának és ellenőrző funkcióinak helyreállítását. A tervnek, a hozzá fűzött várakozás szerint egyszerre kellett kielégítenie a társadalom és az elit szükségleteit. Így született meg az elnöki adminisztráció műhelyeiben az a terv, hogy az elnöki hatalom a beteg Jelcinről egy egészséges, bizalomgerjesztő és erőskezű katonaemberre szálljon át, aminek következtében utóbb teljesen átalakult az oroszországi uralmi elit összetétele és megváltozott arculata is. (Az új arculat marciális jellegét enyhítette ugyan a Putyin által 2008-ban saját helyére, az elnöki posztra parancsolt Dmitrij Medvegyev esetlen civilsége, értelmiségi „szelídsége", de alapvetően nem változtatott rajta.) A közvélemény is egyre türelmetlenebbül várta a korrupt politikusok között szét-

csapó, a gonosz oligarchákat megbüntető, »erős kezű« rendteremtő eljövetelét. Tegyük hozzá: a fegyveres erők addig félreállított, mellőzött képviselőinek növekvő reputációja – van bennük tisztesség; áthatja őket az állam sorsáért érzett felelősség; politikailag semlegesek; gyorsak és hatékonyak a végrehajtásban – elő-nyösen különböztette meg őket a politikai és gazdasági elitcsoportok tagjaitól, akiknek imidzse visszavonhatatlanul összekapcsolódott a lopással, a korrupcióval, a demagógiával. Ezenkívül az állam működésképtelensége, intézményrendszerének szétesése közepette, a fegyveres testületek katonai fegyelemre és egyszemélyi felelősségre épülő szervezetei viszonylag érintetlenek maradtak: miközben változatlanul a föderatív központ alá tartoztak, struktúráik a régiókban is kiépültek, ott voltak a társadalom minden szintjén, egyfajta rejtett és kihasználatlan irányítási hálózatot alkottak, amely csak arra várt, hogy valaki a központban használatba vegye.

A „katonás" (civil megfelelője a „sportos") elnök az államapparátus hatékonyságának, a bürokratikus apparátus végrehajtási fegyelmének fokozásához igyekezett „katonás" rendet teremteni a politikai gépezet minden szintjén, ezt pedig a káderhiánnyal küszködő és erősen korrumpált irányító apparátus káderállományának kibővítésével, illetve lecserélésével lehetett leggyorsabban elérni. Így vette kezdetét az engedelmeskedéshez, a parancsok fegyelmezett és összehangolt végrehajtásához szokott „katonai elem" mozgósítása a közhivatali posztokra.

Nem meglepő, hogy a szintén az erőhatalmi szervezetek ('szilovije sztrukturi") világából érkező, „kemény kezet", „határozott fellépést" ígérő – cselekvésre való eltökéltségét egész habitusával, rendteremtő retorikájával és a csecsenföldi háború felújításával és lezárásával is alátámasztó – Putyin legközvetlenebb hatalmi bázisa a katonai-ipari komplexum és az egzisztenciálisan is hozzá kötődő hadsereg, flotta, belügyi csapatok, határőrség, bűnüldöző szervek állományából került ki. Ennek megfelelően a tág értelemben vett új elitben a fegyveres testületekből érkezettek aránya már 2002-ben elérte a 27%-ot (1993-ban, az irányított demokrácia hajnalán ez az arány még csak 6,7% volt csupán). A

hatalom egyik-másik szintjén még kirívóbban nőtt az arányuk: az ország legfelső vezetésében az 1999-es 46,4%-ról 2002-bn 58,3%-ra ugrott, bár 2004-re 43,5%-ra mérséklődött; a kormányzatban ezzel szemben az 1999-es 22%-ról 2004-re 34,2%-ra, a regionális elitekben az 1999-as 7,3%-ról 2004-ben 9,2%-ra, a parlament alsóházában 7,3%-ról 18,3%-ra, a felső házban pedig ugyanezen két időpontban 6,8%-ról 18,3%-ra nőtt, és bár ez a növekedés nem folytatódott ugyanilyen ütemben az évtized végéig, az arányok – némi ingadozással – lényegében változatlanok maradtak.[126]

Oroszország demokratizálásának egész időtartama alatt jól láthatóan a „katonai" elem részaránya az uralmi elitben folyamatosan nőtt (jellemző módon Gorbacsov alatt volt a legszerényebb, összességében 3,7%, de ez már 1993-ban 11,2%-ra, 1999-ben 17,4%-ra, 2002-ben 25,1%-ra, 2004-ben 24,7%-ra ugrott és nagyjából ennyi maradt az új évtized végéig). A növekedésben egyfelől kétségkívül az állam rendfenntartó, szociális, szabályozó szerepének végzetes meggyöngülése, másfelől a rendetlenségtől elfáradt, a demokráciában csalódott, magát megalázottnak és kifosztottnak érző társadalmi többség és a szerzeményeit féltő elit, az egész felső középosztály érzületének meredek megváltozása is szerepet játszott. Míg az évtized elején egy választási jelölt életrajzában a KGB-s múlt vagy a hadsereghez tartozás a választók szemében negatívumnak számított, 2000 után – épp ellenkezőleg – abszolút pozitívum lett és nem ellene, hanem mellette szólt. A társadalom minden „csekistát" (márpedig mint Putyin egyik kiszólásából is tudhatjuk: olyan, hogy excsekista, volt-csekista – nem létezik) automatikusan a Kreml favoritjának tekintett és megmentőjeként fogadott. A régiókban rendre katonaemberek nyerték meg a kormányzóválasztást (legalábbis amíg a kormányzókat közvetlenül választották), jóllehet 2000 előtt még az elég népszerű Lebegy tábornok is alig tudta összekaparni a szavazatok többségét, amikor elindult a kormányzói posztért. Moszkva

126 Forrás: *Baza dannih szektora izucsenyija eliti Insztyituta Szociologii RAN.* In Olga Kristanovszkaja: *Anatomija rosszijszkoj eliti.* Zaharov, Moszkva, 2004, 269–270. l.

megyében például az afganisztáni háború hőse, Borisz Gromov, Kalinyingrádban V. Jegorov admirális, a voronyezsi területen V. Kulakov, az FSZB helyi részlegének vezetője, Ingusföldön M. Zjazikov, az FSZB tábornoka, Szmolenszk megyében V. Maszlov, az FSZB tábornoka, Rjazanszk megyében pedig G. Spak tábornok nyerte el a kormányzói posztot. Ez persze egymagában még kevés lett volna ahhoz, hogy a folyton a központtal viaskodó, különjátszmákba bonyolódó régiókban a putyini hatalomnak *szilárd támasza* legyen, hogy egyfajta védvonalat, sőt, *ellenhatalmat* építsen ki a szuverenizálódásra törő, az állami dotációt rendszeresen lenyúló, viszont az adófizetést elkerülő, osztogató-fosztogató helyi elitekkel, a helyi és országos maffiával, a nagy oligarchikus klánokkal összefonódott, azok szolgálatában álló kiskirályokkal szemben.

Jelcin alatt a föderatív hatáskörbe tartozó erőhatalmi szervezetek helyi tagozatai egyre távolabb kerültek a központtól, mindinkább a helyi hatalomnak rendelődtek alá, neki engedelmeskedtek, tőle függtek: fizetésemelést, lakást, szolgálati kocsit, ilyen-olyan anyagi juttatásokat a föderatív szervezetek helyi képviselői is csak a helyi hatalomtól kaphattak, arról nem is beszélve arról, hogy a központból a helyi kormányzat számlájára átutalt szerény javadalmazásukat is több hónapos késéssel folyósította a helyi hatóság, sőt, a föderatív központnak még előléptetésüket, kinevezésüket is jóvá kellett hagyatnia a régiók vezetőivel (akaratuk ellenére nem nevezhettek ki és nem léptethettek elő senkit).

A kormányzók a Jelcin-éra végén egyre többet beszéltek arról, hogy a helyi erőhatalmi szervezetek és igazságügyi szervek vezetőinek kinevezési jogkörét föderatív hatáskörből át kellene adni a kormányzóságokéba. Nem véletlenül kezdte hát Putyin a föderatív központ és a föderáció szubjektumai közötti viszonyrendszer átszervezését, a hatalmi vertikum helyreállítását a helyi „szuverenitások parádéjának" megtörésével. A kormányzóságok fölé rendelt *polpredek* (teljes jogkörrel felruházott elnöki képviselők) és az alájuk tartozó föderatív inspektorok már első körben új függelmi viszonyokat jelentettek a kormányzók számára. Később pedig,

amikor közvetlen választhatóságuk is megszűnt, elveszítették azt a legitimitásukat is, amelyre addig függetlenségüket a központtal szemben alapozhatták. Legalább ilyen fontos változás volt, hogy *egyidejűleg a föderatív erőhatalmi szervezetek helyi képviselői is kikerültek a kormányzóságok függéséből, egymás után és lelkesen tértek meg a megerősödött föderatív központ kebelére.* Ez azt jelentette, hogy Putyin kremli hatalma egy olyan – minden régióban jelen lévő, a föderatív központból közvetlenül és informálisan irányítható – katonai típusú szervezetrendszerre támaszkodhat, amelynek tagjai megváltásként fogták fel Putyin hatalomátvételét: feltétlen bizalmat tápláltak iránta (már csak azért is, mert magukkal egyívásúnak tekintették, aki visszaadta a fegyveres testületek becsületét), és hálásak voltak azért, hogy kiszabadította őket az általuk lenézett, provinciális, kisstílű és az esetek túlnyomó többségében súlyosan korrupt kormányzók hatalmából.

Ne feledjük, hogy Oroszországban – Jelcin 1991-ben, mindjárt hatalomra jutása után kiadott elnöki rendeletének köszönhetően – egyfajta *kormányzati kétfejűség* alakult ki: megvolt egyfelől a maga kormánya az *államfőnek* (az elnöknek), és megvolt másfelől a *kormányfőnek* (a miniszterelnöknek), mivel Jelcin saját elnöki ellenőrzése alá vonta a szovjet államtól örökölt KGB-t (amit több önálló titkosszolgálatra „szerelt szét", melyek közül a legnagyobb az előbb FSZK-ként ['Fegyeralnaja Szluzsba Kontrrazvedki' = Szövetségi Elhárító Szolgálat], majd 1995-től FSZB-ként ['Fegyeralnaja Szluzsba Bezopasznosztyi' = Szövetségi Biztonsági Szolgálat] működő szolgálat volt), a Belügyminisztériumot és a Hadügyminisztériumot, tehát a legfontosabb erőhatalmi szervezeteket. 1991-ben ennek a bontakozó demokrácia védelme volt a politikai értelme. 1997-ben azonban, amikor az OF szövetségi alkotmányának *Az Orosz Föderáció Kormányáról* című törvényében (1997. december 17.) az 1991-es elnöki rendeletet nemcsak megerősítették, hanem a felsorolt minisztériumokon kívül még a Külügyminisztériumot és a Rendkívüli Helyzetek Minisztériumát is elnöki hatáskörbe utalták, és ezzel *intézményesítették* is Oroszország kormányzati kétfejűségét, akkor ennek már nyilvánvalóan

nem az új orosz demokráciára leselkedő „kágébés összeesküvés", „szovjet katonai puccs" stb., stb. elhárítása volt a politikai értelme, hanem az irányított demokrácia megszilárdítása: az oligarchák féken tartása, valamint az államcsődtől és egy demokratikus hatalomváltástól való félelem.

2000 májusában a végrehajtó hatalom 58 föderatív szervezete közül 16 állt közvetlenül az elnök irányítása alatt. Ez csak 27,6%-a az összes föderatív szervezetnek, csakhogy az elnök alá tartozó szervezetek kivétel nélkül az „erőhatalmi blokk" részét képezték (vezetőik az elnök irányította Nemzetbiztonsági Tanács tagjai voltak). Az orosz kormányfő irányítása alá került viszont az összes többi föderatív szervezet (72,4%), ezek viszont kizárólag a „gazdasági blokkhoz" tartoztak. 2003-ban Putyin „elnöki kormányában" már nemcsak a hagyományos erőhatalmi szervezetek (hadügy, belügy és a titkosszolgálatok) voltak képviselve, hanem a Polgári Védelem Minisztériuma, a Rendkívüli Helyzetek és Természeti Katasztrófák Elhárításának Minisztériuma, az Állami Futárszolgálat, a Külső Hírszerzési Szolgálat (SZVR = 'Szluzsba Vnyesnyej Razvedki'), a Vasúti Rendőrség Szövetségi Szolgálata, a Szövetségi Adórendőrség, a Szövetségi Védelmi Szolgálat (FSZO = 'Fegyeralnaja Szluzsba Ohrani'), a Szövetségi Határőr Szolgálat, a Kormányzati Táv- és Hírközlési Szövetségi Ügynökség (FAPSZI = 'Fegyeralnoje Agensztvo Pravityelsztvennoj Szvjazi i Informacii') és így tovább. De ezeknek az elnök alá tartozó szövetségi hatóságoknak a száma a kormányzás 2004-es úgynevezett adminisztratív reformja után még tovább emelkedett: 16-ról 20-ra.

De nemcsak ebben a formában – az erőszakszervezetek súlyának növekedésében és a „marciális" elemnek az elnöki kormányban (bizonyos értelemben: az igazi kormányban) játszott meghatározó szerepében – mutatkozott meg az irányított demokrácia *militokratikus* jellege Putyin alatt, hanem abban is, hogy exkatonák és exbiztonságiak lepték el a föderatív államnak azokat az intézményeit is, amelyeknek vajmi csekély közük van a honvédelemhez vagy a nemzetbiztonsághoz. 2000-től kezdődően az úgynevezett „egyenruhás" (szó szerint: váll-lapos) emberek

('ljugyi v pogonah'), elsősorban a „helyettesek", a „második" vagy „harmadik" ember szerepkörében jelentek meg a kinevezett első emberek – miniszterek, hivatali vezetők, igazgatók, elnökök mellett, pontosabban mögött, hiszen míg előbbiekről sok szó esik a nyilvánosságban, az utóbbiak észrevétlenül húzódnak meg az „első ember", a „nagy ember", a „nyilvános ember" média-árnyékában. Munkájukat így zavartalanabbul végezhetik: egyrészt az a dolguk, hogy – mint az egykori szovjet „politikai komisszár"-rendszerben, mikor az úgynevezett 'szpec'-ek, a megbízhatatlan szakember-mérnökök, szakember-gyárigazgatók, szakember-katonák mellé állítottak politikai-ideológiai ellenőröket – rajta tartsák szemüket az „első embereken", persze, nem ideológiai vagy politikai hűségüket, lojalitásukat ellenőrizendő, mint inkább önállósulásukat fékezendő, esetleges kleptokratikus ügyleteiket, korrupciós üzleteiket megakadályozandó, kriminális csatornáikat ellenőrizendő.

Ez a nyomáson, függésen és megfélemlítésen alapuló militokratikus rendszer azonban, miközben átmenetileg talán képes megtörni az egész társadalmat átszövő, az állam teljesítőképességét súlyosan rontó kleptokratikus-kriminális-korrupcionista kapcsolatokat, megtör és tönkretesz minden horizontális kötődést a társadalomban, beleértve a politikai, gazdasági és civil szervezetek autonómiáját és a közöttük szövődő kapcsolatok összességét, amelyek nélkül sehol nem lehetséges demokrácia, miközben egy engedelmességre, szolgálatkészségre, meghunyászkodásra és szolgalelkűségre épülő rendszerbe igyekszik integrálni a társadalom egészét. Az „állam", a „nemzet", a „nép", az „emberiség megmentésére" szövetkezett „jók összeesküvése" nem először végződik ilyen lehangoló eredménnyel Oroszországban, végtére már a szovjet rendszer is arra épült, hogy a rosszakkal szemben a legrosszabb eszközök is megengedhetőek. (Ne feledjük, már Csubajsz egyfajta „gazdasági cseka", „adóbehajtási cseka" felállításával fenyegette meg az 1990-es évek közepén a basáskodó, adófizetési kötelezettségük alól kibúvó és mind jobban elszemtelenedő oligarchákat.)

Túlzás lenne persze, az első emberek mellé odaállított „helyettesek" (a „biztonságiak") valamiféle 'opricsnyinájáról' beszélni, rendőrállamiságot vagy rémuralmat emlegetni. Putyin, mint minden más téren, itt is konzervatív és pragmatikus: a mértékletesség, a fokozatosság, az adagolás, a szakaszolás politikáját követi: nem rettegésben, csak politikai és persze anyagi függésben igyekszik tartani az „első embereket" a föderatív berendezkedés minden szintjén, minden hatalmi ágban. Éspedig nem annyira azért, hogy az elnöknek parírozzanak, mint inkább azért, hogy érezzék: az állam a körmükre néz: nem léphetnek át következmények nélkül minden határt, nem mehetnek bármeddig jogtiprásban és lopásban. Mindenesetre a 2000 és 2003 között kinevezett összes miniszterhelyettesek közel 35%-a „egyenruhás ember" volt (a gazdasági minisztériumokban ez az arány csak 7,1%!). Ugyanakkor a gazdasági területet lefedő minisztériumokban és hivatalokban ez idő alatt megjelenő összes „egyenruhás" több mint 45% -a a biztonsági szolgálatok (Szövetségi Biztonsági Szolgálat, Külső Hírszerző Szolgálat) emberei közül került ki (a hadseregből 38,7%-uk, a belügyminisztériumból pedig 16,1%-uk jött).[127]

Természetesen a katonák és a nemzetbiztonságiak az állam gazdasági területeire nem az illetékes minisztériumok kérésére, hanem a Kreml ajánlásával mentek át. Ráadásul, az esetek többségében a katonákból és biztonságiakból lett miniszterhelyettesek megőrizték úgynevezett *aktív tartalékos tiszti* státusukat ('oficeri gyejsztvujuscsevo rezerva', rövidítve: ODR). Ez a különleges és nagy presztízsű státus a szovjet időkben alakult ki, de a biztonsági szolgálatoknál nem szűnt meg a rendszerváltás után sem. Az ODR-esek eredetileg olyan biztonsági tisztek voltak, akik úgy mentek át másik területre dolgozni, hogy közben nem szűnt meg szolgálati viszonyuk „anyaszervezetükkel", ahonnan javadalmazást is húztak és megbízásokat is adtak nekik (például havonta beszámolót kellett készíteniük az új területen végzett munká-

127 A számadatokat itt és a továbbiakban Olga Kristanovszkaja könyvéből idézem, aki a számokat statisztikai forrásokból és hivatalos adatközlésből meríti. Uo., 273–274. l.

jukról). A szovjet érában az ODR-esek tevékenysége titkos volt, újabban azonban – különösen amióta Putyin az orosz értelmiség legnagyobb kétségbeesésére a társadalom szemében visszaszerezte a csekisták becsületét – a helyettesek titkosszolgálati múltjukból nem csinálnak titkot, sőt, inkább még büszkélkednek is vele. Végtére is – mint Olga Krisztanovszkaja írja – „ők az elnök bizalmi emberei, akiknek az a hivatásuk, hogy az »állam szemei« legyenek a gazdaságban, ami pedig végső soron a Kreml ellenőrző funkcióinak megerősítését szolgálja. A kérdés csak az, hogy bizonyos idő elteltével, nem fogják-e ezek az újsütetű »komisszárok« elfoglalni az állam kulcspozícióit is, vagy szerepük kimerül abban, hogy mindenütt árnyékban maradó »másodikok« legyenek. Az első változat megvalósulása azt jelentené, hogy az ország útban van a militokrácia felé, a második pedig azt, hogy a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) visszanyerte a politikai rendőrség régi szerepkörét".[128]

Putyin a társadalmi, a politikai és a gazdasági élet minden területén – külügyi téren éppúgy, mint belügyi téren, regionális szinten éppúgy, mint a választási rendszer szintjén, a parlament irányításában éppúgy, mint a pártok kezelésében, a médiában éppúgy, mint a főügyészség és a bíróságok szintjén – úgy lép fel, mint a központi állam elszivárgott, elvesztett vagy elvett, ellopott erőhatalmának, szuverenitásának, tekintélyének, ellenőrző, számonkérő, adóbehajtó, szociális szolgáltató, biztonsági képességének, tulajdonosi pozícióinak visszaszerzője és összegyűjtője. Ebből a szempontból érdemel különös figyelmet a „csekista" káderek összegyűjtése. Ugyanis a hatalom csúcsán, továbbá a régiókban, a „helyettesek" szerepkörében megjelenő nagyszámú „csekistának" csak egy része – és inkább kisebb része – került ki az FSZB-nél aktív szolgálatot teljesítő tisztek sorából. Nagyobb részét a Putyin hatalomra kerülése után úgyszólván az utcáról begyűjtött exkágébések alkották abból az „elbocsátott légióból", amelynek korpusza az 1991–1993 között megreformált, részekre

128 Uo., 275. l.

szabdalt KGB-től több mint *300 000 főtisztet és tábornokot* foglalt magában, akiknek nagy része rövidesen a polgári élet legkülönfélébb területein igyekezett megtalálni a maga boldogulását. Többnyire speciális szakmai tudásukkal és ígéretes kapcsolati tőkéjükkel kereskedtek a biztonsági szolgáltatások piacán: leggyakrabban információszerzésre, megfigyelésre szakosodott magáncégeket, őrző-védő szolgálatokat hoztak létre, vagy az oligarchák biztonsági szolgálatait szervezték meg és működtették.

A néhai biztonsági tisztek szolgálatainak legfőbb vásárlói a kereskedelmi struktúrák lettek, amelyek saját biztonsági, őrző-védő, gazdasági felderítő szolgálatokat, információs elemző részlegeket hoztak létre és működtettek. Az exbiztonságiak összegyűjtése a föderatív államban tehát nemcsak olyan értelemben szolgálta az állam militokratikus megerősítését, hogy az új hatalom a biztonsági szolgálatok régi-új embereire támaszkodhatott a jelcini bürokráciával szemben, hanem olyan értelemben is, hogy a – jobb híján – oligarchikus klánok szolgálatába szegődött, gyakran egymás ellen harcoló biztonságiakat – az egykori „szamurájokat" – a „piszkos kezű" oligarchák oldaláról újból a „tiszta ügy", az állam oldalára állította, visszaadta elitárius testületi önérzetüket. Ezzel egyszerre állította helyre az állam biztonságpolitikai monopóliumát, a magánérdekek szolgálatában szétforgácsolódó és egymás ellen küzdő biztonsági szolgálatok egységét, és húzta ki a professzionális szempontból jól működő, hatékony biztonsági szolgálatokat az oligarchák birodalmai alól. (Hiszen nagymértékben éppen ezek a szolgálatok védelmezték az oligarchikus magánérdekeket a közérdekkel szemben is, és ugyancsak ezek a szolgálatok tették gördülékennyé a hatalom és a gazdaság szereplői közötti érintkezést, tehát a korrupciós ügyletek lebonyolítását is.[129]) Állami szolgálatba állításukban legalább akkora szerepet játszott az oligarchák meggyengítésének politikai szándéka, mint az állam militokratikus újjászervezésének szempontja. Az „elbocsátott légiónak" a magánszférából való részleges kivonása és a központi hatalom kádertartalékaként való összegyűjtése nélkül az oligarchák „megfegyelmezése", gyors csatlakozásuk az előző fejezetek egyikében már tárgyalt „lojalitási chartához", végül pedig az irányított demokrácia etatista modelljének konszolidálása aligha mehetett volna végbe azzal az eredményességgel, amelyet isme-

129 Például Filipp Bobkov – az értelmiségi körökben különösen hírhedt – ex-KGB-tábornok Guszinszkij Moszt cégcsoportjának biztonsági szolgálatát vezette, egy másik ismert kágébés, A. Kondaurov pedig Hodorkovszkijét. „Az 1990-es években – írja Olga Kristanovszkaja – minden magára valamit is adó magánvállalkozásnak volt legalább egy ex-KGB-tábornok által irányított reguláris osztaga. A nagybankoknál és a kőolajtársaságoknál olyan csekistákat alkalmaztak, akik korábban a KGB-ben a legmagasabb posztokat foglalták el. A hadseregből és a biztonsági szolgálatokból érkezett fegyveresek száma az üzleti struktúrákban évről évre nőtt, mivel a már álláshoz jutott tiszteknek munkatársakra volt szükségük, és mindent elkövettek, hogy néhai kollégáikat, bajtársaikat a rosszul fizetett állami állásokból áthozzák ezekre a kiemelten jól fizető munkahelyekre. [...] A magáncégekben szétszóródott nyugalmazott tisztek nemcsak egymással őrizték meg kapcsolataikat, hanem egykori anyaszervezetükkel is. Sőt, ezek a kapcsolatok olykor még tovább fejlődtek, annak függvényében, ahogy új tevékenységük során újabb és újabb feladatokat kaptak. Ha a tényleges szolgálatot teljesítő tisztekre mindenkor jellemző maradt egyfajta zárt testületi összetartás (a csekisták csekistákkal barátkoztak, a rendőrök rendőrökkel, a katonák katonákkal), akkor most a magáncégeknél összekerülve, a »katonai-reguláris tömb« minden csoportja érintkezésbe került egymással és tevékenyen nekiláttak a kapcsolatok kiépítésének. A magánszférába került leszerelt katonák, biztonságiak, rendőrök sajátos testvériséget (bratsztvo) alkottak, amelyet a kölcsönös megértés és segítségnyújtás egyesített. [...] A katonák tömeges beáramlása az üzleti szférába nem az állam valamilyen előre kitervelt hadművelete volt. Túlzás volna feltételezni, hogy a hatalom tudatosan, mintegy ügynökeiként építette be az elbocsátott, leszerelt, nyugdíjazott tiszteket a kereskedelmi struktúrákba, azzal a céllal, hogy a továbbiakban majd rajtuk keresztül gyakoroljon rájuk befolyást (ilyen esetek is voltak, persze). *Senki nem gondolta azonban végig, milyen következményei lehetnek a »biznisz militarizálódásának«.* Persze, a magánszektorban ledolgozott sok év után a fegyveres testületek nem minden nyugalomba vonult tagja maradt hűséges anyaszervezetéhez. Sokan asszimilálódtak és elveszítették a kapcsolatot régi kollégáikkal. Sokéves kutatásaim mindenestere azt mutatják, hogy a többség mégis inkább megőrizte testületi kapcsolatait. A üzletember-katonatisztek szolidaritásának bázisát mindenesetre az ideológiai nézetek közössége adta" (uo., 276–277. l. – Kiemelés: Sz. Á.).

rünk és amely megalapozta az újraelosztási viszonyok mélyreható, a tömeges szegénységet megszüntető módosítását a 2000-es években. Az irányított demokrácia deoligarchizálásának, a politikai és gazdasági stabilizálásnak ez a militokratikus útja azonban egyhamar végzetesnek bizonyulhat, ha *átmenetből* új rendszerré válik, mert ez esetben a nem-demokrácia elkerülhetetlenül *autokratikus, diktatórikus, katonai* jelleget ölthet, ha nem is feltétlenül Putyin fősége alatt. Itt persze nem tartunk, de a titkosszolgálatokra jellemző szemléletmód elhatalmasodása – e szemléletmód tükrében az egész világ egyetlen, hatalmas, éppen előkészületben levő vagy potenciális összeesküvés az orosz állam ellen, láncszemei pedig az autonóm szervezetek, az ellenzék, az etnikai kisebbségek, a régiók – gyakran megjelenik a hatalom retorikájában és médiareprezentációjában is. A titkosszolgálatok már csak ilyenek: éberségük nem ismer határt, mindenben gyanús előjelet szimatolnak, mélységesen hisznek a konspirációk létében (hisz ők maguk is folyvást konspirálnak), képtelenek elfogadni, hogy valami csak úgy véletlenül megtörténhet, hogy az élet nem konspiráció, és már csak ezért sem értik, miért kellene az állam működésének a maga egészében és részleteiben is, a lehetőségek határáig átláthatóvá válnia a polgárok számára. Ez azonban csak szakmai ártalom, baj akkor van, ha egy egész állam szemléletmódját és politikáját kezdi áthatni, ha a titkosszolgálatok és az állam összenőnek és a szolgálatok kontrollálhatatlanná válnak a társadalmi szervezetek, végül pedig a politikai döntéshozók számára is. Különösen nagy ennek a veszélye abban az országban, amelynek legalább Nagy Péter adminisztratív államáig visszanyúló erős rendőrállami hagyománya van, türelmetlen elitje pedig – hol a káosz és a korrupció ellen küzdve, hol a modernizáció felgyorsításán dolgozva – mindig is erős hajlamot mutatott a rendőrállami módszerek alkalmazására, aminek árát végső soron nem csak a társadalom, hanem az elit is megfizette.

A 2008-ban megválasztott új államfőnek az állam demokratizálására, a jogállam megerősítésére irányuló újabb és újabb kezdeményezései – az FSZB-nek a túlirányított demokráciában

játszott döntő szerepe és a militokratikus elem túlsúlya miatt – kínos felhangot kapnak. Így például nem annyira a jogállam, mint inkább a rendőrállam felé való elmozdulást jelezte az Állami Duma által 2010. július 16-án elfogadott, a Szövetségi Tanács (az orosz parlament Felső Háza) által július 19-én jóváhagyott, és végül Medvegyev elnök által július 19-én aláírt törvénykiegészítés, amely az FSZB jogkörét alkotmányos és nemzetközi jogi szempontból is aggályosan kiszélesítette, miután a bűnmegelőzés fogalmát – az általános büntetőjogi gyakorlattól eltérően – az „előbűn" vagy „gondolatbűn" rendőrállami kategóriájához igen közelálló értelemben (azaz jogilag teljesen értelmetlenül) tette parttalanná. Vlagyimir Vasziljev, az Állami Duma Nemzetbiztonsági Bizottságának elnöke újságírók kérdéseire válaszolva elmondta: „...a törvénymódosítás lényege így foglalható össze: akiről kiderül, hogy az FSZB kompetenciájának körébe tartozó területeken [*értsd: a nemzetbiztonságot érintő területeken – Sz. Á.*] bűncselekmény elkövetésének közelébe kerül [*értsd: potenciálisan bűncselekményt követhet el az állam biztonságának sérelmére – Sz. Á.*], azt az FSZB figyelmeztetésben részesítheti, oly módon, hogy a cselekmény megelőzésre irányuló [*profilaktikus! sic! – Sz. Á.*] beszélgetésre (elbeszélgetésre?!) idézheti be a Szövetségi Biztonsági Szolgálathoz, így vágva elébe a bűncselekmény bekövetkezésének. Más kérdés, hogy a bűncselekmény megelőzésére irányuló figyelmeztetést aztán az illető negligálja-e vagy sem: felelősségre vonni ugyanis csakis elkövetett bűncselekményért lehet bárkit is. Az FSZB csak első volt a rendvédelmi hatóságok sorában – jelentette ki Vasziljev –, amely az állam elnöke által meghirdetett politikával összhangban, miszerint lehetőleg minél több állampolgárt kell visszatartani jogellenes cselekedetek elkövetésétől, a megelőzés terén megteheti most a megfelelő lépést. A törvénymódosítás, nézetünk szerint, teljességgel megfelel a jogállamiság mai normáinak, leghumánusabb, legmagasabb követelményeinek."[130]

130 Lásd: http://www.interfax.ru/politics/txt.asp?id=145558

A Nemzetközi Memorial Társaság, a legtekintélyesebb orosz emberjogi szervezet véleménye a törvénymódosításról ettől kissé eltér: „...a törvénytervezet az FSZB-t az úgynevezett profilaxis – vagyis különféle még el nem követett bűncselekmények elhárítására irányuló megelőző védekezés – céljából a nyomásgyakorlás újabb jogosítványaival ruházza fel: ennek értelmében »az állambiztonsági szervek által meghozott végzés szerint fizikai személyek előzetes figyelmeztetésben részesíthetők«, ha tudtukon kívül vagy tudatosan olyan tevékenységet folytatnak, amely nemzetbiztonsági veszélyt rejt magában és bűncselekmény elkövetése felé mutat. A bűncselekmények megelőzésének gyakorlatában, azokat a bűncselekményeket is beleértve, amelyekkel az FSZB foglalkozik, nincs semmi új. A megelőzésről mint a KGB munkájának kiemelten fontos területéről már Hruscsov beszélt a XXI. pártkongresszuson. [...] Az 1972. december 25-i törvényerejű rendelet szerint figyelmeztetésben részesültek azok a személyek, akik »társadalomellenes, a Szovjetunió állambiztonsági érdekeivel ellentétes cselekedeteket követtek el, ha ezek nem vonnak maguk után büntetőjogi felelősséget«. Ám nehéz elképzelni, hogy ezzel a rendelettel akárcsak egyetlen valóságos bűncselekmény elkövetését megakadályozták volna. Arra viszont bőségesen ismerünk példákat, hogy a szóban forgó »figyelmeztetésben« máskéntgondolkodó szovjet polgárokat részesítettek, akik valamilyen formában nyilvánosan is kifejezésre juttatták ezt a máskéntgondolkodásukat. A bűncselekmények megelőzésének felfogását illetően a jelenlegi törvénytervezet teljes mértékben megfelel az 1972. decemberi törvényerejű rendeletnek: az FSZB jogává teszi, hogy hivatalos formában felhívja az inkriminált állampolgárok figyelmét »bűncselekmények elkövetésének feltételeit megteremtő cselekedeteik megengedhetetlenségére«, föltéve, hogy a szóban forgó cselekedetek nem merítik ki a büntetőjogi felelősségre vonhatóság kritériumát. Az oroszországi törvényhozási gondolkodás visszatért a régi szovjet mederbe. [...] Vagy elkövet valaki egy bűncselekményt (bűncselekmény előkészülete az OF BTK megfelelő paragrafusa szerint maga is kimeríti a bűncselekmény kritériumát és ennek megfelelően szankcionálható) és akkor büntetőjogilag felelősségre vonható érte a BTK megfelelő paragrafusai alapján, vagy nem követ el bűncselekményt és akkor a cselekedetei büntetőjogilag nem kifogásolhatók – törvényesek és jogszerűek. [...] A nemzetbiztonsági szolgálat munkatársának eddig is módjában állt, hogy ha úgy ítélte meg, akkor közölje az »ellenőrzése alá vont« állampolgárral, hogy a bűnelkövetés küszöbén egyensúlyoz és ha így folytatja, akkor a vádlottak padjára kerülhet. Ehhez azonban nem társult semmiféle többlet-felhatalmazás és többlet-jogosítvány. Ha az »előzetes figyelmeztetést« törvényileg szabályozzák, ha kidolgozzák ennek a figyelmeztetésnek a »jogi« mechanizmusát, akkor a valóságban a figyelmeztetés ugyanazt a funkciót fogja betölteni, mint az 1972. december 25-i törvényerejű rendelet a szovjet korszakban: a politikai megfélemlítés eszközévé válik. Mellesleg nem túlságosan hatékony eszközévé, hiszen az esetek többségében a disszidensek annak idején figyelmen kívül hagyták ezeket az őket valamitől »óva intő figyelmeztetéseket«. Minden valószínűség szerint így lesz ez most: az orosz állampolgárok többsége ugyanígy negligálja majd a biztonsági szervek figyelmeztetését, s annál is inkább megtehetik ezt, mivel ezt a törvény konkrétan nem szankcionálja és nem is szankcionálhatja, hiszen a szóban forgó esetekben törvénysértés nem történik. A törvénytervezet a biztonsági szolgálatokat kötelezi az új törvény végrehajtására és szankcionálja ennek elmaradását, kötelező végrehajtani, de semmit nem mond arról, mi lesz azokkal, akik nem kívánják végrehajtani. Az a kísérlet, hogy a jogot a politikai megtorlás nem-jogi mechanizmusaival keresztezzék, elkerülhetetlenül vagy a jogot rombolja vagy a megtorlás hatékonyságát kérdőjelezi meg. Ebben az esetben, nyilvánvalóan egyszerre mind a kettőt."[131]

131 Lásd: http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=1478801

Sziloviki: „erő-emberek" az erőtlen államban

Ha Putyin az állam (a politikai hatalom) és az üzlet (a pénzhatalom) *szétválasztásával* Oroszországot ki akarta vezetni az oligarchikus káoszból, helyreállítva az állam legitim monopóliumait, akkor – mi tagadás – a bürokrácián, közelebbről most már: a bürokráciát ellenőrzés alatt tartó bürokrácián (a biztonsági szolgálatok és a pénzügyi hatóságok bürokráciáján) kívül másra nemigen támaszkodhatott, hiszen az 1990-es években sem születettek meg azok a politikai, gazdasági és civiltársadalmi szereplők, akik egy nem-etatista rendteremtés és egy ennek nyomán kiépülő liberális demokrácia-modell bázisául szolgálhattak volna.

1999 végére – mint azt a jelcini irányított demokrácia vezetői kénytelen-kelletlen maguk is belátták – az államban már csak a „biztonságiak" alkottak olyan – a korporatív értékek és a testületi szolidaritás által összetartott, a hatalmi piramis minden szintjét átható kleptokratikus és kriminális korrupciótól viszonylag érintetlen,[132] erős hivatástudattal rendelkező – csoportot, amelyre az

132 Az oroszországi Nemzeti Antikorrupciós Bizottság *Korrupció – az első számú fenyegetés Oroszország számára* című 2004-es szakértői jelentése így kezdődik: „Soha Oroszország eddigi történetében a korrupció nem öltött még olyan mindent elsöprő méreteket, mint a jelenben. Tekintélyes nemzetközi intézetek becslése szerint Oroszország vitathatatlanul az első helyet foglalja el korrupció tekintetében a G8 országok között, és a világ 133 országa közül jelenleg a 86. helyen áll. Ezek az adatok teljes összhangban állnak az ország átlagpolgárának mindennapi tapasztalatával, akinek ennek alapján kell arra a vigasztalan következtetésre jutnia, hogy a hatalom berkeiben rendszerré vált a megvesztegetés. A társadalomban általánosan elterjedt az a vélemény, hogy miután a korrupció immár a bürokrácia életformájává és megélhetési módjává vált és keresztül-kasul áthatja az egész államszervezetet, a korrupciótól függ már az orosz gazdaság létezése és fejlődése is, a korrupció saját szabályai (azaz „önkénye") igazgatják az állampolgárok egész társas, sőt, még személyes életét is" (http://www.indem.ru/russian.asp). A jelentés megírása óta eltelt időszakban a helyzet nemhogy javult, inkább még tovább romlott, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy legalább az államgépezet

állam újjászervezésében, a rend helyreállításában támaszkodni lehetett.[133] Az erőhatalmi szervezetek között messze a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) és más titkosszolgálatok „biztonságiak" (ezen belül is kiváltképp a „hírszerzők") élvezték a legnagyobb presztízst, a hatalom feltétlen bizalmát, különös tekintettel arra, hogy az FSZB volt az állam legkevésbé korrumpálódott hivatala. Ennek megfelelően a többi erőhatalmi szervezet – hadsereg, rendőrség – végső ellenőrzését is az FSZB tartotta a kezében. Az FSZB-t nagy lemaradással követte presztízs és befolyás tekintetében hadsereg (a hadsereg soraiban már elég nagy volt a korrupció) és kissé megvetett, nagyon korrruptnak tartott harmadikként zárta a sort a rendőrség, a belügyminisztérium. Nem hiába csattant az elnöki hatalom ostora a Belügyminisztériumon és a rendőrségen 2010-ben, amikor a rendvédelmi szervek sorozatos visszaélései, jogtiprásai olyan szintet értek el, hogy már a közvélemény is zúgolódni kezdett. Az orosz államvezetés 2010 elején – a lakosság megnyugtatása érdekében is – demonstratív módon az állam megreformálásának első lépéseként a Belügyminisztérium (MVD) reformját helyezte kilátásba, miközben a rendőrségből valóságos bűnbakot csinált: „Holott a Belügyminisztérium – mint Pasztuhov írja – korántsem a rendszer talpköve, nem az a hatalmi intézmény, amelynek megreformálásával az állam egész építménye »átformatálható«. A jelenlegi orosz igaz-

szívét – a föderatív központot – nem rágta szét teljesen a korrupció rozsdája, legalábbis a moszkvai államot elfoglaló „pityeri ellenelit", a „varégok" korrumpáltságáról nem keringenek legendák. A korrupció mint első számú „nemzeti betegség" további elhatalmasodásáról tanúskodnak mindenestere a hatalom csúcsáról indított, különféle területeket megcélzó radikális korrupcióellenes intézkedések, a büntetőszankciók rendkívüli megszigorításai, látványos leleplezések és őrizetbe vételek minden szinten.

133 Joggal írta Vlagyimir Pasztuhov 2010-ben, összegezve egy húszéves „fejlődésfolyamat" lényegét: „Bizonyos értelemben példátlan intézményi sikertörténet ez. Az a szervezet, amelyet húsz évvel ezelőtt minden módon kiátkoztak, feldaraboltak, megfosztottak (legalábbis formálisan) hatalmi jogosítványaitól, egyszer csak főnixként támadt föl hamvaiból, és életereje nemhogy csökkent volna, de még meg is sokszorozódott" (Vlagyimir Pasztuhov: *FSZB: isztorija uszpeha.* http://www.polit.ru/institutes /2010/02/21/mistake.html).

ságszolgáltatási rendszer kétszintes és gyakorlatilag teljes egészében az FSZB ellenőrzi »belülről«. Az FSZB az államnak az az intézménye, amelynek olyan mindenre kiterjedő ellenőrzési joga van, amely messze meghaladja alkotmányosan rögzített kompetenciáit. Ez az a szervezet, és nem a Belügyminisztérium, az Ügyészség vagy a Nyomozati Bizottság, amely ma meghatározza a jogalkalmazás paramétereit Oroszországban. [...] Sokkal inkább tehát ez szolgálna rá a figyelemre, csakhogy az FSZB fokozatosan afféle »szent tehénné« vált Oroszországban, melyről hivatalosan vagy jót lehet mondani, vagy semmit."[134]

Egyes becslések szerint a legfelső állami vezetésben a káderek 77%-a a titkosszolgálatokból érkezett, vagy legalábbis kapcsolatban volt velük. Valószínűbb, hogy a legfelső száz hely nagyjából egyharmadát töltötték be biztonságiak, ami elegendő volt ahhoz, hogy *az egyáltalán nem működő vagy nagy kihagyásokkal, hektikusan, rossz hatásfokkal működő végrehajtási gépezet* újra beinduljon és működőképes állapotba kerüljön, miután 1998-ban a szétesési folyamat – 1989 után – megint elérkezett arra a pontra, ahol az államgépezet kezdett leállni: sem demokratikusan, sem nem-demokratikusan nem működött már. Nem az történt ugyanis, hogy – kihasználva a helyzetet, netán valamilyen palotaforradalom, alkotmányos puccs, lopakodó ellenforradalom végrehajtásával – a „kágébések" a demokratikus működési módot az antidemokratikussal, félkatonaival cserélték föl, hanem az történt, hogy a posztszovjet Oroszország tehetetlen új elitje kétségbeesésében, az állam szétesésének végső pontján – nota bene: az egyre kiábrándultabb társadalom többségének hangos helyeslésétől kísérve – mintegy behívta az „állam földjére" a „kágébéseket" („biztonságiakat", „erőhatalmistákat"), hogy megmentsék az új orosz államot, működésbe hozzák a már-már leálló gépezetet.

Vagyim Volkov szerint a titkosszolgálatok munkatársainak az államirányítás meghatározó posztjaira való kinevezése 1999–2002 között azzal függött össze, hogy a jelcini érában nem jött létre sem-

134 Uo.

miféle intézményes – versenypiaci, tőzsdei, jogi – útja-módja az állam által „kinevezett" vagy „jóváhagyott" új tulajdonosok „lecserélésének" arra az esetre, ha azok a „pivatizált" vagy „elhappolt" (*prih*vatizált) tulajdonba – szerződésben vállalt kötelezettségeiket megszegve – semmit nem fektettek be, a béreket nem fizették ki, a vállalkozást csődbe vitték vagy egyszerűen eladták és a pénzt külföldre síbolták. Ugyanakkor mindegyre új és új, állami tulajdonra éhes, ambiciózus érdekcsoportok jelentek meg a horizonton, és újra meg újra kirobbant a – gyakran véres és vértelen kriminális leszámolásokba torkolló – politikai-gazdasági háború a privatizációs zsákmány körül, ami még jobban szétzilálta az államot. A „biztonságiak" jelentősége ilyen körülmények között azért is nőtt meg annyira, mert ők – mint az információszerzés szakemberei – nemcsak birtokában voltak az oligarchák sarokba szorításához szükséges információknak, hanem az állami kényszer professzionális alkalmazásához is értettek. *Jól kiépített és összehangoltan működő igazságszolgáltatási rendszer és piaci mechanizmusok hiányában* – a tulajdon újrafelosztásáért spontán módon kirobbant magánháborúk kaotikus viszonyai között a biztonságiak egyfajta állami menedzsmentként, döntőbírákként léphettek fel, hogy a tulajdon körüli vitás kérdéseket eldöntsék, az oligarchákat az államról leválasszák és – tőle „egyenlő távolságra" – meghatározzák az „alkalmas" és „alkalmatlan" tulajdonosok körét. Bár persze az erőhatalmisták – biztonságiak, katonák – blokkja értéktöbbletet nem tudott előállítani, annál jobban értett a források és bevételek újraelosztásához. Végső soron ugyanazt – az újraelosztást – vették kezükbe, amivel addig – a maguk módján – az üzletre rátelepedő, az üzlet és a politika világa között közvetítő kriminális szervezetek foglalkoztak, azzal a különbséggel, hogy a biztonságiak (tágabban: szilovik-ok) nem saját zsebükre dolgoztak,[135] hanem az államnak,

135 Természetesen tíz év egy lényegében csak felülről, bürokratikusan ellenőrzött végrehajtó hatalom különböző szintjein még az „önzetleneket", a „megvesztegethetetleneket" is megrontja, a „becsület és dicsőség" pajzsos-kardos angyalait is korrumpálja. Bizonyos, hogy közreműködésükkel a központi hatalom többet tudott „visszaosztani" a társadalomnak, mint korábban, de

és összehasonlíthatatlanul komolyabb erőforrásokkal, kiterjedt kapcsolati rendszerrel, irányítási rutinnal és tapasztalattal rendelkeztek, miközben nem riadtak vissza a kriminális világra jellemző fellépéstől: a nyílt erőszak skrupulusokat és határokat nem ismerő bevetésétől.

2003-ra az úgynevezett erőhatalmi tárcák ('szilovije vedomsztva') része a költségvetésben *1999-hez képest – arányosan számolva és egészében véve – megduplázódott, 2007-re pedig megtriplázódott.* Ez a többlet persze korántsem egyenlően oszlott el a tárcák között: míg a nemzetbiztonság és a belügy költségvetési többletet könyvelhetett el, a hadügy költségvetését megnyirbálták. Jellemző, hogy ugyancsak ez idő alatt háromszorosára növekedett a – *de facto* az elnök ellenőrzése alá vont – ügyészség költségvetési részesedése is.

Mindenesetre éppen *ezen a nem-demokratikus módon és alapon* sikerült Oroszországban helyreállítani az állam legitim monopóliumait, anélkül, hogy ez a demokrácia teljes fölszámolásához, nyílt vagy akárcsak burkolt diktatúrához vezetett volna. A nem-demokrácia még nem diktatúra, nyitva van – addig-ameddig – mind a diktatúra, mind a demokrácia felé. Az állam mindenesetre az erőszak legitim monopóliumának birtokában képes csak garantálni a hatalmi ágak elválasztását, az államtól független törvényhozás és jogszolgáltatás hatékony működését és ezeken keresztül a *jogbiztonságot* a *gazdasági, politikai, társadalmi élet minden szereplője*

– különösen az évtized végéről visszatekintve – az is biztos, hogy a „visz-szaosztók" maguktól sem sajnálták az „osztalékot", melyet – nyilván az első évtizedben elmaradt haszon és elszenvedett erkölcsi veszteség kárpótlásául – egyre kevesebb skrupulással vágtak zsebre. Nehéz megmondani, hogy ez idő szerint hol tart, milyen mértéket ért el a szilovikok korrumpálódása. Félő, hogy a felszínre került esetek csak a jéghegy csúcsát képezik. 2011 kora tavaszán például azonnali hatállyal mentették fel az FSZB egyik igazgatóhelyettesét, bizonyos Usakov tábornokot, aki hatvanadik születésnapját egymillió dollárért ünnepelte meg. A születésnapi műsorban fellépő Alla Pugacsova csak egymaga 250 000 dollárt kapott a szereplésért. Usakov aligha a fizetéséből fedezte e krőzusi ünneplés költségeit. A tábornok büntetőjogi felelősségrevonása azonban egyelőre várat magára.

számára. Amennyiben egy állam nem képes kielégítően garantálni a jogszabályok, versenyszabályok betartásával szerzett magántulajdon, gyarapított magánprofit elidegeníthetetlenségét, akkor szó sem lehet kiegyensúlyozott gazdasági fejlődésről, hiszen a tulajdonosok csak akkor lesznek érdekeltek befektetni vállalkozásaikba, ha biztos jogi garanciákra számíthathatnak e befektetéseket illetően. Oroszországban a biztos garanciák kérdésének megoldására először 2000-ben történt kísérlet, amikor felmerült egy „új társadalmi szerződés" megkötésének terve az állam és az üzleti élet szereplői között. Ennek lényege abban állt, hogy az üzlet nem avatkozik bele többé közvetlenül a politikába; az állam garantálja az üzleti szereplők jogát tulajdonukhoz; és az üzleti szereplők vonakodás nélkül eleget tesznek adófizetési kötelezettségüknek.

Az állam „visszaerősödésének" köszönhetően újra működni kezdett a jogszolgáltatás, legalábbis megtört a *kriminális ököljog* (az „erősebb kutya joga") uralma (a vitás ügyek bíróságot kikerülő „megoldásának", a kriminális leszámolásoknak a bevett gyakorlata), jóllehet az oroszországi igazságszolgáltatás mindmáig igen távol van attól, hogy a bíróságok valóban a jog – és ne a bíróságokra nyomást gyakorló vagy a bírókat lefizető különféle politikai és magánérdekek – szerint szolgáltassanak igazságot. Végső soron – mint Vagyim Volkov mondja – „az addig banditák által gyakorolt védelmi funkciót és döntőbíráskodást egyszeriben az egyenruhások ('ljugyi v pogonah') vették magukra".[136] Végül – és nem utolsósorban – a központi állam – a biztonságiak térfoglalásának köszönhetően – megnyerte a második csecsen háborút (hogy a békét is megnyerte-e, az még kétséges), ami pedig különösen fontos szerepet játszott a föderatív területi állam belső szuverenitásának helyreállításában.

A hatalom és az üzlet között létrejött informális „új társadalmi szerződés" jól-rosszul 2003-ig működött, amíg az állam politikai ereje nem haladta meg az oligarchák gazdasági erejét, és biztosí-

136 Vagyim Volkov: *Transzformacija rosszijszkovo goszudarsztva poszle 2000 goda.* http://www.polit.ru/lectures/2009/04/02/estado.html

totta is a gazdasági növekedést (mert bár ebben az időszakban a növekedés szerény volt, döntően még nem a világpiaci nyersanyagárak robbanásszerű emelkedéséből fakadt). Hamarosan kiderült azonban, hogy az államban meghúzódó érdekcsoportok adandó alkalommal készek az állam és az üzleti szereplők közötti hallgatólagos egyezséget felrúgni, és saját érdekeiket helyezni előbbre. Hasonlóképpen az üzleti élet szereplői sem alkottak egységes tulajdonosi osztályt, egyes képviselőiknek eszük ágában sem volt betartani az új játékszabályokat, amelyek garantálták volna a tisztességes versenyt. Mihelyt alkalmuk nyílott rá, hogy az államtól kedvezményeket, különleges szolgáltatásokat szerezzenek meg a szokott módon – lefizetve a döntéshozókat –, és így jussanak versenyelőnyhöz, habozás nélkül megtették ezt. A tulajdonosi osztály egésze ugyan nem volt érdekelt abban, hogy a piaci verseny tisztességtelen eszközökkel folyjon, külön-külön azonban minden egyes szereplője kész volt megszegni a versenyszabályokat, attól tartva, ha ő nem szegi meg őket, akkor megszegik ellenfelei. 2003–2004-ben ez a bomladozó informális társadalmi szerződés a „Jukosz-üggyel" vált teljesen érvénytelenné. De nem az állam rúgta fel egyoldalúan a „szerződést", megszegte azt a Jukosz vezetése is. Hodorkovszkij annak idején elismerte, hogy csakugyan létezett ilyen szerződésféleség állam és üzleti élet között: „egy ízben, 2000 nyarán Putyin összehívott minket, nagyvállalkozókat, és közölte, hogy mostantól a játékszabályok a következők".[137] Hodorkovszkij azonban megsértette az állam szuverenitását, amikor olyasmibe avatkozott bele, ami az új vezetés szerint az állam kizárólagos stratégiai illetékességi körébe tartozott: ilyen volt a keleti irányba kiépítendő kőolajvezeték ügye; az adóreform kérdése; és a TNK (egy tyumenyi orosz olajcég-óriás) részvényei egy részének az amerikai Mobil-Exxon-nak történő eladási kísérlete. Vlagyimir Volkov szerint „ez egyenértékű volt azzal, mintha a Pentagonnak és a CIA-nak akarnák eladni az orosz stratégiai kőolajkészletek egy részét. De volt itt még sok minden más is. Amikor

137 Uo.

üzlettársát, Lebegyevet letartóztatták, Hodorkovszkij első dolga volt, hogy elszaladt az amerikai nagykövethez. És ez így együtt már elegendő volt ahhoz, hogy az állam lépésre szánja el magát.[138] Hodorkovszkij nyilvánvalóan túlbecsülte saját erejét. Mindig így omlik össze a kölcsönös garanciavállalások rendszere. Amikor létrejön, úgy tűnik, mindkét fél érdekelt a szerződés betartásában. Aztán az egyik fél kezdi magát erősebbnek érezni a másiknál, és a szerződés betartásához fűződő érdekek megváltoznak. Az erősebb vagy magát erősebbnek vélő fél olyan lépésekre szánja el magát, amelyekkel megsérti a szerződést. Persze, az efféle, kizárólag a szerződő felek pillanatnyi erőviszonyain és hallgatólagos megállapodásán alapuló szerződések nem hosszúéletűek. Pontosan ez történt 2003–2004-ben, amikor az egyik fél, túlbecsülve erejét, túllépett azon a határon, amelyet a régi erőviszonyokon alapuló szerződés húzott meg, amivel a szintén megerősödött államot nemcsak lépéskényszerbe hozta, hanem le is térítette arról a pályáról, amelyen 2003-ig haladt és amely azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy Oroszországban is létrejön a jog uralma és a versengő demokrácia alapján garantált biztosítékok rendszere."[139]

138 Volt itt persze sok minden más: Hodorkovszkij nyíltan kiállt az iraki háború mellett. Folyamatosan felszólította az orosz vezetést, hogy csatlakozzék az amerikaiakhoz. Nem beszélve az erejét messze túlbecsülő Hodorkovszkij belpolitikai ambíciókat sejtető megnyilatkozásairól, és arról, hogy nem titkoltan ellenzéki pártokat finanszírozott, vagyis – ha ő maga személyesen talán nem is lehetett komoly kihívója Putyinnak – rendelkezett mindazzal, ami őt „királycsinálóvá" tehette. Lásd minderről bővebben: Sz. Bíró Zoltán: *Állam és oligarchia.* 2000, 2003. 9. szám, 10. l.

139 In Vagyim Volkov: *Transzformacija rosszijszkovo goszudarsztva poszle 2000 goda,* i. m. Volkov hozzáfűzi, hogy a tulajdon érinthetetlenségét szavatoló biztos garanciákat más módon is meg lehet teremteni, ahogyan az például Délkelet-Ázsiában és részben Latin-Amerikában történt egy sor autoritárius vagy egyenesen diktatorikus berendezkedésű országban (Dél-Koreában, Brazíliában, Mexikóban például), ahol a biztos garanciákat a szorosra fűzött személyi, családi, illetve klánkapcsolatok függőségi rendszere teremtette meg, egyfajta „kapitalizmus a mieink számára" (a Jelcin-korszakban a „családként" emlegetett képződmény ebbe az irányba mutatott, de képtelennek bizonyult az új rendszer konszolidálására,

Mikor a Jukosz-üggyel Oroszországban lezárult annak lehetősége, hogy a biztos garanciák rendszerét az állam és az üzlet között létrejött informális megállapodás szintjéről *a jog uralmának* szilárd alapjára helyezzék (az igazságügyi reform félbemaradt), állam és üzlet kapcsolata a délkelet-ázsiai modell „kapitalizmus – a mieinknek") felé kezdett elmozdulni. Ebben a modellben kevés játékos maradhat meg, ami a tulajdon magas fokú koncentrációjához vezet, hatalmas, monopolisztikus, diverzifikált ipari-kereskedelmi konglomerátumok jönnek létre, nélkülük ugyanis a gazdaságot nem lehetne kézivezérléssel irányítani. Oroszországban azonban – a dél-koreai modelltől eltérően – még az állam és az üzleti élet néhány kijelölt szereplője, ilyen-olyan családi klánok között sem jött létre a kölcsönös garanciák rendszere. *Az állam olykor egyenesen maga lépett fel önálló gazdasági szubjektumként,* amikor a kőolajexportból származó dollármilliárdokat állami korporációk létesítésébe fektetette, az állam tőkerészesedését addig növelve egy-egy nagyvállalatbban, míg részben vagy egészben el nem nyelte őket (mint a Jukosz részvényeit állami segédlettel bekebelező, jelenleg is legnagyobb orosz olajvállalat, a Rossznyefty esetében történt, nem beszélve a Gazprom Nyeftyről vagy az ország olajvezetékeinek nagyrészét birtokló Transznyeftyről, amely többségi állami tulajdonban van).

főként a „gazdasági csoda" megteremtésére). A diktatorikus hatalom a tulajdonosok egy szűkebb köre számára kedvezményes hiteleket biztosít, állami hitelgaranciával, azok pedig részben a közhivatalnokok szabályos lefizetésével, részben az üzletbe való bevonásukkal kompenzálják ezt, miközben az érdekekelt politikai és üzleti klánok közötti, évtizedek alatt kialakult összefonódást az egymás közötti házasodások a rokoni kötelékekkel, az üzleti élet kulcsfiguráinak állami posztokra való kinevezésével is megerősítik. Mindez hosszú távon képes garantálni a tulajdonok biztonságát. Oroszországban azonban ilyen típusú garanciák sem jöttek létre, ezért újra meg újra elkezdődhetett a tulajdon újraelosztásának anarchikus vagy az államérdek – esetleg önkény – által szabályozott „nagy játéka".

Mivel a magánvállalkozásoknak nem jutott állami hitel, kénytelenek voltak körülnézni a nemzetközi pénzpiacokon és a szükségessé vált fejlesztésekhez, beruházásokhoz, esedékes törlesztésekhez onnan venni fel hitelt. Mikor aztán 2008 végén kitört a globális pénzügyi válság, a hitelintézetek bedőlése, a bankközi hi-telezés befagyása miatt az oroszországi magánvállalkozások is egymás után csődöltek be, hacsak az állam valamiért nem döntött úgy, hogy megmenti őket.

Így vagy úgy, a magánszféra a globális válság nyomán még kiszolgáltatottabbá vált az államnak, mint addig: az állam, pontosabban: az állami források fölött rendelkező és e rendelkezési jogukkal előszeretettel üzletelő bürokrácia csoportjai döntik el, kit mentenek meg és kit hagynak veszni. Ugyanakkor a megelőző időszakban az állam kezébe került – visszavett vagy újonnan megszerzett – nagy gazdasági vállalkozások, a kőolajdollárokból felhalmozott pénzügyi tartalékoknak és az elmúlt tíz évben kiépített adminisztratív tartalékoknak köszönhetően, nem rendültek meg. Az állam mindinkább ama mesebeli ajtónálló szerepét játssza a piac és a vállalkozók között: ő dönti el, beenged-e egy üzleti vállalkozást a piacra, avagy nem enged be. Ez azonban nem a külföldi és belföldi tőke megkülönböztetését jelenti a belföldi vállalkozók védelme, az orosz tőke pozitív diszkriminációja érdekében, hanem az *állambarát* és a *nem-állambarát* biznisz megkülönböztetését (hasonlóképp, mint a pártok esetében: az állambarát vagy hatalombarát pártokat az állam a keblére öleli, az állammal szemben barátságtalanokat, az ellenséges érzületűeket, a hatalomidegeneket pedig eltasztítja magától). Az állam-portárs csak azokat az üzleti vállalkozásokat engedi belépni a piacra, amelyeknek vezetői elismerik az állam primátusát az általa stratégiai fontosságúnak tekintett döntések meghozatalában. A piacra való belépés elengedhetetlen állami jóváhagyása mellé azonban semmiféle garancia nem jár: „Az állam a szófogadó bizniszt azzal jutalmazza, hogy feljogosítja a haszonszerzésre, és engedi, hogy gazdasági potenciálja növekedjen. Viszonzásul az üzleti vállalkozás, amely persze »a kiválasztotti körbe« tartozik, minden tőle telhető

eszközzel igyekszik előmozdítani az állam politikai hatalmának megerősödését."[140]

Vlagyimir Volkov szerint a jelenlegi helyzet mindaddig nem sok jóval kecsegtet, amíg nem kerül sor a gazdasági rendszer mélyreható modernizálására, *mindenekelőtt egy szilárd jogrendszer megteremtésére,* amelyben a jog érvényesülését az állam garantálja, *de amelynek működése független az államtól, és amely hosszabb távon „felülírhatatlanná" teszi a tulajdonosi jogokat.* Mivel ez idő szerint ilyen garancia nem létezik, a rendszer instabil, és az is marad mindaddig, amíg vagy összeomlik (ha bármilyen okból kimerülnek az állam többletforrásai, esetleg személyi változás következik be az állam vezetésében), vagy képessé válik azoknak a személyektől nem függő, intézményes mechanizmusoknak a megteremtésére, amelyek garantálják a tulajdonosok teljes körű – nem ideiglenes, nem részleges – rendelkezési jogát saját tulajdonuk fölött, és amelyek egyszersmind jogi korlátok közé szorítanák *a kézi vezérlésű demokráciában* a lényegében csak az „elnök-cár" és „lovagi kísérete" által ellenőrzött – engedélyeket és kedvezményeket osztogató és vállalkozásokat fosztogató – állami bürokrácia önkényét. A túlirányított demokráciában az állam – pontosabban: a végrehajtó hatalom – *intézményesen semmi által* nem korlátozott ellenőrző és kényszerítő hatalma olyan mértékű, hogy bármely üzleti vállalkozást következmények nélkül megszüntethet vagy tönkretehet, bármelyik üzletember vagyonát elkobozhatja. *Ilyen körülmények között Oroszországban mindmáig a tulajdonnak csak állami feltételekhez kötött jogáról lehet beszélni. A feltételeket az állam egyoldalúan szabja meg és belátása vagy szükségletei szerint módosíthatja: ma te vagy az egyik legnagyobb tulajdonos, holnap nem te vagy, holnapután pedig, ha ez ellen nagyon berzenkedsz, esetleg már földönfutó is vagy, nemzetközi körözés alatt álló emigráns vagy börtöntöltelék.* Nem csoda, hogy a politikai pártok támogatásából a különféle tulajdonosi

140 Anton Olejnyik: *Vlasztyelini rinka. Pro et contra.* 14. kötet, 2010. 1–2. szám, 111. l. Lásd még ugyanerről Olejnyik nemrég megjelent könyvét: uő: *Vlaszty i rinok.* ROSZSZPEN, 2010.

csoportok 2003 után iszkolva hátráltak ki, és gyors ütemben sorakoztak föl a „hatalom pártjai" („partyii vlasztyi") mögé, melyek vagy közvetlenül az állami bürokrácia – mindenekelőtt a politikai technológiák központi műhelye: a Kreml – autochton teremtményei (a legnagyobb mindjárt a Jegyinaja Rosszija), vagy amelyeket a Kreml teljesen ellenőrzése alatt tart – ilyen a Zjuganov-féle kommunista párt és a Zsirinovszkij-féle radikálpopulista párt, két megnyerő szín a politikai palettán.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az állam jogi, pénzügyi és erőszak-monopóliumát sikerült Putyinnak helyreállítania, az igazságszolgáltatás szférájában azonban – részben a megígért reform elszabotálása miatt – semmilyen lényegi változás nem következett be: a jog változatlanul nem, vagy korlátozottan, a politikai megrendelő erejétől vagy befolyásától függően érvényesül Oroszországban. Nem alakult ki a politikai hatalomtól független jogrend, amelyben a tulajdonosi jogok mindenféle állami elismerés, jóváhagyás nélkül, és a tulajdonos politikai szerepvállalásától függetlenül *megkérdőjelezhetetlenek.* Putyin, hatalomra kerülve, fokozatosan – a nyílt konfrontáció lehetőség szerinti elkerülésével, jobbára tárgyalásos úton, konszenzusra törekedve – az összes független hatalmi központot ellenőrzése alá vonta, maga alá rendelte, ha pedig ez mégsem sikerült, akkor egyszerűen megtörte vagy felszámolta ezeket a független és ezért a monolitikus hatalomgyakorlásra nézve potenciálisan veszélyes politikai vagy üzleti erőközpontokat (például a választási törvény megváltoztatásával; új hatalmi szinteknek a föderatív struktúrába való beékelésével; csúcshatóságok létesítésével; támogatások, kedvezmények, jogosultságok megvonásával; végső esetben pedig: az ügyészség mozgósításával, és a leginkább „renitens" oligarchák elrettentő célzatú letartóztatásával, perbe fogásával, emigrációba kényszerítésével vagy börtönbe juttatásával).

Az 1993 végén, a „kis polgárháborút" lezáró jelcini alkotmány elfogadása után még számos ilyen, a kremli hatalomtól független, vele szemben kisebb-nagyobb autonómiával rendelkező erőközpont – hatalmi ág, hatóság, szervezet, intézmény, tulajdonosi cso-

port – létezett (például az Állami Duma, a Szövetségi Tanács, a regionális elitek, a kormány, a pártok közül az Oroszországi Kommunista Párt, a demokratikus ellenzék, az üzleti elit, a tömegmédiumok). Putyin országlása alatt ezek egymás után veszítették el az „elnöki erőközponttól" való függetlenségüket és a politikai nyomásgyakorló képességüket. *A politikai rendszer egy központból vezérelt, tehát monocentrikus és monolitikusan bürokratikus lett* (egyes elemzők az irányított demokrácia putyini típusát egyenesen a „bürokrácia ellenforradalmaként", „bürokratikus restaurációként" írják le). Így jutott az orosz állam cseberből vederbe. Nem a többközpontúságból következett ugyanis az új rendszer irányíthatatlansága, sodródása, a permanens káosz, hanem a szóban forgó független hatalmi központok *hatalmának* természetéből és nagyságából. A közszolgálati funkciói teljesítéséhez elengedhetetlen monopóliumait helyreállító, önmagát összeszedő, megerősödött orosz föderatív államnak tehát nem megszüntetnie kellett volna a politikai rendszer többközpontúságát, a föderáció szubjektumainak önállóságát, a hatalmi ágak szétválasztását, a média szabadságát (stb., stb.), hanem ellenkezőleg: azt a törvény és jog nélküli állapotot kellett volna felszámolnia, amelyben a demokratikus hatalomgyakorlás pluralizmusát az oligarchikus és bürokratikus „pluralizmus", a szeparatista „pluralizmus", a kriminális „maffiapluralizmus" váltotta fel, anarchiába taszítva az országot. Az anarchikus állapotok és az oligarchikus többfejűség megszüntetésére azonban Putyin és etatista csapata – nem először az orosz történelemben – nem tudott jobbat kitalálni, mint mindenféle – az államot potenciálisan veszélyeztető – többközpontúság megszüntetését, vagyis az oligarchikus pluralizmust *bürokratikus monocentrizmussal* váltotta föl, a regionális kiskirályoktól, oligarchikus klánoktól, korrupt bürokratáktól való *sokféle* függést egyetlen nagy függéssel, amely most már a társadalmi élet összes szereplőjét az államhoz köti, felfűzve mintegy arra a fonálra, amelyet az állam első számú vezetője tart a kezében és amely a demokráciát irányíthatóvá, kézi vezérlésűvé, a jogállamot politikailag rángathatóvá, a zabolátlan, vad sajtószabadságot pedig domesztikálhatóvá teszi.

V. Telekratikusan irányított demokrácia

Nincs irányított demokrácia irányított média nélkül. A média, ezen belül elsősorban az országos nézettségű és hallgatottságú tömegmédiumok fölötti irányítás lehető leggyorsabb megszerzése kulcskérdés a végrehajtó hatalom birtokosai számára: egyfelől így foszthatják meg ellenfeleiket a közvéleményre gyakorolt befolyásuktól (vagy annak nagy részétől), másfelől pedig ezen keresztül vonhatják leggyorsabban és leghatékonyabban ellenőrzésük alá *a társadalmi valóság telekratikus konstruálásának* folyamatát.

Így lesz a média a végrehajtó hatalom legközvetlenebb ideológiai-politikai áttétele, társadalmi hajtószíja. A média nem a hatalmi hódítás célja, hanem *a hatalomgyakorlás legfontosabb eszköze.* A végrehajtó hatalom azért akarja valamilyen módon saját irányítása alá vonni a tömegmédiumokat, hogy azok a demokrácia irányításának engedelmes eszközévé váljanak. A mediatizált politika világában, ahol a politikai élet szereplőinek, színtereinek és eseményeinek képe a tömegmédiumokban épül fel; ahol a médiafolyamat irányításával tömeges elfogadást, elutasítást, felháborodást, lelkesedést, megértést lehet kiváltani a társadalomból; ahol a kép teremtette látszat-bizonyosságra, látszat-szemtanúságra támaszkodva bármikor el lehet tüntetni a valóság kényelmetlen mozzanatait és egészen más valóságok képét lehet helyette felépíteni, a politikai uralom kulcskérdésévé válik a média fölötti – közvetett vagy közvetlen – befolyás, ellenőrzés, irányítás megszerzése.

A techno-telemédiumok fölötti politikai ellenőrzés az egész politikai rendszert mélyrehatóan megváltoztatja, hiszen olyan reprezentatív nyilvánosságot hoz létre a hatalom teatralizálása

számára, amelynek ablakai közvetlenül a magánvilágokra nyílnak, anélkül, hogy e magánvilágok maguk is rendelkeznének ablakokkal, amelyek a nyilvánosságra nyílnak. Ezek a nézői helyek így inkább cirkuszi vagy színházi páholyokhoz hasonlítanak, ahonnan a nézők sorsát a lehető legközvetlenebbül érintő és formáló politikai, gazdasági, tudományos események – parlamenti vitaüléstől a háborús konfliktusokig, gazdasági folyamatoktól az ökológiai katasztrófákig, éhínségtől a hajléktalanságig – látványossággá, néznivalóvá válnak, az állampolgárok pedig saját sorsuk kovácsolóiból e sors nézőivé.

Az irányított demokráciában az irányítás egyrészt az összes erőforrás állami ellenőrzés alá vonását, másrészt a gazdaság, a politika és a civiltársadalom szereplőinek államtól való függőségét jelenti. Minden éppen fordítva van ott, mint a plurális demokráciában: nem a civiltársadalom, a közvélemény, az ellenzék, a sajtó tartja ellenőrzése alatt a végrehajtó hatalmat, nem a társadalom tartja függő helyzetben a hatalomgyakorlókat, hanem a hatalomgyakorlók a társadalmat, a közvéleményt, a sajtót. Minél erősebb a médiának, a nyilvánosságnak, a közvéleménynek ez az államtól való függése, annál közelebb kerül az irányított demokrácia ahhoz a ponthoz, ami után helyesebb volna *fordított demokráciának*, a *hatalom demokráciájának* nevezni: a hatalom szabadon úgy dönt és azt tesz, amit akar, az alávetettek szabadsága pedig abban áll, hogy mindezt némán vagy lelkesen elfogadják.

Oroszországban a gorbacsovi peresztrojkától a jelcini oligarchikus pluralizmuson át a putyini túlirányított demokráciáig a televízió volt és maradt a legfontosabb – mert egyidejűleg a lehető legnagyobb tömegre érzelmileg ható – médium a társadalmi valóság képének felépítése, átalakítása vagy épp lerombolása szempontjából. A 'kép' szó a legtöbb nyelven a kép képződmény-jellegére és képlékenységére is utal: tudatos alakítással hozzák létre, és a létrehozott kép tovább gyúrható és alakítható. Oroszországban a társadalmi képzelet egész világát – világképtől, szemléletmódtól a tematikáig – a televízió határozza meg, és

az ország egymástól elszigetelt helyeit és társadalmi rétegeit összekapcsoló közös identitás fikcióját is döntően a televízió állítja elő.[141] Szociológiai felmérések szerint az oroszok a világ egyik legtöbbet televízióző népessége, 90%-uk elsődlegesen a televízióból tájékozódik ország és világ eseményeiről. Miközben az 1000 főre jutó tévékészülékek száma eléri a fejlett országokét, a kábeltelevíziós ellátottság csekély, ami azt jelenti, hogy a hatalmas kiterjedésű országban meglehetősen széttagoltan élő lakosság döntő többsége a műholdas központi tévécsatornákat nézi, bár ez a kiszolgáltatottság a korábban oligarchák, ma az állam irányítása alatt álló országos tévécsatornáknak évről évre csökken. Az egy főre jutó személyi számítógépek száma, az internetezők aránya az utóbbi néhány évben Oroszországban is ugrásszerűen növekszik. Az internetezők száma 1996–1997-ben hatszázezer, 1998-ban nyolcszáznegyvenezer, 2003-ban pedig már nyolcmillió volt. Míg 2003-ban személyi számítógéppel a lakosság 9%-a rendelkezett, és napi rendszerességgel vagy hetente többször csak 2%-uk lépett be a netre, addig – az Obscsesztvennoje Mnyenyije Alapítvány felmérései szerint – 2009–2010 fordulóján az internetfelhasználók száma – átlagosan havi 3%-os növekedést produkálva – elérte a 43,3 milliót (ez az OF lakossága 37%-ának felel meg). Ugyanezen időszakban az internetre

141 Hogy e hatalmas földrajzi kiterjedésű ország népének gyönge belső kohéziója és szétesző identitása jószerével már csak a központi televízión alapul, már az 1990-es években felfigyelt egy Oroszországot Pétervártól Vlagyivosztokig bebiciklizö pétervári diák: „A biciklitúra után az az érzés gyökeresedett meg bennem, hogy Oroszország mint egységes állam egyáltalán nem is létezik már. A közigazgatási egységek helyi kiskirályok hűbérbirtokai, ahová nem terjed ki a központi hatalom. Azt csinálnak, amit akarnak. *Ha ezt a hatalmas területet valami még egy országgá teszi, akkor ez nem más, mint a központi televízió műsora, a létminimum alatti jövedelmi színvonal, és persze az orosz nyelv.*" (*Sz veloszipedom protyiv "minyisztyersztva oboroni i napagyenyija"* (intejú Roman Tkaccsal). In: *Russzkaja Miszl*, Párizs, 1995. 4100. szám (november 9–15.) 7. l. A 2000-es években, különösen a regionális kiskirályságok felszámolása és az életszínvonal ugrásszerű emelkedése után, a szóban forgó kohézió és identitás erősödött, de a televízió elsődleges identitásteremtő szerepe nem változott.

belépők száma naponta mintegy 25,8 millió volt (ugyanezek az adatok 2008 őszén és 2009 tavaszán 17,7 millió, illetve 20,6 millió volt, tehát a felhasználók száma 4–7 százalékkal, a belépőké pedig 4–6 százalékkal nőtt alig egy év alatt).[142] Az egész lakosságra vetített internetes belépések számát tekintve Oroszország a maga 37%-ával a világon a 9. helyen áll, a BRIC-országok közül megelőzve Kínát (27%) és Brazíliát (34%). Mindez persze korántsem jelenti a televízió politikai szerepének végét, hisz az internet közvetlen és új típusú hálózati szervezésmódjának politikai kiaknázása terén Oroszországnál összehasonlíthatatlanul előbbre tartó országok is a kezdeteknél tartanak (igaz, a mennyiségi fejlődés olyan gyors, hogy olykor pár éves, sőt, pár hónapos intervallumban is robbanásszerű változásokat indukálhat). Az irányított demokrácia orosz modellje azonban belátható ideig még a műholdas – még csak nem is digitális – televíziózáson áll és bukik. Az interneten keresztül érvényesül legkevésbé az irányított demokrácia: ez egyfelől azt jelenti, hogy az orosz háló ez idő szerint a legkevésbé irányított, legszabadabban szerveződő része a nyilvánosságnak (igaz, csak ama kevesek számára, akik nem kizárólag játékok, filmek, zenék le- vagy feltöltésére, szórakozásra és privát facebookolásra használják a netet); másfelől azt jelenti, hogy a hatalomnak is van ideje még erős pozíciókat kiépíteni és terjeszkedni a neten, beleértve ebbe a net közvetett vagy közvetlen politikai ellenőrzését is.

142 Az összesített adatok elfedik az internethasználat és a belépések területi megoszlását: első helyen az OF Központi Szövetségi Körzete áll 13,2 millió felhasználóval, amelyből Moszkvára 5,8 millió esik, aztán 8,6 millióval a Volga Menti Szövetségi Körzet következik. Mindezt azért nem árt hangsúlyozni, mert az úgynevezett „digitális szegények" száma – a fenti adatok ellenére – akkora, hogy orosz kutatók egyenesen a társadalom *digitális kettészakadásáról* (*'cifrovoj raszkol'*) beszélnek.

Az oligarchikus és az etatista telekrácia

A média a plurális demokráciákban a politikai rendszer fékjeinek és ellensúlyainak része, még ha politikai szerepe nem merül is ki ebben. Elsődleges szerepe a politikai szuverén (a nép) elfogulatlan, gyors és pontos tájékoztatása mindenről, amit képviselői a politikai hatalomban tesznek (vagy elmulasztanak megtenni), mindenről, ami a közvéleményre tartozik, ami segít adekvát képet alkotni az embereknek a világról és benne saját helyzetükről, ami közvetlenül vagy közvetve érinti őket, hogy ezáltal a hatalmat szüntelen nyilvános vizsgának, próbának és a közvélemény nyomásának tegye ki, rábírja rossz döntései megváltoztatására, a hatalmukkal visszaélő közszereplők felelősségre vonására.

Ha azonban a média – bármi okból – úgy lép föl egy népképviseleten alapuló plurális politikai rendszerben, mintha párt lenne vagy valamiféle ellen-állam, akkor vagy szerepet tévesztett, vagy túllépett a népképviseleti demokrácia keretein. Ezek a túllépések lehetnek önkéntelenek, és lehetnek szándékosak, sőt, szervezettek. Ilyenkor leggyakrabban különféle hatalmi-üzleti érdekek vagy politikai nyomásgyakorlási szándékok húzódnak meg e túllépések mögött, amelyek kisebb-nagyobb mértékben minden tömegdemokráciában előfordulnak. Ha azonban a túllépések rendszeressé válnak, ha a médián keresztül zajló hatalom- és befolyásvásárlás már nem csupán kísérőjelensége az uralom módjának, hanem alapját képezi, ha már nem a politikai szuverén – a nép –, hanem *a szuverén média* konstituálja a hatalmat, akkor a tömegdemokráciát felváltotta a telekrácia (mediokrácia, piárokrácia stb.), az állampolgárt a néző, a politikai pártokat a műsorpártok, a szavazófülkét a távirányítók és telefonkészülékek nyomógombja.

Oroszországban az irányított – helyesebben szólva: túlirányított és minden demokrácián túl irányított – demokrácia mind annak első (jelcini), mind pedig második (putyini) kiadásában telekrácia vagy legalábbis *telekratikusan irányított demokrácia*

volt és maradt. Csak míg az első fázisban – 1993, különösen pedig 1995 és 1999 között – a média a politikai hatalmat üzleti érdekeik, étvágyuk és erejük nagysága szerint egymás között felosztó oligarchikus klánok kezében vált engedelmes eszközzé, addig a második fázisban – 2000 után mindmáig – az oligarchákat az államból kitessékelő, az állam szuverenitását helyreállító, a hatalom teljességét monopolizáló politikai korporáció rendelkezik a médiahatalommal, amely elsősorban az országos televíziós csatornák fölötti ellenőrzést jelenti.

Ha innen nézzük az oligarchikusan irányított – vagy nem-irányított, szanaszét-irányított – demokrácia időszakát, amely meggyőzően igazolta az új tételt, miszerint a hatalom a képcsőből fakad (vagy másként: akié a televízió, azé az ország), nem lehet csodálkozni azon, hogy az oligarchikus viszályokkal, az állam-gyöngeséggel, a társadalmi káosszal leszámoló, központosító abszolút hatalom első dolga volt a tömegmédia „deoligarchizálása". Csakhogy – intézményes ellensúlyok és fékek hiányában –, ahogy az már lenni szokott, ezen a ponton nem állt meg az állam: az abszolút hatalom megszabadította a televíziós újságírást az oligarcháktól és az oligarchák kiszolgálásának méltatlan szerepkörétől, csakhogy a következő fázisban maga nyomult be minden oligarcha helyére, az állam vált minden oligarchák oligarchájává. A televíziós újságíró, ez a korábban az oligarchák között felosztott médiapiacon lézengő ritter, most már egyedül csak az államnak ajánlhatta fel szolgálatait (már ha pályán akart vagy kénytelen volt maradni). Volt egy kegyelmi pillanat 2000–2001-ben, amikor úgy tűnhetett, hogy a visszaerősödött állam csak törvényileg fogja szabályozni a televíziókat, de aztán – pontosan tudva, mit ér Oroszországban a formális jogi szabályozás – felülkerekedett a „józan" politikai ész, és inkább elfoglalta az oligarchák helyét: „mindenütt, ahol nem mi vagyunk, potenciálisan az ellenség van jelen." Így foglalta el az orosz irányított demokráciában az oligarchikusan plurális telekrácia helyét Putyin monolitikusan etatista telekráciája.

A telekráciában nem állampolgárok és nem pártokra, hanem nézőtömegek képekre – imidzsekre: politikus-, párt-, kormány-, országimidzsekre, vagy azok ellen – szavaznak, mindenesetre a *nézők* döntik el a választások kimenetelét, ugyanis már rég a „nézőpolgárok" vannak többségben a hagyományos, politikailag és világnézetileg tagolt, aktívan cselekvő állampolgári közösség polgáraihoz képest. A telekrácia úgy is fölfogható, mint a tömegdemokrácia legfelső foka, amelyen annak eleve – kezdetben ilyen-olyan vagyoni, életkori, nemi, vallási, iskolázottsági és olykor etnikai cenzussal, később propagandával és tudatmanipulációval – korlátozott demokratikus tartalma még tovább csökken, noha a demokratikus jogállam procedúrái és intézményei formálisan megmaradnak.

A telekráciában a médiahatalom – a pénzhatalom közvetítésével – intézményesen és jogilag is egyesül a politikai hatalommal. Nem lehet megmondani, hol kezdődik az állam, és hol ér véget az üzlet. Hol válik el a pénz- és képhatalom a politikai hatalomtól. Hol kezdődik az állami költségvetés, és hol ér véget a pártkassza vagy a magánkassza. És így tovább. Telekratikus fordulat következett be például a közelmúltban Olaszországban Berlusconi másodszori hatalomra jutásával. Telekrácia felé tart a magyar képviseleti demokrácia is. Az amerikai politikai rendszer a maga egészében – különösen helyi önkormányzati szinten – nem telekratikus ugyan, de a szövetségi hatalom szintjén a Bush-korszakban inkább az volt, mint nem. De a legutóbbi angliai választások is azt mutatták, hogy a képernyő-politika és a nézői tömegek választási súlya már a nyugati demokrácia őshazájában is növekvőben van. A tömegdemokráciák között e tekintetben mindinkább az a különbség, hogy alapvetően oligarchikus vagy állami irányítás alatt áll-e a média, legalábbis a legnagyobb televíziós csatornák? Ezen belül, hogy az állami irányítás nem valamelyik üzleti és politikai riválisai fölé emelkedett, az üzleti hatalom mellé még a politikai hatalmat is – és éppen üzleti médiamonopóliuma segítségével – megszerző oligarcha kezében van-e (mint például ma Olaszországban, ahol Berlusconi kétségkívül az egyetlen

politikai szupersztár). Kérdés továbbá, hogy a szigorúan csak a közérdeket képviselő állam *mennyire* és *milyen módon*, illetve *milyen eszközökkel* és *milyen célokat* követve gyakorol ellenőrzést a televíziós tömegmédiumok fölött? És végül kérdés az is, beéri-e a valóban tömeghatású médiumok működési rendjének törvényi szabályozásával vagy ki akarja terjeszti ezt a média összes felületére, mint azt a magyar irányított demokrácia úgynevezett „médiatörvénye" mutatja, mely a média egészét osztatlanul egy *ténylegesen* a végrehajtó hatalom szerveként működő médiahatóság ellenőrzése alá helyezi.

1993 és 1999 között Oroszországban *oligarchikus* telekrácia volt. Ez a médiairányítási modell alighanem a Berlusconi-féle olasz modellhez állt legközelebb. *Csak éppen Oroszországban a telekratikusan kreált – az elektronikus kép által életben tartott vagy épp eltűnésre ítélt – politikusok, pártok és intézmények nem a mediatizált tömegdemokrácia túlfejlődésére, hanem mindenféle politikai demokrácia elementáris hiányára utaltak.* Berlusconi telekratikusan irányított tömegdemokráciája azért jöhetett létre, mert az olasz kereszténydemokrácia sok évtizedes korrupt, kleptokratikus és kriminális uralmi rendszerének összeomlásával együtt az egész parlamentáris rendszer válságba került, az így keletkezett politikai vákuumba pedig régi vágású és új típusú populista erők nyomulhattak be. Berlusconi mint legerősebb és legambiciózusabb médiaoligarcha ebben a vákuumhelyzetben csak politikai teljhatalomra váltotta át médiateljhatalmát. Mintha mondjuk Oroszországban az 1990-es évek végén keletkezett politikai vákuumot nem a korrupt politikai osztálytól idegen, puritán pétervári ellenelit töltötte volna be, hanem az oligarchikus belháborúk valamelyik győztese, például Berezovszkij, Guszisznkij, esetleg Hodorkovszkij, és Oroszország az ő telekráciájában élne azóta is. Persze, a zűrzavaros oligarchikus korszak ilyen politikai végkifejlete Oroszországban több mint valószínűtlen volt. Nem a puszta véletlen műve, hogy az oligarchikus rendszer összeomlása és az oligarchák „megfegyelmezése" után itt az etatista telekrácia modellje valósult meg. Tartalmilag persze vajmi csekély a kü-

lönbség az orosz telekratikus modell és Berlusconi, sőt, bármely nézői tömegdemokrácia között: a direkt ideológiai-politikai indoktrináció a műsorfolyamban lényegében a politikai hírműsorokra szorítkozik. A közvetett indoktrináció, vagyis a hatalmi szempontból kívánatosnak tekintett világlátás, mitikus képzetek, érzelmi, indulati tartalmak „beültetése" az agyakba, a társadalom állandó politikai áthangolása ennél jóval nagyobb teret foglal el. Ám a társadalom telekratikus politikai irányítása nem is annyira a politikai kérdéseknek, a közösségi tematikának szánt műsoridő minimalizálásában és prime-time-ból való kiszorításában mutatkozik meg, mint inkább minden politikai-közösségi tartalom kilúgozásában, lebutításában, giccstartalommá, szórakoztatóipari tartalomszolgáltatássá – élménnyé és látványossággá – való átalakításában, és persze abban, hogy a műsoridő kétharmadát vagy akár 90%-át is a legsivárabb szórakoztató tartalmakkal, a reklámidőbe beékelt szappanoperákkal, show-műsorokkal, vetélkedőkkel stb., stb. töltik ki. Ez különösen Oroszországban szembeötlő, ahol a tömeges érdeklődést keltő televíziós politikai tartalmak átalakulása szórakoztató tartalmakká különösen gyorsan ment végbe: míg 1990–1993 között – a sajtószabadság eufóriája jegyében – a politikai tartalomszolgáltatás dominált, a műsorfolyam politikai műsorok köré szerveződött, addig az ezt követő oligarchikus időszakban (1994–1999) a politikai és szórakoztató tartalom előbb egyensúlyba kerültek, majd kezdett az arány a szórakoztatás felé eltolódni, míg aztán a 2000 után kiépülő etatista telekrácia meghozta a szórakoztatóipar abszolút televíziós dominanciáját.

Ha az oligarchikus rendszer keretében nem Oroszország mérhetetlen természeti erőforrásainak magánosítására került volna sor, ha nem a költségvetés és az állami tulajdon szakadatlan fosztogatása zajlott volna, aminek következménye a folyamatos gazdasági hanyatlás, az általános elszegényedés, a mindennapi élet minden szintjét átható kriminalizálódás lett, akkor még arra is sor kerülhetett volna, hogy a legerősebb oligarcha üzleti túlhatalmát – ezen belül médiahatalmát – politikai hatalomra váltva, maga veszi át az ország kormányzását. Tudjuk azonban,

hogy az 1990-es évek Oroszországa a GDP szédületes ütemű zuhanásának, a devolúciónak, a kriminális háborúknak, az általános hanyatlásnak az Oroszországa volt. Már csak ezért sem lehet meglepő, hogy a tömegmédiumok fölötti ellenőrzést nem valamelyik oligarcha, hanem az a politikai ellenelit szerezte meg, amely magában az oligarchikus rendszerben látta minden orosz bajok gyökerét. Az oligarchák kiszorítása a médiából azonban nem egy plurálisan tagolt politikai nyilvánosság előtt nyitotta meg az utat, hanem a monolitikus hatalom előtt, amely egyszerűen saját erős kezébe vette az egész média irányítását. A központi hatalommal viszálykodó oligarchikus pluralizmus kihívására a monolitikus etatizmus lett a felelet. A médiában, ahogy az élet összes többi területén is, az egységgé nem záruló *sokféleség zűrzavarát* a sokféleségtől nem függő *egység zsarnoksága* váltotta fel.[143]

Oligarchikus pluralizmus

2001 után Oroszországon innen és túl sokan vélekedtek úgy, hogy még mindig jobb *sok* oligarchától függeni, mint az *egységes* államtól. Ahol többen vannak, ott lehetségesek véleménykülönbségek, van versengés, vita, nyílt konfliktus, minden következmény nélkül bírálható a hatalom. Kétségtelen, az oligarchikus pluralizmus is egyfajta pluralizmus: a tények, ügyek, információk elhallgatása, személyek tendenciózus beállítása az egyik oldalon,

143 E helyütt Blaise Pascal megfogalmazását idézem: „A sokféleség, ha nem zárul össze egységgé – zűrzavar; az egység, ha nem függ a sokféleségtől – zsarnokság." („La multitude qui ne se réduit pas à l'unité est confusion. L'unité qui ne dépend pas de la multitude est tyrannie.") Blaise Pascal: *Pensées.* Coll. Folio Classique, Gallimard, 2004, 355. l. Pődör László – a fentitől némileg eltérő – fordításában lásd: Blaise Pascal: *Gondolatok.* Gondolat Kiadó, 1978, 370. l.

a másikon másféle tendenciózussággal egészült ki, ugyanaz az esemény sokféle értékelés tükrében tört meg, több oldalról került megvilágításra. Az oligarchikus klánok ellenőrzése alá került médiában is elkerülhetetlenül többféle érdek mentén, többféle nézőpontból világították meg vagy éppen ferdítették el, azaz – az információk szelektálásával, kombinálásával, felnagyításával, lekicsinyítésével, verbális keretezésével – állították elő a világ aktuális képét. A sokféle nézőpont – mondták az oligarchikus pluralizmus viszonylagos előnyeinek utólagos védelmezői – a néző számára választási és összehasonlítási lehetőséget nyújt, lehetővé teszi, hogy saját véleményt és képet alkosson az eseményekről. Csakhogy az atomizált egyénekből összetevődő *nézői tömeg* éppoly kevéssé alkot politikai közösséget, amilyen kevéssé ad módot a tömeget alkotó egyének számára az egymással való dialogikus érintkezésre, valamilyen autonóm pozíció kimunkálására, az individuális reagálásra. A nézői tömeget leginkább úgy lehet elképzelni, mint magát az információs és műsorfolyamot: széles nyalábokban, sávosan. Az egyes néző az információs képfolyammal szemben semmiféle individuális – intellektuális vagy erkölcsi – önállósággal nem rendelkezik, és reakciói a fogyasztói típusú tetszésre és nem-tetszésre, vételre és nem-vételre, kikapcsolásra és bekapcsolásra – vagy átkapcsolásra – szorítkoznak, amit aztán a kereskedelmi szempontú nézettségi és tetszési indexek igazolnak vissza: míg a fogyasztókra az ilyen indexek bizonyos termékek újólagos reklámaiként hatnak, a tulajdonosok számára üzleti információt jelentenek, amely termékkínálatuk megváltoztatására vagy bővítésére késztetheti őket.

Ha a választás Oroszországban a hatalom kontrollja alá helyezett, uniformizált *állami* televíziózás és egy *oligarchikusan* plurális, több nagy magánszervezet vagy klánérdek kontrollja alatt álló, piaci alapon szerveződő televíziózás között húzódott volna, akkor az orosz demokraták könnyű helyzetben lettek volna, hiszen a pluralizmus még akkor is jobb, ha oligarchikus. Csakhogy a választás nem monolitizmus és pluralizmus, nem állami és piaci média, hanem *kétféle állami média* és állami médiairányítás

között húzódott. *Az oligarchikus média ugyanis Oroszországban állami, államot szolgáló és államból élő média volt.* Ezért az államot magánosító oligarchák „lefejtése" az államról *önmagában* nem a média államosítását, hanem csak állam és üzlet, bürokrácia és oligarchák, közérdek és magánérdek intézményes szétválasztását jelentette. Az államtól szerzett gazdasági monopóliumok és előnyök megszűnése – első körben – egyszerre növelte a média függetlenségét az államtól és az oligarcháktól is, hisz e kétfajta függés az orosz oligarchikus pluralizmus időszakában általában egyet jelentett. Az oligarchikus uralom a médiában nem csupán a médiapiacon szerzett *üzleti monopólium* miatt volt aggályos, hanem – és elsősorban – azért, mert ezen a monopóliumon keresztül valósult meg az állam – közelebbről: a költségvetés és a privatizáció – oligarchikus ellenőrzés alá vonása és az oligarcha érdekei szerinti irányítása.

Andrej Miljohin,[144] a moszkvai Romir Holding cég elnöke alighanem joggal óvott ekkoriban ettől a pluralizmustól: „Ha a pluralizmus abban áll, hogy – már engedelmet a kifejezésért, de manapság ez a bevett politikai szóhasználat – ki kit csinál ki, nos, ha ez újságírás, akkor nem értek valamit. *A véleménypluralizmusnak személyek, szakemberek és helyzetelemzők, nem pedig pénzügyi-ipari korporációk érdekeinek pluralizmusát kell megjelenítenie.* Természetesen ilyen sajtó másutt is létezik, és léteznek mellettük a tömegközlés állami csatornái, csakhogy rajtuk kívül még olyan valóban független cégek is vannak, amelyek számára a média – üzleti vállalkozás. És vannak újságírók, akik megengedhetik maguknak, hogy az eseményekről saját nézőpontjukból formáljanak véleményt. Nálunk ez az egész, sajnos, úgy fest, mint valami vegyes felvágott. Mindmáig nem lehet tudni, melyik média milyen típusú érdeket képvisel. Látszólag mindegyik független, de elég futó pillantást vetni a reklámbevételekre, hogy megértsük: a kiadási költségeknek a felét, olykor a tizedét sem fedezik.

144 Andrej Miljohin: *Kogda szloni zanyimajutsza ljubovju, sztradajet trava. Po kakoj modeli bugyet razvivatsza rosszijszkij rinok izmerenyij?* Szreda. Rosszijszko-jevropejszkij zsurnal o media, 2002. 6–7 (42.) szám.

Ez esetben azonban nem értem, mi volna ebben az újságírás? *Az ilyen média semmi egyéb, mint bizonyos pénzügyi-ipari csoportok piár-részlege.*"

Vszevolod Bogdanov, az Oroszországi Újságíró Szövetség elnöke – az oligarchikus hatalom és a putyini állam médiabeli összecsapásának időszakában – a bajok forrását abban látta, hogy „az orosz sajtóban mindmáig nagyon erősen kísért a pártosság elve: az újságírónak feltétlenül valamelyik klánhoz vagy tömbhöz kell tartoznia. Ezt az elvet nemcsak a hatalom, hanem az oligarchák is érvényesítik. Persze, a ma érvényesülő pártosság többszólamú, de ettől még nem kevésbé félelmetes".[145] Nem kevésbé, mert egy lényegében monopolisztikus – nem versengő és kevés szereplős – média-struktúrán alapult: az újságíró mozgási tere a nullával volt egyenlő, lévén a piac kicsi, az eladásból és a reklámból származó bevétel pedig nem elégséges az önfenntartáshoz. Ezért az újságíró teljesen ki volt szolgáltatva a tulajdonosnak, aki olyan *politikai megrendelését* adott neki, amilyet neki adtak azok a politikusok vagy adott az a hatalmi csoport, akiktől vagy amelytől állami megrendeléshez, gazdasági előnyökhöz, privatizációs részesedéshez jutott. Ilyen viszonyok között a médiamunkás nem az „igazság kiderítéséért", a közvélemény tárgyilagos és sokoldalú tájékoztatásáért, még csak nem is az olvasottsági vagy nézettségi mutatók növeléséért küzdött, *hanem azért, hogy az oligarchikus tulajdonos állam fölötti befolyása növekedjék, mivel ennek arányában nőtt-terebélyesedett médiacége, nőttek bevételei*

145 Kerekasztal-beszélgetés a Szabadság Rádióban. Radio Svoboda, 2001. március 19. Programma „Otkrivaju Rossziju". Lenta novosztyej Centra Eksztremalnoj zsurnalisztyiki. http://www.lenta.cjes.ru/?m=3&y=2001&lang=rus&nid=5752. Vszevolod Bogdanov közel tíz évvel később a helyzetet lényegében változatlannak látja: Oroszországban nincs médiapiac, az újaságíró a társadalom páriája, az újságírói szakma összekeveredett a piárral, a politikai technológiákkal, és a szakma halottainak 200 fős listája nyolc év alatt 300-ra nőtt. Lásd minderről a vele készült életinterjút: *Puty v zsurnalisztyiku. „Vzroszlije ljugyi"*. (Beszélgetés az Oroszországi Újságíró Szövetség elnökével, Vszevolod Bogdanovval). http://www.polit.ru/analytics/2010/07/21/ journalisme.html

és növekedhetett a médiamunkás juttatása is. Ha egy újságíró a tulajdonos üzleti érdekétől függő politikai irányvonallal szembehelyezkedett, és megpróbált eleget tenni szakmai hivatásának, utánamenni olyan gyanús vagy piszkos ügyeknek, amelyek veszélyeztették a médiaoligarcha üzleti érdekét, akkor örülhetett neki, ha csak kirúgták. Az újságírók anyagi kiszolgáltatottságát az oligarchikus érában – bár ez igencsak eltérő mértékű volt az elektronikus és a nyomtatott médiában – jól mutatja, hogy az 1990-es évek elején-közepén az átlagos újságírói javadalmazás még nagyobb lapoknál sem igen haladta meg a havi 500 rubeles (150 dolláros) alapfizetést. Ennél többet, sokkal többet kereshetett viszont, ha elfogadta valamelyik oligarcha politikai megrendelését, akár a laptól, akár személy szerint tőle rendeltek meg valamilyen zaftos „kompromatot", leleplező vagy hírbehozó cikket, „oknyomozó" riportot. Egy-egy ilyen megrendelés teljesítésével esetenként két-háromezer dollárt is lehetett keresni ekkoriban. A függés és a pártos elköteleződés másik összetevője a félelem volt, amely a puszta egzisztenciaféltéstől egészen az életféltésig terjedt, nem épp alaptalanul: 1995–1999 között több mint kétszáz oroszországi újságíró esett ilyen-olyan leszámolások és bosszúk áldozatául, a megvert, megkínzott, a helyi hatóságok által zaklatott és törvénytelenül elítélt újságírók száma ennél is nagyobb.

A lapok és az újságírók az oligarchikus pluralizmus körülményei között nem közvetlenül a politikai hatalomtól, hanem az oligarchák pillanatnyi *hatalomüzleti* megfontolásaitól függtek, és csak ezen keresztül a hatalomtól, mivel a médiatulajdonos oligarchák – a klasszikushoz hasonlóan brutális, könyörtelenül erőszakos, gyakran véres, kriminális módszerekkel zajló posztszovjet *eredeti felhalmozás* korszakában – elsősorban nem a gazdasági, hanem a politikai piacról éltek, és ezen a piacon médiahatalmukkal kereskedtek, ezt adták el olcsó állami hitelekért és privatizálás előtt álló állami tulajdonrészekért vagy megrendelésekért. Ebből következőleg az a nyomás, amelyet a plurális demokrácia médiája a nyilvánosság révén a közszereplőkre, a politikai hatalom képviselőire képes gyakorolni, nem annyira – vagy éppen egyáltalán nem – a közvélemény nyomása volt és a média leleplezései, kritikája sem a közérdeket védte, hanem oligarchikus klánok nyomása volt saját üzleti érdekeik érvényesítése érdekében. A politikai hatalom szinte bármit csinálhatott, bármeddig elmehetett a társadalommal, a közérdekkel, a közjóval szemben, de ha netán valamilyen oligarcha magánérdekeit sértette meg, akkor igen hamar meggyűlhetett a baja a médiával. Az oligarchikus pluralizmus tehát épp a demokratikus médiapluralizmus fordítottja volt: az oligarchák médiája nem akkor tiltakozott, leleplezett le, háborított fel és mozgósított, amikor a hatalom képviselői jogot sértettek, amikor nem tartották be az állam saját törvényeit, amikor magánérdekek oltárán áldozták fel a „közjót", amikor nem teljesítették szociális, politikai, biztonsági feladataikat, hanem akkor, amikor ennek vagy annak az oligarchának a magánérdeke került veszélybe.

Az oligarchák médiája mindig olyan mértékben, akkor és addig volt kritikus a hatalommal szemben, addig játszotta az ellenzéki sajtó szerepét, amikor és ameddig a hatalom – a központi föderatív vagy regionális hatalom – megsértette vagy veszélyeztette az oligarcha magánérdekét, felmondta azt az informális üzleti alkut, amelynek varázsformulája így hangzott: „Te adsz nekem ingyen vagy bagóért tulajdont, kedvezményes vagy soha vissza nem térítendő hitelt, ingyenfrekvenciát, helyiséget, infrastruktúrát, én meg adok neked médiát, piárt, szerzek neked társadalmi elfogadást és politikai lojalitást. Persze, ha visszamondod az üzletet, megszeged az alkut, ne csodálkozz, ha médiatámogatás helyett össztüzet, kompromatot, leleplezést, könyörtelen kritikát, ellenzékiséget, vagyis olyan sajtószabadságot kapsz, hogy attól koldulsz! Valamit – valamiért!"

Az oroszországi média azonban, egészét tekintve, főleg az országos terjesztésű lapok és országos sugárzású csatornák szintjén az oligarchikus pluralizmus időszakában nem piaci szabályok szerint működött: vagy az állami dotáció éltette, vagy – és ez volt inkább a jellemző – az oligarchák (különféle pénzügyi-

ipari csoportok) finanszírozták, de csak azért, hogy pénzüket a médiabiznisz kerülőútján az összehasonlíthatatlanul előnyösebb politikabizniszbe fektessék be. Médiát vásároltak, amely a politikai hatalomra – személyekre és hatalmi ágakra – gyakorolható nyomásnak sokkal hathatósabb eszköze volt, mint a parlamenti pártok és lobby-csoportok (ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy képviselőt vagy pártokat, pártocskákat, pártfrakciókat vagy akár képviselői, kormányzói helyeket nem lehetett vagy nem volt érdemes vásárolni Oroszországban, ahol az 1990-es években a politikában is tényleg minden eladó volt).

Az oligarchikusan irányított demokrácia időszakában nemigen létezett hatékonyabb politikai nyomásgyakorló eszköz az országos elektronikus médiánál. Csakhogy ez az eszköz az oligarchikus struktúrák kezében volt és nem a közérdeket szolgálta, nem az állami önkény, a korrupció, a kleptokrácia, a maffiauralom visszaszorítását és a társadalmi demokrácia kiszélesítését, nem a jog uralmát, hanem egy másik önkény – az oligarchikus magánönkény – közérdeknek való átöltöztetését, a jog semmibevételét, a képviseleti demokrácia visszaszorítását, az adófizetés alóli kibújást, az állami erőforrások – nyersanyagkincs és a költségvetési pénzek – „lenyúlását".

Ebből a helyzetből a sajtószabadság felé egyetlen kiút lehetősége kínálkozott: véget vetni annak a gyakorlatnak, hogy néhány „udvarhoz" közelálló, az államot magánhaszna szolgálatába állító oligarcha a média gazdasági infrastruktúráját monopolizálhassa, ami – mellesleg – nemcsak a szabad sajtónak, hanem még a média piacosodásának is legfőbb akadálya volt. A médiában mindaddig nem formálódhatnak ki valóságos piaci szereplők, amíg anyagi függetlenségük alapja – a reklámpiac – a fentebb említett monopolisztikus struktúrák ellenőrzése alatt áll (nyilvánvaló, hogy a legtöbb reklámmegrendelés oda vándorolt, ahol legmagasabbak voltak a nézettségi mutatók vagy ahová ilyen-olyan megzsarolt vagy korrumpált politikai megrendelők a megrendeléseket „parancsolták").

Médiaüzlet és demokráciaüzlet

Hogyan válhatott ekkora üzletté a média Oroszországban? Hogyan lehetséges, hogy egy olyan országban, amelyben a szabadság technikái, a plurális demokácia civilizatorikus előfeltételei, mentalitásbeli és érzületi mintái, főként pedig politikai kultúrája nem vagy csak alig fejlődhetett ki, ahol a politikai hatalom megszerzésének vagy megtartásának demokratikus eszközei alig léteztek, pár év alatt komoly keresleti piaca alakulhatott ki a politikai technológiáknak és egyre-másra alakultak a választási piárra, imidzskészítésre szakosodott cégek.

A válasz kézenfekvő: Oroszország politikai piaca az 1990-es években összehasonlíthatatlanul dinamikusabban fejlődött mint pénzpiacai vagy fogyasztási és beruházási piacai. A politikai piac felvevőképessége szinte kimeríthetetlennek tűnt. Először is, mert Oroszországban – tekintettel földrajzi kiterjedésére és föderatív államszervezetének összetettségére – szinte minden nap valahol választás volt. Hol itt, hol ott kellett a régi vagy megbukott – esetleg lebukott – kormányzó, polgármester helyére újat választani (vagyis eladni a vásárlónak, aki kemény szavazatokkal fizetett a politikaáruért), nem beszélve az orosz elnökválasztásról, a Duma-választásról, a helyi képviselő-testületek tagjainak megválasztásáról és egyebekről. Mivel pedig a választások kimenetele dönti el, ki kerül hatalomra vagy ki marad hatalmon, márpedig ez nem politikai, hanem üzleti kérdés (ettől függ, melyik klán mekkora bevételekhez, milyen kedvezményekhez és üzleti lehetőségekhez juthat az államtól), azért a választásokba nagyon is érdemes volt befektetni, akár egyes népszerű jelölteknek, akár a helyi hatalom képviselőinek vagy a sajtónak megvásárlásáról volt is éppen szó.

Mivel a politikai hatalom – üzlet, a legjobb, mert leggyorsabban és legnagyobb haszonnal megtérülő befektetés, minden pénzt megérnek azok a médiaszolgáltatások, amelyekkel ez a hatalom megszerezhető és megtartható. A médiapiac fellendülésének a titka tehát a hatalomüzletben, a politikai piac jellegében, nem pedig

a média üzleti jövedelmezőségében rejlett. Ez kétféle – egymástól elválaszthatatlan – médiaterületet érintett közvetlenül: a piár-ipart és a televíziós műsorcsinálást (persze, különösen helyi szinten, a nyomtatott sajtót és a rádiót is). Ebből valamennyire talán sejthető, mennyire volt és lehetett független az oroszországi tömegmédia, a nyomtatott és elektronikus sajtó. Ilyen feltételek mellett aligha jöhetett létre önálló médiapiac, amelyen nem politikai megrendelésekért, hanem a nézőkért és olvasókért folyik a cégek versenye, a médiacézár pedig nem tör közvetlenül politikai hatalomra. Mivel mind az oligarchikus privatizáció és vagyonfelhalmozás, mind – ennek elenyésző részeként – a médiabevétel elsősorban a hatalomtól, a hatalom engedélyeitől és pénzügyi támogatásától függött (a hatalom politikai bevételei a médiától), elkerülhetetlen volt a médiamonopóliumok gyors kialakulása, direkt politikai szerepvállalása, vagyis az üzleti és a politikai hatalom összekeveredése és egyesülése a média hatalmában. Az üzleti érdek és állami érdek, magántulajdon és állami tulajdon, a magánpénzek és közpénzek mozgása közötti határok rögzítetlensége, a szereplők és a folyamatok megfoghatatlansága alapvető érdeke volt a korrupcionista-kleptokratikus-kriminális struktúrák irányítóinak: oligarcháknak, maffiafőnököknek, korrupt és kleptokrata köztisztviselőknek és pártpolitikusoknak.

A tévécsatorna vagy lap, föltéve, hogy nem eleve az üzleti-politikai játék valamelyik oligarchikus szereplőjének tulajdona volt, minden további nélkül megvásárolható szolgáltatássá vált olyan politikusok vagy politikai-üzleti csoportok számára, amelyeknek nem volt saját médiabirodalmuk. Végtére nem kell mindig megvenni egy egész boltot ahhoz, hogy ezt vagy azt az árut megvásárolhassuk. Itt azonban két megszorítást kell tennünk. Mert a politikai piacra is igaz, hogy minden eladó, de nem akárkinek. Ez egyrészt attól függ, hogy ki mennyit tud fizetni az áruért (mennyit ér az meg neki vagy milyen más csereáruval tudja törleszteni vétel után a számlát). Másrészt attól függ, hogy csak neki adható-e el a szóban forgó áru vagy másoknak is, hogy miféle áruról van is itt szó, nem zsarolható-e meg az áru megvásárlásától vonakodó vevő azzal, hogy

akkor másnak adják el. Ahol a média monopolisztikus uralom alá kerül, ott a vevő többé-kevésbé mindig kiszolgáltatott helyzetben van az eladóval szemben. Ebben a helyzetben a kiszolgáltatott, sőt, gyakran megfenyegetett vevő („ha nem vásárolsz vagy nem tőlem vásárolsz, magadra vess!") könnyen dühbe jön és elragadtatja magát: az őt zsaroló vagy épp politikai vagy emberi kicsinálásán fáradozó „szabad" médiával szemben „inadekvát" eszközökkel igyekszik felvenni a harcot (kapcsolati tőkével, jogi-adminisztratív lépésekkel, a média munkatársaival vagy a rivális üzlet vezetői ellen alkalmazott erőszakkal – utcai veréstől a bérgyilkosságig). Az ilyen politika tehát lábbal fogja tiporni a sajtószabadságot. De csakis azután, hogy a médiaoligarcha, aki médiáját a politikai hatalom megzsarolására és üzleti riválisai megfélemlítésére használta fel, már jó alaposan megtiporta azt. Persze, nem arról van itt szó, hogy ki kezdte, ki ütött, rúgott, harapott előbb, hanem egy politikai-üzleti felállásáról, amelyben így kerülnek szemben egymással az üzleti és a politikai élet szereplői, ilyen eszközökkel és módokon oldják meg konfliktusaikat, és így konstituálódik az üzleti és a politikai hatalom.

Az NTV államosítása

2001 tavaszán hónapokig tartott az egyik legbefolyásosabb orosz oligarcha, az 1999-ben kibontakozó politikai klánharcban Luzskov polgármester mellé állt Guszinszkij országos sugárzású kereskedelmi televíziója, a nagypolitikai csatavesztés után a „hatalom ellenzékének" szerepébe szorult NTV ('Független Televízió') politikai ostroma és az oligarchikus korszak e büszke végvárának állami kontroll alá helyezése. A vár heteken át egyenes adásban sugárzott ostroma mindazonáltal dicstelen véget ért: a védők – megannyi mesésen fizetett sztárújságíró és showman – maroknyi

csapata hősileg átrohant ebből a végvárból a másikba, mármint a TV6 kereskedelmi tévécsatorna szemközti épületébe (konkrétan: a bukott oligarcha: Guszinszkij tévéjéből a még harcoló oligarcha: Berezovszkij tévéjéhez), a többség pedig gyáván és áruló módon maradt, sőt, lepaktált – mint azt a megvesztegethetetlenek[146] végtelen számú sajtókonferencián fennen hirdették, hittel vallották – a sajtószabadságot eltipró kremli hatalommal. Pedig csak annyi történt, hogy a politikai piac oligarchikus oroszlán-, sőt krokodiltörvényeit újra az adminisztratív állam bürokratikus rókatörvényei váltották fel.[147]

Az NTV profi stábja – élén Guszinszkij globálisan száguldó sztármenedzsereivel: Malasenkóval és Kiszeljovval – brilliáns piár-kampánnyal, a médiaostrom képernyőre alkalmazásával, a tévés válságstáb egyenes adásban közvetített tanácskozásaival és a stúdióból szervezett utcai demonstrációkkal és sajtókonferenciákkal, és az ugyancsak száguldó események képének világgá sugárzásával hitette el országgal és világgal, amit az amúgy is hitt és hinni akart, hogy Oroszországban az új hatalom a sajtószabadság - egyáltalán: *a* szabadság - megsemmisítésére tör, a köztörvényes bűncselekményekkel vádolt oligarcha – Guszinszkij – pedig valójában szabadságharcos, valósággal „új Szolzsenyicin", az „igaz ügy" utolsó képviselője: „disszidens" és „másképtgondolkodó".

Az amerikai székhelyű Bizottság az Újságírók Védelméért 2001 májusában a sajtó legfőbb ellenségeinek toplistájára – Robert Mugabe, Fidel Castro, Kadhafi, Husszein, Csiang-Cö-ming mellé – tüntetőleg felvette Vlagyimir Putyin nevét is. Igaz, hogy Putyin egyetlen újságírót sem vetett börtönbe, egyetlen független sajtóorgánumot sem tiltott be és nem gyakorolt felettük cenzúrát; igaz, hogy azt a több mint 200 oroszországi újságírót, akiknek árvái az Oroszországi Újságíró Szövetség klubjának nyilvántartásában szerepelnek, még az előző elnök, Jelcin alatt gyilkolták meg és ők sem az állam diktatorikus erőszakának, hanem a helyi és központi kriminális leszámolásoknak, a magánerőszaknak és magánbosszúnak estek áldozatául, nem beszélve most arról a több száz orosz újságíróról, akiket ugyanezen időszak alatt nyomorékká vertek, több tízezer újságíróról, akiket megfélemlítettek és elbocsátották.

Eközben az NTV műsoraiban egyetlen szó sem esett arról, hogy a „sajtószabadság mártírja" mennyire volt független a Kreml politikai játszmáitól; mi célból vetette be médiáját a privatizációs zsákmány körül időről időre kiéleződött hatalmi küzdelmekbe; mit kapott és mit kért cserébe azokért a médiaszolgáltatásokért, amelyeket 1996 óta nyújtott a kremli politikusoknak.[148] Joggal

146 Lásd ehhez a mérvadó üzleti hetilap, a Kommerszant-Vlaszty korabeli írását: Afanaszij Szborob: *NTV protyiv NTV: Szkolko sztojat szvobodnije zsurnaliszti Guszinszkovo? – „Za $100 tiszjacs mozsno ujtyi kuda ugodno.* ['NTV kontra NTV: Mennyibe kerülnek Guszinszkij szabad újságírói? – 100 ezer dollárért bárhová átszerződik az ember'] In: Kommerszantt-Vlaszty, 2001. április 17.

147 Lásd az NTV ellen indított politikai háború eseményeinek krónikáját: *Osznovnije etapi v protyivosztojanyii tyelekompanyii NTV i vlasztyej.* http:// www. yabloko.ru /Publ /2001/2001_4/010409_ntv_etapy.html. Lásd még: Leonyid Radzihovszkij: *Poszle NTV.* http://www.segodnya.ru /w3s.nsf/ Archive/2001_78_polit_text_radzihovskii.html; illetve uő: *Otdaty dobicsu.* http://www.ng.ru/politics/2001-04-28/3_capture.html

148 Guszinszkij Média-Moszt holdingja Jelcin 1996-os újraválasztáshoz való média-hozzájárulásáért kapta meg a négyes csatornát és a 24 órás sugárzási időt ingyen és bérmentve (így született az NTV). Ráadásként ehhez kapott még több mint egymillárd (!) dollárnak megfelelő állami hitelt, illetve hitelgaranciát – ugyancsak kremli utasításra – a Gazpromon keresztül. Az ilyen hitelek visszafizetését általában addig halogatták, amíg a Kreml valamilyen újabb politikai szolgáltatás fejében „le nem írta". 2001-ben azonban a Gazprom egyszeriben – természetesen most is a kremli hatalom utasítására, csakhogy már egy másik kremli hataloméra – a hitel határidőre történő törlesztésének követelésével állt elő, fizetésképtelenség esetén pedig a „jelzálog", az NTV átadását követelte. Látszólag az egész ügylet tisztán üzleti volt (éppoly tisztán üzleti, mint 1996-ban!), valójában az oligarchák államból való politikai kiszorításának kezdetét jelezte. Guszinszkijt, mint az állam fejére nőtt oligarchák egyikét mindenképp eltávolították volna a hatalom közeléből, de hogy első lett a sorban, annak külön oka volt. 1999 végén a Guszinszkij által favorizált és biztos befutónak látszó Primakov-Luzskov páros helyett a kremli favorit: Vlagyimir Putyin „jött be". Guszinszkij valójában csak az adósságcsapdából akart a szokott módon kimenekülni, amikor az 1999 késő

jegyezte meg a The Financial Times 2001. május 23-i számában az NTV-botrányról írt elemző cikkében Leonid Bershidsky: „Guszinszkij úr azt állítja, hogy Putyin úr azért tiporta el médiabirodalmát, mert az független volt. Éppen ellenkezőleg. A Kremlnek csakis azért sikerült földbe gyalulnia a Media-Moszt konszernt, mert az pénzügyi téren igen erősen függött az államtól. És ha az NTV Oroszországban valóban független tévécsatorna hírében állt volna, akkor – ki tudja? – talán valamelyest Putyin úr is kesztyűsebb kézzel bánt volna vele."

Viktor Senderovics az NTV akkori sztárhumoristája, brilliáns tollú újságíró, a *Kukli* ('Bábok') című televíziós politikai kabaré szövegkönyvírója, aki az NTV elfoglalása után sok más társával és Jevgenyij Kiszeljov – Guszinszkij bizalmasa, NTV-igazgató és főszerkesztő – vezetésével a másik kegyvesztett oligarcha, Borisz Berezovszkij 6-os csatornájához (TV6) távozott, egy vele készült interjúban keserűen beszélt az NTV „eredendő bűnéről" – a hatalommal kötött tisztátalan üzletekről: „És itt vannak még azok a bizonyos hitelek. De hisz nem is hitelek voltak azok, hanem megvesztegetések. Tulajdonképpen annyi történt csak, hogy a Gazprom visszakövetelte a kenőpénzt, amit az állam adott. Igen, az állam a Gazpromon keresztül visszakövetelte a kenőpénzt. De hát ugyebár kenőpénzt nem szokás visszakérni. Persze, megvesztegetéskor nemcsak az követ el bűnt, aki elfogadja a kenőpénzt, hanem az is, aki adja."[149] Senderovicsnak azonban csak akkor lett volna igaza ebben, ha a szegény, kiszolgáltatott médiacézárt, Guszinszkijt az állam akarta volna megvesztegetni, az állam kényszerítette volna elfogadni azt a bizonyos kenőpénzt, csakhogy éppen fordítva történt: Guszinszkij volt az, aki mindent elkövetett, hogy az információs zsarolás médiaarzenálját bevetve hiteleket és kedvezményeket csikarjon ki magának az államtól és azokat a politikusokat, akik a „védelmi pénzt" vonakodnak megfizetni, netán el akarják távolítani őt a kedvezményezetti körből, annak televíziós rendje és módja szerint „kikészítse", politikailag ellehetetlenítse. Viktor Senderovics mindenesetre köntörfalazás nélkül kimondta az igazságot: „Annak az aknának a robbanószerkezete lépett most működésbe és szakított darabokra mindent, amit még 1996-ban vagy 1997-ben helyeztek el az NTV alatt."[150] Az „ősbűn" vagy a „tragikai vétség" Senderovics szerint nem az volt, hogy Guszinszkij és Berezovszkij 1996-ban pénzükkel és médiájukkal lehetővé tették Jelcin második elnökségét, „hanem az, hogy ettől kezdve, megrészegülve a sikertől, elhitték, hogy bármikor képesek erre, vagyis tőlük függ, ki kerül hatalomra és meddig maradhat hatalmon Oroszországban. Hirtelen ráéreztek erejükre, hogy ha úgy akarják, bármikor megváltoztathatják a kormány összetételét, és mi ettől kezdve már nem újságírók voltunk, hanem a politikai játék bábfigurái".[151]

Guszinszkij „sajtószabadsága" és politikai „függetlensége" tehát – a kezdetektől mindvégig – *a hatalom mint üzlet* összefüggésében volt csak értelmezhető. Az általa létrehozott médiabirodalom mindinkább a hatalom szereplőinek zsarolására szakosodott („ha nem kapom meg tőled, amit akarok, akkor nem »védelek meg«" – értsd: „leleplezlek, megrágalmazlak, lejáratlak, feljelentelek, ki-

nyaráig biztos befutónak látszó Primakovra és a Moszt-csoport régi üzletipolitikai támogatójára, a moszkvai főpolgármesterre, Luzskovra „tett", az NTV-t pedig kettejük kampányának szolgálatába állította (beleértve ebbe a rivális lejáratásának 1996-ból ismert tisztességtelen fogásait, a „fekete piárt", igaz, ugyanilyen eszközöket mozgósított a másik oldalon a Putyint támogató és ettől saját befolyásának megerősödését remélő Borisz Berezovszkij médiabirodalma Primakov és Luzskov ellen). Guszinszkij pénzügyileg csak előre menekült. Putyinnak még híre-hamva sem volt, Jelcin és a kremli „család" romokban hevert, Primakovék győzelmében csak az őrültek kételkedtek. Guszinszkijnak semmit nem kellett tennie, mint megforgatnia kicsit azt a politikai tőkét, amelyet az évek során Moszkvába fektetett (Luzskov, a moszkvai polgármester – közelebbről: a moszkvai költségvetés és a Moszkva Bank – nélkül Guszinszkijból sohasem lehetett volna oligarcha), és folytatódhatott volna tovább a nagy médiaüzlet: az állami pénzek, tulajdonrészek, privilégiumok megszerzése a hatalomnak nyújtott médiaszolgáltatások fejében.

149 Beszélgetés Viktor Senderoviccsal a Szabadság Rádió *Licom k licu* című, 2001. május 13-án elhangzott adásában. http://archive.svoboda.org/programs/FTF/2001/FTF.051301.asp

150 Uo.

151 Uo.

teregetem a szennyesedet"). Ez a fajta államra függeszkedő oligarchikus média sok mindennek volt nevezhető, csak függetlennek és szabadnak nem: ellenzékisége vagy hatalompártisága a politikai konjuktúra függvényében alakult. Guszinszkij és Berezovszkij médiabirodalma nem a piacról élt, hanem az államon élősködött. Igaz, nem az államilag eltartott, „kormányzattól függő" vagy „kormányhoz közeli" sajtó módján, hanem „szabadon": saját médiahatalmát bocsátva áruba, amennyiben támogatásának megvonásával vagy botrányos kompromatok „felpörgetésével", médiaháborúk kilátásba helyezésével zsarolta a végletesen meggyöngült és kiszolgáltatott államot. Régi időkben „revolver-újságírásnak" nevezték ezt zsaroló újságírást: „Ha nem adsz pénzt, megírom vagy leközlöm a kompromittáló üzleti iratot, kínos fényképet, árulkodó levelet."

Guszinszkij médiabirodalma felvirágzását éppen annak az 1996-ban feltalált és bevált technológiának köszönhette, amelyet legszemléletesebben az *információs racket* kifejezéssel lehetne jellemezni. Ennek lényege, hogy a magánkézbe adott (!) média – kihasználva az állam végzetes meggyengülését és a hatalmi-üzleti eliten belüli torzsalkodásokat – „védelmi szolgáltatást" nyújt a nehéz helyzetbe került hatalomnak, amiért aztán „védelmi pénzt" követel és kasszíroz be az államtól. Csak itt a „védelmi pénzt" hitelekben, privatizációs javakban, ingyen frekvenciában, adókedvezményekben és állami megrendelésekben fizetik ki a zsarolónak.

Guszinszkij nem a sajtópiac, hanem a politikai-hatalmi piac kulcsszereplője lett 1996 és 1999 között. Az a szolgáltatás, amivel ezen a piacon jelentkezett, korántsem a közvélemény hatalmi és üzleti érdekektől független tájékoztatása volt, hanem – épp ellenkezőleg – a közvélemény meghatározott politikai célok érdekében történő manipulálása. A médiaszolgáltatás megrendelője és vásárlója pedig valójában nem a néző, hanem egyik vagy másik hatalmi csoport. 1996-ban például Jelcin és a „család"; 1999-ben Luzskov és a moszkvai hatalmi klán.

Nagy pénzt keresni nagyon gyorsan, vagy legalábbis megszerezni a médiaüzlet dinamikus felfuttatásához szükséges hiteleket, *szabályos üzleti úton*[152] nem lehetett Oroszországban. Az NTV bevételeinek nagy része nem a piacról, hanem az államtól származott. Ha az állam vonakodott fizetni vagy ki akart lépni a zsarolási viszonyból, jött a fenyegetőzés: aki nem fizet, azt ugyebár nem lehet megvédeni. Hogy kitől is? Hát a független médiától, a szabad sajtótól természetesen. Az igazságtól, amelynek most már majd ki kell derülnie. A hatalomhoz lojális vagy agresszíven hatalompárti újságírók – a tulajdonos varázsütésére – megrázták magukat és előbújt belőlük a harcos értelmiségi, a közvélemény szószólója, a független vagy engesztelhetetlen ellenzéki vagy éppen a „médiakiller", ahogy akkoriban egyik-másik oligarcha televíziós sztár-leleplezőjét nevezték. Ha az oligarchának nem sikerült megkötnie az alkut a hatalommal, akkor médiája „rászállt" valamelyik képviselőjére, aztán, ha ezzel mégiscsak sikerült jobb belátásra bírnia – az anyagi javakban, privilégiumokban, hitelekben megfizetett „védelmi pénz" bekasszírozása után – „leszállt" róla. Éppen ez az „információs racket" tette szükségessé a Guszinszkij Moszt-csoportjánál működő grandiózus biztonsági szolgálat adatgyűjtő apparátusának a kiépítését.

Mert nem a kremli hatalom csúcsán, hanem a Moszt-birodalom hatalmi piramisának csúcsán, a magánbiztonsági és információs szolgálat kötelékében tűntek fel először ex-kágébések.[153] Tény, hogy a Moszt-csoport Információs Elemző Szolgálatának

152 Szabályosnak tekintem a magántőke bevonását az üzletbe (részvényeladás vagy hitelfelvétel formájában is), és a médiacég piaci bevételét, amelynek döntő hányada a reklámból származik.

153 Rossz nyelvek szerint azért, mert magát a színházrendezői szakon végzett és az 1980-as években hivatalos tömegrendezvények és ünnepségek rendezésére specializálódott Guszinszkijt is gyengéd szálak fűzték a KGB-hez. Egy 1999-ben forgalomba hozott kompromat szerint – „Denisz" fedőnéven – maga Guszinszkij is a KGB-nek dolgozott, kezdetben a színházi világról, később a feketegazdaságról tájékoztatva megbízóit, amiért cserébe több köztörvényes vádat is ejtettek vele szemben az 1980-as évek második felében, amikor üzletelni kezdett. Ennek a KGB-dokumentumnak a tényszerűsége kérdéses, noha létezését még nem cáfolta senki. Dezinformáció és információ kéz a kézben járnak. Az a kompromat, amelyet itt Guszinszkij lejáratására bevetettek – egy a sok ezer közül, amelyek nap mint nap forgalomba

vezetője kezdettől fogva az a Filipp Bobkov volt, aki a Brezsnyev-érában a KGB-disszidensek megfigyelésére és üldözésére szakosodott „ideológiai" osztályát – a hírhedt 5-ös számú főcsoportfőnökséget – megteremtette és vezette, és aki később Andropov egyik helyettese is volt. A titkosszolgálati eszközökkel is gyűjtött adatok nagy része 2000 nyarán – nem sokkal azután, hogy az FSZB álarcos egységei a Moszt hivatali helységeit megszállták és dokumentációjának nagy részét lefoglalták – *A Moszt biztonsági szolgálatának adatbázisa* gyűjtőcím alatt felkerült az orosz hálóra is. (Az FLB.ru-n és a kompromat.ru-n mindmáig hozzáférhető ez a több mint 90 gigabájtos, 600 fájlt tartalmazó információs bázis.) Mindenki megtalálható benne, aki az orosz elitben számít: névvel, címmel, kendőzetlen életrajzzal, lehallgatott telefonbeszélgetésekkel, szeretőkkel, maffiakapcsolatokkal, korrupciós összefonódásokkal, pénzmosási ügyletekkel, szélhámosságokkal, bérgyilkosságokkal és vesztegetésekkel.

Természetesen voltak olyan újságírók is az NTV-ben, akik egy ponton már nem tudták lelkiismeretükkel összeegyeztetni részvételüket a hatalom információs zsarolásának piszkos játékában. Oleg Dobrogyejev – az NTV alapító főszerkesztője, arculatának és műsorpolitikájának első számú kialakítója – 2000 januárjában fordított hátat a csatornának. Az NTV-s újságírók általános felháborodására Guszinszkij és két leghűségesebb menedzsere, a holding résztulajdonosai – Igor Malasenko és Jevgenyij Kiszeljov – távozásra kényszerítették. Dobrogyejev akkor nem kommentálta kirúgását, sőt, leállította felháborodott kollégáinak mellette szervezett tiltakozó akcióját is. Azért, mert – mint 2001. április 8-i keltezésű nyílt levelében írta –, munkatársai sorsa és a cég jó híre fontosabb volt számára a botránynál. Akár elhisszük ezt neki, akár nem, tény, hogy kirúgásának körülményeiről egészen az NTV ostromáig hallgatott. Az NTV „függetlenségéről" Jevgenyij Kiszeljovnak címzett nyílt levelében ezt írta: „Első frontvonalnak most az NTV »függetlenségét« választottad. Hát ha valaki, mi ketten aztán tudjuk, mennyire volt az NTV független: hiszen a kezdet kezdetén legalább annyira volt Guszinszkijé a csatorna, amennyire a Kremlé is. A műsorszóráshoz szükséges engedélyt is Borogyin és Tarpiscsev (az akkori elnöki hivatal két – később korrupciós botrányokban elhíresült – befolyásos embere) taposta ki nekünk Jelcinből. Én magam képviseltem a céget az összes szűk körű megbeszélésen a kremli elnöki hivatalban és az elnökválasztási kampány idején, de utána is nem egy piár-ötlet született a mi osztankinói stúdiónkban. Hisz 1997 nyarán még Jelcin emlékezetes rádióüzeneteinek jó részét is az NTV újságírói fogalmazták. Jól emlékszem Vologya Kulisztyikov [az NTV egy másik, később szintén eltávolított főszerkesztője, jelenleg újra az NTV munkatársa – Sz. Á.] csodálkozására, akit veled hoztunk át 1996 őszén a Szabadság Rádiótól: »Hát gyerekek, titeket se kell aztán félteni, úgy jártok ki-be a Kreml vaskapuján, mint más a kocsmaajtón!« Az az erkölcsi tőke, amelyre az NTV újságírói az első csecsenföldi hadjárat bemutatásával tettek szert, utóbb – a kremli akciókhoz nyújtott médiatámogatáson keresztül – igazi tőkévé alakult át az állami Gazprom elapadhatatlan hitelei formájában. Az *Itogit* [*Kiszeljov vasárnap esti politikai magazinját – Sz. Á.*] nézve a vidéki kiskirályok mindig pontosan tudhatták, mi a dörgés, merről fúj a szél a Kremlben. Részesei voltunk a hatalomnak, de egy szép nap Guszinszkij úgy érezte, hogy ő maga a hatalom, és ezzel sokasodni kezdtek a problémák. A problémák megoldására kitalált módszer mindig ugyanaz volt. Az »első vér« akkor fröccsent ki, amikor 1997 augusztusában Guszinszkij azt követelte tőlünk, hogy információs eszközökkel számoljunk le azokkal, akik megakadályozták őt abban, hogy beleharaphasson a Szvjazinveszt mesés pirogjába."[154]

Azt, hogy milyen kevéssé állt összefüggésben Guszinszkij médiaüzlete a demokrácia, a szabadság, a liberális reformizmus értékeivel és céljaival, jól mutatja az a könyörtelenség, ahogyan

kerülnek Oroszországban. Ezt a kompromat-technológiát Guszinszkij médiabirodalma is magas fokon művelte.

154 *Otkritoje piszmo Dobrogyejeva k Jevgenyiju Kiszeljovu.* http://www.newsru.ru/ardocs/09apr2001/dobrodeev_kiselev.html

a „szabadságszerető" médiacézár 1997-ben leszámolt az „ifjúreformerekkel" (Csubajsszal, Nyemcovval, Kohhal), amikor azok kísérletet tettek az oligarchikus klánok érdekeinek megtörésére (egészen konkrétan: nem Guszinszkijnak és Berezovszkijnak juttatták bagóért a Szvjazinveszt – az orosz távközlési szuperholding – privatizálásra kijelölt részét), vagyis világossá tették, hogy nem akarnak többé fizetni a „zsarolóknak", a játékszabályokat mostantól nem az oligarchák írják, hanem az állam: az szerzi meg a nyílt pályázaton meghirdetett állami javakat, aki többet ad értük.[155]

Dobrogyejev nyílt levelében akkor fogalmaz legkeményebben, amikor a második, már Putyin irányította csecsenföldi háborúhoz ér: "a MOSZT részvényesei azt követelték, hogy a televízió adja fel semleges és tárgyilagos alapállását és legyen kíméletlenül leleplező, aztán majd jöhet a megegyezés a hatalommal az új hitelekről, az alapállás megváltoztatásáért cserébe. Ezen a ponton azonban már nem oligarchikus érdekek, hanem emberek élete volt a tét. Mindketten választottunk: én távoztam, te maradtál."[156]

Lehet, hogy az orosz sajtószabadság veszélyben van, de ha igen, nem azért, mert Guszinszkij – és Berezovszkij – államtól szerzett médiamonopóliumának vége. Először ugyanis és hosszú időre éppen akkor bukott el Oroszországban a sajtószabadság, amikor Guszinszkijék eladták azt a hatalomnak. Az állam valójában nem a kenőpénzt, hanem a zsarolópénzt követelte vissza, amikor a Gazpromot – a holding második legnagyobb részvényesét – működésbe hozta; nem a korrupciós viszonyt mondta fel, ami persze önmagában sem lett volna nagyobb becstelenség,

155 Nota bene: Guszinszkij bukása 2001-ben kétségkívül a pétervári „ifjúreformátorok" visszavágása is volt: egészen biztos, hogy az 1997-ben megakasztott liberális államreform 2000 utáni folytatásának történelmi elégtételébe belevegyült az NTV felszámolását irányító Koh – és távolabbról Anatolij Csubajsz – esetében a személyes bosszú kéje is, de hát, ugyebár, emberek vagyunk.

156 *Otkritoje piszmo Dobrogyejeva k Jevgenyiju Kiszeljovu.* http://www.newsru.ru /ardocs/09apr2001/dobrodeev_kiselev.html

mint a létrehozása volt, hanem az „információs racket" ördögi körét törte meg azzal, hogy szétválasztotta az üzletet és az államot.

Általában elmondható, hogy az NTV információs politikáját a *propaganda* határozta meg, csakúgy, mint az úgynevezett közszolgálati televízió, az ORT hírműsorait, amelyet ezért helyesebb is lett volna 2000 végéig Berezovszkij-szolgálati televíziónak nevezni. Vagyis nem az államtól független, hanem az államon függeszkedő és az államot üzleti függésben tartó oligarchák médiamonopóliuma omlott össze 2001-ben. Egyáltalán nem csak Guszinszkijé, aki a hatalmi játszmában az „ellenzéki sajtó" szerepét monopolizálta, hanem Berezovszkijé is, aki pedig az ádáz „hatalompártiságot" sajátította ki a másik oligarchikus ellenőrzés alá került országos csatorna, az ORT révén. Nem meglepő, ha e két – üzleti érdekeik szerint egymással hol élet-halál harcot vívó, hol összeölelkező és szövetkező – oligarcha médiaüzletük és vele együtt hatalmi befolyásuk elvesztését úgy mediatizálta, mint „az orosz sajtószabadság alkonyát", „elközelgő személyi diktatúrát", most már az egyetlen számukra még megmaradt módon próbálva nyomást gyakorolni a kremli hatalomra: a nyugati sajtón keresztül.

Ami bevált 1996-ban és 1997-ben, nem vált be 2001-ben: a felállás az oroszországi oligarchák és az állam között alapvetően megváltozott: az államból ettől kezdve nem lehetett többé magánbizniszt csinálni. Azok az oligarchák, akik nem értették ezt meg, veszélyes játékba kezdtek, amikor megint a kremli hatalom ellen indított médiaattakokkal próbáltak nagyobb nyomatékot adni ilyen-olyan gazdasági követeléseiknek: előbb médiájukat veszítették el, aztán üzleti pozíciójukat, végül hazájukat vagy szabadságukat is, mint Berezovszkij, Guszinszkij és Hodorkovszkij. Ezzel azonban a televíziós tömegmédiumok végleg állami kontroll alá kerültek, a televíziós újságírás szabadsága – ha másként is, mint addig – a nullával lett egyenlő. Az oligarchikusan irányított demokrácia sajtószabadságot korrumpáló *médiabirodalmait* az államilag irányított demokrácia sajtószabadságot pórázra fűző

monolitikus médiabirodalma váltotta föl. Az oligarcháktól és az oligarchikus zűrzavartól megszabadult ugyan az állam, de ettől nem a politikai demokrácia lett több, nem a sajtó, nem a civiltársadalom lélegzett fel, hanem az állam lett több, az állami bürokrácia lélegzett fel, az irányított demokrácia jutott el a minden határán túl irányított demokrácia állapotába.

Mitől függ a függetlenség?

Egyáltalán mitől függhet a média? Függhet a hatalom szereplőitől (amikor politikai nyomást gyakorolnak rá informálisan vagy különféle jogi, gazdasági és pszichológiai eszközökkel); függhet a média a tulajdonosaitól (akié a pénz, az dirigál); végül függhet a piactól (az eladott példányszámtól, a nézettségi mutatóktól függ a bevétel s a haszon). Jevgenyij Kiszeljov, az NTV 2001-ben médiacsínnyel megbuktatott főigazgatója és főszerkesztője arra a kérdésre, mitől kell a médiának függetlennek lenni, büszkén jelentette ki: *az államtól.* Mivel azonban ezt nem az 1960-as években egy moszkvai konyhában mondta disszidens értelmiségi barátainak, mivel *ez az* állam mindenesetre nem *az az* állam volt már, ha másért nem, azért, mert – a hatalmi-üzleti játszmában nem érdekelt hazai és nyugati elemzők egyöntetű véleménye szerint – halálosan legyöngült 2001-re, erősen függött az oligarchikus magánérdekektől és az ezek szolgálatában álló médiától, azért föl kell tenni a kérdést: valóban olyan független volt-e Oroszországban az a sajtó, amely az államtól volt független? Nem kellett-e volna előbb még helyreállítani az állam „függetlenségét" – ha úgy tetszik, belső szuverenitását – ahhoz, hogy egyáltalán értelmesen feltehető legyen a kérdés: veszélyezteti-e az állam a média függetlenségét?

Kétségtelen, hogy az oroszországi média függő helyzetben tartotta a politikai államot, csak az a kérdés, kitől és mitől függőben? Csak egy biztos, semmi esetre sem a közvéleménytől, az ál-

lampolgári közösségtől, a társadalomtól függő helyzetben. *Az állam média-függése valójában az oligarchikus magánérdektől való függés kifejeződése volt, ami viszont a közrossz – a közhatalmon élősködő korrupcionista-kleptokratikus-kriminális összefonódások – megerősödésének egyik legfőbb oka lett.* Ezektől a magánérdekektől függött a monopolisztikusan kisajátított média egésze és ettől függtek maguk az újságírók is, nézeteik e magánérdekek változása szerint változtak, és változott az is, amit írtak, mondtak és mutattak. A jogállam, a hatalmi ágak szétválasztásának elve, a sajtószabadság kétségkívül „függést" jelent a hatalom, különösképpen a végrehajtó hatalom számára, csakhogy ez – a mindenkire egyformán érvényes – törvényektől való függés, a társadalmi nyilvánosságtól való függés, a törvényhozói, bírói és alkotmánybírói hatalomtól való függés, nem pedig korrupciós függés a privátönkénytől és a magánérdektől.

Ha igaz, hogy a függetlenség az államtól való függetlenséget, az állami nyomásnak való ellenállást jelenti, akkor az oligarchikus struktúrák egyszeriben a társadalom védelmezőinek új és kissé szokatlan szerepében tűnnek fel. Valójában persze, amikor a demokratikus állam a nagy oligarchikus csoportoktól való médiafüggését megtöri, csak helyreállítja függését a törvényektől, a politikai közösségtől, a közvéleménytől. Az oligarchák nem azért csináltak ellenzéki sajtót (vagy épp kormánypártit, mikor mi volt az érdekük), mert ez a médiapiacon több hasznot hozott, mint a kormánypárti sajtó (a politikai sajtó a médiapiac eleve legkevésbé jövedelmező ága), hanem azért, mert egy egészen másik „piacon", a politikai hatalom „piacán" hajtott mesés hasznot, mesésebbet bármilyen szórakoztatóipari médiabefektetésnél.[157]

Ha a politikai piacon úgy alakult a helyzet, hogy a lojalitás vagy a hatalompártiság bizonyult jövedelmezőbbnek, akkor el-

157 Elég talán ezzel kapcsolatban egyetlen adat: Guszinszkij különféle állami cégektől a hatalom legmagasabb ösztönzésére és jóváhagyásával 1993 és 1995 között nagyjából másfél millárd dollárhoz jutott, miközben a teljes orosz reklámpiac egész éves forgalma nem érte el az egymilliárd dollárt.

lenzékiségből habozás nélkül átmentek hatalompártiságba, és ha a hatalom – bármi okból – vonakodott volna e pártfogásnak megadni az árát, akkor visszaváltottak ellenzékiségre, hogy jobb belátásra bírják. Persze, ez a fajta ellenzékiség már nem – a nézői demokráciában hatástalan – politikai kultúra intellektuális, hanem a tömegkultúra érzéki nyelvén szólalt meg, a tömegkultúra eszközeivel – korrupciós botrány, biopolitikai kompromat, „fekete piár"[158] – terítette le a hatalmat vagy legalábbis azokat a hivatalnokokat, politikusokat, akikkel az oligarcháknak bajuk volt. Ha az „államtól független" oligarchikus sajtónak hinni lehetne, akkor az orosz elitnek – Jelcintől Primakovig, Luzskovtól Putyinig, Csernomirgyitnől Csubajszig és persze Berezovszkijtól Guszinszkijig – nem maradna egyetlen számottevő alakja sem, aki az 1990-es években ne rendelt volna meg legalább pár bérgyilkosságot, robbantásos merénylet, ne sikkasztott volna el milliárdokat, ne mosott volna nyugati bankokban pénzt, egyszóval aki nem csalt, lopott, ölt, hazudott. Ugyanakkor ugyanebben a sajtóban ugyanezek a figurák ünnepelt hősök, a haza, a gazdaság, az állam, a reformok stb. megmentői, az erény bajnokai, talpig becsületes emberek is lehettek, ha a médiamogul üzleti érdeke úgy kívánta. Ha fennállása idején Guszinszkij médiabirodalma – a tulajdonos üzleti érdekétől nem motiváltan – akár egyetlen üzlet-motiválta gyilkosságot vagy nagyszabású korrupciós ügyet „kinyomozott" vagy feltárt volna, ha nem csak Csubajsz vagy Koh korrupciógyanús írói honoráriumai kapcsán üzent volna hadat a korrupciónak, amikor az ifjúreformerek kormányának

158 A „piár" (PR) egyike az utóbbi két évtizedben beözönlő és azonnal „orosszá" vált angol jövevényszavaknak (igét is képeztek belőle – *'piárity'* –, amely a magyar 'piárolni' megfelelője). A „fekete piár" ('csornij piár') az egyik legismertebb és az elmúlt két évtized politikai háborúiban leggyakrabban használt politikai PR-technológia: az ellenfél lejáratására, befeketítésére, erkölcsi és/vagy politikai tönkretételére kitalált és felépített kampánystratégia. Lényegében egyfajta negatív piár, amely egy politikus ellenszenvessé tételére, meggyűlöltetésére irányul, minek következtében gyöngül választási vagy más politikai pozíciója, esetleg sikerül egyszer s mindenkorra kigolyózni őt a politikai versengésből.

megbuktatása volt az oligarcha érdeke, ha megvesztegethetetlenül feltárta volna azt, ami az oroszországi bíróságokon vagy igazságszolgálatásban folyik, akkor persze igazságtalan lenne ez az oligarchikus sajtó ügyében kimondott elmarasztaló ítélet. Csakhogy egyetlen ilyen eset sem ismeretes.

A sajtószabadság a képviseleti demokráciában nem azt jelenti, hogy a média tulajdonosainak szabadságukban áll – üzleti érdekeiktől vagy akárcsak politikai véleményeiktől – függővé tenni a hatalmat, hanem azt jelenti, hogy a hatalomtól független – üzleti vagy szellemi alapon működő – nyilvánosság révén a politikai közösség eszközöket kap a mindenkori hatalom függetlenedési hajlamainak, a politikai közösségtől való elszakadásának, a képviseleti demokrácia alapelvét megtörő korrupcionista összefonódásoknak a feltárására és felszámolására, a hatalmi működés demokratikus ellenőrzésére és korrigálására. Nota bene: a képviseleti demokráciában a mindenkori ellenzék rendszer adta szerepe is elsősorban ez, a médiához képest azzal az igen nagy különbséggel, hogy utóbbinak nincsenek – és nem megengedhető, hogy legyenek – *saját hatalmi törekvései*, lévén sem nem párt, sem nem politikai mozgalom. Más kérdés, hogy a pártok a sajtó eszközeivel is küzdhetnek a hatalomért vagy a hatalom ellen, de ez a pártsajtó vagy pártosított/kormányosított sajtó esete, amely ugyanazt igyekszik megmutatni vagy épp cáfolni, amit a polgári sajtó általában: az állam, a hatalom függetlenedésének eseteit vagy általános tendenciáját, mely a korrupció, az önkény, a jogtalanság elhatalmasodásához és végső soron a képviseleti demokrácia alapelveinek kikezdéséhez vagy felszámolásához vezet.

E tekintetben ugrás csak akkor következik be, ha az államban hatalomra jutott csoport már nem egyszerűen maga felé húzza a hatalom takaróját, nem csupán központosít, vagyis elvesz a hatalmi ágak (törvényhozói, bírói hatalom, médiahatalom) és az önkormányzatok hatalmából annyit, amennyit bír (és amennyit a politikai közösség passzivitása vagy bénultsága mértékében megenged neki elvenni), hanem akkor, ha *de facto* felszámol-

ja a képviseleti demokrácia alapintézményeit (ne feledjük, hogy *de jure* az NDK-ban is többpártrendszer volt egykoron), vagyis diktatúrát vezet be.

De van egy másik – a telekratikus hatalmi képződmények korában gyakoribb és kevésbé megfogható – antidemokratikus kifutása is a képviseleti demokrácia korlátozásának: amikor ugyanis az állam függetlenedése választóitól nem a politikai-hatalmi önkény (diktatúra), hanem az üzleti érdek privátönkényének (telekratikus oligopólium) adja át helyét, tehát egy újfajta és igen erős függésnek. Nem a politikai közösségtől, hanem az üzleti „közösségtől", nem a közérdektől, hanem az oligarchikus magánérdektől kezd függeni az állam. Valójában már nem a politikai alanyok - nem az állampolgárok - választanak maguknak parlamentet, elnököt, kormányt, hanem néhány – egymással rivalizáló vagy háborúzó – oligarchikus tulajdonosi csoport vásárol magának hatalmat, pártot, kormányt, vagy zsarol ki posztokat, közbeszerzési megrendeléseket, gazdasági előnyöket. A képviseleti demokrácia látszat-demokráciává silányul, mivel az állam néhány üzleti csoport érdekén kívül nem képvisel már semmit. *Ilyen körülmények között az oligarchikus sajtó függetlensége az államtól – az az édes hazugság volt Oroszországban, amelynek ostyájában az állam oligarcháktól való függésének keserű igazságát adták be az állampolgároknak.* A média már nem az állam (a hatalom) ellenőrzésére, hanem a társadalom (a nép) ellenőrzésére és befolyásolására szolgált, nem arra tehát, hogy megakadályozza az állam függetlenedését a társadalomtól, a képviseleti hatalom elszakadását alapjától, a szuverén politikai közösségtől (a néptől), hanem megfordítva – arra, hogy meggátolja a társadalom erkölcsi, érzületi, politikai önállósulását, „elszakadását", függetlenedését az államtól.

A sajtószabadság *politikai* értelme a polgári demokráciákban abban áll, hogy az állam – a hatalomgyakorlás minden szintjén – szüntelenül a társadalom szeme előtt legyen. A telekráciában ez visszájára fordul: a média az állam „szabadságának" (hatalmi önkényének) eszköze, mely azt a célt szolgálja, hogy a társadalom

az állam szeme előtt legyen, érezze, hogy az állam rajta tartja éberen figyelő, gondviselő, fegyelmező tekintetét. A képernyőre meredő ember nem az, aki néz, hanem akit néznek. A nézők tömege – a szemmel tartott tömeg. És ebből a szempontból egyre megy, hogy az állam egyetlen hatalmas éber szeme vagy pedig az államot részekre szabdaló nagy oligarchikus klánok szemei merednek a tömegre, figyelik és irányítják – itt a bürokratikus elit által monopolizált közérdek, ott pedig a közérdeknek álcázott magánérdek szerint.

Epilógus helyett: A Parfjonov-beszéd

A 2010 december végén az Osztankinói Televíziós Központban első ízben került átadásra a Vlagyimir Lisztyev – néhai médiasztár és közönségkedvenc – brutális meggyilkolásának tizenötödik évfordulója alkalmából az Oroszországi Televíziós Akadémia (ART) által alapított és Lisztyevről elnevezett egymillió rubeles díj, amelyet most először Lisztyev egyik kiváló nemzedéktársának, a tévés újságírónak és műsorkészítőnek, Leonyid Parfjonovnak ítéltek oda. A díjátadó ünnepségen elhangzott laudációra válaszolva Parfjonov egy rövid, mindössze hét perces beszédet tartott, melyet tőle szokatlan módon, papírból olvasott fel, remegő kézzel és el-elcsukló hangon, általános döbbenetet, rémületet és bámulatot keltve a teremben helyet foglaló szakma – kollégák és televíziós vezetők – körében, inkább a számadó vallomás, mint a hatalom vagy pláne a szakma elleni vádirat hanghordozásával, pontos leírását adva az etatista telekrácia lényegének, utalva az oligarchikus múlt szakmai bűneire, arra a felelősségre, amely a jelenlegi rendszer kialakulásáért és fennmaradásért mindannyiukat terheli:

„Ma reggel a napot Oleg Kasinnál kezdtem, a kórházban. Megint megoperálták, hogy a szó szoros és átvitt értelmében egyszerre sebészi úton állítsák helyre az oroszországi újságírás arcát. A Kommerszant tudósítójának brutálisan kegyetlen megveretése sokkal nagyobb visszhangot keltett a társadalomban és szakmai körökben is, mint az összes többi merénylet az oroszországi újságírók élete és egészsége ellen együttvéve. Igaz, a szövetségi tévécsatornák felfokozott reakciójában nem lenne alaptalan felsőbb megrendelést gyanítani, hisz még az államfő történtekre való azonnali reagálása is különbözött hangnemében attól, amit annak idején az állam első embere Anna Politkovszkaja meggyilkolása után mondott. És még valami. Oleg Kasin, e brutális támadást megelőzően egyszerűen nem létezett és nem létezhetett a szövetségi televíziók számára. Az utóbbi időben ugyanis a radikális ellenzékről, a tiltakozó megmozdulásokról és az utcai ifjúság vezéreiről írt cikkeket, márpedig ezeknek a témáknak és figuráknak a megjelenése a tévé képernyőjén elképzelhetetlen. [...] A 90-es évek igazi és látszólagos bűnei után a 2000-es években két fogással – először a médiaoligarchák eltávolítása, majd pedig a terrorellenes háborúhoz elengedhetetlen egység biztosítása érdekében – megtörtént a »szövetségi« televíziós információközvetítés államosítása. Az újságírás témái és velük együtt az élet eseményeinek összessége végleg két részre oszlott – azokra a témákra, amelyek képernyőre valók ('prohogyimije'), és azokra, amelyeknek nincs ott a helyük. Minden adásba került, politikai súllyal bíró híradás mögött jól kivehetőek, mik a hatalom célkitűzései és célul kitűzött feladatai, milyen a hangulata, mik a belső viszonyai, kik a barátai és ellenségei.

Az információterjesztés intézményi szempontjából ez egyáltalán nem is tekinthető információnak: a hatalom piárja vagy antipiárja – elég, ha most csak Luzskov leváltásának televíziós tüzérségi előkészítésére gondolunk – és persze még a hatalom önpiárja ('szamopiár'). A szövetségi tévécsatornák tudósítói számára a felettes hivatali instanciát nem hírkészítők (newsmakers) jelentik, még csak nem is tévés főnökeik, hanem a főnökeik főnökei. Intézményi nézőpontból a tudósító nem újságíró többé, hanem csinovnyik, aki a szolgálat és engedelmesség logikáját követi. Hogy ne menjünk messzire példáért, hogyan is lehetne a szó igazi értelmében interjút készíteni a főnök főnökével – színvallásra késztetni olyankor, amikor nem akar színt vallani. [...] A jelenlegi államfő és miniszterelnök népszerűségi indexét 75%-ra becsülik. A szövetségi tévécsatornákon velük kapcsolatban semmiféle kritikus, szkeptikus vagy ironikus vélekedés nem hallható. Ez azt jelenti, hogy a közvélemény egynegyed részének hangját elhallgatják. A legfelső hatalom úgy jelenik meg a közönség előtt, mint a drága halott, akiről vagy jót mondanak, vagy semmit. Noha nyilvánvaló, hogy a hallgatóság nagyon is igényelne más véleményeket: micsoda furort váltott ki a szinte egyetlen kivétel, amikor Jurij Sevcsuk és Vlagyimir Putyin párbeszédét a tévé leadta. És ezek az örökzöld protokollfogadások, amelyeket mindenki unalomig ismer, aki elkapta még a Szovjetunió Központi Televízióját. Amikor a riportot a „kremli találkozóról" készült protokolltudósítás helyettesíti, az alatta elhangzó szöveg intonációjából pedig kihallatszik a jóváhagyó helyeslés; amikor meg vannak szabva a jelenet felvételének kánonjai: az első számú személy fogadja a minisztert vagy a régió vezetőjét, a nép sűrűjébe megy vagy csúcstalálkozót tart külföldi kollégájával. [...] Huszonnégy évet dolgoztam Osztankinóban vagy Osztankinó számára, és mindezt keserűen mondom. Kollégáim közül senkit nincs jogom vádolni, magam sem tartozom a harcosok közé, és nem várok hőstetteket másoktól sem. De legalább nevezzük nevükön a dolgokat. A televíziós újságírásért kétszeresen is kár, különösen a nagyszabású teleshow-k és a szappanopera-készítés terén elért vitathatatlan hazai teljesítményekkel összehasonlítva. A hazai televíziózás egyre professzionálisabban szórakoztat, borzaszt el, ráz fel és nevettet meg, de a civiltársadalom intézményének, közszolgálati, közéleti-politikai televíziónak aligha nevezhető. Meg vagyok győződve róla, hogy ez az egyik oka a televíziónézés drámai csökkenésének a lakosság legnagyobb közéleti aktivitást tanúsító csoportjánál, mikor a

hozzánk hasonlók körében forogva, minduntalan azt hallja az ember: a ládát be sem kapcsolom, úgyse nekem csinálják! Ennél is rémesebb, hogy a lakosság legnagyobb részének az újságírás egyáltalán nem is hiányzik. Megverték – hallom –, hát aztán?! Kit nem vertek már meg minálunk, mit kell egy riporterből ekkor ügyet csinálni? Milliók nem értik, hogy az újságíró a hallgatóságáért vállalja a kockázatot, hogy az újságírót nem azért verik meg, amit írt, mondott vagy kamerájával rögzített, hanem azért, mert mindezt olvasni, hallgatni, látni fogják."[159]

159 *Zsurnaliszt Parfjonov podverg osztroj krityike rosszijszkije realii* (Az újságíró Parjonov élesen kritizálta az oroszországi állapotokat). 2010. december 29. http://www.liveinternet.ru/tags/%EB%E5%EE%ED%E8%E4+%EF%E0 %F0% F4%E5%ED%EE%E2/

VI. Orosz csapda

Putyin nem a semmiből jött, nem saját hatalmi ambíciója lendítette az orosz óriás-állam csúcsára, és nem azok akarata és pénze tartotta meg ezen a magas poszton, akik őt a „konszolidátor" szerepére kiszemelték és hatalomra juttatták, hanem az orosz társadalom túlnyomó többségének egyre hevesebb „rendvágya" az 1990-es évek nagy megrázkódtatása és anarchiája után. Putyin személy szerint „csak" annyit adott hozzá ezekhez a Nagy Rendteremtőhöz fűzött reményekhez és elvárásokhoz, hogy alkalmas volt a fölkínált szerep eljátszására, és képes volt annak a politikai helynek a betöltésére, amelyet – mint Oroszországban az utóbbi háromszáz évben már annyiszor – maga a „zavaros korszak", az átmenet és interregnum termelt ki és üresen állt: előtte viszont senki nem akadt, aki ezt a helyet nemcsak elfoglalni, hanem betölteni is képes lett volna.

Természetesen – mint az tíz év távolából jól látható – ez a fentről és lentről is megfogalmazódó „meghívás" a hatalomba nem eredményezhetett mást, mint személyi hatalmat (személyi hatalmi rendszer volt természetesen Jelciné is), amelyben a hatalmat saját kezében összpontosító személy politikai, morális, mentális kvalitásán múlik szinte minden, saját belátásától, politikai bölcsességétől függ, meddig megy el a zűrzavarba torkolló liberális demokrácia beszűkítésében, a „törvény diktatúrájának" alkalmazásában (a törvénynek ugyanis jogállamban semmiféle diktatúrára nincs szüksége, egyszerűen betartják, és mindazokkal szemben, akik megszegik, érvényt lehet szerezni neki).

Putyin-rendszer: időnyerés, stagnálás vagy kitörés az „orosz csapdából”?

A személyi uralom rendszerének, bármily visszafogott legyen is a hatalom gyakorlása, nemcsak az az egyetlen hátulütője, hogy eredendően nem demokratikus (a demokratikus választási legitimáció legfeljebb bokréta a kalapján, és még jó, ha kalapot visel, nem tábornoki tányérsapkát), és ezért hiányzik belőle az önszabályozás, az önmegújítás összes intézményes mechanizmusa. Az ilyen rendszerben a hatalmi piramis csúcsán álló, minden hatalmi ágat és hatalmi szintet saját kontrollja alá vonó, az összes *végső döntést* magának fenntartó, minden rendszeren belüli *intézményes* kontrolltól megszabadult vezető személyes és politikai kvalitásaitól függ, mikor meddig megy el a hatalom nem-demokratikus gyakorlásában: a mérsékelt tekintélyuralomig vagy a korlátlan önkényuralomig?; betart-e bizonyos írott és íratlan szabályokat vagy nem?; rendszeresen átlépi-e a törvények határát vagy csak kivételképpen?; megvan-e benne az ilyen uralom belső egyensúlyának fenntartásához szükséges önkorlátozás, belátás, önkontroll képessége vagy eleve nincsen, esetleg megvolt, de a hatalom kiépülése, a fékek és ellensúlyok rendszerének megszűnése mértékében vesztette azt el? Mivel a személyi uralomra épülő, abszolutisztikus hatalom valamiképpen *kívül kell legyen a politikai rendszeren*, legitimitása sem származhat e rendszertől. A rendszer csak akkor irányítható egyetlen középponti helyről, ha ez a hely a rendszeren kívül van. (Már csak ezért sem lehetnek érvényesek a rendszer játékszabályai az egész rendszer irányítójára.) Az Első Mozgató (vagy Irányító) rendszeren-kívülisége mindenekelőtt *politikafölöttiséget* jelent: fölötte áll minden pártnak, minden politikai intézmény-

nek, fölötte parlamentnek, bíróságoknak, önkormányzatoknak. Ennek megfelelően az ilyen politikus hatalmának *legitimitása* és *autoritása* sem eredhet pusztán a racionális legitimációból (a választásokon szerzett szavazatok számából), szükségképpen nem-racionális, vagyis karizmatikus és/vagy tradicionális legitimációja is kell legyen (tehát a társadalom az abszolút hatalom jogosultságát az illető személy rendkívüli, csodás képességeiből, isteni adományaiból, hatalomra kerülésének sorsszerű elrendeltségéből vagy a történelmi elhivatottságból stb., stb. kell eredeztesse). A karizmatikus uralmi rendszer legnagyobb hátulütője – az abszolút hatalom elszabadulása és zsarnoksággá fajulása mellett –, hogy bármilyen kiválóan és mérsékelten, felvilágosultan és pragmatikusan uralkodik a karizmatikus személy, bármennyire arra törekszik, és arra használja személyes hatalmát, hogy megteremtse azokat az intézményeket és intézményi közvetítéseket, amelyek egyszer majd az ő személye nélkül is képesek lesznek biztosítani a rendszer biztonságos működését, az mégis rendkívül ingatag marad, és az illető személy (bölcs vezér, felvilágosult uralkodó vagy vérszopó zsarnok – mindegy) távozása után általában szétesik és a társadalom az interregnum állapotába hanyatlik, ami mindaddig tart, amíg fel nem tűnik a következő karizmatikus „megmentő” és „rendteremtő”, aki majd felépíti az új személyi uralom rendszerét. Bármily stabilnak látszik is tehát jelenleg az orosz túlirányított demokrácia politikai-hatalmi rendszere, bármily figyelemreméltó politikatechnológiai ügyességgel és leleményességgel bonyolították is le 2008-ban az elnökváltást,[160] bármi-

160 Putyin, minden ellenkező irányú várakozás, alattvalói kérés és lakáji unszolás, tanácsadói óvás és szakértői aggodalmaskodás ellenére, szép önmérsékletet tanúsítva, *az alkotmány megváltoztatása helyett* az elnöki poszt betöltésére megszabott időt (két ciklus) betartva, annak szabályos rendje és módja szerint távozott a posztról, igaz, csak a moszkvai Fehér Házig, vagyis az elnöki „trónusról” átült a kormányfői székbe, magával hozva persze az egyszemélyi vezető *rendszeren-kívüli* karizmatikus tekintélyét és tényleges hatalmát (a karizma ugyanis – természeténél fogva – nem adható át, nem örökölhető, leválaszthatatlan a személyről). Ezzel bizonyos – funkcionális és imidzspolitikai – értelemben megkettőzte magát, személyi hatalmának

lyen pragmatikus is a kormányzás, bármekkora visszafogottságot tanúsított is Putyin az eltelt tíz évben az 1990-es években káoszba torkollott plurális demokrácia beszűkítése terén, bármennyire törekszik is a jogállamiság elemi feltételeinek megteremtésére, az irányítás intézményesítésére, rendszerének egyelőre mégis tisztán személyi kritériumai vannak, vagyis bármeddig áll is fenn, nem állhat fenn tovább, mint ameddig maga Putyin „fennáll", vagyis politikailag életben van. Ez pedig azt jelenti, hogy Oroszország a politikai berendezkedés semmilyen vonatkozásában nem tudta teljesíteni a demokrácia leckéjét, nem épült ki az intézményes demokrácia, nem épült ki az a – végrehajtó hatalomtól, állami és önkormányzati bürokráciától független – jogállam és piacgazdaság, az a parlamentarizmus és pártrendszer, amelyet nem a személyi hatalmat gyakorló vezér tart a tenyerén vagy hordoz erős vállain, hanem amely maga tartja meg és hordozza azokat a politikusokat, akiket irányítására megválasztanak, és csak addig, ameddig nem veszti el választói bizalmát vagy nem találnak nála jobbat. Meglehet, hogy a 20. században Oroszországnak nem volt jobb – felkészültebb, pragmatikusabb, hajlékonyabb, tehetségesebb – uralkodója, mint Putyin, és ez Oroszország és a világ szá-

rendszere, lényegében maga az orosz állam Janus-arcúvá vált: Medvegyev elnök liberálisan mosolygó, jogállami arcával elsősorban kifelé – a világ felé, Nyugatra – néz, Putyin kormányfő autokratikusan szigorú, rendteremtő arcával pedig elsősorban Oroszországra (jellemző módon egymás mellett a két arc a legritkább esetben jelenik meg, egymásra a legritkább esetben néznek, mintha nem is tudnának egymás létezéséről). Természetesen hiba lenne ennek *a személyi hatalomgyakorlás játékterét, manőverezési lehetőségeit kiszélesítő* hatalomi tandemnek a jelentőségét alábecsülni a jelenlegi féldemokratikus rendszer dinamikája és e dinamika iránya szempontjából. Meglehet, hogy éppen ennek a kétszemélyes hatalmi játéktérnek a felépítésével és hatékony működtetésével kerülheti majd el a túlirányított orosz demokrácia az összeomlás vagy zsarnokság alternatíváját, és a jelenlegi rendszer valóban *átmenetté* válik: az oligarchikus káoszból a valóságos demokráciába való *irányított átkelés* rendszerévé. Ha ez valóban bekövetkezne, amire az ilyen rendszerek természeténél fogva, vajmi kevés az esély, akkor a „pétervári csapat" minden idők egyik legbravúrosabb politikai fegyvertényét hajtaná végre, és Oroszországban valóban új időszámítás vehetné kezdetét.

mára is fölér egy kegyelmi adománnyal, ugyanakkor Oroszország sorsának és szerepének jövőbeli alakulása szempontjából nem jelent igazi változást. Oroszország története változatlanul a nagy civilizációk bomlási időszakára jellemző elerőtlenedések (az 1990-es évek kis interregnuma) és erőre kapások (a 2000-es évek restaurált egységes állama) ciklusát követi. Mivel az elmúlt két évtizedben nem következett be egész civilizációs létmódjának mélyreható megváltozása, a következő történelmi pillanatban megint ugyanott találhatja magát, ahol 1989-ben és 1991-ben volt: a megroppant civilizációk nagy interregnumában, amely a civilizáció teljes megsemmisülésével érhet csak véget.[161]

A Putyin-rendszer *politikai* és – ettől alig elválaszthatóan – *gazdasági* téren is az összes eddig létezett orosz rendszerek szerkezeti csapdájában vergődik. A gazdasági szerkezet csapdája változatlanul abban áll, hogy a növekedés szinte teljes egészében a nyersanyag-kitermeléshez és -értékesítéshez van kötve. A nyersanyagexportból származó többletbevételek állami lefölözése, biztonsági tartalékolása és szociális szempontú újraelosztása éppoly kevéssé segítette elő a mélyreható – nem felszíni, nem egy-két iparágra vagy körzetre korlátozódó – gazdaságszerkezeti modernizációt, ahogyan korábban nem segítette elő a nyersanyageladásokból származó extraprofit oligarchikus kisajátítása, pazarló felélése, off-shore-cégekbe és külföldi bankszámlákra menekítése. Az itt és most élő orosz emberek milliói szempontjából korántsem elhanyagolható különbség az oligarchikus és az etatista orosz rendszer között az energiahordozók világpiaci árának növekedéséből és a növekvő értékesítésekből befolyt hatalmas pénzek *elosztási módjában* van, amennyiben ezek meghatározó részét az állam központosítja és nem néhány oligarcha zsebébe vándorol, hanem a szociális, egészségügyi, biztonsági infrastruktúrán keresztül szétterül a társadalom legkülönözőbb

161 Lásd ehhez: Arnold J. Toynbee: *A civilizációk megroppanásának problémája*. In Uő: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, 1971. 121–122. l. Lásd még e sorok írójának *Oroszország elrablása* (Helikon, 1999) című könyve *Oroszország: civilizáció?* című második fejezetét.

rétegei között, legalábbis biztosítja a közalkalmazotti bérek, a nyugdíjak, segélyek, juttatások emelését és zökkenőmentes kifizetését, ami – különösen az oligarchikus korszak hátterén – erősíti a politikai rendszer társadalmi elfogadottságát, vagyis a politikai stabilitást. Csakhogy ennek a világpiaci nyersanyagárak ingadozásának kitett „szociális államgazdaságnak" a gazdasági alapja, mint azt az utóbbi évek világgazdasági válsága egy-egy drámai pillanatban megmutatta, nagyon is bizonytalan és vele együtt bizonytalanodik el mindannyiszor a politikai stabilitás is (hosszabb távon pedig – a nyersanyag-, főként a kőolajtartalékok végessége miatt – az elsődlegesen a nyersanyageladásra alapozott gazdaság és társadalom fenntarthatatlanná válik). A rendszer politikai stabilitása a szociális és politikai szempontú újraelosztáson alapul, csakhogy az újraelosztható bevételek nem a gazdaság minőségi növekedéséből, hanem a nyersanyag-kitermelés mennyiségi növekedéséből és a világpiaci árak felfutásából származnak. Ha tehát a természeti kincseket az ország lakossága, ha persze nem is egyenlő arányban, egyszerűen „feléli", ha az exportjövedelmek államnál kicsapódó részét az állam nem a gazdaság modernizációjának – ezen belül a nyersanyag-kitermelés hatékonyságát növelő technológiai újítások – megfinanszírozására fordítja, akkor a túlirányított demokrácia stabilitása már rövid távon sem maradhat fenn. Ha pedig a politikai stabilitás társadalmi összetevője gyöngül (magyarán: az „erős kézre" épülő, Putyin személyében perszonifikálódott illiberális etatizmus rendszerének ma is *kétharmados* társadalmi támogatottsága[162] jelentősen csökken), akkor ezzel egyidejűleg erősödni fog a másik összete-

162 A múlt év őszén végzett közvélemény-kutatások szerint az életkörülmények nehezedése, az áremelkedések, a növekvő korrupció miatt növekvő elégedetlenség ellenére az orosz lakosság kétharmada töretlenül hatalompárti. 66% az aránya azoknak, akik feltétlenül bíznak Putyinban és Medvegyben, és 34% azoké, akik ellenzéki érzületet táplálnak a hatalom iránt. In *Oppozicija izmerila szvoj potenial. Oprosz: dve tretyi rosszijan sztoronnyiki vlasztyi.* http://www.ng.ru/politics/2010-08-31/1_opposition.html

vője, vagyis a csökkenő állami bevételekből is megfinanszírozható az erőszak-apparátusok szerepe, az illiberális konszolidáció megőrzésének „erőszakfedezete", csakhogy most már nem a maroknyi oligarchával és liberális vagy anarchista békétlenkedővel, hanem a társadalom többségével szemben, ami elkerülhetetlenül a diktatórikus hatalomgyakorlás felé tolja a rendszert. Ez persze csak a Putyin-rendszerben benne rejlő lehetőségek egyike, meglehet, nem is a legvalószínűbb. A 2009-ben sikeresen átvészelt világgazdasági válságot követő évben egyre szaporodnak egy modernizációs gazdasági és ettől elválaszthatatlan liberalizációs politikai kurzusváltás jelei. Egyre kevésbé elképzelhetetlen egy olyan társadalmi modernizáció, amelyben a nyersanyagbevételek totális magánosítását megakadályozó erős állam megnövekedett bevételeinek nagyobb hányadát nem szociális és biztonsági célú kiadásokra, illetve az állam erőszak-apparátusának fenntartására költi, hanem a termelés modernizációjának felgyorsítását finanszírozza meg belőle. Ha ez sikerülne, az nemcsak a rendszer hosszú távú politikai stabilitását biztosíthatja, hanem diktatórikus elfajulásának is elejét veheti. Egyelőre azonban az elmúlt tíz évben kiépült Putyin-rendszer – minden modernizációs fogadkozás, program és kezdeményes ellenére – maradt, mi volt: a politikai stabilitást szavatoló biztonsági és szociális szempontú újraelosztás rendszere, középpontjában az „igazságos állam" és a „hálás társadalom" közötti alattvalói alapviszonnyal.

A gazdasági szerkezet csapdája mellett ott van még az irányított demokrácia politikai szerkezetének csapdája, ami abban áll, hogy a végrehajtó hatalom ellenőrizhetetlen hatalmára és a személyi uralomra épülő irányítási rendszerből akkor sem jöhet létre önmagát irányító plurális demokrácia, ha a karizmatikus vezető a demokrácia odaadó híve és egyebet sem óhajt és mást sem tesz, minthogy bevezeti, megvédi, ápolja, megerősíti a demokratikus vívmányokat. Ha ugyanis ezek az ő mégoly felvilágosult önkényén nyugszanak, akkor először is mindig ő mondja meg, meddig mehet el a demokrácia (nem beszélve arról, hogy aki valamilyen okból szembekerül vele, az ilyenformán a de-

mokráciával kerül szembe, a demokráciára emel kezet és ezért szükségképpen a „demokrácia ellenségeként" kell elnyernie méltó büntetését), és az ő távozásával – bármilyen formában valósul is ez meg – az egész rendszer „távozik", vagyis szétesik, kezdődik minden elölről, csak most már a korábbi interregnumnál is mélyebb és tartósabb interregnum kockázatával és valószínűségével. De még korántsem tartunk itt (igaz, a személyi uralom rendszerében, lévén kiszolgáltatva a véletlennek, a fönt vázolt helyzet bármikor bekövetkezhet), Oroszország – még a globális gazdasági válság közepette is – 1914 és talán 1929 óta legjobb korszakát éli, és Putyin „Medvegyev" álnéven kezdeményezett legújabb próbálkozásai a politikai rendszer intézményesítésével, a jogállam építőkockáinak egyfajta társadalompedagógiai célú összerakásával, a túlirányított demokrácia irányított, majd önirányító demokráciává való fokozatos átalakításával még nem zárultak le teljesen. Még nem lehet tudni, hogy a fontolva haladó sztolipini konzervatív reformizmus, a mérsékelt etatizmus és nacionalizmus, illetve a liberális jogállam – Pravoszláv Egyháztól megáldott – egyesítéséből mi fog Oroszországban kisülni.

1999-ben a pénzügyi válság, az orosz államcsőd elsöpörte a liberális reformereket a színpadról, még ha végül, sajátosan etatista változatban, úgy látszott, ők térnek vissza Putyinnal. Sajátos módon alig kevesebb, mint tíz évvel később, a globális gazdasági válság nem meggyöngítette, hanem megerősítette politikailag Putyinékat, mégpedig éppen az általuk választott etatista út helyességében, hiszen a nyugati világban is egyremásra az államot kezdték panaceaként ajánlani a neoliberális gazdaságpolitika okozta „sebek" gyógyítására. Mindazonáltal a Putyin-rendszer egyetlen évtized alatt produkált teljesítménye – különösen a katasztrofális 1990-es évek lehangoló hátterénél – akkor is elismerésre méltó,[163] ha döntő mértékben az

163 „Az orosz gazdaság növekedése az 1998-as pénzügyi kollapszust követő évtől – írja Sz. Bíró Zoltán Oroszország globális gazdasági válság utáni helyzetét elemző kiváló tanulmányában – az első évek kilengései után – egyenletesen, évről évre 7–8% körül alakult, a reáljövedelmek pedig

energiaárak világpiaci árának tartós növekedésére épült (az ebből képzett tartalékok egyelőre elégségesnek bizonyultak a globális gazdasági válság első nagy hullámának lecsendesítésére), és akkor is, ha a modernizáció, a piaci reformok terén nem következett be áttörés, a politikai demokrácia tekintetében pedig Oroszország oligarchikus cseberből etatista vederbe jutott.

– ugyancsak évről évre – csaknem 10%-kal nőttek. [...] A fekete arany hordónkénti ára Putyin második elnöki ciklusának kezdetén már a 40 dolláros szintet is átlépte, és néhány év alatt az egekbe szökött. 2008 nyarán már 140 dollárnál is többet kértek érte. Ezekben az években rendkívül gyorsan – gyakran heti 6–7 milliárd dollárral – bővült Moszkva valuta- és aranytartaléka. E felhalmozás ütemét mindennél jobban mutatja az a tény, hogy míg 2000 elején – Putyin elnöki színrelépésekor – az ország nemzetközi tartalékai még mindössze 7,5 milliárd dollárt tettek ki, addig 2008 augusztusának első hetében már csaknem 600 milliárd dollárnál tartottak. [...] 2007-ben a GDP 8,1%-kal nőtt, és ezzel az orosz volt a G-20-as csoport negyedik leggyorsabban bővülő gazdasága. Moszkva még a 2008-as eredményével is a csoport ötödik legdinamikusabban fejlődő gazdaságát tudhatta magáénak, noha a második félév recesszióba hajló teljesítménye 5,6%-osra mérsékelte az éves GDP-növekedést. Az év elején azonban még joggal lehetett bizakodó és ambíciókkal teli Putyin, aki a kormányfővé történő kinevezése előtt tartott májusi parlamenti meghallgatáson büszkén szögezhette le: »A bruttó hazai termékünk vásárlóerő-paritáson számolt nagysága meghaladja immár a 2000 milliárd dollárt. E mutató tekintetében Oroszország a hetedik helyet foglalja el a világban. A külföldi szakértők előrejelzései szerint [az ország – Sz. B. Z.] már idén képes még egy fokkal feljebb lépni és a GDP nagyságát tekintve a 'nyolcak' egy olyan országát megelőzni, mint Nagy-Britannia.« És ebben Putyin nem is tévedett. Az IMF adatai szerint Oroszország – annak ellenére is, hogy az év második felében megindult az egyre gyorsabb ütemű gazdasági visszaesés – 2008 végére gazdasági teljesítményével valóban meg tudta előzni Nagy-Britanniát. A Nemzetközi Valutaalap közlése szerint vásárlóerő-paritáson számolva az orosz GDP 2008-ban 2290 milliárd dollárt tett ki, míg a brit 2180 milliárdot. Oroszország ezzel az eredményével 2008 végén a világ 6. legnagyobb gazdaságának számított." Sz. Bíró Zoltán: *Az orosz gazdaság: válságok és stratégiák.* 2000, 2010. 3. szám.

A Putyin-rendszer a globális gazdasági válság után

Az Oroszországot a teljes területi szétesés és gazdasági összeomlás szélére sodró „államtalanság", szétforgácsoltság, kriminális anarchia évtizedét követően a föderatív állam külső és belső szuverenitásának visszaszerzése a közfeladatainak ellátásához szükséges állami monopóliumok – az erőszak-alkalmazás monopóliuma, az igazságszolgáltatási-törvényalkotási és a pénzügyi monopóliumok – helyreállításával nemcsak rendkívüli *hatalomkoncentrációt*, hanem rendkívüli *felelősségkoncentrációt* is eredményezett. Az autonóm szervezeteknek, a demokratikus intézményeknek, a parlamentnek, a politikai pártoknak, a választásoknak, az igazságszolgáltatásnak, a tömegmédiumoknak, az üzleti életnek közvetve vagy közvetlenül a végrehajtó hatalom kontrollja alá vonása és állami vezérlése, a regionális szeparatizmusnak a föderatív központ korlátlan egyeduralmával való leküzdésével egyben a központi hatalom számára nélkülözhetetlen visszacsatolásokat is kiküszöbölték a rendszerből. Ez pedig azzal a veszéllyel jár, hogy a helyi elégedetlenségek, feszültségek, problémák *közvetlenül* országos jelentőségre tesznek szert és a központi hatalom szintjén csapódnak le, és az egész rendszernek nevet adó, a hatalmat megszemélyesítő politikusra zúdulnak. Ezért állította különösen nagy próbatétel elé a Putyin-rendszert a 2008-ban kirobbant globális pénzügyi válság. Mert a próbatételt nemcsak a kőolaj világpiaci árának, vagyis az exportbevételek meredek zuhanása jelentette (ne feledjük: a kőolajból és származékaiból befolyó exportbevétel 2007-ben elérte a *heti* [!] *egymilliárd* dollárt!), és nem is csak a nemzeti valuta hirtelen megrendülése, az addig előrelátóan felhalmozott és a tőzsde, a bankok, a nagyvállalatok megmentésére fordítható pénzügyi tartalékok gyors ütemű apadása, hanem – és mindenekelőtt – a rendszer *fogyasztási vagy jóléti legitimációjának* összeroppanása, éspedig nem általában, nem a fővárosban, hanem azoktól a központi hatalomtól távoli régiókban, monokulturális ipari városokban, amelyekben egyik hétről

a másikra leállt a termelés, amelyek hitelképtelenekké és piacképtelenekké váltak, amelyekben megszűnt a bérek kifizetése.

E helyi válsággócok terjedése, a pattanásig feszült tömeghangulat alapján feltételezte – azóta tudjuk: elhamarkodottan – sok szakértő és politikus ezekben az egyébként nemcsak Oroszországban drámai hónapokban, 2008 végén és 2009 elején, hogy a Putyin-rendszer napjai meg vannak számlálva: politikai, bizalmi és anyagi tartalékai kimerültek, a válság el fogja sodorni a rendszert, rövidesen talán kormányváltásra, sőt, magának Putyinnak, a kormányfőnek a lemondására is sor kerülhet. „Meglehetősen kellemes és kényelmes olyan viszonyok között kormányozni Oroszországot – mondta Jegor Gajdar *Szmuti i insztyituti* (Interregnumok és intézmények) című utolsó, 2009 decemberében tartott előadásában –, mikor a lakosság reáljövedelme, mint a mai válságot megelőző tíz év során, évente 10%-kal nő. Akkor sem kifejezetten kellemetlen, ha a reálbérek is évi 10%-kal emelkednek, a bruttó nemzeti össztermék pedig évi 7%-kal nő. Nem is egészen értem, mi szükség van ilyen helyzetben a választások manipulálására, mi szükség van arra, hogy egyes pártokat megfosszanak a választásokon elindulás lehetőségétől, másutt meg manipulálják az eredményeket. Ilyen gazdasági helyzetben a választások megnyerése sima ügy: szinte művészet ilyen helyzetben a választásokat elveszíteni. [...] És akkor hirtelen egy egészen másfajta világban találjuk magunkat: itt a lakosság reáljövedelme nem nő, hanem zuhan, a GDP nem 7%-kal emelkedik évente, hanem – mint előreláthatólag ebben az évben is – 10–11%-kal csökken, és a beruházások sem évi 20%-kos növekedést mutatnak, hanem nagyjából ugyanekkora csökkenést, az ipari termelés pedig 10%-kos növekedés helyett 15%-kal csökken. És akkor bizony ez már egy egészen másfajta gazdaság."[164]

A liberális közgazdásznál sokkal indulatosabban és végletesebben fogalmazott 2010 tavaszán, „új rendszerváltást" sürgetve, egy röpiratában a liberális ellenzéki politikus, Borisz Nyemcov,

164 Jegor Gajdar: *Szmuti i insztyituti.* Elhangzott 2009. november 19-én a moszkvai Bilingva irodalmi kávéház klubjának *Nyilvános előadások* programja keretében. http://www.polit.ru/lectures/2009/12/10/gaidar.html)

Jegor Gajdar hajdani harcostársa, a Jelcin melletti „ifjúreformerek" egyik vezéralakja, ma a politikai kedélyek láthatárán sem nagyon észlelhető Szolidaritás „egyesült demokratikus mozgalom irodájának" tagja: „Hát ez lenne az a híres putyini stabilitás, és ez az ár, amelyet most fizetnünk kell az ő és az ő korrumpálódott klánja osztatlan hatalmáért. [...] Nem, Putyin nem a rubelt, hanem a Rubljovkát [az újgazdagok Moszkva melletti luxustelepülése – Sz. Á.] akarja megerősíteni. Az eredmény – az állampolgárok jövedelmének csökkenése és a munkanélküliek és szegények számának növekedése. A munkanélküliek száma a 2008. szeptemberi 4,7 millióról decemberre 5,8 millióra nőtt. A lakosság reáljövedelme decemberben 12%-kal, a reálbérek 5%-kal csökkentek. A bérek halasztott kifizetése 2008 augusztusához képest 2009 januárjára 80%-kal növekedett. Eközben Putyin csődbe ment oligarcha-barátai tejben-vajban fürdenek. Az ő bizniszüket akarja most a mi pénzünkön megmenteni. Ez a valódi értelme a Kormányzat válságellenes intézkedéseinek. [...] A Putyin által létrehozott zárt, autoritárius és korrupcionista állammodell a válságellenes feladatok megoldására képtelennek bizonyult. Az intézkedésekkel a kitűzött célok egyikét sem sikerült elérni, miközben hatalmas forrásokat fecséreltek el. A korrumpálódott rendszer erőtlennek bizonyult a válság elleni harcban. Nyilvánvaló, hogy a válság időszakában az állami szerepvállalásnak nőnie kell. Ha azonban az állam gyönge, mert korrumpálódott, ha a törvények nem működnek, ha a döntéseket zárt körben hozzák meg, akkor az állami beavatkozás hatása jelentéktelen lesz vagy az ellenkezője a szándékoltnak. [...] Véleményünk szerint a putyini rendszer nem képes megbirkózni a pénzügyi-gazdasági válsággal, ezért elkerülhetetlenné vált a leváltása. Ez Vlagyimir Putyin kormányának lemondásával kell kezdődjön, amely a válság körülményei között a legteljesebb gyámoltalanságról és égbekiáltó hozzá nem értésről tett tanúbizonyságot. A legfontosabb válságellenes intézkedés a Putyin-kormány lemondása, amely

nélkül lehetetlen minden további lépés."[165] A 2009 tavaszán az interneten is közzé tett röpirat az „új rendszerváltást", mint a válságellenes küzdelem előfeltételét, a következőkben határozta meg: „...a cenzúra megszüntetése, a politikai versengés helyreállítása, a kríziskezelő stratégiák nyilvános vitája; a kormányzók és az önkormányzatok közvetlen választásának visszaállítása, hogy a népnek felelős helyi hatalom jöhessen létre; a bíróságok függetlenségének helyreállítása a végrehajtó hatalom vertikumával szemben, hogy hatékonnyá váljon a korrupció elleni harc, és biztosítható legyen a törvényesség; külpolitikai fordulat: a befektetők Oroszország iránti bizalmának visszaszerzése."[166]

Jevgenyij Gontmaher – sok más orosz szakpolitikussal egyetértésben – nem annyira a Putyin-rendszert, mint az ország stabilitását féltette ezekben a hónapokban a globális gazdasági válságtól, és nem az irányított demokrácia idealizált jelcini modelljének – politikailag amúgy is kivihetetlen – visszacsinálásában, hanem a gazdasági-társadalmi modernizáció felgyorsításában látta a stratégiai kivezető utat, egyben a válság politikai hasznát Oroszország számára. Az a negatív utópia vagy politikai rémlátomás, amelyet 2008 végén adott közre *Szcenarij: Novocserkaszk – 2009* címmel,[167] nem a rendszer vágyva-vágyott és immár elkerülhetetlen összeomlásának lehetséges forgatókönyvét vázolta föl, hanem a lehetséges legrosszabb jövőt, amelyet a hatalom birtokosainak és az országnak minden módon el kell kerülniük, mert az irányított demokrácia rendszerének összeomlása nem a liberális reformerek és a demokrácia erőinek diadalmas bevonulása, hanem a káosz erői és/vagy a diktatúra előtt nyitná meg utat.

Gontmaher azt a szituációt modellezte, amely Oroszország mélyén – az úgynevezett „glubinká"-ban – bármikor létrejöhetett volna a válság hónapjaiban s amelynek aggasztó jelei egy-

165 Borisz Nyemcov – Vlagyimir Milov: *Putyin i krizisz.* http://www.grani.ru/Politics/Russia/m.147764.html

166 Uo.

167 Jevgenyij Gontmaher: *Szcenarij: Novocserkaszk – 2009.* Vedomosztyi, 2008. november 6., 210. (2232.)

szer-egyszer már meg is mutatkoztak (például Barnaulban, amikor a lakossági kedvezményes juttatások monetizálásáról hozott kormányhatározat elleni tiltakozásul a helybeliek 2008-ban lezártak az utakat). Gontmaher elhíresült példabeszédében, amely inkább a hatalom elrettentésére, mint a társadalom figyelmeztetésére szolgált, egy kisváros példáján mutatja be azt a válságforgatókönyvet, amely szerint – éppen a mindent központosító és államosító rendszerből következően – egy helyi szociális robbanás politikailag generalizálódik, egyre újabb szintekre tevődik át és meg sem áll a hatalom szívéig: a hatalom – elkerülendő a helyi szociális lázadás továbbterjedését – a központból katonai erőket vezényel a helyszínre, az összecsapások nyomán vérontásra kerül sor (mint Hruscsov idején történt Novocserkaszkban)[168], aminek viszont a rendszerre nézve beláthatatlanok a társadalmi és politikai következményei, mert a szociális elégedetlenség ettől kezdve már a fennálló hatalom ellen forduló politika lázadásba csapna át, átterjedne más vidéki városokra, végül talán magára a fővárosra is, hiszen a válság veszteseiből, az elégedetlenekből itt is van éppen elég.

Csakhogy a néhány monokulturális – egyetlen nagyipari üzemlánc köré épült – vidéki nagyvárosban kitört szociális indulatok és tömegmegmozdulások elszigetelt esetek maradtak. Nem, mert a központi hatalom elnyomta vagy vérbe fojtotta őket, hanem mert először is – szükség szerint – visszavonta a népszerűtlen törvényeket, azonnal hitelt folyósított a csőd fenyegette ipari vállalkozásnak; másodszor pedig a tartalékokból valamennyit a válságos 2009-es évben a nyugdíjak emelésére (34%-os emelésére!) és a szociális juttatások emelésére fordított. Putyin népszerűsége egy pillanatra sem csökkent. A kormány a helyén maradt, a

168 Az 1962 júniusában kirobbant, illetve kiprovokált drámai eseményekről, a „novocserkaszki sortűzről", erről a kis szovjet „ötvenhatról" (vagy kis „Gdansk"-ról), amely közvetlenül járult hozzá Hruscsov bukásához, lásd az események tömör összefoglalását: Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem II. A Szovjetunió története.* Osiris–2000, Budapest, 1996, 470–471. l.

leghaloványabban sem merült föl semmiféle előrehozott választásnak vagy kormányváltásnak a politikai kényszere. Gontmaher maga is megjegyezte idézett cikke végén, hogy rémlátomása 2009-ben valószínűleg nem valósul meg, mert a hatalom kezében még elegendő pénz van a politikai nyugalom „megvásárlására", ezzel azonban csak lélegzethez juthat. Persze, Gontmaher és mások tévedtek, részben mert ki akarták használni válságot politikailag, részben mert elhúzódó és elmélyülő gazdasági válságra számítottak. Gontmaher arról akarta meggyőzni a hatalomgyakorlókat, hogy mivel nincs az a tartalék, amely elegendő lenne a várhatóan egyre növekvő lakossági elégedetlenség leszerelésére, mélyreható, a rendszer lényegét érintő változtatásokra van szükség: „A jelenlegi államtól többre, mint rövid ideig tartó időnyerésre nem futja: elnyeli a korrupció és nem rendelkezik azokkal az intézményi rutinokkal, készségekkel, amelyek a felmerülő problémák szakmai megoldásához elengedhetetlenek. Hogy ez mennyire így van, azt jól mutatja a kisvállalkozások – Vlagyimir Putyint idézve – »iszonytató« állapota és a kibírhatatlan befektetési klíma. Ezért a helyi robbanások veszélyének „elpárolgása" csak átmeneti állapot. Az úton nem lehet megállni, de ez az kétfelé ágazik. *Vagy* – anélkül, hogy bevárnánk ezekt a helyi robbanásokat, melyek egy összoroszországi földindulás előjátékául szolgálhatnak – azonnal nekifogunk az egész orosz társadalmi élet erőltetett modernizálásának – a gazdaságtól a politikáig –, méghozzá minimálisra csökkentve az államnak a társadalmi való szerepvállalását, biztosítva a tisztességes verseny feltételeit és a magánvállalkozás szabadságát; *vagy* olyan válságba sodródunk, amelyből a jelenlegi alkotmányos rend keretein belül maradva – magyarán: diktatúra nélkül – nem lehet már kikeveredni."[169]

Oroszországban azonban olyan gyorsan változott a helyzet, hogy Gontmaher pár hónappal később, egy 2009 elején készült interjúban mintha már maga is kezdett volna visszakozni ettől

169 Jevgenyij Gontmaher: *Szcenarij: Novocserkaszk* – 2009, i. m.

a radikális forgatókönyvtől:[170] „Ha egy országban demokratikus az ügyek vitele, akkor a politikai stabilitást sem fenyegeti semmi – mondja ebben az interjúban Gontmaher. – Az Egyesült Államokban a gazdasági recesszió olyan fokot ért el, amire a nagy gazdasági válság óta nem volt példa, mégsem szólít fel senki hatalomváltásra. És Csehországban sem mennek az utcákra és törik be a kirakatokat. Tehát az ilyen országok irányíthatók maradnak. Egyes tiltakozó megnyilvánulások ellenére Oroszországban is stabil a helyzet. A kormány közzétette válságkezelő programját. A kabinet tisztában van a helyzettel és adekvát módon cselekszik, hozzálátott a gazdaságban megoldásra érett szerkezetváltási reformokhoz. Egyébként a 2009-es költségvetésben egyetlen szociális cikkelyt sem nyirbáltak meg. Putyin kormányfő és Medvegyev elnök iránt továbbra is magasfokú a bizalom. Ezt mutatják a szociológiai felmérések."[171] Nemhiába tett közé Gontmaher alig pár hónappal a novocserkaszki forgatókönyv után egy újabb forgatókönyvet, amely most már a „nagy össznemzeti kiegyezésről" szólt, melyet a szerző orosz „Moncloá-paktumnak" nevezett el.[172] Nem könnyű persze megmondani, hogy a tudós szakértő és

170 Föltéve persze, hogy amit *Novocserkaszk – 2009* című vészjósló politikai forgatókönyvében 2008 pánikhangulatú őszén előadott, nem volt-e része a kremli politikatechnológusok válságmenedzselő manőverének: bizonyos végzetes politikai kifejlések, megrázkódtatások képének a társadalom elé vetítésével fokozni a félelmet az anarchiától és erősíteni a ragaszkodást a stabilitáshoz és a stabilitást szavatoló hatalomhoz.

171 Jevgenyij Gontmaher: *A krízis eltart 2–3 évig.* http://hungarian.ruvr.ru/2009/03/31/385095.html

172 Jevgenyij Gontmaher: *Szcenarij: Pakt Monkloa* (Egy lehetséges forgatókönyv: a Moncloá-paktum). Vedomosztyi, 2009. március 12. Mint ismeretes, a Moncloá-paktum révén valósult meg az önkényuralmi rendszerből a demokráciába történő átmenet Spanyolországban Franco halála után. Az akkori kormányfő, Adolfo Suarez, továbbá az ellenzék és a szakszervezetek által kötött paktum készítette elő az 1978-as népszavazáson elfogadott alkotmányt, teremtette meg a gazdaság fokozatos liberalizációjához elengedhetetlen társadalmi konszenzust, a gazdasági liberalizáció feltételeit, aminek eredményeként csökkent az infláció, és erősödött a szociális háló.

szociálpolitikus Gontmaher,[173] aki egyfelől egyfolytában az „intellektuális fenegyerek", a független szakértő szerepét játssza a mai orosz közéletben, másfelől viszont Medvegyev elnök egyik nem-formális tanácsadójának hírében áll, e forgatókönyvekben mikor és mennyire a független szakértő politikai ajánlatát, a hazájáért aggódó orosz állampolgár őszinte aggodalmát, egy másként gondolkodó orosz értelmiségi hatalomkritikai véleményét fogalmazta meg, és mennyire voltak ezek a forgatókönyvek a Kremlből iniciált polittechnológiai húzások (anticipáció, levezetés, félrevezetés, provokáció stb.). Különösen akkor válik kétségessé a szerző függetlensége, ha arra gondolunk, hogy a válságot a liberális ellenzéki és szakértői körök is a Putyin-rendszertől való békés vagy erőszakos megválás esélyeként értelmezték, és még inkább, hogy a gazdasági világválság kormányzati kezelése sikeres volt, a rendszer stabil maradt, főképpen pedig: a helyzet a legkevésbé sem emlékeztetett sem a Hruscsov-korszak kaotikus végére, sem pedig a Franco halálát követő időszakra, amikor az autoritárius rendszerből a demokráciába való átmenet problémáját kellett megoldani.

Mindenesetre az orosz liberálisokat – legalábbis 2008 végén és 2009 elején – a gazdasági világválság némi optimizmusra hangolta a 2003 után kialakult „felülirányított demokrácia" rendszerének liberalizálási esélyeit illetően. Feltételezték, hogy a régi módon – a nyersanyagexportból származó profitbevételek drasztikus csökkenése és az elmúlt években ugyanebből a bevételből fel-

173 Jevgenyij Gontmaher egyike a szociálpolitika – az úgynevezett „szocialka" – területén legfelkészültebb szakembereknek, jelenleg az Oroszországi Tudományos Akadémia Közgazdasági Intézetének Szociálpolitikai Központját vezeti. A politikai, gazdasági és szakértői csúcselitbe való beágyazottságának mértékét valamelyest talán érzékeltetik szakmapolitikai karrierjének eddigi állomásai: 1993–1997 között az OF szociálpolitikai miniszterhelyettese, és egyidejűleg az elnök mellett működő szociálpolitikai tanács vezetője; 1997–2003 között az OF Kormányzati Apparátusának szociális fejlesztési hivatalát vezeti; 2003–2004 között pedig az Oroszországi Iparosok és Vállalkozók Szövetségének elnökhelyette, számos egyéb megbízatását, funkcióját, munkahelyét nem említve most.

halmozott biztonsági valuta- és aranytartalékok megcsappanása után – fenntarthatatlanná válik a rendszer és irányítói *kénytelen-kelletlen* vissza kell térjenek a demokratizálás és föderalizálás 2003 után elhagyott politikai kurzusához, a strukturális reformok, a társadalmi modernizáció útjára, aminek az előfeltétele valamilyen új politikai „szivárvány-koalíció" létrehozása (vagy „Moncloá-paktum" megkötése) és a putyini hatalomgyakorlás rendszeréből kiszorult szakértői csoportok bevonása a belső „rendszerváltás" intellektuális előkészítésének és politikai lebonyolításának folyamatába.

Azt, hogy itt nem pusztán valamiféle szakértői „ötletelésről" volt szó, hanem tudományos intézetek agyközpontjaiban kihordott, helyi és nemzetközi konferenciákon érlelt, illetve bizonyos politikai központokból vagy hatalmi szintekről elindított és összehangolt stratégiai elképzelések előzetes teszteléséről, azt egész sor korabeli publikáció mutatja. Hasonlóképp a „legszélesebb politikai koalíció" sürgős létrehozásának szükségességéről értekezett például ezekben a hónapokban a moszkvai Carnegie Intézet két munkatársa, Irina Buszigina és Mihail Filippov az igazi föderatív berendezkedés helyreállításának gazdasági válság utáni esélyeit latolgató tanulmányukban: „Oroszország jelenlegi politikai rendszere annak a kedvező világgazdasági konjuktúrának a feltételei között formálódott ki, amely egy évtizeden keresztül biztosította az állami költségvetési források és a lakossági jövedelmek szüntelen növekedését. A gazdasági feltételek fokozatos javulása 2000-től kezdődően az elnök kiemelkedően magas népszerűségével kapcsolódott össze. [...] *A Putyin alatt kiépített rendszer kritikusai nem egyszer rámutattak, hogy a rendszer politikai stabilitásának legfőbb forrása az oroszországi vezetés töretlenül magas népszerűségi mutatója.* Mivel azonban a rendszer idáig még egyszer sem volt kitéve komolyabb szilárdsági próbának, kérdés, mekkora lesz a teherbíró képessége, mennyire lesz képes alkalmazkodni olyan válsághelyzetekhez, melyekben az első számú politikai vezető népszerűségi mutatói elkerülhetetlenül csökkenni fognak. *Nos, 2008 végén Oroszországban a világgazdasági*

válság következtében a helyzet alapvetően megváltozott: az orosz lakosság jövedelmei csökkeni kezdtek, a munkanélküliség pedig nőttön-nő. *Egy elhúzódó gazdasági válság esetén az oroszországi vezetés népszerűsége csökkenhet; ez lenne az első komoly teherbíró próbája a jelenlegi politikai rendszernek. Szerintünk a gazdasági világválság folytatódása újra kikényszerítheti a reformok felé fordulást Oroszországban. Más szavakkal: a kívülről jövő sokkhatások és válságok ösztönző hatással lehetnek új modellek, elméletek, politikai innovációk keresésére.* [...] A demokratikus reformok sikerének bármely országban egész sereg akadálya és korlátja lehet. A modernizáció és a reformok megvalósításához elengedhetetlen *az állampolgárokra és az egymással versengő üzleti csoportokra támaszkodó politikai erők legszélesebb koalíciója*, amely tartós támogatást biztosít a reformkurzusnak. *Bár egy ilyen koalíció kialakulásának valószínűsége Oroszországban jelenleg nem túl nagy*, mindazonáltal úgy véljük, hogy *a gazdasági helyzet további romlása esetén lényegesen meg fog nőni a hajlandóság* az elitekben egy ilyen koalíció létrehozására és nőni fog a fogékonyság a különböző reform-kiutak keresése iránt. Egyetértünk Anton Olejnyikkel abban, hogy a válság csak még jobban »ki fogja domborítani a jelenlegi játékszabályok tarthatatlanságát, meg fogja könnyíteni annak felismerését, hogy haladéktalanul cselekedni kell, hatékony alternatívákat kell kidolgozni, ahelyett, hogy ölbe tett kézzel várakoznánk«. *Ezen az alapon igyekszünk a válságban az optimizmus forrását látni, mindazonáltal egy optimista forgatókönyv megvalósulásának valószínűségére nem látunk túl nagy esélyt.*"[174]

Nos, 2009-ben a Putyin-rendszer mind gazdaságilag, mind politikailag kiállta a válság próbáját és nemcsak stabil maradt, hanem stabilitása – éppen ezért – még növekedett is valamelyest (még Putyin 2000 óta tartósan rendkívül magas, 70% körüli népszerűségi mutatói sem törtek meg drasztikusan: 2009 december elején a 72%-os csúcsról 65%-ra esett vissza, az új el-

174 Irina Buszigina – Mihail Filippov: *Problema vinuzsgyennoj federalizacii.* Pro et Contra, 2009. május–augusztus, 125–126. l.

nöké, Medvegyevé pedig 62%-ról 54%-ra). Válság ide és válság oda, 2009-ben Oroszország lakosságának 62%-a *pozicionálta magát* úgy, hogy a középosztályhoz tartozik. Ez a középosztály természetesen nem *az a* középosztály, mivel az orosz társadalom középosztályról alkotott státus-fogalmát nem gazdasági pozíció, nem a kulturális státus, hanem szinte kizárólag a fogyasztás mértéke és összetétele határozza meg.[175] A szegénységben élők aránya is jelentősen csökkent Oroszországban: 2009-ben 10% volt azoknak az aránya, akiknek ennivalóra sem jutott elég pénzük. De 8 évvel ezelőtt ezek aránya még 22% volt. A mélyszegénységben élők aránya is nagymértékben csökkent: 2001-ben még a lakosság 3%-a volt ilyen helyzetben, 2009-ben ez az arány 1% alá csökkent. Miközben a szegénységben élők száma csökkent, nőtt a viszonylagos jómódban élőké, többek között azoké is, akik minden nehézség nélkül képesek megvásárolni a drága elektronikai termékeket: 8 évvel ezelőtt ez a lakosság 7%-a volt, ma pedig 12%-a. A valóban gazdagok aránya azonban, akik minden nehézség nélkül tudnak maguknak házat vagy lakást vásárolni, 8 év alatt sem változott: 2001-ben és most is 1% alatt van.

A probléma ezzel a hirtelen támadt orosz középosztállyal nemcsak az, hogy mint a szociális önidentifikáció szubjektív kategóriája egyedül a fogyasztási nívón alapul, hanem az, hogy a fogyasztási nívó e mégoly viszonylagos – a Jelcin-korszakhoz képest persze óriási – növekedése szinte kizárólag a többé-kevésbé állami ellenőrzés alá vont nyersanyagexportból származó többletbevételek újraelosztásából származik, nem pedig az oroszországi gazdaság teljesítőképességének hirtelen megugrásából, valamiféle „gazdasági csodából". Fogyasztási csodáról viszont annál

175 2009-ben – a válság kellős közepén – a megkérdezettek 48%-a, tehát közel fele nyilatkozott úgy, hogy jövedelme fedezi táplálkozási és öltözködési szükségleteit, de az elektronikai termékek megvásárlása már gondot jelent számára. Csakhogy 2001-ben ugyanezt a szintet a lakosságnak csupán 27%-a érte el. 2009-ben a megkérdezettek 30%-a válaszolt úgy, hogy jövedelme csak az élelmiszerek megvásárlására elegendő, az öltözködés már gondot jelent neki. 2001-ben ez az arány még 44% volt.

inkább beszélhetünk. Ne feledjük, hogy Oroszországban az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson számolt GDP 2008-ban kis híján 16 000 dollár volt, és bár ez a szám vajmi keveset árul el ennek az átlagnak a területenkénti és társadalmi csoportkénti szóródásáról, mindenesetre 2,7-szer nagyobb, mint a – tényleges jövedelmek belső szóródásáról ugyancsak nem sokat eláruló – szintén vásárlóerő-paritáson, egy főre számolt 2008-as kínai GDP-adat (mintegy 6000 dollár). E mutató tekintetében Oroszország inkább Lengyelországhoz (évi 17 500 dollár) áll közelebb, semmint Bangladeshez (évi 1400 dollár).[176]

Az előbb más összefüggésben már többször idézett szociálpolitikus, Jevgenyij Gontmaher *Szocialnaja polityika v kontyeksztye rosszijszkovo krizisza* (Szociálpolitika az oroszországi gazdasá-

176 Ahogy – a harmadik világ országaitól eltérően – a várható átlagos élettartam viszonylagos rövidsége (férfiaknál: 2008-ban 61,7 év, nőknél: 74,2 év, ezen belül persze régiónként igen nagy szóródással, hiszen Moszkvában például ez a számarány 66, illetve 76 év) Oroszországban nem a szegénységgel, hanem helyi szokásokkal – mindenekelőtt a mértéktelen alkoholfogyasztással – mutat korrelációt, úgy a viszonylagos jólét sem az egyéni erőfeszítések és teljesítmények fokozódásával, hanem a nyersanyagbevételek állami újraelosztásának fokozódó mértékével korrellál, tehát az állam – épp ezért – jótékonynak tekintett túlhatalmából fakad. Ugyanezért nem érvényesülhet Oroszországban a demokratikus politikai berendezkedés és az egy főre jutó GDP-adatokban mért jólét közötti ismeretes korreláció, hiszen a jólét forrása nem az egyéni teljesítmény, hanem a nyersanyagkészletek eladásából befolyó tetemes haszon részleges állami újraelosztása. Magyarán, a viszonylagos fogyasztói jólét egyfajta *össztársadalmi oblomovscsinának* felel meg, amelyben nincs teljesítménykényszer, az egyéni és csoportos autonómiatörekvéseket, az érdek- és értékalapú önszerveződést pedig a társadalom és az állam is inkább bünteti, mint elismeri, inkább hátráltatja, mint elősegíti. Kit érdekel ilyen körülmények között, van-e demokrácia, vagy nincsen, fő, hogy van erős állam, amely gondoskodik jólétről és demokráciáról is. A gazdasági fejlettség és a demokrácia összefüggéséről lásd Seymour Martin Lipset összefoglaló elemzését a *Homo politicus* című könyve *Gazdasági fejlettség és demokrácia* című fejezetében (Seymour Martin Lipset: *Homo politicus*. Osiris Kiadó, 1995, 41–79. l.). Lipset szerint a gazdasági jólét csak szükséges, de elégséges feltétele a demokrácia kialakulásának. További előfeltételei: nyitott osztályrendszer, egyenlőségelvű értékrend, kapitalista piacgazdaság, írni-olvasni tudás, magas részvétel a civilszervezetekben.

gi válság kontextusában) című, 2009. március 12-én a moszkvai Bilingva irodalmi kávéház klubjában elhangzott nyilvános előadásában óv attól, hogy az efféle „országos átlagok" alapján messzemenő következtetéseket vonjunk le az orosz társadalom anyagi körülményeit illetően. Oroszországban óriási különbségek vannak az egyes régiók és alrégiók között. Például a hivatalosan, vagyis papíron munkanélküliként nyilvántartottak száma 2 millió körül mozog, a valóságos munkanélküliek száma azonban – Gontmaher szerint – elérheti a 7 milliót is. De még ez az átlagolt adat is megtévesztő vagy semmitmondó, mert konkrétan egyes helyeken, különösen az egyetlen iparágra épülő, úgynevezett „monovárosokban" jelenleg a munkaképes lakosság felét is elérheti a munkanélküliek száma. Az összesített, vagyis átlagos adat nem utal vészes munkanélküliségre, miközben konkrétan egy sor oroszországi régióban és városban a munkanélküliség katasztrofális mértékű. Az egy főre kivetített átlagolt adatok azt is elrejtik, hogy *a jövedelmi különbségek az utóbbi néhány évben egyfolytában nőttek*: a gazdagok sokkal gyorsabban gazdagodtak, mint ahogy a szegényebbek gyarapodtak. A hivatalos adatok szerint harmincszoros különbség van a legmagasabb és a legalacsonyabb fizetések között. (A teljes jövedelmek, amelyek magukban foglalják az osztalékfizetésből származó és a feketén kapott vagy korrupciós pénzeket is, természetesen ennél is nagyobb különbségeket mutatnak.) De az oroszországi „középosztályosodás" felszínességét, illetve merőben tudati jellegét – a középosztályi státust, mint ambíciót, presztízst, a valóságos helyzetnél kedvezőbb önbesorolást – más számsorok is világosan mutatják: például a lakosság közel fele egyáltalán nem vesz igénybe egészségügyi szolgáltatást (magyarán: nem jár orvoshoz), részben pénzhiány, részben a szolgáltatások színvonala, a sorbaállás viszontagságai miatt. A lakosság nagyjából felének nincs hozzáférési lehetősége a minőségi szolgáltatásokhoz sem az egészségügy, sem az oktatás területén. Az egyén egész életútja – veleszületett adottságaitól, hajlamaitól, készségeitől függetlenül – már a kezdet kezdetén eldől azzal, milyen óvodába kerül, és ez attól függ, milyen családba születik, magas vagy alacsony jövedelműbe. Tipikus

harmadik világbeli tendencia a lakosság megapoliszokba áramlása vidékről (a puszta megélhetésért vagy a jobb megélhetésért). Nyugaton ezzel éppen ellentétes tendencia érvényesül, mert posztindusztriális munkahelyek jelentős része nem kívánja meg a nagyvárosban való letelepülést, Oroszországban azonban a munkahelyek 70%-ka indusztriális jellegű. A Független Szociálpolitikai Intézet kutatási adatai szerint – a nem-képzelt, tehát mentális értelemben vett – középosztály a megelőző hét év alatt egyáltalán nem szélesedett. Többek között azért sem, mert nincsen kereslet olyan típusú, jól fizetett szellemi munkákra, amelyek ezt a középosztályi egzisztenciát biztosíthatnák. Elég talán ezzel összefüggésben arra utalni, hogy a teljes utazási szabadság körülményei között *a lakosságnak csupán 15%-a váltotta ki egyáltalán az útlevelét, tehát 85% az aránya azoknak, akiknek meg sem fordulhat a fejében,* hogy pénzt költsön egy akárcsak pár napos vagy egyhetes turistaútra. A foglalkoztatottak nagyrészt ma is a szovjet időkből örökölt, többnyire teljesen elavult, kevéssé hatékony, gyakran veszteséges nehézipari üzemekben dolgoznak. Elemzők szerint az ország gazdasági teljesítménye jelenleg erősebben függ a világpiaci nyersanyagáraktól, mint a pénzügyi krachot követő első évben, 1999-ben. A 2000 után kezdődő „virágzás éveiben" az oroszországi gazdaság rentabilitása valójában csökkent. A szociális hálón pedig – Gontmaher adatai szerint – jelenleg is akkora lyukak tátongnak, amekkorákat elképzelni is nehéz. Például 2 millió gyermek egyáltalán nem jár iskolába; 13 millió mozgáskorlátozott nyomorban él, a normális életre való legcsekélyebb esély nélkül, jóllehet Oroszország nemrég írta alá az ENSZ-nek a *Mozgáskorlátozottak jogairól* szóló egyezményét. Míg Moszkva lakói a rubel–dollár keresztárfolyam alakulását követik lázasan, az Oroszországi Föderáció teljes lakosságának 80%-át ez tökéletesen hidegen hagyja, hiszen életében nem látott még dollárt. A lakosság 10%-a tartozik a szociálisan leszakadók körébe: egy egész láthatatlan világ ez, amely a statisztikai adatokban nem jelenik meg. 2009-ben a munkanélküli segélyt 4900 rubelre emelték, ami Oroszország egyes helyein tűrhető fizetésnek számít, úgyhogy senki nem siet munkát keresni. Másutt

a nagymama nyugdíja szolgál egy-egy család egyetlen biztos egzisztenciális alapjául. Oroszországban az iskolások kétharmada szenved valamilyen többé-kevésbé súlyos krónikus betegségben, aminek a kezelésével vajmi keveset törődnek. Csakhogy ennek a munkaerőnek kell majd a Putyin–Medvegyev páros által meghirdetett nevezetes 2020-as modernizációs tervet megvalósítania. Kérdés: hogyan lesznek erre képesek a jelenleg még iskoláskorú generációk? A PISA-rangsorban – szövegolvasás és szövegértés terén – az Oroszországi Föderáció a legutóbbi felmérések szerint a 36–37. helyen áll, miközben az oktatás színvonala egyre romlik. Gontmaher, aki a nyugdíjreform fő kezdeményezője volt 2003-ig, amikor lemondott kormányhivataláról, különösen aggasztónak tartja, hogy a nyugdíjkérdéssel azóta sem foglalkozik komolyan senki, holott a lakosság elöregedésének mértéke csak a magyarországihoz hasonlítható: jelenleg minden oroszországi nyugdíjasra 1,7 kereső jut, 15 év múlva már csak 1 fog jutni. És még egy, a rendszerváltozás húsz éve alatt lényegében konstans adat: 1992 és 2007 között mintegy *15 millió ember fordult meg az orosz büntetőintézetekben* (börtönökben, munkatáborokban), konkrétan 2009-ben pedig kilencszázezren töltötték éppen börtönbüntetésüket, hatszázezren pedig szabadságvesztésnél enyhébb büntetésüket (például kötelező közmunkákat végezve).[177]

Gazdasági csodáról tehát szó sincs Oroszországban, legfeljebb megint egyszer orosz csodáról – *az állam csodájáról* – lehetne beszélni, amely – lévén a szónak mind gazdasági, mind társadalmi értelmében *alaptalan* – előbb-utóbb megint társadalmi

177 Különösen annak fényében érdemel ez az adat figyelmet, hogy a rendelkezésre álló és mind ez idáig senki által nem cáfolt archívumi adatok szerint a sztálini korszak csúcsévében – természetesen nem csupán az Oroszországi Föderáció, hanem az egykori Szovjetunió egész területén – 1950-ben 2 561 351 embert tartottak fogva a lágerekben, börtönkolóniákon és börtönökben, Sztálin halálakor, 1953-ban pedig 2 468 524 volt az összes elítélt száma (lágerben 1 727 970, börtönkolónián: 740 554 fő), a politikai foglyok száma pedig ezen belül: 465 256 fő volt. Lásd erről bővebben: Szilágyi Ákos: *Számbeszéd.* In *A Gulag – a szovjet táborrendszer története.* Pannonica Kiadó, 2001, 162–191. l.

megrázkódtatással, katasztrófával, káosszal érhet dicstelen véget. A fogyasztói-jövedelmi értelemben vett, imaginárius középosztálynak, ennek az állam-teremtette és állam-fenntartotta, erősen *államfüggő középosztálynak* vajmi kevés köze van ahhoz a polgári középosztályhoz, amelynek zömét a tág értelemben vett tőketulajdonosok alkotják. Oroszországban annyi történt, hogy az állam visszaerősödésével, a hatalom militokratikus vertikumba szervezésével sikerült a nyersanyag-kitermelő ágazatokat állami ellenőrzés alá vonni, a korábban magánzsebekben nyomtalanul és adózatlanul eltűnő nyersanyagexport-bevételek nagyobb részét a költségvetésbe becsatornázni, illetve az utánuk járó adókat behajtani, az így keletkezett hatalmas állami bevételek egy részét közfeladatok ellátására, szociális célokra, népjóléti intézkedésekre, végül pedig állami beruházásokra átcsoportosítani, ezzel pedig sikerült az ország dezintegrálódását és a társadalmi-gazdasági hanyatlást megállítani, legjobb esetben: némi időt nyerni a gazdasági-társadalmi struktúraváltásra. A sajátosan fogyasztói „középosztályosodás" titka tehát az államban, közelebbről, a nyersanyagexportból keletkezett többletbevételek újraelosztásában rejlik, *e tekintetben* nagyon is hasonlóan ahhoz, ahogyan az manapság egy-egy, kőolajból hirtelen meggazdagodott kisebb arab országban történik. Ez sem lebecsülendő teljesítmény – különösen az orosz lakosság nagy többsége által katasztrófaként átélt 1990-es évekhez viszonyítva –, de mivel a viszonylagos jólét nem az orosz gazdaság mélyreható átalakulásából következett, hanem – döntően – a kőolaj és kőolajszármazékok tartósan magas világpiaci árából, egy következő időszakban könnyen semmivé foszolhat, ha – mint az a korábbi évtizedekben már többször megtörtént – a nyersanyagárak tartósan alacsony szintre kerülnek, és az államkassza kiürül.

Az új képlet az állam monopóliumait újjáalkotta, strukturálisan mindent érintetlenül hagyott a gazdaságban, a szabadságot és a demokráciát viszont drasztikusan beszűkítette, hogy az állam monopolhatalmát az újraelosztási arányok meghatározásában egyetlen pillanatra se veszélyeztesse semmiféle külső ér-

dek. Nehezen képzelhető el, hogy az a föderatív állam csúcsát meghódító „pétervári" ellenelit, amely szívós munkával létrehozta a militokratikus-bürokratikus alapon irányított demokrácia, a „szuverén" demokrácia rendszerét, egyszer csak nekilátna e rendszer lebontásának. Kérdés, hogy egyáltalán lebontható-e egy ilyen rendszer felülről, úgy, hogy közben ne hulljon darabjaira, mint ahogy az Oroszországban egyszer már – a szovjet rendszer lebontásakor – megtörtént. Elképzelhető-e egyáltalán, hogy mindazokon a területeken, ahol a központi állam monopóliuma kontraproduktív, szabadság- és autonómiaszűkítő, vagyis a versengő demokrácia, a versenypiac, a regionális autonómiák kibontakozásának, a hatalmi ágak elválasztásának útjában áll, ott ezt a monopóliumot az államigazgatási csúcselit tudatosan, lépésről lépésre haladva valaha is feladja, hacsak nem kényszerül erre?

Egy ilyen rendszerben azonban Oroszország mostani erőre kapása még akkor is látszólagos csupán, ha a nyersanyagárak évtizedekig magasak maradnak. Áttörésről csak akkor beszélhetünk majd, ha – első lépésként – e rendszer keretében sikerül fogyasztás helyett beruházásra átcsoportosítani a többletbevételeket, elindítani és felgyorsítani a gazdaság modernizálását és az új struktúrák kiépülését, ezen az új talajon pedig új társadalmi mentalitás, új állampolgári öntudat, új kulturális habitusok megerősödését, ami elvezethet a mindenható állam abroncsainak fokozatos levetéséhez. Ha ez nem következik be, elkerülhetetlen Oroszország következő nagy összeomlása, még ha ennek időpontját ma éppoly kevéssé lehet is prognosztizálni, ahogyan a Szovjetunióét sem lehetett, még története legkésőbbi szakaszában sem. Oroszország egyelőre csak jövedelmileg és fogyasztóilag zárkózott fel valamelyest a fejlett országokhoz: a nagyszerű GDP-adatok mögött egész egyszerűen a valutabevételek növekedése áll (ezeknek közel 70%-át pedig a nyersolaj, az olajszármazékok és a földgáz utáni bevétel adja). Meglehet, hogy Oroszország ma a vásárlóerő-paritáson számolt GDP tekintetében – évi 13 000–16 000 dollár – a leggazdagabb nem-demokrácia, ez azonban egyáltalán nem ellentmondás, mert gazdagsága a nyersanyagbevételek állami központosításán és újraelosztásán alapul (egyébként szinte mindenben, egészen alapvető termékekben és szolgáltatásokban is, importra szorul).

Ez idő szerint nem a szegénység Oroszország fő problémája, hanem a jólét, pontosabban a jólét forrása: az újraelosztó állam, amelynek megerősödése messze túlment az állam erőszak-monopóliumának, adóbehajtási és igazságügyi monopóliumának helyreállításán, túlment a régiók szeparatizmusának megfékezésén is, olyannyira, hogy stabilitás, föderatív berendezkedés, társadalmi jólét előfeltételévé hovatovább maga az állami túlhatalom, egyben tehát a politikai és emberi szabadságjogok beszűkítése lett. Miközben, mint fentebb utaltam már rá, az egy főre jutó vásárlóparitáson számolt GDP-értékben Oroszország 2007–2008-ban lényegében utolérte Franciaországot, a gazdasági szabadságok tekintetében 2007-ben az Index of Economic Freedom Frazer Institute (Kanada) által öt kiemelt mutató szerint vizsgálat alá vont 141 ország közül Oroszország a 83. helyre került (6,5 ponttal az elérhető 10-ből) (összevetésül: Ukrajna a 128., Kazahsztán pedig az 50. helyen végzett).[178] A Heritage Foundation és a Walt Street Journal közös listáján a globális gazdasági szabadságok szempontjából vizsgált országok között Oroszország 2008-ban a 146. helyen állt a 179 rangsorolt ország közül és még Camerun, Etiópia, Nigéria is megelőzte. Természetesen ezek az absztrakt mutatók szerint kialakuló rangsorok gyakran megtévesztők, amennyiben az uborkát a banánnal hasonlítják össze, mondjuk, a gazdasági szabadságok tekintetében mindig első helyeken álló két „városállamot", Honkongot és Szingapúrt a kontinensnyi kiterjedésű, föderatív berendezkedésű Oroszországgal, amelynek szinte egyetlen, globális piacokon magas haszonnal értékesíthető terméke a kőolaj (és az árban hozzá igazodó földgáz), a gazdaság globális nyitottsága pedig egy évtizeden át azt jelentette, hogy a mérhetetlen hasznot nem az állam összpontosítja és osztja el újra, hanem oroszországi oligarchikus klánok közvetítésével –

178 Andrej Zaosztrovcev: *Rosszija: glavnaja problema nye bednoszty, a deficit szvobodi*. http://www.polit.ru/institutes/2010/01/04/freedom.html

sőt, közvetítése nélkül – multinacionális óriásvállalatok kezén folyik ki az országból, aminek következményeit – egyebek mellett a szabadságjogok tekintetében is – az orosz lakosság igencsak megtapasztalhatta 1991 és 1999 között. Ez azonban nem lehet magyarázat arra, miért a nullával egyenlő a kis- és középvállalkozások gazdasági szabadsága. Ez már csakugyan egyenesen következik a tulajdonjog biztos törvényi garanciáinak hiányából, az ellenőrizetlen végrehajtó hatalom totális ellenőrzési monopóliumából, az ennek nyomán elszabadult *bürokratikus önkényből*, amely a korábbi *kriminális önkény* helyébe lépett, végső soron tehát abból, hogy a kisvállalkozó minden mozdulata a velejéig korrupt helyi és központi bürokrácia engedélyeitől függ. A Világbank rangsorában a „Rule of law" tekintetében Oroszország 79 ország közül ez idő szerint az 50. helyet foglalja el. A Freedom House 2005-ig Oroszországnak a „partly free" minősítést adta, 2005-től kezdődően viszont a „non free" minősítést, a politikai jogok tekintetében 6-os, a polgári jogok tárgyában pedig 5-ös osztályzattal a 7 pontos skálán, a sajtó szabadsága tekintetében pedig a 174. helyre sorolta, Jemen és Kongó (Kinshassa) közé.[179]

179 Bármily kevéssé tükrözik is ezek az olykor szembeötlően tendenciózus besorolások a mai orosz valóság összetettségét, azt jól mutatják, hogy a *tömegmédiumok* terén korábban érvényesülő oligarchikus pluralizmust egyfajta állami monopolizmus, kincstári „új hivatalosság" váltotta fel az állam politikai monopóliumának visszaszerzése jegyében. Ne feledjük, hogy az 1990-es évek gyors ütemben oligarchikus klánok ellenőrzése alá került tömegmédiája, döntően az országos tévécsatornák a lehető legközvetlenebbül vettek részt a központi állam meggyengítésében és a klánérdekek politikai-hatalmi érvényesítésében. „Oroszországban nincs szabad sajtó – nem mintha a kormány cenzúrázna, hanem mert a legfontosabb médiákat az oligarchák irányítják. Berezovszkij az ORT-t, a TV-6-ot, valamint a Nyevaziszimaja Gazeta, a Novaja Izvesztyija és a Kommerszant című napilapokat, illetve az Ogonyek című folyóiratot/hetilapot tartja kézben. Potanyin alá tartozik az Izvesztyija és a Komszomolec című napilap, továbbá a Russzkij Telegráf és az Ekszpert című folyóirat/hetilap. Egészen a legutóbbi időkig Hodorovszkij egyik mamelukja volt az állami hírszolgálat, az ITAR-TASSZ helyettes vezetője. Hogy Oroszországban nincsenek független intézmények, érdekcsoportosulások és sajtó az oligarchák ellensúlyozására, egyáltalán nem meglepő" – írta Putyin hatalomra kerülésének évében, az új elnöktől várva az oligarchikus médiamonopólium felszámolását Lee. S. Wolosky a Foreign Affersben. Lee S. Wolosky: *Putyin és a plutokraták.* 2000. 6. szám, 3. l.

A puccsveszély és a rendíthetetlen stabilitás kettős szimulációja

A 2008. év végén kialakult gazdasági vészhelyzetre – mindenekelőtt a kőolaj világpiaci árának drasztikus esésére, a hitelpiacok összeomlására, az orosz tőzsde, az orosz pénzügyi rendszer és vele együtt a rubel megroggyanására – adott viszonylag gyors és hatékony pénzügyi válasz mellett az orosz kormányzat kezdettől fogva mindent elkövetett, hogy megakadályozza a gazdasági válság politikai válsággá eszkalálódását: részben a már említett szociálpolitikai eszközök bevetésével, részben a modernizáció és a demokratizálás folytatásának gesztusaival. Ez utóbbi Medvegyev elnök reszortja volt, aki hol ellenzéki lapoknak adott interjút, hol emberjogi szervezetek képviselőit fogadta nagy együttérzéssel, hol maga kezdeményezett fontos lépéseket (például a büntetés-végrehajtási rendszer átalakítása, a kisvállalkozások védelme, a korrupcióellenes küzdelem fokozása terén). De volt itt még valami: az első ízben 1995–1996-ban, Jelcin kínkeserves újraválasztása érdekében sikeresen bevetett csodafegyver: a kremli politikatechnológusok által kitalált és mediatizált valóságszimulációk felhasználása az ügy – a társadalmi béke és a politikai stabilitás megőrzése – érdekében. Egyebek mellett olyan rémképek, rémes kilátások, prognózisok forgalomba hozatalát jelentette ez (például kvázi-szakértői forgatókönyvek, fenyegető és elkerülendő katasztrofális politikai kilátások ismertetése formájában), amelyek fokozhatták a válság költségei miatt zúgolódó, frusztrált lakosság félelmét a zűrzavartól, és ezzel csillapíthatták szociális lázadási hajlamát, rendbon-

tási vágyát, miközben kicsavarták a válságra spekuláló politikai ellenzék kezéből annak legfőbb fegyverét.

Ennek a valóságszimulációnak egyik legjellemzőbb példája volt Gleb Pavlovszkij, az 1995 nyarán alapított FEP ('Fond Effektyivnoj Polityiki', azaz Effektív Politikáért Alapítvány) vezetőjének, a Kreml egyik vezető politikai technológusának felbukkanása a médiában (Pavlovszkij 1995 óta a Kreml minden fontos hatalmi játszmájában kiemelkedő, olykor kulcsfontosságú szerepet játszott). Ő már egyenesen a hatalom legfelső szintjén szövődő összeesküvés, avagy puccs veszélyének rémképét vetítette fenyegetőleg a napi politika falára. Nem tudni, volt-e valóságos politikai címzettje is ennek *a hálátlan elitet – vagy legalábbis az elit sötétben bujkáló, gyanús elemeit – egyszerre a nép és a vezér színe előtt denunciáló* rémlátomásnak, vagy éppen arra szolgált, hogy az összeesküvésnek (Pavlovszkij ebbe beleértette egy esetleges kormányváltás teljesen szabályos demokratikus útját is!) még a gondolatától is elijesszen mindenkit. A koncepciós per Pavlovszkij által szimulált színjátékában ő maga a „fejeket" követelő vádló – egy új „Marat" – szerepében lépett fel, amint a gyanútlan vezetés és a vezetőhöz hű, ámde még nála is gyanútlanabb nép elé tárja az elitbe fészkelődött belső ellenség sötét üzelmeit, leleplezi az „ötödik hadoszlop" aknamunkáját, feltárja a rendszer ellen szövődő összeesküvés szerteágazó szálait. Ezzel egyszersmind azt sugallta, hogy a rendszert a válság óráján nem a nép felől fenyegeti veszély – nép és hatalom frigye kikezdhetetlen –, hanem egy maroknyi palotaforradalmár, a hatalom berkeiben ugrásra készen lapuló puccsista felől: „A válság – kiáltotta világgá Pavlovszkij a népi vádló, az értelmiségi főügyész és a tömegben dolgozó agent provocateur hármas szerepében – már betört a politikába. Új politikai állapotba léptünk. De az emberek hisznek benne, hogy a hatalom minden tőle telhetőt meg fog tenni értük. Olyan ez, mint a kapitányba vetett bizalom, amikor a hajó viharba kerül. Putyin tíz évvel ezelőtt bizalmat kért az emberektől, és ezt számukra is érthető nyelven adta elő. Azt mondta nekik: »Na, gyerekek, most aztán mindent bele!

Ha már egyszer megvan a baj, próbáljunk meg együtt kikeveredni belőle!« Ma is valami ilyesmire volna szükség, csak ma más nyelven kellene mindezt elmondani. [...] Krízisek idején Oroszországban mindig érlelődni kezd az összeesküvés gondolata, fokozódik a puccsveszély, gondoljunk az 1991-es puccs vagy az ukrajnai 2004-es »színes forradalom« szcenárióira. Vajon kiállja-e a krízis próbáját az oroszországi politikai rendszer? Ettől nem csupán a Putyin–Medvegyev tandem sorsa, hanem az egész ország sorsa függ. Anatolij Csubajsz egyik interjújában nemrég azt mondta, hogy 50% esélyt ad annak, hogy a jelenlegi rendszer átvészeli a válságot. [*Természetesen az ultraputyinista és ultranépszerűtlen Csubajsz e megnyilatkozása is a válságkezelés kremli politikai technológiájának részét képezhette, és talán eleve csak azért hangzott el, hogy mint jól irányzott »szervát« Pavlovszkij aztán ügyesen visszaadhassa: a rendszerbukás nem-létező kockázatának eltúlzása egyfelől arra szolgált, hogy a társadalmat és az elitet érzelmileg a létező rendszer, a létező rend és stabilitás mellé állítsa, másfelől pedig arra, hogy amikor a nem-létező kockázat »elhárul« a rendszer feje fölül, akkor ezt mint a hatalom legsajátabb politikai teljesítményét, mint a vezetés és a társadalom összefogásának eredményét lehessen ünnepelni. – Sz. Á.*] Ez marhaság [*sic! – Sz. Á.*]. Csubajsz alábecsüli a rendszer szilárdságát és azt a bizalmi tőkét, amit az emberek fektettek bele. Az emberek többsége józanul felmérte a válság mélységét, és tisztában van vele, hogy nem egyhamar fog véget érni. Ugyanakkor támogatja a Medvegyev–Putyin párost, és ami szokatlan, támogatja a Jegyinaja Rossziját is, ami válságidőszakokban kormányzópártok esetében ritkán fordul elő. *A negatív szcenárió bekövetkezésének valószínűsége szerintem 1:9-hez. Az emberek elégedetlenségükkel nem szembefordulnak a hatalommal, hanem a hatalomhoz fordulnak, és a helyzet valóban az, hogy akik 2000-ben hatalomra kerültek – gondoljunk az akkori körülményekre: az államkassza üres, a Kaukázusban dúl a háború, Baszajev Moszkvában robbantgat – inkább re-*

ménytelen helyzetekben mutatják meg legjobb oldalukat, semmint stabilitás idején."[180]

Pavlovszkij cikke azt sugallja, hogy a rendszerrel „alul" semmi baj (a nép szereti az ő rendszerét), a rendszert csak „felülről" fenyegeti veszély. Fejétől bűzlik a hal, de ez a fej természetesen nem az államfő vagy a kormányfő feje, hanem az összeesküvőké, meglehet, egyelőre még csak *potenciális összeesküvőké*. Annál nagyobb éberségre, és ha kell, annál határozottabb preventív intézkedésekre van szükség. „A rendszer szilárdsága pontosan az utcán a legnagyobb, a csúcson azonban, magában a politikai osztályban ez kétségkívül csökkenőben van – írja Pavlovszkij a Kreml csúcsáról. – A hatalom síkján ugyanis igazi többpártrendszer van nálunk, és az egyik párt nem más, mint a »válság pártja«, amely bizony egy icike-picike államcsínyt nagyon is elképzelhetőnek és kívánatosnak tart."[181] Hogyan kell most már ezt az államcsínyt elképzelni? Úgy, ahogy Kijevben történt 2004-ben (a „színes forradalom" mint a Jugoszláviától Grúzián át Ukrajnáig meglehetős hatékonysággal alkalmazott politikai technológiák egyike évek óta különös aggodalmat vált ki a Kremlben, talán nem véletlenül, hiszen az olyan politikatechnológusok, mint Pavlovszkij, aki egyébként Ukrajnában is bevetette magát, pontosan tudják, hogyan kell „forradalmakat", „helyi háborúkat", „hideg polgárháborúkat", „választási győzelmeket" stb., stb. politikai megrendelésre előállítani): „...a tömegeket megrendelésre a hatalom színterére szállítják, nem kell ide más, csak autóbuszok és a polgármesteri hivatal engedélye [célzás az 1999 óta gyanús, kétlelkű moszkvai polgármester, Luzskov esetleges szerepére egy ilyen puccsban – Sz. Á.]). Emlékszünk még rá, mekkora felfordulás volt Kijevben, azóta öt év sem telt el, és mindenki ugyanott van, ahol volt, a »forradalmi idealisták« jól megszedték magukat, a nemzeti valuta és a gazdaság viszont

180 Uo.

181 Gleb Pavlovszkij: *Cejtnot sz bugyilnyikom*. Moszkovszkij Komszomolec, 2009. március 2. http://www.mk.ru/politics/article/2009/03/01/222483_tseytnotsbudilnikom. html.

romokban."[182] Pavlovszkij arra is megpróbál racionális választ adni, miért telepedett meg egyszeriben a rendszertagadás hidrája éppen a csúcson, az elit soraiban: „Miről is van szó a »válság pártja« esetében? Nos, az erősen megcsappant forrásokért folyó harcról. Amikor sok volt a pénz, a hatalom összes frakciója különösebb nehézség nélkül hozzáférhetett ehhez a pénzözönhöz. Azért akarnak most hatalomváltást, hogy egyrészt veszteségeiket a régi hatalom számlájára írhassák, másrészt, hogy korlátlan hozzáférésük lehessen az új hatalomhoz. Ennek az ő szótárukban az a neve, hogy »ha nem tudsz több pénzt adni – adj helyette szabadságot!«. Megismétlem: ha az a kérdés, honnan támadhat Oroszországban szociális tiltakozás, akkor ennek eredetét a hatalom folyosóin kell keresni."[183]

Hogy mekkora a „válság pártja" a hatalomban? Természetesen kicsi. Egy elenyésző kisebbség. (Az „összeesküvők" mindig elenyésző kisebbséget alkotnak.) „Nincsenek sokan – mondja Pavlovszkij –, pár nagyvállalkozó, néhányan a szövetségi hatalom csúcsairól, némely fővárosi körök, a régiók kormányzóinak egy része... *De csak abban az esetben fognak színre lépni, ha megérzik, hogy a jelenlegi hatalom nem képes megbirkózni a válsággal, hogy megosztott és gyönge.* Őket csak egy dolog érdekli: ki fog kikerülni a válságból győztesen, ki lesz a háború győztese: az, aki belevetette magát és végigküzdötte azt, vagy aki majd a győzelem parádéját vezeti? Mert aki abban a pillanatban, amikor az ország a válságból kezd kifele jönni, ott lesz a hatalom mellett, olyan masszív forráshoz jut, ami kitarthat akár egy évtizedig is. És ez az a pont, ahol érlelődni kezd az a gondolat, hogy a kormánytól éppen ekkor, a válságból kifele jövet kell megszabadulni."[184] A „válság pártja", vagyis a potenciális összeesküvők mindenekelőtt – véli Pavlovszkij a szovjet idők koncepciós pereinek vádbeszédeit idéző módon – „Putyintól akarnak megszabadulni, Medvegyev mellett majd szépen kiállnak, kapóra jöhet

182 Uo.

183 Uo.

184 Uo. (Kiemelés – Sz. Á.)

számukra egy-két monovárosban kitört zavargás, amit föl lehet használni a kormány lejáratására (»miért nem látta előre?« vagy, ha vér is folyik, »miért kellett ilyen brutálisan föllépnie?«), maguknak az utcai tiltakozásoknak a megszervezése már bagatell ügy".[185] Pavlovszkij a legpuccsveszélyesebb helynek természetesen a központi hatalom színterét, Moszkvát tartja, éspedig azért, mert „itt a legnagyobb az improduktív rétegek aránya és mert itt kerültek utcára a válság következtében legtöbben a középrétegekből, különösen az ilyen-olyan őrző-védő szolgálatok emberei, brókerek, középmenedzserek, hivatalnokok, még politikatechnológusok is, az Alexander House például (egy hatalmas irodaépület Moszkvában, ahol Pavszlovszkij cége, a FEP irodája is található – Sz. Á.) 2009 tavaszán kong az ürességtől".[186]

Pavlovszkij nem attól tart, hogy valamelyik ipari monovárosban tör ki lázadás és ezt aztán a Putyin-rendszer rontására törő ádáz elitcsoportok mediatizálják (az ország képeként nagyítják föl és fordítják a hatalommal szembe), hanem inkább attól tart, hogy már magát ezt a helyi lázadást is a „válság pártja" provokálja ki, mondjuk azzal, hogy visszatartja a központból átutalt pénzek kifizetését a munkásoknak. Épp ezért, amikor védelmébe veszi Gontmaher fentebb idézett, hivatalos körökben állítólag nagy felzúdulást keltett cikkét, mondván, hogy a novocserkaszki események esetleges megismétlődésének forgatókönyvével (*Novocserkaszk – 2009*) a „hatalom iránt mindig is lojális" Gontmaher kifejezetten jót tett a hatalomnak, akkor siet rámutatni a „novocserkaszki forgatókönyv" egy nagy hiányosságára: „...egy fontos részlet hiányzik belőle, ugyanis az, hogy ezt az új »Novocserkaszk«-ot az apparátus összeesküvői fogják előkészíteni."[187] Az összeesküvés ellenszeréül Pavlovszkij a hatalom megoszthatatlanságának és cselekvőképességének folyamatos demonstrálását ajánlja: „...ebben a válságos időben különösen

185 Uo.

186 Uo.

187 Uo.

fontos, hogy Putyin és Medvegyev minél gyakrabban mutatkozzanak együtt a nyilvánosság előtt, továbbá, hogy összehangoltan nyilatkozzanak és cselekedjenek."[188]

Vlagyimir Putyin – mintha csak a Pavlovszkij által fölvázolt puccsveszély és a helyi lázadások kettős kihívására válaszolt volna a válságmenedzselés szempontjából sikeresen zárt 2009-es év legvégén az általa bevezetett és immár hagyományossá vált televíziós műfajban: az elnök és az ország közötti televíziós hídban. A válság sújtotta és szociális robbanáshoz közeli helyzetbe került monovárosok egyikének helyszínéről feltett kérdésre válaszolva, úgyszólván élő adásban dramatizálta a tökkelütött, lélektelen, a központi hatalom helyes döntéseit elszabotáló helyi bürokratákkal szemben keményen fellépő, a válsággal küszködő nép oldalán álló, minden kritikus helyzetbe került monovárosban tüstént megjelenő („hívjon – jövök") válság-tűzoltó, katasztrófa-elhárító, szabadító hős vagy Robin Hood populista szerepét.

A hatalmat megtestesítő személy nem-intézményes, *kvázi-közvetlen – ugyanis televíziósan előkészített és közvetített – találkozása és dialógusa* a néppel (amelyben a nép kérdéseket tehet föl, a hatalom pedig minden kérdésre frappánsan, szellemesen, megnyugtatóan válaszol) a populista típusú hatalomgyakorlás eszköztárához tartozik. Természetesen műsorról, politikai sztárról és sztárolásról van szó, a nyilvánosságban való demokratikus megjelenés – bármilyen kérdést föl lehet tenni, nem félünk a kérdésektől, nyíltan, itt és most válaszolunk rájuk – kockázatának minimalizálásáról és a tömeghatás maximalizálásáról: Putyin kétmillió kérdésből a számára saját piár-csapata által kiválasztott – részben esetleg meg is írt – 40–50 kérdésre válaszol a kamerák előtt (ennél többre idő

188 Uo. Egyébként Pavlovszkij is valami olyasmit sugall, mint az írásával nagyjából egy időben megjelent, fentebb már idézett újabb Gontmaher-forgatókönyv, hogy Oroszországnak valamiféle „Moncloá-paktumra" volna most szüksége, csak ő ezt a paktumkötést egyáltalán nem valóságosan létező érdekcsoportok, politikai erők, szakértők, pártpolitikusok valóságos politikai aktusaként, hanem a hatalom rendezvényeként, színre vitt, meggyőző spektákulumként fogja fel. Végtére is a politikacsinálás mind nagyobb mértékben nem más, mint a politikai spektákulum kézben tartása.

sem lenne). Természetesen az élőben közvetített helyszínekről föltett kérdések közé becsúszhat egy-egy nem egyeztetett, valóban spontán vagy csak annak tetsző kérdés is, de ez még jó is, mert az egész mesterséges és manipulált médiaszituációt a hitelesség, az őszinteség hamvával vonja be: így esetleg még az is rögtönzésnek hat, amit szívós felkészülés és csapatmunka előzött meg.

Nagyjából így van ez ebben a televíziós politikai műfajban mindenütt a világon, csak bejáratott demokráciákban az intézményes közvetítések szerepe változatlanul sokkal fontosabb, mint a kvázi-személyes televíziós közvetlenségé. Kétségtelen, hogy egy ilyen nem-demokratikus, kvázi-demokratikus műfaj[189] – „a hatalmat megszemélyesítő politikai vezető közvetlen dialógusa a néppel" – előfeltételezi a politikai vezető rátermettségét, tanulékonyságát, rögtönzőkészségét, bizonyos színészi képességeket. Putyinban mindez megvan, anélkül, hogy közben az önmagától eltelt „nagy ember", a „gondterhelt államférfi" ábrázatát öltené magára és ezáltal televíziós szereplése ripacskodásba csapna át. Mint általában egész eddigi politikai pályafutása során szinte mindent, ezt is jól megtanulta, és ügyesen, magabiztosan csinálja. Ezzel összhangban alakulnak az egyszemélyileg irányított orosz demokráciában az első számú személy népszerűségi mutatói is, amit persze szintén állandóan közzétesznek, hogy tájékoztassák a népet arról, milyen erős bizalommal van választottja iránt, ami aztán tovább erősíti a bizalmat iránta. Ahogyan a piaci termékek hirdetésében is reklámértéke van annak, hogy már hányan vásárolták vagy rendelték meg: „az nem lehet, hogy amire ennyien vevők, az rossz legyen!", vagyis: „az nem lehet, hogy akiben ennyien bíznak, abban ne lehessen megbízni!"

Az egyfolytában közölt népszerűségi és bizalmi indexek a mediatizált demokráciában a politikai meteorológiai előrejelzés szerepét töltik be: mi várható a közeljövőben, milyen állapotban van éppen a társadalom hangulatilag, mire vágyik, mit utasít el stb., stb.

189 A venezuelai Chavez elnöknek is egyik kedvenc műfaja ez a televíziós „nép közé járás".

De miközben az előrejelzések, a politikusok és a pártok tetszési, népszerűségi indexei látszólag a hatalom és a közvélemény tájékoztatására készülnek, publikálásuk és mediatizálásuk – a szakértők stúdióból, rádióból és képernyőn egyfolytában az indexek meredek felfelé ívelését vagy váratlan lefelé konyulását magyarázzák, ha kell, kiolvassák belőlük a párt vagy a politikus politikai jövendőjét – egyszersmind és talán elsősorban éppen a közvélemény és olykor a pártok erőteljes befolyásolására, ilyen-olyan irányú áthangolására, stimulálására, ébresztésére és altatására szolgál.

Mit demonstrál az intézményes demokrácia közvetítéseit kikapcsoló Putyin ezekkel az év végi televíziós hidakkal? Egyrészt azt, hogy az első számú ember kezdettől fogva mindmáig a népért van, egyedül az egyszerű emberek boldogulását, javát tartja szem előtt, továbbá, hogy a nép számára közvetlenül is megszólítható, elérhető, nem zárkózik irodája falai közé. Másodszor azt, hogy mint afféle „népből jött" vezető, a „nép egyszerű fia", mint kemény katonaember és mint fegyelmezett sportember, nem ijed meg saját árnyékától, nem bújik el az ország elől, nem fél a nép elé állni, szembenézni, ha kell, választóival, akik sorsuk jobbra fordítását bízták őrá és szentül bíznak benne most is (a dolgát értő társadalomidomár tudja, hogy a néppel való érintkezéskor az első számú szabály: nem szabad félelmet mutatni, gyávaságot elárulni, mert akkor a békés, közönyös vagy meghunyászkodott tömeg pillanatok alatt megtámadja és darabokra szedi). Harmadszor: az első számú politikai vezető megjelenése a képernyőkön, nyugalma, magabiztossága azt is közvetítik (!) e familiáris közvetlenség révén, hogy a kormány a helyén van, hogy nem eszik olyan forrón a válság kásáját, sőt, hogy „túl vagyunk a válság nehezén". Végső soron tehát a televíziós találkozások a néppel biztonságot sugároznak, erősítik a társadalmi stabilitást, melynek az irányított demokrácia rendszerében végső soron mindig egyetlen személy a legfőbb biztosítéka, és ez a személy újra meg újra megmutathatja országnak-világnak intellektuális erejét, morális érzékenységét, szakmai és politikai cselekvőképességét,

még közvetlenségét, sőt, humorát is.[190] Végül azzal, hogy ezeket a televíziós találkozásokat az országgal és a néppel, 2008 után, miniszterelnökként is folytatta, demonstrálta a személyi hatalom – ha tetszik: a Putyin-rendszer folytonosságát (így persze amikor már az új elnök, Medvegyev is bemutatkozhatott ezekben a televíziós műfajokban a népnek, mindenki előtt világos volt, hogy ez nem az igazi).

A közvetlen kapcsolat színrevitele a képernyőn a „jó király" és az „istenadta nép" közé álló „gonosz poroszlók", „lélektelen aktakukacok vagy korrupt bürokraták", „megkeményedett szívű gazdagok" kikerülhetőségének a nép számára mindig megnyerő látszatát is biztosítja; azonkívül kifejezésre juttatja a hatalom csúcsára jutott „népi hős" belülről fakadó igényét, hogy meghallgassa szegény népe panaszait és megfeleljen a nép által támasztott követelményeknek. Tovább erősíti a népi szükségletek, kívánságok, követelések hatalomhoz való közvetlen visszacsatolásának látszatát, hogy egyik-másik e műsorban felvetett akut probléma napokon belül gyakorlati megoldást nyer (olykor még az élő adás ideje alatt kiderül, hogy már meg is van oldva). Ez jó időzítés kérdése csupán.

190 Putyin páratlan népszerűségében a legpáratlanabb talán az, hogy népszerűsége egyáltalán nem a populista ripacskodásra, nem a hatásvadász, zsigerekbe markoló, indulatokat mozgósító retorikára épül (ez a magát megtévesztően „liberáldemokratának" nevező populista Vlagyimir Zsirinovszkij osztályrésze), hanem a józan észre appelláló, tárgyszerűen és szakszerűen száraz, de stilisztikailag keresetlen érvelés személyes szenvedélyességére. Valami különös egyvelege ez az „egyszerű emberekre", a népre kissé mindig viszolyogtatóan vagy dermesztően ható értelmiségi észjárásnak és a tapasztalati tudáson alapuló, népi „józan észnek". Putyin visszafogott, egy-egy vaskos kiszólásba, népi szitokszóba rejtett populizmusa úgyszólván *funkcionálisnak* monható. A kétféle hanghordozás – az értelmiségi-szakértői és a populista politikai – keveredésére jó példa, amit a szóban forgó televíziós híd során egy, a Hodorkovszkij-ügyet firtató kérdésre mondott: „A Jukosz pénzéből egy kommunális lakóközösségi alapot hoztunk létre, amelybe 240 milliárd rubelt pumpáltunk bele, és ezt idáig már közel 10 millió ember vehette igénybe, akiknek házát vagy lakását ennek az alapnak a segítségével újították fel." Értsd: amit a rabló oligarcha a néptől elvett, azt a Robin Hood-állam visszavette, és most szétosztja a rászorulók között. Ez színtiszta populista retorika, de már a pénzügyi-jogi terminusok és a számokkal való meggyőzés egy szakpolitikus retorikai szótárából valók.

A 2009. december 24-i négyórás előadás, amelyben Putyin a legkülönfélébb módokon – levélben, sms-ben, telefonon, az adásba bekapcsolt helyszínekről a kamerák előtt – föltett kérdésekre válaszolt, azt sugallta, hogy Putyin a helyén van és ura a helyzetnek, a rendszer stabilabb, a hatalom pedig egységesebb, mint valaha, a kormány pedig kiállta a válság próbáját. Az élő adásban a minden helyi bajról időben értesülő, operatív és szilárd központi hatalom képe mediatizálódott és generalizálódott – a népet bizakodással töltve el, a válság vámszedőit, a zavarosban halászó oligarchákat, korrupt bürokratákat és az „összeesküvő" liberálisokat végképp megfosztva minden reményüktől, melyet a válsághoz fűztek. Kiéleződött és a politikai stabilitás szempontjából tényleges kockázatot jelentő helyzetekben kétségkívül fontos annak mediatizálása, hogy a hatalmi központ cselekvőképes, minden helyi problémát képes gyorsan megoldani, mindenütt jelen van, csupán hívni kell őt, kikerülve a helyi és központi bürokrácia áttételeit (lévén a demokratikus áttételek jószerével hiányoznak), kikerülve a helyi és központi apparátus kerékkötőit, tehetetlenkedőit, hülyéit, haszonlesőit, túlbuzgóit, akik minden központi jó szándékot tönkretesznek. Ezért jelent meg az élő adásban a – kezdeményezést kezében tartó és mindenre megoldást találó – központ, jelesül maga Putyin kormányfő akció közben is, hogy mindenki saját szemével győződhessen meg a kormány hatékonyságáról. Az akció demonstrációs terepéül egy „monováros" – Pikaljovo – szolgált, amely még 2008 őszén került az oroszországi médiafigyelem középpontjába. Először ugyanis itt következett be az egész várost létében fenyegető gazdasági csőd a gazdasági világválság következményeként: a termelés a három – egymással technológiai láncot alkotó – legnagyobb gyárban leállt, a munkások többségét elbocsátották, a megmaradtak bérét pedig nem tudták kifizetni. Mivel sem a gyárkomplexumra épülő „monovárosban", sem annak közelében más munkalehetőség nincsen, a munkanélküliség alapjában rázkódtatta meg az egész helyi társadalmat. A városban hamarosan elképesztő arányokat öltött a bűnözés, maga a város pedig annyi-

ra eladósodott, hogy 2009. május 15-én a melegvizet és a fűtést is kikapcsolták. Pikaljovo mégsem a „monovárosokban" megjósolt éhséglázadások mediatizált mintapéldája lett (az a bizonyos „második Novocserkaszk"), hanem ellenkezőleg: a válságmegoldó kormányzat hatékony erőfeszítéseinek, egyfajta kormányzati csodatevésnek – az „így is lehet"-nek – mintapéldája. 2009. július 4-én ugyanis Vlagyimir Putyin és helyettese Igor Szecsin Pikaljovóba mentek, hogy ott személyesen intézkedjenek a termelés azonnali beindításáról és a munkások ki nem fizetett bérének rendezéséről. Már a városi és ipari vezetőkkel folytatott megbeszélés ideje alatt futótűzként terjedt el a gyárépület előtt várakozó tömegben, hogy a kifizetetlen pénzek megérkeztek a számlákra. Két nappal később a május óta leállított melegvíz-szolgáltatást is visszakapcsolták, július 9-én pedig a termelés beindult a gyárakban. Így lett az élő adásban 2009. december 24-én bekapcsolt egyik kiemelt helyszín Pikaljovo városa, mint a kormányzati válságmegoldás ékes bizonyítéka, és egyszersmind egy újabb, mintegy az élő adás ideje alatt megvalósuló csodatévő kormányzati közbeavatkozás színtere. A helyszínről ugyanis az egyik kérdést a gyár vezetője intézte Putyinhoz: nem tudna-e újból ellátogatni a városba, mert mindjárt lejár az állammal kötött hitelszerződés és az új szerződésről hónapok óta lehetetlen megegyezni az államhivatalnokokkal. Putyin válasza az egész országnak szólt: „Ha úgy kívánja a helyzet, akkor eljövök önökhöz, és elmegyek bármely más helyre is, Oroszország bármely más pontjára – ez a kötelességem. De úgy látom, erre egyelőre nincs szükség, a kormány ellenőrzése alatt tartja a helyzetet, és azt a szerződést hamarosan aláírják." Oly hamarosan, hogy ez a kormányfői jövendölés két órával később, még az élő adás alatt be is teljesedett: bejelentették, hogy a szerződést aláírták, és a három gyár még az addiginál is kedvezőbb beszerzési feltételekhez fog jutni a következő év végéig.[191]

191 Volt egy másik, ebbe az élő adásba be nem került, de szintén a hatalom központjából indított és mediatizált akció is: a csődközeli helyzetbe került Avtovaz esetében szintén Putyin volt az, aki a céget megmentette egy átmeneti pénzügyi vérátömlesztéssel – 27 milliárd rubeles kamatmentes hitellel – megakadályozva a gyár 25 000 dolgozójának, az itt foglalkoztatottak egynegyedének elbocsátását, továbbá azzal, hogy 2009. novemberi franciaországi útja során tető alá hozott egy szerződést a gyár és a Renault között, ami legalábbis reményt jelent a csőd elkerülésére hosszabb távon is.

VIII. Summa summarum

Az „irányított demokrácia" fogalma a régi beugratós viccet idézi a kutyáról, amely csak rágott ételt eszik. „Hogyhogy rágott ételt? És ki rágja meg neki?" „Ő maga." Talán csakugyan ez lehetne a válasz arra a kérdésre is, hogy: „De hát ki irányítja a demokráciát?" Ő maga. Maga irányítja magát. Ilyen egyszerű. De mi van, ha nem irányítja magát? Ha még nem tanulta meg, és a tanulási időt meg kell hosszabbítani számára? Ha irányíthatlanul sodródik a szakadék, a társadalmi katasztrófa felé? Ha eleve nem a társadalom alkotása volt, vagy úgy állt össze rendszerré, hogy kimaradt belőle az önirányító mechanizmus? Vagy ha olyan rendszer jött létre, amelyet különféle globális parancsadó helyekről „távirányítanak"? Akkor az van, hogy a bátrak, akik mernek, kikapják a „távirányítót" az illetéktelen kezekből, szépen államosítják azt, és maguk kezdik el nyomkodni rajta a gombokat.

1. A demokrácia olyan irányítási és igazgatási rendszer, amelyben és amellyel egy politikai közösség igazgatja ügyeit és irányítja sorsát, de amelyet – a demokrácia lényegének felszámolása nélkül – nem irányíthat semmiféle, magát a rendszeren kívülre helyező vagy a rendszer fölé toló politikai erő. Bármekkora többséget szerezzen is a törvényesen lebonyolított, polgári értelemben szabad választásokon egy politikai szereplő (egy parlamenti párt vagy egy köztársasági elnök), ez még nem helyezi őt a többi politikai szereplő, a már kialakult demokratikus instanciák, autonóm szervezetek, független hatalmi intézmények, maga a demokratikus

rendszer fölé, mintha legalábbis ő maga kívül lenne a rendszeren, mintha egy mégoly nagyarányú, akár elsöprő választási győzelem arra jogosítaná fel, hogy saját játékszerének tekinthesse a demokráciát, amellyel most már belátása szerint bármit megtehet, odáig menően, hogy ha azt látja jónak, akár a személyi uralom rendszerévé is átalakíthatja, méghozzá éppen választási győzelméből eredeztetve a demokratikus felhatalmazottságot a demokrácia felszámolására vagy szűkítésére. A demokratikus választásokon sok minden képezheti választás tárgyát, csak maga a demokrácia nem. Elképzelhető, hogy demokratikus választás eredményeként olyan párt vagy olyan politikai vezető kerül hatalomra, amely vagy aki rövid úton felszámolja a demokráciát (mellékes, hogy eközben a demokrácia likvidálását az „igazi demokrácia" eljövetelének, „forradalomnak", a „törvény diktatúrájának", „közvetlen demokráciának" vagy a „nemzeti összefogás rendszerének" nevezi), ez akkor sem a demokrácia, hanem a demokrácia megszüntetőinek, nem a választóknak, hanem a választási eredmény értelmezőinek és a demokratikus rendszer ellen fordítóinak műve lesz: a felelősséget azért, amit tesznek, nem varrhatják sem a választók, sem a demokrácia nyakába.

2. Az „irányított demokrácia" ('upravljajemaja demokratyija/ managed democracy') szóösszetétel tehát oxymoronnak bizonyul. Olyan típusú „irányítottságra" utal, amely a demokrácia részleges, fokozatos felszámolásának felel meg. Irányított demokrácia akkor jön létre, ha valamilyen vélt, sugallt vagy szántszándékkal előidézett vészhelyzetben, válsághelyzetben – erre hivatkozva – a demokratikus rendszer egyik hatalomért versengő szereplője (párt vagy pártpolitikus) a többi szereplő fölé és egyben a rendszeren kívül helyezve magát a „demokrácia szanálójaként", a „nemzet megmentőjeként" lép fel. Mintegy visszatérő „száműzött királyként" vonul be az állam „idegenektől" vagy „méltatlanoktól" „megszállt földjére", hogy „felszabadítsa" azt, megtisztítsa mindenféle jött-ment pártoktól, korrupt oligarcháktól, elvetemült bankároktól, élősködő multiktól – melyik „királynak" mi jut osz-

tályrészül. Az „irányított demokrácia" ennyiben mindig egyetlen személy – a történelmi végóra zűrzavarában fellépő küldetéses személy – demokráciája, szabadsága és szuverenitása, amely ennek megfelelően épül fel és működik. Ebben a rendszerben a demokráciát, a demokratikus döntéshozatal egész folyamatát, összes intézményét, az egyes hatalmi ágakat, a pártokat, a helyi hatalom képviselőit, még a nyilvánosságot is egy olyan legfelső szintről irányítják, amely kívül van a demokratikus rendszeren, mintegy kívülről fogja át azt. Ebben az értelemben az ilyen politikai berendezkedést akár *felülirányított demokráciának* is nevezhetnénk.

3. De nemcsak arról van szó, hogy a politikai döntéseket egy olyan szinten hozzák meg, amely nincsen benne a procedurális demokrácia ellenőrzési-visszacsatolási rendszerében, hogy tehát a demokráciát mint rendszert kívülről és felülről irányítják, hanem arról is, hogy ez a irányítási struktúra a demokratikus akaratképzés minden szintjén – régióktól a pártrendszerig, parlamenttől az ügyészségig – létrehozza a maga közvetítéseit, beékelődik mintegy a demokrácia addig intézményesült döntési-hatalmi szintjeibe. Vagyis a kívülről-felülről irányított demokrácia éppannyira belülről irányított demokrácia is. 4. A demokratikus procedúrákat és döntéseket kívülről – saját belátása és szükséglete szerint – felülíró csúcshatalom (Oroszországban ez a föderatív állam központi hatalma: a Putyinban megszemélyesült, előbb elnöki, majd kormányfői hatalom) minden szinten létrehozza a maga közvetítéseit és így – paradox módon – a *kívülről* irányítottság a csúcshatalom új, olykor intézményesen is kiépített áttételein, hajtószíjain keresztül *beépül* a rendszerbe. Ilyenformán a csúcshatalom saját ágensein, kinevezettjein, kedvezményezettjein és különféle intézménypótlékain keresztül mintegy behatol az egyes hatalmi ágakba, belülről ellenőrzi az összes lényeges hatalmi szintet és szinteret, anélkül, hogy ezeket formálisan is megszüntetné. „Csak" mintegy pórázra fogja a demokratikus játszma szereplőit, „csak" mintegy szájkosarat ad rájuk, „csak" erejüktől, önállóságuktól, függetlenségüktől fosztja meg őket. Magyarán: kiheréli

a demokratikus intézményeket. De miközben minden szinten szinte minden döntési kompetenciát közvetlenül magához von, a felelősséget cselesen meghagyja azoknak, akiktől a döntési kompetenciákat elvonta, olyannyira, hogy a nyilvánosság előtt rendezett színjátékokban ő maga kéri rajtuk számon saját rossz vagy későn meghozott, főként pedig meg nem hozott döntéseinek olykor súlyos következményeit.

6. Az irányított demokrácia zárt, de nem statikus rendszer. Belső dinamikáját a fokozódás adja. A problémákra, amelyeket ő maga idéz elő a rendszer végletes centralizációjával, a demokratikus visszacsatolás mechanizmusainak kikapcsolásával, egyetlen orvosságot ismer: az irányítottság fokozását. Különösen jól látható ez ma Oroszországban, ahol az irányított demokrácia eljutott fokozódásának végső stádiumába, amelyet legújabban már így is neveznek: túlirányított demokrácia ('szverhupravljajemaja demokratyija, overmanaged democracy'). A szóösszetétel egyrészt *az irányítottság fokára* utal (nagyon-nagyon irányított; túlontúl irányított, minden ésszerű mértéken és határon túl irányított, szuperirányított stb., stb.), másrészt *az irányítottság jellegét és módját* is érzékelteti (felülről és kívülről irányított demokrácia vagy éppen felülirányított demokrácia). A túlirányított demokrácia fogalma – írja Nyikolaj Petrov, orosz politológus, akitől az elnevezés származik – nem a rendszer demokratikus alapjaira, hanem inkább demokratikus genezisére utal, amennyiben a mai orosz rendszer a jelcini protodemokráciából jóval 1999 előtt kialakult irányított demokrácia továbbfejlődése, legfelső foka és egyben utolsó fejlődési fázisa. Utolsó, amennyiben itt dől el, hogy ez az átmeneti rendszer nyílt autoritarizmusba fordul-e át, avagy fokozatosan visszatér a demokratikus kezdetekhez.

7. Az irányított, illetve túlirányított demokrácia legelső és legmeghatározóbb vonása a végrehajtó hatalom expanziója: rátelepedése, rácsimpaszkodása minden lehetséges módon a többi hatalmi ágra. Jelentheti ez az egyes intézmények megszállását, informális

befolyásolását és formális ellenőrzését; a hatalmi kulcspozíciók saját bizalmi emberekkel való betöltését; végezetül új közvetítő intézmények beékelését a létező intézményrendszerbe, hogy a független intézményeket így fűzzék föl a végrehajtó hatalom hajtószíjára. A végrehajtó hatalom „kiágyazódása" a demokratikus hatalmi rendszerből a többi hatalmi ágat remegő és engedelmes nyulacskává változtatja át, mely megbűvölve indul el az óriáskígyóvá nőtt végrehajtó hatalom tátott szája felé. Minden intézmény, minden hatalmi ág tényleges vagy potenciális eszközzé válik a végrehajtó hatalom kezében – parlament, alkotmánybíróság, köztársasági elnöki hivatal, választási bizottság, nemzetbiztonsági hivatal, adóhivatal, főügyészség, tömegkommunikációs médiumok –, ha pedig itt-ott megmakacsolja magát valaki, ellenáll a végrehajtó hatalom nyomásának vagy fellázad ellene, előbb-utóbb elnyeri méltó büntetését a formálisan független, ténylegesen a végrehajtó hatalom eszközeként működő igazságszolgáltatástól. Az eszközzé degradált intézmények, szervezetek, médiumok között csak súlyuk, fontosságuk és a végrehajtó hatalomhoz való közelségük-távolságuk szempontjából van különbség. Hogy az irányításnak melyik hatalmi ág vagy hatalmi tényező lesz a legfőbb eszköze – Oroszországban például az úgynevezett erőhatalmi szervezetek, ezen belül főleg a biztonsági szolgálatok, Magyarországon ez idő szerint főleg a pártok fölötti párt –, az hagyományok, politikai kultúra és konkrét körülmények függvénye. Mindenesetre ez idő szerint ebben mutatkozik a legnagyobb különbség az irányított demokrácia teljesen kiépült militokratikus (orosz) és kiépülőfélben levő, pártokratikus (magyar) modellje között.

7. Az irányított demokráciában a kormánynak van parlamentje, nem a parlamentnek kormánya. Sőt, a végrehajtó hatalomnak van alkotmányírósága, köztársasági elnöke, közszolgálati médiája, ahogyan a pártvezérnek van pártja. Ha pedig nincs, akkor – szükség szerint – bármikor csinálhat egyet magának, ahogyan Putyin tette Oroszországban, amikor az elnöki székből átült a kormányfőibe és a már militokratikusan – a nemzetbiztonsági szolgálatok

és a hadsereg kádereivel – megszilárdított hatalom birtokában a parlamentet politikailag is kénytelen volt irányítása alá vonni. Az orosz militokrácia ettől azonban még nem vált pártokráciává. A Jegyinaja Rosszija (Egységes Oroszországot) már jóval azelőtt a „Hatalom Pártjának" (Partyija Vlasztyi) nevezték, hogy Putyin a párt élére állt. A többi párt pedig vagy e nagy Hatalom Párt körül kering, ha pedig kiszakad vonzásköréből, hamar kirepül a politikai űrbe. A pártok Oroszországban egyetlen időszakban sem tettek szert akkora tekintélyre, olyan népszerűségre, elismertségre, mint akármelyik elnök vagy akár elnökjelölt. A pártok eredendően gyöngék voltak és az adott körülmények között nem is erősödhettek meg. Ezzel szemben Magyarországon a pártok eredetileg erősebbek voltak politikai vezetőiknél, de a társadalmi igények és érdekek világától való elszakadásuk és nem utolsósorban belterjességük, korrupciós üzelmeik következtében húsz év alatt leküzdötték magukat a hiteltelenségnek és népszerűtlenségnek arra a szintjére, amelyen Oroszországban mindig is álltak. Az így előállt politikai vákuumot most már itt is egy pártok fölötti párt, egy több-mint-párt – magyarán: „hatalompárt" – tölthette be, méghozzá létrehozóján és jogos tulajdonosán, a karizmatikus vezéren keresztül. A pártokrácia mindig egypárti uralom, és az egypárt uralma mindig személyi uralom is. A parlament most már nem meddő pártpolitikai vitákra, nem a végrehajtó hatalom ellenőrzésére, kordában tartására való, hanem arra, hogy egyfelől a demokrácia legszebb ékessége, másfelől pedig a végrehajtó hatalom hűséges pecsétőre legyen, amely mindenre, amit a végrehajtó hatalom akar, lelkesen vagy lelketlenül, de lacafacázás nélkül ráüti a törvényhozás kétharmados, tehát jó nagy pecsétjét.

8. Az irányított demokráciában a hatalom – hisz ezért irányított! – gyakorlatilag és elméletileg, azaz ideológiailag is igazoltan leválthatatlan hatalom. A pártokat leváltják, de ki merészelné leváltani a nemzetet? Ki merészelné leváltani a nemzeti összefogás rendszerét? Ki az a sötétben bujkáló, ordas ellenforradalmár? Az irányított demokráciában megengedhetetlen luxussá, mi több,

a demokrácia politikai stabilitását veszélyeztető súlyos kihívássá válik minden – végsőleg – előreláthatatlan kimenetelű választás, amely a hatalomvesztés kockázatának teszi ki a rendet helyreállító és szavatoló uralmi elitet, megkérdőjelezi a legjobbak és legelhivatottabbak, a demokrácia megmentésén munkálkodók uralmát. A választásokat nem lehet többé a véletlenre bízni: irányítani kell őket. Nem megengedhető, hogy a választások kimenetelét az oligarchák pénze és médiája vagy szegény, megtéveszthető emberek ostobasága döntse el, a választások *helyes* kimeneteléről most már magának a demokrácia mellett pártot ütő államnak kell gondoskodnia demokráciafolyamat biztos kezű irányításával, a választás *állami programozásával*, így biztosítva, hogy akiknek a versengésben alul kell maradniuk, azok a demokrácia érdekében alul is maradjanak, akiknek pedig ugyanezért győzniük kell, feltétlenül győzzenek is. Így hát, átmenetileg vagy egyszer s mindenkorra, legalábbis Oroszországban, a demokrácia olyan berendezkedést követel meg, amelyben a szabadság kártyajátékában minden lap az állam kezében van, a jóknak oszt lapot, a nem-jóknak pedig nem oszt. A kormányzati ciklusokat és a parlamenti váltógazdaságot korszakot alkotó hegemónia váltja fel. Hiszen nem egyik párt győzött, hanem maga a nemzet. A győztes párt ennek a nemzetnek az eszköze csupán, a nemzet akaratának végrehajtója.

9. Oroszországban, az 1990-es években valóban káosz felé sodródó jelcini irányított demokrácia *etatista beszűkítése* 2000-től kezdődően belső *rendszerváltás* jellegét öltötte, és mindmáig jelentős társadalmi elfogadottságot élvez. Az illiberális orosz rendszerváltás véghezviteléhez, az irányított demokrácia új rendszerének megalapozásához azonban önmagában nem lett volna elegendő sem az oligarchikus-liberális orosz rendszerváltás csalódottjainak, veszteseinek – mondjuk ki: az állam mindenféle gondoskodása és védelme nélkül maradt, magukra hagyott és magukról gondoskodni képtelen, rohamosan elszegényedő orosz tömegeknek – az elégedetlensége, érzületi lázadása, sem pedig az, hogy az 1998-as államcsőd után megerősödött és színre lépett az illiberális fordulat

végrehajtására kész etatista-militokratikus és reformista-neoliberális erők politikai blokkja. Az illiberális rendszerváltás korszakalkotó győzelméhez még valami kellett: Oroszország mérhetetlen erőforrásai, mindenekelőtt kőolaj- és földgázkészletei. Ez képezte a szétesőben lévő orosz állam „összegyűjtésének" anyagi alapját, ebből sikerült biztonsági tartalékokat képezni és – nem utolsósorban – ebből fedezték a szociális, oktatási, egészségügyi infrastrukturális kiadásokat, és persze azokat a kiadásokat, amelyek az állam 1991 és 1999 között elveszített *legitim erőszak-monopóliumának* helyreállításához kellettek. Magyarország ezzel szemben – legalábbis ez idő szerint – semmiféle olyan rejtett erőforrással, vastartalékkal nem rendelkezik (az úgynevezett „emberi tartalékot", a tehetséget, szorgalmat, innovációs képességet, s a bizalmi tőkét is beleértve), amely elégséges vagy alkalmas volna egy illiberális rendszerváltás „megfinanszírozásához", egy ilyen rendszer stabil gazdasági-társadalmi alapjainak megteremtéséhez. Azok a politikai feltételek (nagyarányú választási győzelem, a liberális demokrácia „rendetlenségével", a válságba került globálkapitalizmus gazdasági rendjével való általános elégedetlenség, az illiberális váltással szembeni társadalmi ellenállás meggyengülése, a politikai ellenfelek elerőtlenedése, mindenféle komoly ellenállásra való képtelenségük), amelyek ma adottak, holnapra már nem lesznek azok, úgyhogy önmagukban aligha elégségesek egy ilyen horderejű váltás lebonyolításához és ahhoz, hogy új, stabil rendszer alapját képezzék. Márpedig ha a magyar irányított demokrácia megálmodói nem rendelkeznek sem belső, sem külső többletforrásokkal, akkor csakis *a politikai és ideológiai „ráfordítás"* fokozásával – mindenekelőtt az ideológia gőzével hajtott államgépezet végrehajtási-intézkedési sebességének fokozásával – remélhetik a rendszert átalakítani és működtetni: szimbolikus politizálással, ideológiával, látványossággal, megfélemlítéssel, burkolt és nyílt erőszakkal, az önérvényesítő képességgel rendelkező nagy érdekcsoportokra gyakorolt politikai és anyagi nyomással, illetve az érdekkonfliktusok korporatív mederbe terelésével. Ám ha a politikai centrum most mérsékelten populista, választási győzelmüket és hatalomra

kerülésüket *szavakban* forradalomnak és új rendszeralapításnak nyilvánító erői – más választásuk nem lévén vagy önként, kéjjel – erre az útra lépnek, akkor ez a demokrácia olyan fokú szűkítéséhez fog vezetni, amelyhez képest Oroszország hamarosan az irányított demokrácia legvidámabb barakkjának tűnhet fel. Ha viszont okkal és joggal visszariadnak attól, hogy rálépjenek erre az útra, esetleg külső erők vagy a belső erőviszonyok alakulása késlelteti vagy megakadályozza őket ebben, akkor – a még javában tartó gazdasági világválság közepette, a külső és belső eladósodottság és a teljesíthetetlen választási ígéretek együttes szorításában – könnyen elsöpörhetik őket *ugyannak a centrumnak* a szélsőségesei, akik viszont már nemcsak a liberális demokrácia beszűkítését tervezik, hanem magának a demokratikus rendszernek a megdöntését és totalitáris diktatúrával való felváltását is.

* * *

Ezer neve van: irányított és túlirányított demokrácia, szuverén demokrácia, delegatív demokrácia, illiberális demokrácia, a többség zsarnoksága. A lényeg azonban ugyanaz: a demokratikus uralmi rendszerből kiágyazódott, szinte minden féktől és ellensúlytól megszabadult, ténylegesen kontrollálhatatlanná vált *végrehajtó hatalom zsarnoksága,* vagyis rátelepedése az összes hatalmi ágra, politikai és civil szervezetre, kontrollja az élet minden területe fölött, beleértve a gazdasági és kulturális szervezeteket, az elektronikus és nyomtatott sajtó szervezetrendszerét, sőt valamelyest a szervezeteken kívüli magánéletet, a magániparkodás egész szféráját is.

A magyar modellt az orosszal szokták összehasonlítani, nem is alaptalanul. Csak – mint e könyvben talán sikerült valamelyest megmutatnom – Vlagyimir Putyinnak esze ágában sem volt forradalmi rohamot indítani a jelcini rendszer ellen, e szent cél érdekében pedig ledönteni minden érvényes szabályt, átírni és újraírni az alkotmányt. Az orosz irányított demokrácia kezdettől mind-

máig sokkal *közelebb* áll egy visszafogottan populista, nacionalista és klerikális húrokat pengető, alapvetően mégis inkább konzervatív jellegű, mérsékelt tekintélyuralomhoz (még ha korántsem azonos vele), semmint Chavez vagy a néhai Peron elnök kalandor populista rendszeréhez, netán a liberális demokrácia gazdasági világválság aláásta rendszere ellen „békés forradalmat" hirdető populista Salazar[192] portugál korporatív államához. Van azonban egy még ennél is nagyobb különbség az irányított demokrácia populista magyar és konzervatív orosz politikai modellje között: az utóbbit a kőolaj- és a földgázeladásból származó exportbevételek részleges visszaállamosításával meg lehetett finanszírozni, a magyar rendszer ez idő szerint megfinanszírozhatatlannak látszik. A pénzintézetekre, a multinacionális áruházláncokra kivetett extra nyereségadó vagy a magánnyugdíj-intézeti megtakarítások államosítása csak időnyerésre jó, de már rövidtávon is inkább növeli, semmint orvosolja a gazdasági bajokat és a költségvetési hiányt.

Oroszországban azt láthattuk a harmadik évezred fordulóján, hogy egy hirtelen támadt politikai vákuumhelyzetben kívülről megjelent (pontosabban talán e vákuumba gyorsan betuszkolt) *nem-politikus* – Vlagyimir Putyin – nevet adott csupán egy rendszernek, amely azonban nem azonos ővele, s amelyet nem is anynyira ő hozott létre, mint inkább őt magát a rendszer. *Nem-politikusként* betöltött egy bizonyos *politika fölötti* üres helyet, amely az irányított demokrácia jelcini modelljében jött létre, és üres volt. Putyin nemhogy nem törekedett erre a helyre (úgy kellett őt kívülről berángatni a politikába), de nem is egyedül, hanem kezdettől fogva mindmáig egy egész, összehangoltan működő, szakmailag magasan képzett politikai csapat élén tölti be, maga is csapatjátékos, aki igyekszik megosztani a feladatokat, a döntési és felelősségi köröket, de nem tűri el, hogy a csapat bármely tagja más célokért játsszon, mint ő, mint az egész csapat. Ilyenformán Putyin nem is annyira a rendszernek, mint ennek a névtelen és személyi összeté-

192 Oliveira Salazar: *Békés forradalom*. Athenaeum Kiadása, é.n. (Gróf Teleki Pál előszavával)

telét tekintve új csapatnak, a Kremlet – vagyis a föderatív hatalom szívét – 2000-től fokozatosan meghódító, döntően szentpétervári eredetű ellenelitnek ad tehát nevet.

Az irányított demokráciának azt az erős autokratikus jegyeket mutató rendszerét, amely Oroszországban 1999 végétől kezdve kiépült, nem egyetlen személy zseniális vagy dilettáns önkénye, diktatórikus rögtönzése, hanem egy egész – inkább szakemberekből: biztonsági, gazdasági, pénzügyi szakemberekből, jogászokból, semmint tulajdonképpeni pártpolitikusokból álló, az ellenfővárosból: Szentpétervárról „importált" – *ellenelit* építette ki, stratégiailag végiggondolt tervek alapján, pragmatikusan, lépéséről lépésre haladva, összehangolt munkával, a véletleneket hol kiszűrve, hol ügyesen integrálva a rendszerbe, ráadásul az oligarchikus klánok többségének támogatását is megnyerve, és a közel tíz éven át tartó káoszba, interregnumba, gazdasági hanyatlásba belefáradt orosz társadalom egyre növekvő rendvágyát is kielégítve, egyben pedig fel is használva a rendteremtő fordulat megvalósításához: az erős államra épülő *irányított demokrácia* – avagy a hivatalos politikai szóhasználatban meghonosodott kifejezéssel: *szuverén demokrácia* – megvalósításához. A lebonyolítás simasága és szakszerűsége, a rendszer csapatmunkára épülő működtetésének ideológiátlan pragmatizmusa – orosz viszonyok között váratlan és elismerésre méltó teljesítmény (az eklektikus ideológiai elemekből összeállított, minden politikai ízlést kielégítő, a hangsúlyokat helyzetről helyzetre más ideologikus elemre helyező „államideológia" nem az állam vezérlőműve, hanem a politikai pragmatizmus ideológiailag teljesen üres, semmire nem kötelező és politikailag semmit meg nem határozó alkotása).

A körülmények, amelyek az irányított demokrácia rendszerében 1999 végétől bekövetkezett *etatista fordulatot* kiváltották Oroszországban, bizonyos hasonlóságot mutatnak azokhoz a körülményekhez, amelyek Magyarországon alakultak ki egy évtizeddel később, és várhatóan a liberális demokrácia rendszerében idézhetnek elő fordulatot. Csak míg Oroszországban az állam működésére nézve egyre veszedelmesebb oligarchikus szabad-

ságok beszűkítését jelentette az államerősödés, Magyarországon a liberális demokráciában lehetséges állampolgári szabadságok illiberális beszűkítését jelenti. A gazdasági és politikai körülmények hasonlóságai szembeszökőek. Mindenekelőtt a gazdasági helyzetben mutatkozik ilyen hasonlóság: a permanens gazdasági válság és hanyatlás 1998-as pénzügyi államcsődbe torkollása Oroszországban és a globális gazdasági válsággal súlyosbított magyar gazdasági válság majdnem-államcsődbe torkollása 2008-ban. De hasonlít a gazdasági hanyatlásnak, a politikai zűrzavarnak, a biztonság – közbiztonság, jogbiztonság, vagyonbiztonság – vélt és valóságos hiányának a liberális reformokhoz kapcsolása a társadalmi tudatban; a liberális demokrácia intézményeibe és a jogállamba vetett bizalom megrendülése, a tömeges távolmaradás a választásokról; az erős kézre, a nagy rendteremtőre való várakozás növekedése; a közrossz minden vállfajának a hatalomközeli gazdagok, a „plutokraták", az „újarisztokraták" harácsolásából, mohóságából, önzéséből eredeztetése; a szélsőséges politikai áramlatok erőre kapása; az ország szuverenitását gazdasági szuverenitással korlátozó multinacionális idegenekkel, pénzügyi diktátumokkal korlátozó nemzetközi és eurokrata pénzügyi szervezetekkel szemben megnyilvánuló erős társadalmi ellenérzések; a permanens hideg polgárháború politikai romhalmaza, még ha alapvető szereplői mások voltak is, mint Oroszországban: ott az oligarchikus klánok és az általuk uralt politikai szereplők, Magyarországon a pártokratikus klánok és az általuk uralt középosztályi csoportok.

A kelet-európai tükör, amelyben felnagyítva jelennek meg egy-egy közép-európai – vagy kelet-közép-európai – kis állam visszatetsző vonásai, más tekintetben éppen az előnyösen elütő vonásokat is kiemeli. A legfontosabb különbségek – túl az eltérő történelmi hagyományokon, a közép-európai régióban kialakult társadalmi modell eleve adott, erősebb-gyöngébb „nyugatias" alkotóelemein, amelyek hol kiegyensúlyozzák, hol sikeresen felülírják a „keletieseket" és túl a rendszerváltás lefolyásának eltérő módján és a politikai rendszerek mélyreható különbségén – mindenekelőtt a társadalmi „közép" meglétéből, illetve hiányából adódnak. Oroszországban mind szociális, mind kulturális tekintetben hiányzik a társadalmi „közép" (a viszonylag széles középosztály), míg Magyarországon a középosztály, még ha erősen államfüggő is, s még ha politikailag kettéhasadt, megvan. A hideg polgárháború is középosztályok között folyt, döntően – és ez is szembeszökő különbség – a politikai pártok által szervezett és végigvitt háborúban (Oroszországban a pártok „szalmakutyák", a hatalmi politika inkább harmadlagos és mindig teljesen függő – a jelcini irányított demokráciában az oligarcháktól, a putyiniban az államtól, az elnöki hatalomtól függő – tényezői). A fenti eltérések különbséget eredményeznek mind a demokratikus rendszer politikailag lehetséges, sőt, kényszerű beszűkítésének módjában, mind pedig mértékében.

Bármennyi hasonlóság mutatkozik is az orosz irányított demokrácia már megvalósított putyini beszűkítése és a magyar liberális demokrácia megígért, tervezett és bizonyos szinteken már tartó orbáni beszűkítése között, a különbségek megmaradnak, sőt, még erősödhetnek is, végtére is – minden retorikai fogadkozás és politikai híresztelés ellenére – egyik esetben sem rendszerváltásra, hanem az adott rendszer – Oroszországban ez az irányított demokrácia, Magyarországon a liberális demokrácia – „üzemi rendszerének", „üzemmódjának" a megváltoztatására.

Magyarországon megképződőben van egy egyfajta politikai vákuumhelyzet, miután a balliberális politikai közép lényegében beomlott, és vagy a jobbközép tölti be, vagy a szélsőjobb. A liberális demokrácia rendszere éppúgy fenntarthatatlannak bizonyult Magyarországon, mint Lengyelországban. A balközépet döntően saját politikai impotenciája, politikai tehetségtelensége, a reformkurzus civilizátori módja, ezen kívül *a maga előidézte és kezelhetetlennek bizonyult* politikai és gazdasági válság, és a politikai-üzleti elit, illetve klientúrája végletes korrumpáltsága döntötte be.

Putyin elnökké választása után nem volt igazi leszámolás, az ellenelit minden oligarchának – nemcsak a „családnak" – szabad elvonulást biztosított, föltéve, hogy csatlakozott a „lojalitási char-

tához". Leszámolás csak azokra várt, akik – általában alábecsülve az új ellenelit-képességeit és erejét, vagy túlbecsülve sajátjukat – nem csatlakoztak, vagy eleve túl nagy politikai kockázatot rejtett magában esetleges csatlakozásuk, mint Berezovszkij, Guszinszkij és Hodorkovszkij esetében. Vélhetően Magyarországon sem lesz nagyon más a helyzet: az új hatalom még fel sem állt, de már most egyre többen csatlakoznak „lojalitási chartájához". A fogcsattogtató retorika megtévesztő, hiszen a – nemzeti populista radikálisok erősödő nyomása alatt kénytelen-kelletlen középre tartó – mérsékelten nemzeti populista kormánynak egyáltalán nem áll érdekében nagyszabású társadalmi leszámolás, nem áll érdekében a számára győzelemmel végződő hideg polgárháború felújítása. Sokkal inkább a konszolidáció, a balközép–jobbközép tábor *lojalitásának* megnyerése áll érdekében, a rendteremtés színreviteléhez, az erős állam és az erős államfő autoritásának elismertetéséhez szükséges arányos félelem előteremtéséhez pedig elég néhány megvesztegetési és gazdasági bűntett ügyében indított nyomozás nagyszabású koncepciós perben végződése, néhány bilincsen elővezetett tegnapi politikai vezető látványképe.

Nehezen képzelhető el, hogy Magyarországon a demokrácia illiberális szűkítésében a fegyveres erők és titkosszolgálati erők akkora szerephez jutnának, mint Oroszországban. Ezt mind a hagyomány, mind a fegyveres erők jelenlegi állapota, mind pedig az első ember par excellence pártpolitikusi beágyazottsága valószínűtlenné teszi. Az új hatalom első demonstratív lépései közé tartozott az önálló belügyminisztérium létrehozása egy erős emberrel az élén; a rendőrség – különösen a rohamrendőrség – létszámának jelentős növelése, presztízsének emelése, morális állapotának javítása, ütőképességének fokozása; a végrehajtó hatalom vezetőjének saját rendelkezési állományába tartozó „terrorelhárító központ" – ténylegesen egyfajta pretoriánus gárda – létrehozása. Hasonlóképpen áll a helyzet a Nemzetbiztonsági Hivatallal, amely valószínűleg ahhoz ugyanolyan szerepet fog játszani az illiberális hatalomgyakorlásban, mint az FSZB játszik ma Oroszországban. Az Adóhivatal is – például a kinevezett hivatali vezető informális hatalomhoz kötése vagy kötődése révén – eszközzé válhat a végrehajtó hatalom kezében ilyen-olyan politikai és üzleti ellenfelek sakkban tartásához és megfélemlítéséhez vagy akár a velük való leszámoláshoz is.

Az ügyészség és a bíróságok már az illiberális fordulat előtt a biztos győztesekre sandítva működtek. A hatalmi ágak elválasztásának elve már akkor sem érvényesült a plurális demokráciában elvárható mértékben, és csak az volt a kérdés, hogy az új végrehajtó hatalom milyen gyorsan és milyen mértékben fogja kontrollja alá vonni a bíróságokat, az önkormányzatokat, a tömegmédiumokat, a szakmai testületeket. Az illiberális hatalomgyakorlók kontrolligénye ma Magyarországon olyan korlátlan (és e korlátlan igénynek a törvényhozásban élvezett kétharmados többség korlátlanul érvényt is szerez), hogy immár minden fölötte gyakorolt társadalmi, szakmai, érdekvédelmi, politikai kontrollt tűrhetetlen korlátozásnak, hatalomellenes merényletnek tekint, igyekszik lebontani vagy eltávolítani útjából. A régi liberális rendszerben legalább bizonyos fokú kölcsönös kontroll érvényesült mind a kormányzó párt vezetője és pártja, a parlament és a kormány, a köztársasági elnök és a parlament viszonyában, mind a kormány és az érdekképviseleti szervezetek (szakszervezetek, munkaadói vagy akár pénzügyi szervezetek), végül pedig a kormány és olyan független ellenőrző testületek, szakmai, pénzügyi, jogi intézmények viszonyában, mint például a Költségvetési Tanács, a Számvevőszék, a Gazdasági Versenyhivatal, az Országos Választási Bizottság, az Alkotmánybíróság, a Nemzeti Bank, a közszolgálati média. Mára ez a kölcsönös kontroll-lehetőség és kölcsönös függés vagy teljesen megszűnt, vagy megszűnőben van. Alig pár hónap alatt, csakugyan forradalmi gyorsasággal került a kormány egyoldalú – és a többség zsarnokságának viszonyai között alkotmányosan szinte kikezdhetetlen – kontrollja alá szinte minden független, a hatalom számára ellensúlyt, féket, kontrollt, kisebb-nagyobb függést, korlátozást jelentő intézmény vagy intézményi forma (szép példája ennek a közalapítványok felszámolása és vagyonuk központosítása, a

kulturális finanszírozási rendszer egészének államosítása vagy legalábbis központosítása, egyoldalú állami kontroll alá helyezése). Voltaképp már csak a parlament és a választók közötti kölcsönös kontroll felülírása van hátra a választási rendszer (választási körzetek, választásra jogosultak körének stb.) olyan átalakításával, amely a választások kimenetelét is ellenőrizhetővé teszi.

A kontroll kiépítésének és gyakorlásának módjai igen változatosak. Egyes területeken az intézményt magát szüntetik meg; más területeken elvonják forrásait; megint más területeken a hatalom mamelukjaira cserélik le a szakmai értelemben független és emberi értelemben autonóm vezetést, és az indoklás nélküli elbocsátás és a munkaköri tevékenység titkos megfigyelésének rémével félemlítik meg az intézményi alkalmazottak tömegét. Előfordul, hogy régi, olykor nagy hagyományú, jól működő, de valamekkora függetlenséget élvező intézményeket ötletszerűen a hatalom intézménypótlékaival cserélnek le, vagy elvonva a régi intézmény jogkörét, frissiben létrehozott csúcsintézményeket rendelnek föléjük.

Mindez azonban mégsem diktatúrát jelent, hanem a liberális demokrácia beszűkítését (láttuk: Oroszországban az irányított demokráciát szűkítette be Putyin), bizonyos értelemben a csavarok meghúzását, a demokrácia bekeményedését – hasonlóképpen a társadalmi bomlás, gazdasági hanyatlás, politikai káosz, az ország szétesésének megállítása jelszavaival. Különös tekintettel arra, hogy a politikai rendszerben végrehajtott illiberális fordulat Magyarországon nem egy politikai csapat műve lesz, amelyben a politikai vezető „primus inter pares", hanem egyetlen politikai vezető akaratának műve, aki pártját már teljesen alávetette saját akaratának, és megvan a veszélye annak, hogy az illiberális demokrácia idővel orosz típusú irányított demokráciává torzul, az autoriter stílusú személyi hatalom valamilyen rendszerévé válik, de személyi diktatúrává aligha. Nemcsak a demokratikus hagyományokban ugyan szegényes, de a diktatúraellenesség rebellis hagyományában kifejezetten gazdag magyar társadalom alapvető beállítódása, nemcsak a középosztályi csoportok, az erős társadalmi „közép" léte mond ennek ellent, hanem Magyarország globális gazdasági és európai uniós politikai-jogi beágyazottsága is valószínűtlenné teszi ezt a legrosszabb politikai kifejlést. A Fidesz egyszemélyi vezetőjének, ha valóban korszakosan akar berendezkedni a hatalomban, nem elég a demokrácia liberális irányítási módját illiberálisan áthangolni, hanem saját rendszerét konszolidálnia is tudnia kell, vagyis létre kell hoznia saját csapatát, meg kell tudnia békíteni a békétlenkedőket, meg kell tudnia győzni a gyanakvókat, társadalmi nyugalomra van szüksége (a politikai nyugalom, a balközép összeomlása és a hideg polgárháború lezárulása után garantált), különösen egy olyan időszakban, amikor a nagy ellátó rendszerek évtizedek óta megoldatlan problémáján és az adósságcsapdán kívül a gazdasági világválság következményei is teljes súlyukkal fognak ránehezedni a következő kormányra.

Si duo faciunt idem, non est idem. Ha ketten csinálják ugyanazt, az már nem ugyanaz. A hasonlóság látszatát az oroszországi és a magyarországi belső rendszerváltás között talán az erősíti fel ma, hogy mindkét ország válaszúthoz érkezett: de míg Magyarország éppen átlépte a küszöböt, és első bizonytalan lépéseit tette meg az irányított demokrácia sehová sem vezető útján, Oroszország ennek a sehová sem vezető útnak a végéhez közeledik, és egyre lázasabban keresi a visszaút vagy a kiút lehetőségét – az irányított demokráciából a közönséges demokráciába. Nagy kérdés, megtalálhatja-e még? A hatalmat tíz éve kezében tartó pétervári politikai ellenelit előtt mindenesetre egyre világosabb, hogy ha nem találja meg a kiutat a társadalmi és gazdasági modernizációt ellehetetlenítő jelenlegi rendszerből, akkor a túlirányított demokráciát előbb-utóbb vagy a gazdasági válság nyeli el, vagy a nyílt diktatúra.

Tocqueville mutat rá már idézett könyvében arra, hogy „a demokratikus kormányzatok rendszerint a *tehetetlenség* vagy a *zsarnokság* miatt buknak meg".[193] A kétféle ok kétféle bukást feltételez:

193 Alexis de Tocqueville: i. m., 372. l.

„Az első esetben a hatalom kicsúszik a kezükből, a másodikban erővel elveszik tőlük."[194] Az anarchia egyáltalán nem a demokratikus hatalom valamiféle belső gyengeségéből fakad, a liberális kormányzat nem természettől fogva gyenge és tehetetlen: „...egy demokratikus hatalomra nem jellemző, hogy erő és erőforrások híjával volna; ellenkezőleg, azt hiszem, *szinte mindig az erejével való visszaélés és erőforrásainak rossz felhasználása okozza bukását. Az anarchia csaknem kivétel nélkül a demokrácia zsarnokságából vagy ügyetlenségéből fakad, nem pedig tehetetlenségéből*."[195] És még hozzáteszi: „Ne tévesszük össze a stabilitást az erővel, valamely dolog nagyságát a tartósságával. A demokratikus köztársaságokban a társadalmat irányító hatalom nem szilárd, mivel gyakran változtatja letéteményeseit és céljait. Ám ahová csak elhat, ereje szinte ellenállhatatlan." Tocqueville az akkor egyetlen demokratikus köztársaságot, Amerikát fenyegető veszélyt abban az anarchiában látta, amely *a többség zsarnokságából* fakad: „Ha Amerikában a szabadság valaha is elvész, *azt a többség mindenhatóságának kell felróni, mely kétségbeesésbe taszította a kisebbségeket*, s arra kényszerítette, hogy anyagi erőszakhoz folyamodjanak. Akkor anarchiát fogunk tapasztalni, *de ez a zsarnokság következtében áll majd elő*. [...] Ha egy társadalomban a legerősebb párt könnyen összeszedheti erejét és elnyomhatja a gyengébbet, elmondhatjuk, hogy itt anarchia uralkodik, akárcsak a természeti állapotban, ahol a gyengébb egyén számára semmiféle biztosíték nincs az erősebb durvaságával szemben..."[196]

194 Uo.
195 Uo., 373. l.
196 Uo.

Tararabumbia
(Utóirat)

Tararabumbia – ez a címe annak a *futószalagra* készült színházi látványosságnak, fergeteges kabarérevünek, akrobatikus cirkuszi attrakciókkal színesített történelemgimnasztikai parádénak (színdarabnak bajos volna nevezni), amelyet múlt év júniusában láttam Moszkvában a világhírű Anatolij Vasziljev alapította „színház-laboratóriumban".

Az előadás premiere az év január 29-én volt, Csehov születésének 150. évfordulóján. Rendezője: Dmitrij Krimov, aki az azóta botrányos körülmények között nemcsak színházának, de Moszkvának, sőt, egész Oroszországnak hátat fordító – ténylegesen emigráló – Vasziljev társulatát és színház-laboratóriumát átvette. Krimov a színházi világ Csehov előtti tiszteletadását egyfajta karneváli diadalmenetként, történelmi show-ként vitte színre a nézőteret kettévágó – divatbemutatók kifutóját idéző – színpadon, amelyre futószalagot szereltetett. A hol felgyorsuló, hol lelassuló futószalag-színpad két oldalán elhelyezkedő közönség időnként harsány tapssal és ovációval jutalmazza a futószalagra lépő újabb és újabb, egyre fantasztikusabb történelmi és kulturális „divatmodelleket", színpadi jeleneteket, akciókat és artistamutatványokat: a lenyűgöző színpadi kavalkádban nyolcvan színész lép fel háromszáz jelmezben és végtelen sok kis jelenetben.

A futószalagra szerelt előadás mindenekelőtt az orosz színház hálaadó ünnepsége Csehovért és Csehovnak. A futószalag-színpad azonban maga a „történelem futószalagára" szerelt 20. századi Oroszország; a látványosság amolyan barokk Theatrum Mundi; a felvonulás pedig halálmenet. A díszpáholyban a „Taps Vezérének" szerepében ezúttal Csehov ül láthatatlanul, ő fogadja szomorkás mosollyal, visszatapsolva, visszaintegetve az orosz ci-

vilizáció halálba menetelő történelmi és kulturális teremtményeinek, pantomimfiguráinak – közöttük saját írói világa teremtményeinek: színdarab- és novellahősöknek: embereknek, állatoknak, tárgyaknak – a köszöntését, ezt az egész, végeláthatatlanul vonuló maskarás temetési menetet. Mert – mint az előadás vége felé aztán kiderül – temetési menet, gyászmenet ez, amely valójában Csehov egykor Német-országból osztrigás hűtővagonban hazaszállított koporsóját követi.

Krimov futószalag-színpadán felvonul mindenki, aki a színház – a csehovi színház, az orosz életszínház és a szovjet történelmi Theatrum Mundi – világában számított: ott vonul a *Három nővér* és a *Cseresznyéskert* népes szereplőgárdája, a „kutyás hölgy", Csehov saját életének szereplői, állatok és artisták, a testvéri Shakespeare-ország küldöttei, egy népes delegáció a velencei karneválról, az 1930-as évek felvonulásainak szovjet pilótái és tornászai és így tovább a végtelenségig. Maga az előadás-attrakciónak címet adó hangutánzó szó – „tararabumbia" – a *Három nővér* IV. felvonása végén hangzik el. Az alkoholista öreg orvos, Csebutikin dudorássza jókedvében: *„Ta-ra-ra-bumbia! – Az élet bomba jó!"* (A létező magyar fordítás – „Tarara-bum-tié" – helyesen utal a motívum kabarékuplé-eredetére, de egyáltalán nem adja vissza a Kosztolányi vagy Karinthy calambourjait idéző szójáték-rím tökéletes abszurditását: 'Ta-ra-ra-bumbia – szizsu na tumbe ja.')

Krimov *Tararabumbiá*ja úgy hat, mintha az 1920-as évek – klasszikus színdarabot, vásári komédiát, operettet, bohóctréfát, filmet, bábjátékot, cirkuszi attrakciót, jazz bandet összekeverő – *excentrikus színházának* létrehozója, a fiatal Grigorij Kozincev vitte volna színpadra, ámde egyszer csak az 1939-ben kivégzett idős mester, Mejerhold vette volna át tőle a rendezést a túlvilágról és az excentrikus élet-revüt buffo-misztériummá, danse macabre-rá változtatta volna. Hiszen a sztálini nagy terror korszaka egyben a karneválok, a diadalmenetek, a sportünnepélyek és a grandiózus temetési menetek korszaka is volt.[197]

197 Lásd ehhez: Szilágyi Ákos: *A temetés temetése. Totalitárius életünnep és ortodox temetés.* In Uő: *Halálbarokk.* Palatinus Kiadó, 2007, 371–435. l.

„Óriási harcot kezdtünk – írta még az 1920-as évek végén Lunacsarszkij –, mely minél szervezettebb lesz, annál inkább ritmusra, táncra (sportünnepélyre) fog emlékeztetni. Szocialista építésünk óriási társadalmi folyamat, az emberi mozgás hatalmas ritmusa, amely egészében végső soron a mozgás és a munka hatalmas ritmusává egyesül. A zene vigyen belé felsőbb rendet, legyen kísérője ennek a folyamatnak, mindenki értse meg a zene hatalmas lendületét... nincs ünnep zene nélkül... A zene azonban nemcsak ünnep: munkánk állandó kísérőjének kell lennie [*bizony még a szovjet munkatáborokban lágerzenekarok indulóinak ritmusára végzett kényszermunkáé is! – Sz. Á.*], s a frissesség, az életöröm, a megpróbáltatások vállalása és a győzelembe vetett hit légkörével kell körülvennie bennünket. Tűzként, fáklyaként kell égnie, és át kell hatnia hősi hétköznapjainkat."[198] A Nagy Terror időszakának ezt a démonikusan karneváli jellegét örökítette meg Mihail Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényének a Sátán bálját leíró nagyjelenetében, amelyet különben a moszkvai amerikai nagykövet által adott grandiózus fogadás – egy valóságos bál – ihletett, melyre csodálatosképpen az író és felesége is meghívást kapott.[199]

A futószalagra helyezett Nagy Menetelés vadomori- és dance macabre-jellegét nemcsak a le nem álló és a szereplőket mindegyre ugyanoda – a halál csapóajtóján át a semmibe – lökő futószalag-gyászszalag vigasztalan körforgása érzékelteti, hanem Csehov papírmaséból készült hatalmas vagon-koporsója is. Mintha az egész futószalagra lépő tarkabarka menet – pontosan úgy, ahogy Alekszandrov *Vidám fickók* című szovjet filmmusicaljében – folyvást megfeledkezne róla, hogy gyászmenet, amely a meg-

198 Anatolij Lunacsarszkij: *A zeneművészet társadalmi forrásai.* In Uő: *A zene világában.* Gondolat Kiadó, 1975, 278–279. l.

199 Lásd erről bővebben Alekszandr Etkind *A lehetetlen Erósza* című monográfiájában a korabeli amerikai nagykövet, William Bullit és Mihail Bulgakov különös kapcsolatát feldolgozó fejezetében *A sátán bálja a Szpaszo-Hausban* című részt: Alekszandr Etkind: *A lehetetlen Erósza. A pszichoanalízis története Oroszországban.* Európa Könyvkiadó, 1999, 525–531. l.

boldogultat kíséri, és ilyenkor elkezd szökdécselni, bohóckodni, eltérve a tárgytól, az emberi élet egyetlen tárgyától, ami a halál. Ahogy az élet halálunk felé rohanó futószalagára kerülve mi magunk is tesszük: folyton *eltérünk a tárgytól*: mellébeszélünk, mással foglalkozunk, handabandázunk, játsszuk a hülyét, nem akarjuk látni, mi felé halad a világgépezetben minden, ami él, mi felé halad minden egyes élet. Halott halottat temet. A színpadi temetési menet, amely azzal sincs talán tisztában, hogy temetési menet, összekeveri a szezont a fazonnal, az életmenetet a halálmenettel, Csehov osztrigásvagonban szállított koporsóját a katonazenekarral fogadott híres orosz tábornok koporsójával – csak felszínre hozza a semmibe tartó egyetemes életmenet, történelmi menet *abszurditását.*

Csehov egy németországi szanatóriumban halt meg, és koporsóját hűtővagonban szállították Moszkvába, melynek zöldre mázolt ajtaján ez a nagybetűs felirat állt: OSZTRIGA. (Így, ezzel a felirattal vonul el most a papírmasé-vagon is a futószalagon.) Mivel a pályaudvaron ácsorgó alig százfős tömegből senkinek meg sem fordult a fejében, hogy a koporsó ebben a vagonban lehet, az emberek a Mandzsúriából ezzel egy időben hazaszállított Keller tábornok koporsója után indultak el, módfelett csodálkozva, hogy Csehovot katonazenekar fogadja (az előadás-felvonulás is ennek a katonazenekarnak a futószalagra lépésével veszi kezdetét). Amikor a tévedésre fény derült, a tömegben többen nevetni kezdtek. Minden úgy történt tehát, akár egy Csehov-darabban: a „nagy ember" halálának fennköltségét, a gyász pompáját az „osztrigás vagon" és a „koporsók elcserélése" hétköznapi komédiába, groteszk szomorújátékba fordította át: a gyászszertartáson átütött a szívsajdító, melankolikus csehovi humor.

A temetési menet élén nehéz testű fehér lovon elhízott rendőrparancsnok léptetett, a koporsó mögött vonuló tömegben pedig ilyen beszélgetések hallatszottak, mint arról a kortársak egyike méltatlankodva beszámolt: „Csehov koporsóját alig száz ember kísérte; nagyon jól emlékszem két ügyvédre: vadonatúj cipőt és tarka nyakkendőt viseltek – mindkettő vőlegény volt.

Mögöttük lépkedtem, s halottam, hogy az egyik a kutyák eszéről beszélt, a másik pedig, akit nem ismertem, nyaralójának kényelmét és a környező táj szépségét dicsérte. Egy lila ruhás, csipke napernyős hölgy pedig egy szarukeretes pápaszemet viselő öregembert győzködött: – Olyan csodálatosan okos volt, és olyan szellemes... Az öregember bizalmatlanul köhécselt."[200] A kortárs, maga is neves író, Csehov barátja, láthatóan zokon vette az élettől bántó betolakodását a gyászba, kifogásolta banalitását, kisszerűségét, ízléstelenségét, nevetségességét, mindazt tehát, ami Csehov számára annyira fontos volt a *sub specie mortis* látott és láttatott élet abszurditásának, fölfoghatatlanságának, tragikumának művészi kifejezéséhez, a kétségbeesés és fájdalom fölfokozásához és egyben feloldásához is. Éppen ebből táplálkozott Csehov novelláinak és színdarabjainak hasonlíthatatlan humora. A kortárs, Maxim Gorkij, akitől az iménti beszámolót idéztem, mitagadás, nem humoráról volt híres. Azt a temetést, amely illett volna „a hatalmas és szellemes író emlékéhez", végül is ő maga kapta meg, igaz, már a sztálini Szovjetunióban, és attól az államtól, amely végtelenül komolyan vette az írót és az irodalmat. Olyan komolyan, hogy akkoriban, amikor Gorkij meghalt – vagy talán Sztálin parancsára halálba segítették – egy versért, mint Mandelstam mondogatta feleségének, akár ki is végezhettek valakit.[201] Ez a kitalálhatatlanul életszerű, szinte komikus kilépés az élet színpadáról, nagyon is illett Csehov szelleméhez. Kissé talán Csehov is úgy távozott az életből, mint a legendabeli kínai mester, aki végül belépett az általa festett tájképbe, és eltűnt egy felfelé kanyargó hegyi ösvény fordulóján, csak Csehov – a halála előtt rendelt pezsgővel, a koporsót szállí-

200 Makszim Gorkij: *A. P. Csehov.* In *Élmények és gondolatok.* Európa Könyvkiadó, 1967, 45–46. l.

201 Gorkij temetését egyébként – a sztálini „nagy temetések" egyikét – a sztálini korszak Moszkvájának komor hátterén Sinkó Ervin örökítette meg az *Egy regény regénye* című 1936-os irodalmi naplójában: „Még Gorkij halálát is alkalmul használják föl a »Népek Napja« és »Atyja« és az Ő műve nagyságának dicsőítésére." In Sinkó Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937.* Fórum Könyvkiadó, Újvidék, é. n. 459. l.

tó osztrigás vagonnal és a groteszk pályaudvari félreértéssel – az általa teremtett költői világba lépett bele és tűnt el nyomtalan.

A rendező-szcenográfus Krimov a Csehov irodalmi életrajzából oly jól ismert koporsót kísérő gyászmenet groteszk motívumát fokozta föl történelmi, sőt, kozmikus alaphelyzetté: mintha az egész orosz 20. század kísérné – hol nekiiramodva, hol lelassulva – a Csehov koporsóját szállító osztrigás hűtővagont. E barokkos Theatrum Mundi a csehovi világ, az egyetemes kultúra világának és az orosz történelmi világnak mozgalmas *leltárba vétele*. Mozgalmas, mert a körben forgó futószalag egyben az idő körkörös futását leképező, szüntelen mozgásban levő tér is: lefuttat mindent, ami rákerül. „A történelem futószalagára szerelve ígyen készül a világ." Vagy talán már nem is a történelem, hanem a média, a műsoridő futószalagára szerelve készül a világ, s a „történelem futószalaga" is ezen az új futószalagon fut tovább? Giccs hátán giccs. A Történelem Futószalaga mint Nagy Menetelés. Erőltetett menetelés, ütemes menetelés, az egy ritmusra dobogó lábak, csattogó csizmák, az egymáshoz feszülő testek falanxainak menetelése katonaindulók harsány tararabumjaira. Menetelés az Élet Vége, a Történelem Vége, a Műsor Vége felé (a futószalag-színpadon a csapóajtó ez a mindent és mindenkit egykedvűen váró és eltüntető vég), valamilyen végső állapot felé, ahol majd mindenki megnyugszik, mindenkinek jó lesz, mindnyájan együtt leszünk. A futószalagon fel-feltűnő csehovi hősök álmodoznak-sóhajtoznak így a jövőről, egy másfajta munkás életről ábrándozva, miközben nem csinálnak semmit.[202] Így sóhajtozik,

202 Ahogyan már idézett Csehov-esszéjében Gorkij írja, megelőlegezve a *Tararabumbia* szcenikai-dramaturgiai alapötletét: „A semmirekellő diák, Trofimov, ékesen beszél a munka szükségességéről, de tétlenül ül... Versinyin arról álmodozik, hogy milyen szép lesz az élet háromszáz év múlva, s csak él, nem veszi észre, hogy minden összeomlik körülötte... *Megszámlálhatatlan seregben vonulnak el szemünk előtt a rabszolgák és rabszolganők – tulajdon szerelmük, tulajdon ostobaságuk és lustaságuk, a földi javak mohó kívánásának rabszolgái; vonulnak az élettől való sötét félelem rabszolgái, mennek homályos riadalommal a szívükben, és betöltik az életüket zavaros beszélgetésekkel a jövőről, érezve, hogy a jelenben nincs helyük.* Szürke tömegükben néha eldördül egy-egy lövés: Ivanov vagy Trepljov ráébredt, mit kell tennie – és meghal. Közülük sokan gyönyörű álmokat szőnek arról, milyen szép lesz az élet kétszáz év múlva, és egyikőjüknek sem jut eszébe az egyszerű kérdés: ki teszi széppé, ha mi csak álmodozunk?" (I. m. 44–45. l.)

és nem csinál semmit egész Oroszország, egész Kelet-Európa azóta is. Közép-Európa – avagy Kelet-Közép-Európa – csak abban különbözik Oroszországtól, hogy miközben sóhajtozik és nem csinál semmit, semmittevéséért a rettenetes történelmi körülményeket, balsorsot, külvilágot, a cserbenhagyó Nyugatot okolja, a rátenyerelő világhatalmakat, birodalmakat vádolja: „...micsoda élet lenne itt, ha engedték volna, ha nem akadályozza a bécsi, a moszkvai, a brüsszeli »udvar«, a megszállók, akik hol tankok, hol bankok képében jelennek meg a közép-európai kedélyek láthatárán. Úgy álmodoznak egy másik, egy igazibb életről, mint Moszkváról álmodozik a három nővér, és maradnak ott, a poros sárfészekben, ahol vannak. Maradnak a jelenben. Maradnak Kelet-Európában. Maradnak a periférián, a provincián. Maradnak és lemaradnak. De ezt a lemaradást a menetelés, a harsogó marsok, az állam vezérelte futószalag jótékonyan feledteti. Ideig-óráig. Mindig eljön az ébredés, a kiábrándulás, a futószalag meghibásodásának és leállásának vagy forradalmi felgöngyölítésének drámai pillanata. De attól sem lesz jobb. Sőt, csak még rosszabb lesz. A lelkekre nehezedő nyomás fokozódik. „Nekünk futószalag kell!" – sóhajtanak ilyenkor a csehovi hősök. – „Nekünk menetelés kell, katonazene, vezénylés, célirány!" És újra elkezdődik a mozgás, újra beindul a futószalag: új gumi, új dallamok, új ütem: „Csak frissen, fiatalosan, szaporán és mindig előre, csak előre!"

Annál hangosabb és annál kísértetiesebb a cintányérok csattogása és az üstdobok bummogása, minél üresebb a történelem. Annál inkább válik eseménnyé a fogadkozás, szent eskü, hő ima, letérdelés, zászlólengetés, fogcsattogtatás, szüntelen vonulás-menetelés síppal-dobbal, nádi hegedűvel. Már Nietzsche megmondta, hogy a legmeggyőzőbb politikai retorika – a dobpergés: „Kinek volt eddig birtokában a legmeggyőzőbb ékesszólás? A dobpergésnek: és amíg ez a királyok hatalmában

van, ők maradnak a legjobb szónokok és népfelbujtók."[203] De ma már a szavak és a képek is úgy peregnek, ahogyan valaha a dobok. Egyetlen nagy dobpergés, önfeledt, extatikus menetelés az egész világ; menetelés a Haladás Útján, a Növekedés Útján, az egyre Boldogabb Jövő felé. A Nagy Menetelés nem más, mint a Jelen boldogsága. A Jövő olyan, mint a szamarak orra elé lógatott sárgarépa: azért lóg ott, hogy megállás nélkül rohanjanak utána, anélkül, hogy valaha is elérnék.

Tararabumbia – *országnév* is. A Történelem Országának, a sehová sem vezető Nagy Menetelés Országának neve. A szakadatlan sietés, az erőltetett menet, a rohanás, a tumultuózus jelenetek csak elfedik, hogy ebben az Országban nincs igazi mozgás, nincs előbbre jutás. Mindenki egyhelyben topog. Ez az egyhelyben topogás azonban csak akkor tűnik fel és válik elviselhetetlenné, ha leáll vagy lelassul az állam, ez az egyetlen modernizációs futószalag, egyetlen talaj a talajtvesztettek lába alatt, amely a lábakat mozgatja.

A futószalag egyre gyorsul, az ország azonban egyhelyben áll, pontosabban: egyhelyben menetel. Akkor is, amikor leggyorsabban kapkodja a lábát. Csak a jelmezek és a színhelyek változnak, a futószalag és az előrehaladás nélküli mozgás, a száz éves egyhelyben menetelés abszurditása marad. Nem menetel-e Oroszország ma is egyhelyben? Néha – úgy tűnik – a futószalag leáll, a történelem „bedöglik", egy pillanatra az a látszat keletkezik, hogy vége van, és kezdődhet az igazi élet. De ehelyett csak vánszorgás, csámborgás, szétesés kezdődik. Újra kell indítani a futószalagot. Mert sohasem a társadalom, sohasem az emberek gyorsítanak, hanem az állam. Márpedig az állam csak a futószalagot tudja gyorsítani. Oroszország – úgy látszik – egyelőre képtelen leszállni a futószalagról, nélküle mozdulatlanságba dermedne és kezdetét venné a széthullás. Mozgatni kell, és mindig az államnak kell mozgatnia. Oroszország csak akkor megy, ha viszik. Viszi a futószalag. Ámde a futószalag mindig ugyanoda viszi: a szakadékba.

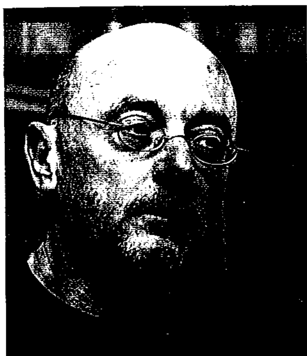
203 Friedrich Nietzsche: *A vidám tudomány*. In uő: *Válogatott írásai*. Gondolat, 1972, 190.l.

Tararabumbia a színházban, és Tararabumbia az utcán. Moszkva dübörgő dinamizmusában van valami rettentően teátrális és hamis. Ahány utca, park, köztér, beszögellés és kiszögellés, annyi szupergiccses Ceretelli-szobor. Egész szoborparkok menetelnek már városszerte. Moszkva, ez a tizenötmilliós megapolisz, egész színre vitt, hivalkodóan mutogatott gazdagságával, újgazdag bugrisságának pompakedvelésével úgy hat ma, mintha maga Bajor Lajos, a giccskirály fantáziájának terméke, egyetlen nagy ta-ra-ra-bum, egyetlen gigászi Duna-parti Nemzeti Színház lenne. „A giccs azonosságát nem a politikai hadviselés határozza meg, hanem a képek, a metaforák, a szótár" – írja Milan Kundera regényében, amelyben a politikai giccsnek egész fejezetet szentelt.[204] A politikai városgiccs – a Szépség Parádéja, már ahogy a szépséget a Nagy Menetelés giccsembere – fent és lent – elképzeli, me-

204 Milan Kundera: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*, 337. l. Lásd még ugyanitt: „A giccs forrása a lét határozott igenlése. De mi a lét alapja? Az Isten? Az ember? A harc? A szerelem? A férfi? A nő? A vélemények e tekintetben különböznek, s ezért giccsből is többféle van: katolikus, protestáns, zsidó, kommunista, fasiszta, demokrata, feminista, nacionalista, internacionalista. A francia forradalom óta Európa egyik felét *baloldalinak*, míg a másikat *jobboldalinak* nevezik. Akár az egyik oldalt, akár a másikat szinte lehetetlen meghatározni olyan elméleti alapelvek segítségével, amelyekre támaszkodnak. Ezen nincs mit csodálkozni: a politikai mozgalmak nem racionális állásfoglalásra épülnek, hanem elgondolásokra, képekre, szavakra, archetípusokra, melyek együttvéve ilyen vagy olyan politikai *giccset* alkotnak. A Franzra mámorítóan ható Nagy Menetelés gondolata olyan politikai giccs, mely minden idők és irányzatok baloldali embereit egyesíti. A Nagy Menetelés a csodálatos, előre vivő út, út a testvériséghez, egyenlőséghez, igazságossághoz, boldogsághoz, és még tovább, az összes akadályon át, mert akadálynak lennie kell, nélküle a menetelés nem nevezhető Nagy Menetelésnek. Proletárdiktatúra vagy demokrácia? A fogyasztói társadalom elvetése vagy a termelés növelése? Guillotin vagy a halálbüntetés eltörlése? Tökéletesen mindegy. Ami a baloldali embert baloldalivá teszi, az nem az ilyen vagy olyan elmélet, hanem abbéli képessége, hogy bármilyen elméletet a »Nagy Menetelés előre« nevű giccs részévé tudja tenni" (i. m., 331–332. l.).

netelése közben diadalittasan letiporva mindent, amit nem talál *elég szépnek*. (Ne feledjük: Anatolij Vasziljevet végül is a Moszkvát monumentális-dinamikus giccsparádévá átváltoztató milliárdos főpolgármester és milliárdos főszobrásza, Ceretelli által reprezentált „új középosztály" giccsízlés-diktatúrája üldözte el Oroszországból.) Ha igaz, hogy a késő polgári társadalom mindenekelőtt a spektákulum társadalma, mint azt Guy Debord úttörő társadalomfilozófiai traktátusában 1968-ban megfogalmazta, akkor Oroszország ennek imitációjában érte el a legbámulatosabb eredményeket, hűen egyébként a patyomkini ha-gyományokhoz, melyekben a valóságot helyettesítő vagy a semmit valamivé átváltoztató látványosság és a komédiázásra való képesség mindenkor első helyen állt. Úgyhogy talán megfordítva áll a dolog: nem Oroszország imitálja a késő polgári látványosság-társadalmakat, hanem ezek imitálják – ha akaratlanul is – az örök Oroszországot: Tararabumbiát.

Még szerencse, hogy az államot egyelőre a szentpétervári „puritánok" kormányozzák, bár ahogy fogy a putyini állam szuflája, úgy nő szükséglete egy kis mediatizált ta-ra-ra-bum, reprezentáció, pompa, látványosság iránt. A visszafogott, bürokratikus szentpétervári stílus a politikai reprezentáció színterein is kezd elmoszkvásodni-elkupecesedni. Mivel az orosz ortodox civilizáció egyelőre változatlanul képtelennek bizonyult legsajátabb értékeinek modern átfunkcionálására, egyre hangosabb a cintányérok csattogása, a dobok bummogása és a fanfárok harsogása, egyre diadalmasabb a vonulás, egyre látványosabb, színesebb a történelem futószalagán kigördült szuverén orosz demokrácia karneváli menete: „Ta-ra-ra-bumbia! Az élet bomba jó!"

Szilágyi Ákos (1950) – költő, műfordító, esztéta, közíró. Habilitált egyetemi docens. 1974 és 2010 között az ELTE Bölcsészettudományi Karán oktatott művészetfilozófiai tárgyakat. Több folyóirat alapító szerkesztője (*Jelenlét* 1971–1975; *Medvetánc* 1981–1984; *Új Hölgyfutár* 1987–1989). 1989 óta a *2000* irodalmi és társalmi havilap szerkesztője és felelős kiadója. Állandó kutatási területe Oroszország, közelebbről: az orosz irodalom és kultúra, különös tekintettel az orosz avantgárd művészetére és a szovjet típusú totalitárius tömegkultúrára, főként pedig a mögöttük meghúzódó kulturális hagyományra, az ortodox kereszténységre. Orosz tár-

gyú politikaelméleti, kultúrtörténeti, filmtörténeti tanulmányai közül sokat több nyelvre lefordították. Legfontosabb művei: *Nem vagyok kritikus!* (1984); *Ezerkilencszáznyolcvannégyen innen és túl – A negatív utópiák társadalomképe* (1988); *Hamu és mamu – Az orosz irodalmi avantgárd 1917 előtt és után* (1989); *A vágy titoktalan tárgya* (1992); *A tények és a lények* (1995); *Tetem és tabu* (1996); *Tarkovszkij* (Szerzőtárs: Kovács András Bálint, 1997); *Oroszország elrablása* (1999); *Borisz sztár és a sztárevicsek* (2000); *A szépfejedelem* (2001); *Halálbarokk* (2007). *A kékek és a zöldek – Hideg polgárháború Magyarországon* (2010); *A populista* (2010). Verseskötetei: *Az iskolamester zavarban van* (1976); *Teremtmények* (1979); *Fej és tudat* (1985); *Gyönyörök kertje* (1991); *Légzőgyakorlat kezdő haldoklóknak* (1994); *Szitytya-szótyár* (1999); *Török imaszőnyeg* (2003); *Cet ecetben* (2003); *Kuszi-Muszi-Alamuszi* (2004); *Két szép szék kell* (2005); *Kakadudalok* (2006); *Franci – Poéma hőssel* (2007); *Kisbab és a negyven rabló* (2008); *Tegyük fel* (2008).

2800 Ft / 10,40 EUR
ISBN 978-80-8101-449-9

WWW.KALLIGRAM.COM

Most, hogy a rendszerváltás labirintusából húsz év tekergés és kanyargás után Magyarország is kijutott végre a napvilágra, és megpillantotta az illiberális demokrácia vakítóan fénylő távlatait, s eljött végre a rend is, hogy szabadságot szüljön a rendszerető állampolgároknak, tanulságos lehet vigyázó tekintetünket megint az európai kontinens nagy, Ázsiáig kiterjeszkedő keleti tömbjére – Oroszországra vetni. Bármekkora is a különbség a demokrácia államosításának konkrét orosz és magyar útjai között, az új rendszer politikai genezise szempontjából és a kelet-európai történelmi modell szintjén éppannyi közöttük a hasonlóság is. Ez a könyv a leggyakrabban „irányított” *(managed)* vagy „túlirányított demokráciának” *(overmanaged democracy)* nevezett „szabadságszűkítő”, markánsan autokratikus jegyeket mutató orosz demokráciamodell kialakulásának logikáját, a ténylegesen leválthatatlan uralmi elit tíz év elteltével is kétharmados társadalmi elfogadottságának okait, főképpen pedig magát a működő rendszert kívánja bemutatni a magyar olvasónak.

SZILÁGYI ÁKOS TÚLIRÁNYÍTOTT DEMOKRÁCIA KALLIGRAM

SZILÁGYI ÁKOS

TÚLIRÁNYÍTOTT DEMOKRÁCIA

OROSZLECKE

KALLIGRAM